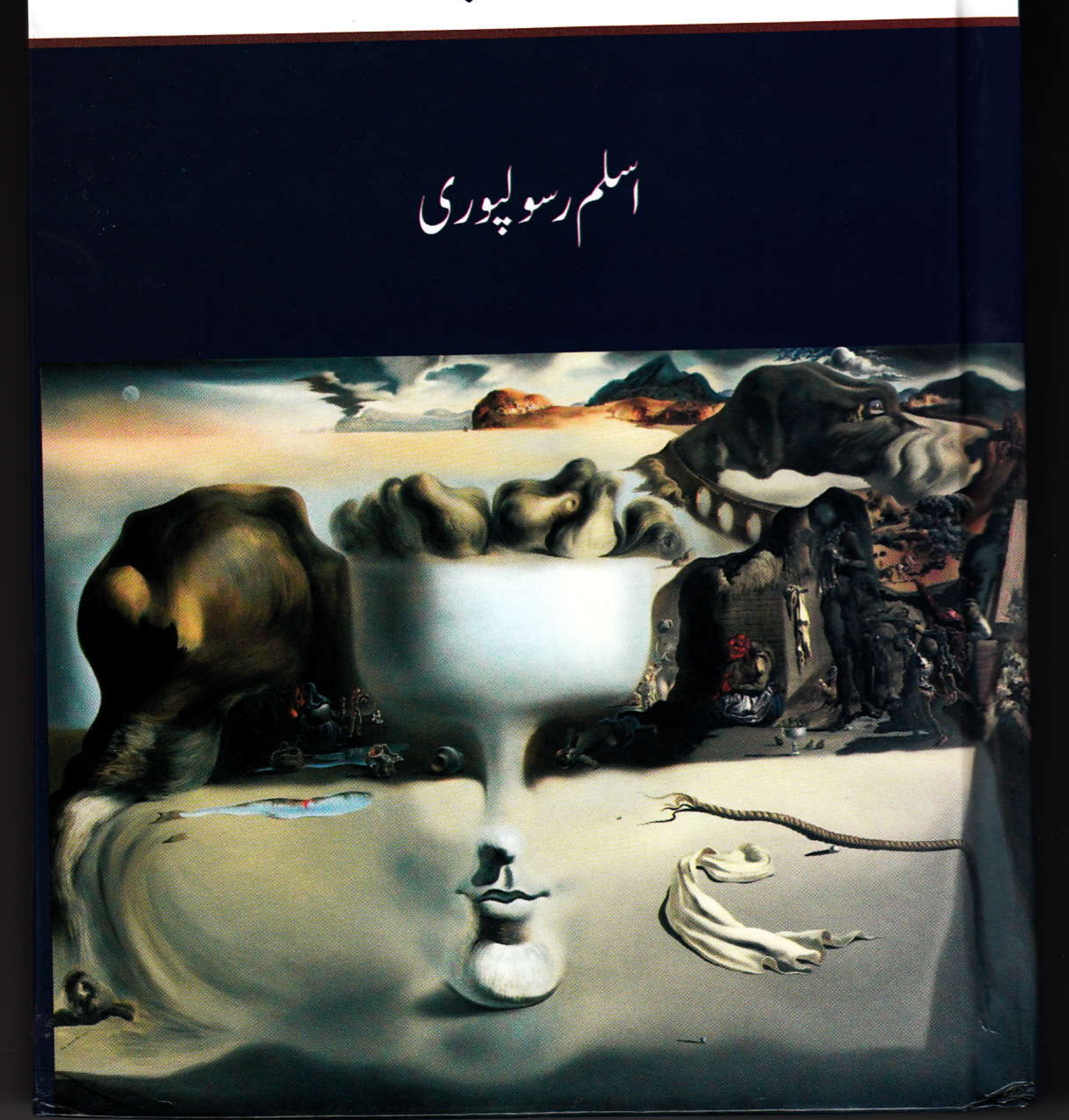
سرائیکی ادب وچ

معنیٰ دا پندھ

اسلم رسولپوری

اسلم رسولپوری سرائیکی ادب دے ذہین تے باشعور نقاد ہن۔ انھیں سرائیکی ادب وچ جدید تنقیدی روایت دا منڈھ بدھن وچ بنیادی کردار ادا کیتے۔ ہک باعلم نقاد ہوون پاروں اُنھیں جدید نظریات دے سوجھلے وچ تنقیدی لکھتیں نال سرائیکی ادب دی آبیاری کیتی اے۔ جدید سرائیکی ادب دے ارتقاء تے تشکیل وچ اسلم رسولپوری دیاں تنقیدی تے تحقیقی خدمات بے پناہ ہن۔ ایں سانگے اُنھیں کوں جدید سرائیکی تنقید دا بانی آکھیا ونج سگدے۔ ویسے تاں اسلم رسولپوری دی کتاب " سرائیکی ادب وچ معنی دا پندھ " ادبی تنقید بارے ہے۔ تاہم ایندیں تمام لکھتیں دی بحث ادب دی علمیات دے گرد گھمدی اے۔ ادب دی علمیات ادب کنوں ملن والے علم، ادبی علم دے ذرائع تے اوندی صحت دے تجزیے داناں اے۔ روسی نقاد بیلنسکی دی پیروی وچ اسلم رسولپوری کہیں فن پارے دے اسلوب دی بجائے اوندے معنی و مفہوم تے ڈھیر توجہ ڈیندن تے ادب پارے دی بہتر تعبیر وچ کوشاں رہندن۔ ایں کتاب وچ سرائیکی شاعری دی تاریخ بارے تحقیقی مضمون وچ سرائیکی شاعری دی نویں درجہ بندی کیتی گئی اے تے اینویں مضمون " نویں سرائیکی کافی دا مینی فیسٹو" سرائیکی شاعریں واسطے تحریک دا باعث بنسی۔ اسلم رسولپوری سرائیکی ادب دی تحلیلِ نفسی کریندیں ہوئیں ادب دے لاشعوری محرکات دی نشاندہی کیتی ہے اتے ایندے ذریعے ادب دی ماہیت تے تخلیق دی وضاحت وی کیتی اے۔ ایں کتاب دے ہر مضمون وچ اسلم رسولپوری ہک صاحبِ رائے نقاد دے طور تے سامنے آندن۔

"سرائیکی ادب وچ معنی دا پندھ" کوں ساڈے ادب دا Opinionated تعارف آکھیا ونج سگدے۔ اینکوں پڑھ تے قاری نہ صرف سرائیکی ادب دی ٹور دا اندازہ لا سگدے بلکہ اسلم رسولپوری دے فکری ارتقا کنوں وی آشنا تھیندے۔ اسلم رسولپوری سرائیکی ادب تے تنقید کوں جدید دنیا نال ہم آہنگ کرن دا عمر بھرا ہر کیتے۔ اُنھیں دا مقصد سرائیکی ادب دی Modernization کرن ہا۔ انھیں دی پوسٹ ریڈیکل تنقید دی روح قوم پرستانہ شعور ہے۔ اجکل اسلم رسولپوری مابعد جدید تے مابعد نوآبادیاتی نظریات دے مطابق تنقید لکھدن تے انہاں نظریات کوں ترقی پسندیت دا فکری وارث سمجھدن۔

سرائیکی ادب وچ

معنی دا پندھ

اسلم رسولپوری

سرائیکی پبلی کیشنز رسول پور

Voyage of Meaning in Siraiki Literature

by

Aslam Rasoolpuri

ناں کتاب: سرائیکی ادب وچ معنی دا پندھ

لکھاری: اسلم رسولپوری

کمپوزنگ: شبیر احمد بلوچ

مکھ پناں: اپریشن آف فیس اینڈ فروٹ ڈش آن اے بچ۔از: ڈالی

تعداد: 500

سال اشاعت: 2014ء

مُل: -/999روپے

چھپیندڑ: سرائیکی پبلی کیشنز رسولپور

چھاپہ خانہ: حاجی حنیف اینڈ سنز پرنٹنگ پریس لاہور

تحلیل نفسی

دے نانویں

عظیم ادب معنی نال ممکنہ حدتائیں مملوزبان اے۔

ایذراپاؤنڈ

فن شعور تے لاشعور دا ملاپ اے۔

ژاں کوکتو

تندیر

شعری ادب

نثری ادب

خبردار! اگو تے قاری فعال ہے

لکھتیں دا ایہ مجموعہ میڈے چالھی سال کنوں زیادہ سرائیکی ادبی پندھ دی کہانٹی ہے۔ ایہ ایں عرصے وچ سرائیکی ادب دے ارتقاء دی تاریخ وی ہے۔ جیندا ناصرف میں اکھیں ڈٹھا گواہ ہاں بلکہ فعال قاری تے لکھاری وی رہیاں۔ جنئیں لحہ لحہ ایں منظرنامے کوں تحقیقی اَتے تنقیدی ادبی مضمونیں، تبصریں وغیرہ دے ذریعے محفوظ کیتے۔

میں نِکے لاء کنوں لکھدا آیاں، شاعری دی کیتی اَتے نثر وی لکھی۔ جیرھی مختلف رسالیں تے اخباریں وچ چھپدی وی رہی لیکن او پرائمری تعلیم اپنٹی زبان وچ نہ ہووݨ دی وجہ کنوں ہک گم کردہ راہی وانگوں اُردو وچ ہئی۔ اِت واسطے میں اپنٹے سرائیکی ادبی مجموعیں وانگوں اِتھاں وی اُردو دی کوئی تحریر شامل نئیں کیتی۔

ایہ 1970ء کنوں کجھ سال پہلے دی گالھ ہے۔ میں مڈل سکول اللہ آباد ضلع ڈیرہ غازی خان وچ پڑھیندا ہم۔ لیکن سیاسی طور تے چوری چھپے نیشنل عوامی پارٹی دیں میٹنگیں وچ حصہ گھندا ہم۔ ایں دلچسپی اَتے ذوق شوق دے علاوہ مطالعے دی وجہ کنوں میں اوں وقت دے وڈے وڈے قوم پرست اَتے ترقی پسند رہنمائیں مثلاً مولانا عبدالحمید بھاشانی، جی۔ ایم۔ سید، اجمل خٹک، رسول بخش پلیجو، میجر اسحاق محمد، قسور گردیزی، عطاء اللہ ملک اَتے انھیں بھوں ساریں نال مِلݨ شروع کیتا اَتے اُنھیں دے اثرات دے تحت مظلوم قومیتیں اَتے طبقیں دے حقوق دا شعور حاصل کیتا۔ بعدازاں ایں موضوع تے مارکس تے لینن دیں تحریریں دا بغور مطالعہ کیتا۔ تے وَل سرائیکی قومیت دیں محرومیں بارے سوچݨ لگ گیوم۔ ایندے نتیجے وچ اُردو دی بجائے سرائیکی (ماء بولی) وچ لکھݨ دا فیصلہ کیتا اَتے وَل سرائیکی دے وڈے وڈے

لکھاریں نال لکھݨ پڑھݨ دا سلسلہ جوڑیا۔ جنھیں وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق، بشیر احمد ظامی بہاول پوری، پروفیسر دلشاد کلانچوی، مولانا نور احمد فریدی، میر حسان الحیدری، محمد اسماعیل احمدانی، اختر علی بلوچ، کیفی جام پوری اَتے غلام حسن حیدرانی شامل ہِن۔ ایندے نال اپݨے ہم عصر شاعریں وچ سرور کربلائی، قیس فریدی تے اقبال سوکڑی وی شامل ہِن۔ بزرگ شاعریں وچ ملک غلام رسول ڈڈا، نور محمد سائل، سفیر لاشاری، یتیم جتوئی، جانباز جتوئی، غلام حسین زائر تے ریاض رحمانی نال تعلقات دا سلسلہ بݨیا۔

نثر نال چونکہ میڈا پہلے دا تعلق ہا۔ اِت واسطے سرائیکی دے وڈے نثر نگاریں نال کافی قریبی تعلق بݨیا۔ وَل میں مستقل طور تے سرائیکی وچ نثر خصوصاً ادبی تحقیق تے تنقید دی کمی ڈیکھ تے انہیں شعبیں وچ کم کرݨ دا فیصلہ کیتا۔ (توڑے جو تھوڑے عرصے واسطے شاعری وی کیتی۔ جیڑھی چھپدی رہی) ایندے علاوہ نثر دیں ٻنھیں اصناف نال وی تعلق رکھیا۔ مثلاً تھوڑے جہیں افسانے لکھیے لیکن کافی سارے غیر ملکی افسانیں دا ترجمہ کیتا۔ اینویں تنقیدی مضامین دے وی کجھ ترجمے کیتے جیڑھے چھپدے رہیے۔ میں ڈرامے وی لکھیے جنھیں وچوں ڈو ریڈیو پاکستان ملتان توں نشر تھئے۔ ترجمیں وچ ڈو مستقل کتابیں ارسطو دی ''بوطیقا'' اَتے ماؤزے تنگ دی ''فن و ادب دے مسائل'' کوں وی سرائیکی وچ ترجمہ کیتا۔ لیکن وسائل نہ ہووݨ پاروں او چھپ نہ سکیاں۔ ایں عرصے وچ میں تحقیق والے پاسے کافی رُجھیا رہیم۔ اَتے بہوں سارے رُلیے ہوئے ادیبیں اَتے شاعریں دی ڳول پھول شروع کر ڈتی۔ جنھیں وچوں کجھ بارے سہ ماہی ''سرائیکی'' بہاول پور اَتے ماہنامہ ''سرائیکی ادب'' ملتان دے وچ مضمون چھپݨ پئے گئے۔ بعد وچ ایہ کم درگھر گیا۔ میں اپݨے سنگتیں اشرف بزدار، اعجاز ڈیروی، احسن واگھا اَتے ابن قیصر نال رَل تے تونسہ وچوں نکلݨ والی

کتاب لڑی ''سنیہا'' دے بند تھیوݨ دے بعد ڈیرہ غازی خان وچوں وَل کڈھی۔ کجھ عرصہ بعد رسول پور وچوں کتاب لڑی ''سوچاں'' کڈھی اَتے طلعت محمود، بشیر بلوچ، امتیاز فریدی، ملک منظور، نسیم فریدی، شفیق صابر نال رَل تے سرائیکی سنگت رسول پور دی بنیاد وی رکھی۔ جئیں بھوں سارے مشاعرے اَتے سیمینار کرائے۔ اَتے سرائیکی پبلی کیشنز دی بنیاد رکھی۔ جئیں اسماعیل احمدانی، محمد حسین شادؔ اَتے کجھ میڈا یاں کتاباں چھاپیاں۔ تاحال سرائیکی سنگت تے سرائیکی پبلیکیشنز کم کریندی پئی ہے۔ ایں پورے عرصے وچ وسیب دے وڈے وڈے اہل قلم نال تعلق قائم رہیا۔ اَتے میں اُنھیں دی تحقیق وچ مدد کیتی۔ پروفیسر دلشاد کلانچوی دی خواہش تے میں نور محمد سائل دا انٹرویو کیتا اَتے وَل اُنھیں دی زندگی تے شاعری تے ہک تفصیلی مضمون لکھیا۔ جیڑھا دلشاد کلانچوی سہ ماہی ''سرائیکی'' بہاول پور دے شمارے اکتوبر 1975ء وچ چھاپیا۔ اینویں مولانا نور احمد خان فریدی دے دیوان فرید (مترجم) وچ مدد ڈِتی اَتے اُنھیں کوں دیوان فرید دے قلمی نسخے فراہم کیتے۔ جنھیں وچ غلام مصطفیٰ خان گشکوری محمد پور دیوان دا قلمی نسخہ وی شامل ہا۔ جیندی بنیاد تے مولانا صاحب کافی نمبر 17 وچ ایہ تبدیل شدہ شعر شامل کیتا۔

راتیں روندیں ٹپدیں کھپدیں، کئی ہم پرہ باکھ
کیوں، گل نئیں لانودا

ایندے علاوہ اُوں دیوان وچوں اپݨے دیوان دی کافی نمبر 4 وچ ایں شعر دا ودھارا کیتے۔ جیڑھا پہلے کہیں قلمی نسخے وچ موجود نہ ہا۔

زہد عبادت عادت تیڈی پیا کیتو کشف قلب
تاں وی کیا تھی پیا

مولانا صاحب ایں سلسلے وچ میڈا ذکر وی کیتا اَتے شکریہ وی ادا کیتا میں

کتاب لڑی ''سنیہا'' دے سلسلے وچ وڈے لکھاریں نال اُنھیں دے کم دے سلسلے وچ انٹرویو کیتا۔ جنھیں وچ خصوصی طور تے ظامی بہاول پوری تے ڈاکٹر مہر عبدالحق شامل ہَن ۔اَتے اُنھیں دے انٹرویو کتاب لڑی ''سنیہا'' دے شمارے نمبر 14-19 وچ شامل تھئے ۔ پاکستان دے اُنھیں سکالرز دے علاوہ باہر دے سرائیکی زبان دے ماہرین نال وی میڈا تعلق بٹیا رہیا۔ جنھیں وچوں سوویت یونین دے یو۔ اے۔ سمرنوف وی ہَن ۔ اُنھیں نال میڈی باقاعدہ خط و کتابت ہئی۔ اُنھیں اپݨی کتاب The Lahndi Language میڈا ناں لکھ تے میکوں بھیجی ۔اَتے میڈے ایں نسخے کنوں سرائیکی ادبی بورڈ، ملتان ایں کتاب کوں وَل چھاپیا اَتے دیباچے وچ یو۔ اے۔ سمرنوف بارے معلومات وی میڈے کالم کنوں گھدیاں ۔ جیڑھا ہفت روزہ ''بلال'' ڈیرہ غازی خان دے 8 اگست 1979ء دے شمارے وچ چھپیا ہا۔ انھیں ساریں گالھیں دا اظہار کتاب دی نویں اشاعت وچ شامل نئیں کیتا گیا۔

مباش منکر غالب کہ درز مانۂ تُست

تاہم ایندا اعتراف شوکت مغل اپݨی کتاب ''کتاب دی گال کتاب دے نال'' وچ وڈی فراخدلی نال کیتے۔

ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل نال ڈاکٹر مہر عبدالحق دے ذریعے اَتے وَل براہ راست میڈیاں ملاقاتاں رہیاں۔ اُنھیں میڈی خواہش اَتے عمر کمال خان دی گزارش تے میڈیں کتابیں ''سچل سرمست''، ''حمل لغاری'' اَتے ''بیدل سندھی'' واسطے لپݨے مضمون ݙتے جیڑھے اُنھیں کتابیں وچ شامل ہِن ۔ اینویں میڈے کتابچے ''سرائیکی رسم الخط کی مختصر تاریخ'' واسطے وی اَپݨا مضمون ݙتا۔ جیڑھا اوندے وچ شامل ہے ۔ بعد وچ انٹرنیٹ دے ذریعے بھوں سارے ماہرین لسانیات نال میڈا رابطہ بٹیا جیڑھا اَڄ تائیں جاری ہے ۔اُنھیں ماہرین لسانیات وچ ترکی زبان

دے ماہر پولیٹ کایا(Polat Kaya)اَتے تامل زبان دے ماہر لوگا ناتھن(Loga Nathan)وی شامل ہن۔سرائیکی زبان نال اُنھیں زبانیں دے رابطے بارے تفصیل میڈی کتاب ''لسانی مضامین'' وچ شامل ہے۔ ویسے زبان بارے میں کئی سوالیں بارے نوم چومسکی نال وی رابطہ کیتے جیندا اُنھیں فراخدلی نال جواب ڈِتے۔اینویں کئی ہے وی امریکن ماہرین لسانیات شامل ہِن جنھیں نال مختلف لسانی مسائل تے رابطہ راہندے۔انھیں وچ ڈیوڈ ہیریسن اَتے کوہلن شامل ہن۔

نیدرلینڈز کوں سیاسی پناہ دے سلسلے وچ ہک خاندان دی زبان بارے مسئلہ درپیش ہا۔او پناہ گزین خاندان اَپݨی زبان کوں ''قندھاری ملتانی'' آہداہا۔ایں سلسلے وچ نیدرلینڈز دے ماہرین لسانیات دی ہک تنظیم نے کافی عرصہ سرائیکی زبان دے حوالے نال میڈے نال رابطہ رکھیا۔میں اُنھیں دی مدد کیتی اَتے ایں سلسلے وچ خود وی تحقیقی کم کیتا۔وَل ہک مضمون لکھیا جیڑھا قندھاری ملتانی بارے ہے۔ایہ مضمون وَل مختلف سائٹس تے لگا۔ایہ مضمون میڈی کتاب ''لسانی مضامین'' وچ وی ہے پیا۔

ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل اپݨے تحقیقی کم دے سلسلے وچ اکثر سرائیکی وسیب دا چکر لیندے رہندے ہَن ۔او 1975ء دی سرائیکی ادبی کانفرنس دے موقع تے وی آئے ہوئے ہَن ۔ایہ کانفرنس 1962ء دی اوں کمیٹی دے بعد جیندے وچ سرائیکی کوں اوندا موجودہ ناں ملیا،سرائیکی ادبی تاریخ دا ہک اہم واقعہ ہا۔ایں کانفرنس دے دوران میں بھوں فعال ہم اَتے سرائیکی افسانے بارے مضمون وی پڑھیا۔ ایں کانفرنس دا ہک اہم واقعہ سرائیکی رسم الخط کمیٹی دا قیام ہا۔ایں رسم الخط کمیٹی دے ممبران وچ سیٹھ عبیدالرحمٰن ،ڈاکٹر مہر عبدالحق،مولانا نوراحمد خان فریدی، دلشاد کلانچوی، میر حسان الحیدری ، عطاء محمد حامی (سندھ) ،ظفر مرزا (ڈیرہ اسماعیل خان) اَتے راقم الحروف شامل ہَن (میں انھیں سب کنوں جونیئر ممبر ہم) ۔میں بعد وچ ایں ادبی

کانفرنس دی تفصیلی رپورٹ لکھی۔ جیڑھی مولانا نور احمد خان فریدی اپنْے مزاج مطابق بھن تروڑ تے ماہنامہ ''سرائیکی ادب'' ملتان دے شمارے اپریل 1975ء وچ چھاپی۔ ایندے علاوہ میں ہک کتابچہ ''سرائیکی رسم الخط کی مختصر تاریخ'' وی لکھیا۔ جیڑھا بزم ثقافت ملتان چھاپیا۔ عمر کمال خان میڈے ناں نال شوقیہ طور تے اپنْا ناں وی لکھ ڈِتا۔ رسم الخط کمیٹی دے فیصلے دی نقل ایں کتابچے وچ شامل ہے۔

رسم الخط کمیٹی وچ سندھی نمائندے پورے کوشش کیتی جو سرائیکی واسطے سندھی رسم الخط اپنْا گھدا ونجے۔ میر حسان الحیدری وی اُنھیں دے حمایتی ہن مگر ایہ تجویز قبول نہ تھئی۔ ایندے واسطے سندھی لکھاری ہمیشہ میڈے اُتے ناراض رہیے۔ ایں کمیٹی دی اہم گالھ ایہ ہئی جو اضافی حرفیں تے نقطیں دا اضافہ کیتا ونجے یا دائرے دا۔ میں نقطیں دا حامی ہم۔ لیکن مولانا نور احمد خان فریدی اَتے ڈاکٹر مہر عبدالحق نے کمیٹی تے دائرے بارے دباؤ ودھایا۔ اَتے دائرے دے حق وچ فیصلہ تھی گیا لیکن کڈاہیں وی لکھاریں کوں ایندی حمایت نہ ملی۔ ایں فیصلے کنوں عدم اطمینان دی وجہ نال کافی عرصہ بعد کجھ ٻئیگر لکھاریں اپنْے طور تے ملتان وچ ہک ٻی رسم الخط کمیٹی سڈی ایں کمیٹی وچ سندھیں دی بجائے پنجابیں اپنْا رنگ ڈِکھایا۔ اَتے شروع کنوں سرائیکی دے متفقہ ''ݨ'' کوں رد کر تے پنجابی دا 'ن' قبول کر گھدا گیا اَتے بعد وچ میں ایں ''ن'' دی مخالفت وچ تقریباً سو لکھاریں کوں خط لکھیے۔ احسن واگھا دی کتاب ''ٹھل کرن دریا'' ایں ''ن'' نال چھپی۔ اَتے بھٹہ واہݨ کنوں ممتاز حیدر ڈاہر دی ادارت وچ نکلݨ والا رسالہ ''سوجھلا'' دا ہک شمارہ دی۔ لیکن ''سوجھلا'' دے ایں شمارے وچ ''ن'' دی مخالفت وچ میڈا خط وی چھاپیا کھڑے۔ وَل ایہ ''ن'' مسترد تھی گیا۔ میں سمجھداں ایندے وچ میڈی کوشش وی شامل ہے۔ بعد وچ ''ن'' دے ہک پُرجوش حمایتی میکوں آکھیا اساں تساڈا ''ݨ'' من گھدے۔ (کیا

خوب ہے جوایہ میڈا ''ݨ'' ہے)۔

سرائیکی ادب دے ارتقاء دے دوران میڈے نزدیک ہمسایہ زبانیں دے لسانی اَتے ادبی ارتقاء تے نظر رکھݨ ضروری ہئی۔ اِت واسطے میں مختلف زبانیں دے لکھاریں نال تعلق دے علاوہ اُنہیں دیں لکھتیں کنوں وی باخبر رہݨ دی کوشش کیتی۔ اِت لیوں میں معروف سندھی سرائیکی شاعر سچل سرمست، حمل لغاری، بیدل سندھی، محسن بیکس دے سرائیکی کلام دا انتخاب مرتب کیتا اَتے شاہ لطیف دے سرائیکی کلام دی ڳول پھول کرتے اونکوں شائع کیتا۔ ایندے علاوہ سندھی، سرائیکی دے لسانی رشتیں بارے مضمون لکھیا۔ سندھی دانشوریں عطاء محمد حامی، عبدالجبار جونیجو، شمشیر الحیدری، قاضی علی اکبر درازی اَتے رسول بخش پلیجو نال میڈے ڳوڑھے تعلقات رہیے۔

بلوچی زبان اَتے ادب نال وی مسلسل دلچسپی رہی۔ بلوچی اَتے سرائیکی دے لسانی روابط اَتے بلوچی تے سرائیکی ثقافت دیں مشترکہ قدریں بارے مضمون لکھیئے۔ جیڑھے ماہنامہ ''بلوچی دنیا'' ملتان وچ چھپیے۔ میڈا چاکر خان بلوچ نال ہمیشہ دوستانہ رہیا۔ اَتے میں ہُݨ تائیں ماہنامہ ''بلوچی دنیا'' دا مستقل قاری ہاں۔ عبداللہ جمالدینی نال وی میڈیاں کئی ملاقاتاں رہیاں۔ میں بلوچی نظم ''شہ مرید دی یاد'' کوں سرائیکی وچ نظم کیتا۔ میں پنجابی ادیبیں دی سرائیکی بارے غیر علمی اَتے غیر تاریخی رویں کوں ہمیشہ نشابر کیتا۔ اُنھیں بلھے شاہ اَتے خواجہ فرید کوں پنجابی شاعر قرار ڈ تا۔ میں ''بلھے شاہ دی زبان'' ناں دے مضمون وچ اونکوں سرائیکی شاعر ثابت کیتا۔ ایہ مضمون میڈی کتاب ''تلاوڑے'' وچ شامل ہے۔ ایں مضمون اُتے محمد آصف خان کوں کاوڑ لگی اَتے شفقت تنویر مرزا مرحوم میڈے اُتے ناراض تھیا تے اوندے نال میڈا اتا حیات مناظرہ (Polmics) شروع تھیا۔ اِتھاں اُردو دا وی ذکر کرتے ۔ اوتاں ہمیشہ ساڈے ڳل دا ڳیڑ ہے۔ اِت واسطے چوی گھنٹے اوندے نال رابطہ

رہندے۔ میں اوندا ادب ہر ویلھے پڑھدا رہنداں۔ ایندے علاوہ سرائیکی زبان نال کہیں نہ کہیں حوالے نال تعلق دے طور تے کئی چھوٹیں زبانیں تے وی نظر رکھی ہے ۔ بروشسکی ، پالی ، اجڑی ، قندھاری ملتانی وغیرہ بارے میڈے مضامین ''لسانی مضامین'' وچ شامل ہن ۔انگریزی دے بغیر تاں گزارہ نہ ہا۔ میں انگریزی ادب تے تنقید وچ تھیوݨ والی ہر تبدیلی تے نظر رکھی ۔ اینویں روسی اَتے فرانسیسی ادب اَتے تحریکیں کوں انگریزی یا اُردو دے ذریعے پڑھیا۔ عربی ، فارسی اَتے افریقن ادب وی میڈی نظر وچ رہیے ۔ ایڈورڈ سعید، فرانز فینن اَتے نجیب محفوظ تے اچیبے دے علاوہ میں درجناں غیر ملکی ادیبیں دا مطالعہ کیتے ۔ لاطینی امریکہ دے ادب وچ پابلو نرودا تے گارشیا مارکیز کوں پڑھدا رہیاں اَتے اُنھیں دی فکر کنوں متاثر تھی تے سرائیکی ادب دے معیار کوں بہتر بݨاوݨ دا خواہشمند رہیاں۔

معاصر ادب دے علاوہ میں سرائیکی ادب دے ماضی تے وی نظر رکھیم ۔ اِت واسطے ایں پندھ کوں ماضی نال جوڑݨ واسطے سرائیکی کلاسیکی شاعری دا مختصر جائزہ 1976ء تائیں گھدم ۔ ایہ پُرانا مضمون ایں کتاب وچ شامل ہے ۔ ایندے نال سرائیکی ادبی رجحانات کوں سمجھݨ واسطے 1985ء تائیں بیا مضمون تحریر کیتم تاکہ ماضی کنوں حال تائیں سرائیکی شاعری کوں بہتر طور تے ڈٹھا ونڄ سگے ۔ ایہ مضمون وی ایں کتاب وچ شامل ہے۔

میں خصوصی طور تے نظر انداز تھئے ہوئے موضوعات تے شاعریں کوں سامݨے رکھیا تاکہ او تاریخ دی دوڑ وچ کتھائیں گم نہ تھی ونڄن ۔ انھیں بارے نِکے نِکے مضمون درحقیقت ہک قسم دی ڈاکومنٹیشن ہے۔ انھیں موضوعات وچوں سرائیکی ناٹک اَتے اوندی شاعری ، ہندو شاعریں دا کلام (نتارے) اَتے سرائیکی ہجویہ شاعری (نتارے) وغیرہ شامل ہن ۔ نظر انداز تھئے ہوئے شاعریں وچوں سیف اللہ امیر،

نبی بخش غافلؔ، امام بخش دلسوزؔ، پیر رسولپوری، عبداللطیف لطفیؔ، محمد ظریف خوشدل، محمد حسین شادؔ اَتے کئی بے شامل ہِن ۔ایں حوالے نال محمد حسین شادؔ جی پیا۔اوندا کلام سرائیکی پبلی کیشنز رسول پور"پیٹ دی سک" (مرتب بشیر بلوچ) دے ناں نال چھاپے۔ایہ اپݨے موضوعات اَتے دیہاتی زندگی دی عکاسی دے حوالے نال منفرد شاعر ہا۔اَج ایہ شاعر سرائیکی زبان دے ایف۔اے دے نصاب وچ وی شامل ہے۔ اینویں 1970ء دے نیڑے تیڑے میں اللہ بخش عارضؔ دی ہیر گولی۔ اوندے اُتے میڈے نال مشتاق صوفی لاہورئی۔ دی سٹیشن توں پروگرام کیتا۔میں ہیر عارضؔ بارے مضمون وی لکھیا۔جیڑھا بعد وچ چھپیا۔اللہ بخش عارضؔ دی ایہ خوش قسمتی ہے جو اَج سرائیکی خاتون لکھاری نسیم اختر کافی گول پھول دے بعد عارضؔ دا دیوان چھاپ ݙتے لیکن میڈے مضمون تک رسائی نئیں کیتی حالانکہ او مضمون ایں تحقیق اِچ بنیادی حیثیت دا حامل ہے۔

ہُݨ ایہ نظر انداز تھئے ہوئے حاشیہ نشین موضوعات پوسٹ ماڈرن ازم دی فکر دے نال سامݨے آئین اَتے ہُݨ دی میں ایں حوالے نال لکھداں ۔حقیقتاً ایہ موضوعات میڈی ترقی پسندانہ سوچ دی وجہ کنوں میڈی دلچسپی دا موضوع بݨئے ہِن ۔ انھیں وچوں ہک مزدور طبقہ وی ہا۔اِت واسطے ایہ ہمیشہ میڈے سامݨے راہندا ہا۔نذیر فیض، عبدالمجید ذوقؔ اَتے غلام حسین زائرؔ دے شاعری بارے میڈے مضموناں وچ ایہ سب کجھ نشابر ہے۔نذیر فیض دی شاعری بارے مضمون [redacted] وچ جتھاں عام طور تے روایتی ترقی پسندانہ نظریہ ملدے ۔اُتھاں ایندے وچ مابعد نوآبادیاتی فکر دا اینجھا تصور وی موجود ہے جیڑھا عالمی سامراج دے استحصال دی بجائے مقامی استحصال(Domestic Imperialism) کوں نشابر کریندے ۔ایں موضوع تے عاشق بزدارؔ اَتے جہانگیر مخلصؔ دی شاعری وی اَلیندی ہے۔عاشق

بزدار دی کتاب ''قیدی تخت لہور دے'' دے پہلے ایڈیشن تے لکھیا ہویا میڈا پیش لفظ ایں انتخاب وچ شامل ہے۔ ہُݨ تاں ایں قافلے وچ خورشید بخاری اَتے غیور بخاری وی شامل تھی ڳئین۔

ایندے علاوہ میں اینجھے موضوعات تے وی ڳول پھول جاری رکھی جیندے بارے میڈے مطابق کجھ غلط فہمیاں پاتیاں ویندیاں ہَن۔ جیویں جو چراغ اعواݨ دی جائے پیدائش اَتے مزار بارے، جیکوں عام طور تے سرائیکی محقق کیفی جام پوری اَتے نصراللہ خان ناصرؔ ''کھڑ ی'' لکھدے آئین حالانکہ او ''درگڑی'' ہے۔ ایندا ذکر ''لیکھے'' دے مضمون ''سرائیکی شاعری دا ارتقاء'' وچ موجود ہے۔ اینویں ''نورنامہ'' دی تصنیف بارے اونداں تصنیف اَتے مصنف بارے ہمیشہ غلط فہمی موجود رہی ہے۔ میں ایں بارے ڳالھ تفصیلی طور تے ''نورنامہ'' والے مضمون وچ کیتی ہے۔ ایہ مضمون کتاب ''لیکھے'' وچ شامل ہے۔ میں بہوں پہلے خواجہ فرید دے ڈو ڑھیں بارے لکھیا۔ جو ایہ خواجہ فرید دے کائنی۔ ہُݨ عام طور تے ایہ حقیقت من گھدی ڳئی ہے۔ میڈے ایں مضمون دے حوالے نال حنیف چودھری اپݨے مقالے ''خواجہ غلام فرید کی سرائیکی کافیوں پر سندھی اور پنجابی کے لسانی اثرات'' وچ وی خواجہ فرید دے ڈوہڑھیں کوں مسترد کیتے۔ میڈا ایہ مضمون ماہنامہ ''سرائیکی ادب'' ملتان دے شمارے اگست 1978ء وچ چھپیا ہا۔ ہُݨ ایں کتاب وچ وی شامل ہے۔

سرائیکی تحقیقی کم وچ میڈے ڈو مقصد رہ ڳئین۔ ہک تاں اینجھے بیانیے دی درستی جیڑھے منڈھ لا کنوں غلط ڈُہریندے آئے ہوون اَتے ڈوجھا کوئی نویں دریافت۔ ایں سلسلے وچ میں اللہ بخش عارضؔ دی ہیر دے علاوہ غلام محمد واصفؔ دا کلام وی ڳولیا جیندے اُتے مضمون چھپیا۔ ایں عرصے وچ بے محققین وی سامݨے آئین جنہیں اپݨے طور تے کم کیتے۔ جنھیں وچ ڈاکٹر طاہر تونسوی، پروفیسر شوکت مغل، حفیظ خان،

نصراللہ خان ناصر، جاوید چانڈیو، ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز، محترمہ نسیم اختر، حمید اُلفت ملغانی تے ڈاکٹر اسلم عزیز درانی شامل ہن ۔ ہُݨ تاں سرائیکی وچ لکھݨ والیں دی کھیپ آ گئی ہے ۔ میں پُراݨے لکھاریں دے نال نال نویں لکھاریں نال وی اپݨے رابطے رکھیئے اَتے اُنھیں دے کم کنوں مسلسل باخبر ریہم ۔ وَل بھوں سارے نویں لکھاریں دے کم دا جائزہ وی گھندا رہ گیاں ۔ جنھیں دے بارے کجھ تحریراں ایں کتاب وچ شامل ہن ۔ اَتے ایں طرح میں نویں اَتے پُراݨے لکھاریں دے درمیان ہک کڑی دی حیثیت رکھداں ۔ نویں شاعریں کجھ نویں مفاہیم نال نویاں علامتاں ورتیاں اَتے میں اُنھیں کوں سمجھݨ تے سمجھاوݨ دے عمل وچوں لنگھیُم ۔ جینویں رفعت عباس دی کتاب ''جھومری جھم ٹُرے'' بارے وی مضمون لکھیا جیڑھا ایں ونگارے وچ شامل ہے ۔ میڈے واسطے ایہ خوشی دی گالھ ہے جو ایں مضمون کوں پڑھ تے محمد اسماعیل احمدانی میکوں آکھیا جو میں ایں مضمون کوں پڑھ تے کتاب ولا پڑھی ہے ۔ اَتے میکوں اوندی بہتر تفہیم تھئی ہے ۔ انھیں لکھتیں وچ وی کجھ اینجھے لیکن تاثراتی مضمون شامل ہن جیڑھے عام طور تے ادبی مضمونچہ دی شکل وچ لکھیئے گئے ۔

اِتھاں عام طور تے ادبی تنقید دے حوالے نال تحسین دی اُمید کیتی ویندی ہے کہیں ویلھے اگر ایں کنوں ہٹ تے کہیں تخلیق دا کڑا جائزہ گھدا ونجے تاں رُسیما پیدا تھیندے ۔ اِت واسطے بعض اوقات میں فرضی ناں نال وی لکھدا رہیاں ۔ جیویں قاضی رازی دے ناں نال ڈاکٹر مہر عبدالحق دے عمر خیام دے منظوم سرائیکی ترجمے ''مئے گلفام'' بارے کئی مضمون لکھیم ۔ جیڑھے ماہنامہ ''سرائیکی ادب'' ملتان وچ چھپدے رہے ۔ اَتے ڈاکٹر مہر عبدالحق صاحب کئی واری میں کنوں قاضی راضی بارے پُچھیا وی ہئی لیکن میں لاعلمی دا بہانہ کر گھدم ۔ اینویں ہفت روزہ ''اختر'' ڈیرہ غازی خان وچ رحیم ضیائی دے ناں نال ''علامہ اقبال دے تصورِ حسن'' بارے ہک مسلسل

مضمون دا تنقیدی جائزہ گھدا۔ فرضی ناں نال لکھیئے ہوئے میڈے ایہ مضمون کہیں کتاب وچ شامل کائنی۔

میں پورے عرصے وچ سرائیکی ادب تے کم کرݨ لیوں نویں لکھاریں واسطے خود کوں اَتے اَپݨی لائبریری (جیڑھی ایں علاقے وچ سب کنوں وڈی ذاتی لائبریری ہے) کوں وقف رکھیئے۔ انھیں محققین وچ ظفر حیات ملک وی ہن۔ جنیں محمد اسماعیل احمدانی تے اَپݨا ایم۔فل دا مقالہ مکمل کیتا۔ اینویں طاہر مسعود باری وی ہن۔ جنیں مستشرقیں دی سرائیکی بارے تحقیق دا تنقیدی جائزہ بارے ایم۔فل دا مقالہ لکھیا۔ نازک شہزاد سرائیکی ادب وچ علامہ اقبال بارے وی میڈی لائبریری وچوں اَپݨا ایم۔فل دا مقالہ مکمل کیتا۔ ایندے علاوہ اپݨی لائبریری وچوں بعض نایاب اَتے نادر کتابیں دی فوٹو کاپی وی سکالرز کوں مہیا کیتن۔ جیندے وچ اینڈریو جیوکس دی ڈکشنری، یو۔اے۔سمرنوف دی ''دی لہندی لنگویج'' او۔ برائن دی ''گلاسری آف ملتانی لنگویج''، ''گریرسن دی لنگوسٹک سروے آف انڈیا'' اَتے رچرڈ برٹن دی سب کنوں پہلے سرائیکی گرائمر بارے لکھی ہوئی کتاب شامل ہے۔ انھیں کتابیں کنوں فائدہ چاوݨ والیں وچوں پروفیسر شوکت مغل، ڈاکٹر صاعقہ امتیاز آصف اَتے ڈاکٹر انوار احمد شامل ہن۔

فریدیات دے حوالے نال میں منڈھ کنوں کم شروع کیتا۔ سب کنوں پہلے میں ''فریدیات...... ایک نیا موضوع'' دے عنوان نال اردو وچ مضمون لکھیا۔ جیڑھا ماہنامہ ''کتاب'' لاہور دے شمارے اگست 1978ء وچ چھپیا۔ ایہ مضمون کجھ اضافیں نال سرائیکی وچ میڈی کتاب ''لیکھے'' وچ شامل ہے۔ میں خواجہ فرید بارے بے شمار تخلیقی تے نظریاتی مضمون لکھین جیڑھے مختلف اخباریں اَتے رسالیں وچ چھپین۔ اُنھیں وچوں کجھ ''تلاوڑے''، ''لیکھے'' اَتے ایں کتاب وچ شامل ہن۔

اُنہیں دا مقصد خواجہ فرید دی درست تعبیر پیش کرݨ ہے ۔میں فریدیات تے خصوصی طور تے کم کرݨ والیں مولانا نور احمد خان فریدی اَتے ڈاکٹر مہر عبدالحق دی مدد کیتی۔سندھی لفظیں کوں سمجھݨ اَتے ''لغات فریدی'' مرتب کرݨ واسطے میں ڈاکٹر مہر عبدالحق کوں ہِک نادر سندھی لغت ڈِتی ۔جیڑھی اُنھیں ولا نہ ڈِتی۔اگرچہ او اپݨیاں کتاباں میکوں آپݨے ہتھ نال لکھ تے ڈِیندے رہ گئے ۔ایں سلسلے وچ میں جناب مجاہد جتوئی ،سئیں طاہر محمود کوریجہ اَتے خواجہ فرید فاؤنڈیشن میوزیم نال تعلق وچ رہنداں اَتے ضرورت ویلھے مدد گھنداں۔

ایں تقریباً گزشتہ چالھی سالہ سرائیکی ادبی ارتقاء دے سلسلے وچ سارے سرائیکی نثر نگارا َتے شاعر ہِک ٹیم دی شکل وچ حصہ گھندے پئے ہَن ۔اُنھیں ساریں نال قدم رَلا تے وقت ونجائے بغیر میں وی ایں تاریخی عمل وچ شامل رہ گیاں اَتے ایہ تنقیدی تے تحقیقی مضمونیں دی کتاب (جیندے وچ تہاکوں کمپوزنگ دیاں کئی غلطیاں میڈئیں ٻئیں کتابیں وانگوں ملسن چونکہ میں ہمیشہ ڈِھلا پروف ریڈرر ریہاں) ایں سارے سفر دی کہاݨی بݨدی اے۔

میں لکھݨ دے علاوہ سرائیکی ادبی اَتے ثقافتی پروگرامیں وچ مسلسل شامل ریہاں ۔مہرے والا وچ عاشق بزدار دی قیادت وچ تھیوݨ والے سرائیکی ادبی ثقافتی میلے وچ کجھ ناغیں دے علاوہ اکثر حاضر آن تھینداں ۔میں اوں ویلے دے پہلے پروگرام وچ سرائیکی وسیب دے ماضی دی تاریخ بارے ہِک تفصیلی مضمون پڑھیم ۔انھیں میلیں وچ کئی دفعہ میڈے کٹھے محمد اسماعیل احمداݨی ،امتیاز فریدی تے پروفیسر وقار اسلم شامل رہیے ۔اُنھاں گاہے بگاہے ڈاکٹر مہر عبدالحق ،فدا حسین گاڈی ، عبدالرشید اُشتر ،ارشاد تونسوی ،ڈاکٹر احسن واگھا ،مظہر عارف ،اشولال ،رفعت عباس ،شمیم عارف قریشی ،ناصر عباس رضوی ،عبداللطیف بھٹی ،ابن قیصر اَتے کئی

ہنہیں دانشوریں نال سرائیکی ادب، ثقافت اَتے سیاسی صورت حال تے مکالمہ کیتا۔
سرائیکی ادب دے نال نال سرائیکی آرٹ نال وی میڈا قریبی تعلق ہا۔
میڈی کتاب ''لیکھے'' وچ آرٹ واسطے ہک حصہ مخصوص ہے۔ میں سرائیکی کلاسیکی موسیقی اَتے گائیکی دے علاوہ فقیرا بھگت تے پٹھانے خان دے بارے مضمون لکھیئے۔ پٹھانے خاں بارے مضمون کتاب ''لیکھے'' وچ شامل ہے۔شاعری وانگوں موسیقی کوں سمجھݨ واسطے میں اُنھیں دے میٹرز اَتے مبادیات نال سناشائی رکھی۔ایندے علاوہ Musicology دے بارے مغربی لکھاریں دا مطالعہ کیتا اَتے کجھ موسیقی جاݨݨ والے لوکیں کنوں مدد وی گھدی۔ ہیں واسطے مشاعریں وانگوں موسیقی دیں محفلیں وچ شامل تھیندا آیاں۔نجی محفلیں دے علاوہ مہرے والا دے سالانہ موسیقی دے پروگرام سمیت میں فقیرا بھگت دی سالانہ برسی تے روہی ویندا ہم۔اَتے اُتھاں سٹیج تے فقیرا بھگت دے فن بارے گالھ مہاڑ کیتی۔کیوں جو میں اینکوں سرائیکی ادبی تے ثقافتی سفر دا حصہ سمجھداں (کہیں ویلھے میکوں لگدے اَج ساکوں ادب کنوں ڈھیر سنجیدہ موسیقی دی ضرورت ہے)۔ایہ سارا دور ہک طرح تے تاریخی حیثیت رکھدا ہا اَتے سرائیکی زبان اَتے ادب کوں انج سُنڄاݨ ڈیندا پیا ہا۔ایں دور وچ سرائیکی قومیتی شعور دا منڈھ وی بدھیندا پیا ہا۔میں سیاسی عمل وچ وی سرگرم رہیاں اَتے سرائیکی صوبہ محاذ دا کلچرل سیکرٹری تے بعد وچ پاکستان سرائیکی پارٹی دا نائب صدر تے جنرل سیکرٹری رہ گیاں۔اَج وی میں اوندا مرکزی عہدیدار ہاں۔سرائیکی قومی مسئلے تے میڈا کتابچہ ''سرائیکی قومی سوال'' اپݨے موضوع تے پہلی تاریخی حوالے نال دستاویزی تحریر ہے۔
میں سرائیکی ادبی ارتقاء دے حوالے نال ایں دور کوں ترائے حصیں وچ ونڈ سگداں۔ پہلے نمبر تے ایں دور دا کم فاؤنڈیشنل ہا۔جیڑھا سرائیکی زبان تے ادب دیاں بنیاداں بݨیندا پیا ہا۔ایں حوالے نال سرائیکی وچ میڈے کم ''سرائیکی رسم الخط کی

مختصر تاریخ''، ''سرائیکی زبان کا قاعدہ''، ''سرائیکی کے بارے میں سوال و جواب''۔

''سرائیکی زبان اوندا رسم الخط اَتے اَوازاں'' (ایہ کتاب اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور دے ایم ۔ اے سرائیکی نصاب وچ شامل ہے)۔ ''لسانی مضامین''، ''سرائیکی زبان دیاں اچکار اَوازاں''، ''سرائیکی زبان اَتے لسانیات'' سرائیکی زبان کوں اوندی شناخت ڈیواوݨ وچ بنیادی مدد ڈیندی ہے۔ ادب وچ تحقیقی کم دے حوالے نال ''سچل سرمست، حمل لغاری، بیدل سندھی دے سرائیکی کلام دی ترتیب تے انتخاب نال تفصیلی دیباچے اَتے فرہنگ نستعلیق رسم الخط وچ سرائیکی ادب وچ اضافہ کیتا اَتے سرائیکی وسیب دے محققین تے طلباء کوں علمی سہولت حاصل تھئی ۔ میڈے تحقیقی کم دے علاوہ تنقیدی ادبی کم وچ میڈیاں کتاباں [redacted] ''مارکسی نقطہ نظر تے ساڈا ادب''، ''تلاوڑے''، ''نتارے'' اَتے ''لیکھے'' دی اَپݨا حصہ پاتا۔

ڈوجھے نمبر تے ایں دور دا سرائیکی ادبی تے لسانی کم گراؤنڈ بریکنگ (Ground Breaking) دی ہا۔ پنجابی جیڑھے مسلسل سرائیکی کوں پنجابی دا لہجہ آہدے کھڑے ہَن ۔ اوندے بارے ظامی بہاول پوری، ڈاکٹر مہر عبدالحق، پروفیسر دلشاد کلانچوی نال میں وی قدم رَلاتے کم کیتا ۔ بعد وچ پروفیسر شوکت مغل تے ناصر عباس رضوی وی آن شامل تھئے ۔ پنجابی کنوں سرائیکی دی انج شناخت بارے مواد میڈیں اکثر کتابیں وچ موجود ہے۔ میں ایں سلسلے وچ پنجابی لکھاریں نال وی مُہاڈا ڈتا۔ شفقت تنویر مرزا مردے دم تائیں سرائیکی کوں پنجابی دا لہجہ آہدا رہیا۔ اَتے خواجہ فرید کوں پنجابی شاعر۔ میڈے نال اکثر اوقات او مباحثے وچ رہیا ۔اوندے نال ایہ مباحثہ ماہنامہ ''پاکستانی ادب'' کراچی دے شماریں اپریل تا جولائی 1975ء کنوں شروع تھیا۔ ایں دور دی مشترکہ جدوجہد دے نتیجے وچ سرائیکی کوں پنجابی کنوں انج زبان قرار ڈتا گیا۔ جیندی بنیاد تے اکیڈمی آف لیٹرز نے سرائیکی

ادبیں واسطے انج خواجہ فرید ایوارڈ دا اجرا کیتا اَتے اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور وچ سرائیکی شعبہ کھلیا۔ بعد وچ سرائیکی شعبہ دا اجراء زکریا یونیورسٹی ملتان وچ وی تھیا۔ جیندے واسطے ڈاکٹر انوار احمد خصوصی کوششاں کیتیاں۔ ظہور احمد دھریجہ سرائیکی روزنامہ ''جھوک'' دے چیف ایڈیٹر دی ایں سلسلے وچ انتھک محنت کیتی۔

اَپݨے ادبی اَتے تنقیدی کم دے علاوہ میں عملی جدوجہد وچ حصہ گھدے تے مختلف سیمیناریں اَتے پروگرامیں وچ مسلسل حاضر رہ ڳیاں۔ میں انجمن ترقی پسند مصنفین دی گولڈن جوبلی دی تقریب 1986ء منعقدہ کراچی وچ شامل تھیم اَتے ڈو جھے دوستیں وچ فدا حسین گاڈی، مظہر عارف، چاکر بلوچ، نذیر لغاری، مشتاق گاڈی، احسن واگھا، عاشق بزدار، انجم لاشاری تے ٻنھیں سنگتیں وی حصہ گھدا۔ اُتھاں سرائیکی زبان دی انج شناخت دے حوالے نال صرف میں مضمون پیش کیتا۔ اَتے کئی اجلاسیں دے صدارتی بورڈ وچ شامل رہیم۔ اُتھاں شوکت صدیقی، محمد علی صدیقی، زاہدہ حنا، سبط حسن، غلام ربانی تاباں، شمیم اشرف ملک، جون ایلیا، راحت سعید، سوبھ گیان چندانی اَتے کئی وڈے لکھاریں نال ملاقاتاں تھیاں۔ اَتے بعد وچ ٻہوں ساریں نال سنگت بݨ ڳئی۔ میں سرائیکی زبان بارے جیڑھے مضمون پڑھ تے اَپݨی سیٹ تے آ ٻیٹھم تاں اُتھاں سوویت یونین دا قونصلیٹ آ ڳیا۔ اَتے تھوڑی دیر واسطے میکوں باہر گھن ڳیا تے پچھیس جو کیا سرائیکی زبان واقعی پنجابی زبان کنوں اَنج زبان ہے یا صرف انھیں ڈو علاقیں وچ سماجی ترقی دے فرق دی وجہ کنوں ایہ فرق محسوس تھیندے۔ میں جاݨ ٻجھ تے اونکوں ڈاکٹر کرسٹوفر شیکل دی کتاب دا حوالہ ڈِتے بغیر سوویت یونین دے ماہر لسانیات یو۔ اے سمرنوف دی کتاب ''دی لہندی لنگویج'' دا حوالہ ڈِتا۔ تاں او کجھ حیران تھیا تے وَل چُپ تھی ڳیا۔ اوندے کجھ عرصہ بعد سوویت یونین دے اوں قونصل خانے وچ

ہک ادبی کانفرنس تھئی ۔ سرائیکی لکھاریں وچوں نذیر لغاری تے میکوں دعوت ڈِتی گئی ۔ میں ایں کانفرنس وچ ''سرائیکی وچ ترقی پسند ادب'' دے حوالے نال مضمون پڑھیا ۔ اُتھاں حبیب جالب ، شوکت صدیقی تے ٻنہیں ترقی پسند لکھاریں نال ملاقاتاں تھیاں ۔ ایندے علاوہ کراچی یونیورسٹی وچ وی ہک سیمینار تھیا ۔ ایں سیمینار دا موضوع ہا ''پاکستانی معاشرہ اور ادب'' جیندے وچ ہر زبان دے لکھاری شامل ہَن ۔ بلوچی وچوں عبداللہ جمالدینی ، سندھی وچوں شمشیرالحیدری ، پنجابی وچ احمد سلیم اَتے سرائیکی وچوں صرف میں ہَم ۔ مضمون پڑھݨ دے بعد سوال جواب تھئے ۔ ڈاکٹر فرمان فتحپوری اَتے ٻنھیں لکھاریں میڈے اُتے سوال کیتے ۔ میڈے مضمون کوں پسند کیتا ڳیا اَتے بعد وچ عبداللہ جمالدینی میڈے مضمون دی ٻہوں تعریف کیتی ۔ بعدازاں یونیورسٹی دی طرفوں ایں موضوع تے کتاب چھپی اَتے میڈا مضمون وی شامل کیتا ڳیا ۔ اُتھاں یونیورسٹی دے وائس چانسلر ڈاکٹر جمیل جالبی میڈے کمرے وچ آتے ملاقات کیتی اَتے کافی دیر میڈے کٹھے رہیا ۔ ایں مضمون دا سرائیکی ترجمہ میڈی کتاب ''نتارے'' وچ شامل ہے ۔ ایں طور تے ایہ دور گراؤنڈ بریکنگ وی ہا ۔ جیندے وچ سرائیکی ادب تے زبان تے خود ساختہ پنجابی دعویٰ ٹُرٹا ۔ پُرانڑے خیالات تے تصورات دا خاتمہ تھیا ۔ اَتے سرائیکی زبان تے ادب ہمسایہ قومیتیں دے ادیبیں تائیں رسائی وی کیتی ۔

ترتیجھے نمبر تے ایہ دور کمانڈنگ (Commanding) وی ہا ۔ جئیں آوݨ والیں لکھاریں دی رہنمائی کیتی ۔ اُنھیں دا حوصلہ ودھایا ۔ اُنھیں واسطے رستہ بݨایا تے راہ دے کئی کنڈے کڈھ تے اونکوں سدھا کیتا ۔ جیندے نال نویں لکھݨ والیں دیاں صلاحیتاں اُجاگر تھیاں ۔ اَتے اُنھیں اَپݨے واسطے کئی بے رستے ڳولیئے ۔ اَتے اَپݨی اَپݨی اصناف وچ نویاں نویاں تبدیلیاں کیتیاں ۔ ایہ تبدیلیاں سفرنامے وچ اسماعیل

احمدانڑی (ایہ بزرگ لکھاریں وچ شامل ہِن) کیتیاں تے شاعری وچ ارشاد تونسوی، ممتاز حیدر ڈاہر، رفعت عباس، اشولال، سحر سیال اَتے زبیر احمد وغیرہ۔ میں اِنھیں تبدیلیں کرݨ آلیں دی تائید کیتی۔ جڈاں جو بعض لکھاریں دی طرفوں انھیں دی مزاحمت تھئی۔ میں نویں تبدیلیں کوں سمجھݨ سمجھاوݨ واسطے کئی مضمون لکھیئے۔ اَتے بحث کوں اگوں تے ٹوریا جیویں جو اسماعیل احمدانڑی دے سفرنامے ''پیت دے پندھ'' دے خلاف فرحت نواز لکھیا تاں میں سرائیکی ادب وچ جواب ڈِتا۔ اینویں ''چھولیاں'' دے خلاف۔ ر۔ ع (رفعت عباس) اَتے دلشاد کلانچوی لکھیا تے امر کہانی دے خلاف ارشاد تونسوی لکھیا۔ اُنھیں دا جواب وی میں ڈِتا۔ مگر میں انھیں سطحی اعتراضات دے باوجود اسماعیل احمدانڑی کوں ''پیت دے پندھ'' اَتے ''چھولیاں'' تے خواجہ فرید ایوارڈ ملیا۔ میں ممتاز حیدر ڈاہر، رفعت عباس اَتے اشولال دی شاعری دی تفہیم واسطے خصوصی طور تے مضمون وی لکھیئے۔ جیڑھے ''نتارے'' اَتے ''لیکھے'' وچ شامل ہِن۔ سرائیکی وچ کجھ شاعریں دی طرفوں ''غزل'' دی مخالفت تھئی۔ میں غزل دا دفاع کیتا اَتے ''سرائیکی شاعری وچ غزل دے امکانات'' بارے مضمون لکھیا۔ جیڑھا ''تلاوڑے'' وچ شامل ہے۔ غزل ہر حال جیندی رہی اَتے اوندے وچ ممتاز حیدر ڈاہر تے رفعت عباس دے علاوہ کئی بے وڈے شاعر پیدا تھئے۔ میں ہر ویلھے نویں اصناف دی حمایت کیتی۔ نثری شاعری دے خلاف رولا اُٹھیا تاں میں ایں کوں موقع ڈیوݨ دا آکھیا۔ ایں سلسلے وچ میڈا ہک پُرانا چھپا ہویا مضمون ''سرائیکی وچ نثری شاعری'' ایں مجموعے وچ شامل ہے۔ جیڑھا کتاب لڑی نمبر 2 ''سانجھ'' تونسہ وچ چھپیا۔ اینویں پُرانے شاعر جیڑھے ڈوہڑے، قطعے اَتے رُباعی دا فرق نہ سمجھدے ہَن میں ایں سلسلے وچ ''رُباعی دا وزن'' دے ناں نال مضمون لکھیا۔ جیندے اُتے نور محمد سائل میڈے نال بحث کیتی۔ او چونکہ پڑھیئے لکھئے نہ ہَن۔ اِت

واسطے میڈی بحث دے نتیجے وچ چپ تھی گئے ۔میڈا ایہ مضمون ''تلاوڑے'' وچ شامل ہے ۔میں سمجھداں جو ایں مضمون دا ضرور کجھ نہ کجھ اثر تھیا ہوسی ۔ہُݨ تاں تقریباً تمام شاعر رُباعی لکھݨ چھوڑ گئین ۔اینویں سرائیکی شاعری وچ تلفظ دا مسئلہ موجود ہے ۔ اکثر شاعر لفظیں کوں ٹھیک نئیں بدھدے بلکہ ضرورت مطابق تبدیلی کر گھندن ۔ ایندے بارے وی میں مضمون لکھیا ۔جیڑھا ''تلاوڑے'' وچ شامل ہے ۔تاہم ایہ مسئلہ حالی تائیں موجود ہے۔

میں سرائیکی وچ درست اِملا دے بارے وی لکھیئے ۔ایں سلسلے وچ پروفیسر دِلشاد کلانچوی وی لکھدار ہیے ۔ایں مسئلے تے پروفیسر شوکت مغل وی ہک کتابچہ لکھیئے ۔ میں اوں کتابچے تے تفصیلی تبصرے وچ اَپݨی رائے دا اظہار کیتے ۔بعض جہیں تے اتفاق اَتے بعض جہیں تے اختلاف کیتے ایہ مضمون ''نتارے'' وچ شامل ہے۔

یقینی طور تے ایہ سارا کم اوجھڑ مارݨ والا ہا ۔نویں رستے بݨاوݨ اَسان نہ ہَن ۔تاہم ساریں رَل مِل تے ایہ رستے بݨائے ۔ایں سلسلے وچ میڈیں بزرگیں جیندا میں اُتے ذکر کر آیاں ،کوں کافی مشکلات پیش آیاں ہوسن ۔تاہم میں وی انھیں مرحلیں وچوں گزریاں ۔ ایہ مرحلے غیریں دی طرفوں وی ہن تے اَپݨیں دی طرفوں وی ۔مخالفین دے حوالے نال میں شفقت تنویر اَتے محمد آصف خان دی گالھ کر آیاں ۔شفقت تنویر مرزا جیڑھے خواجہ فرید دا دیوان چھاپیا تے میڈے بارے وی کاوڑ بھریا فقرہ بلا وجہ لکھ ڈِتا ۔ایندے علاوہ اپݨی وفات کنوں کجھ ڈینہ پہلے میڈی کتاب ''لیکھے'' اُتے روزنامہ ''ڈان'' انگریزی وچ تبصرہ چھاپیا تاں ایہ لکھیا جو خواجہ فرید پنجابی شاعر ہن لیکن اسلم رسول پوری اُنھیں کوں سرائیکی شاعر آہدے ۔اوندا جواب ایں کتاب وچ شامل ہے ۔اینویں پنجابی ادبی بورڈ میڈی کتاب ''ساڈی کائنات'' دی سرائیکی زبان تبدیل کرتے پنجابی زبان وچ چھاپ ڈِتی ۔میں خود

اَپݨی ایں کتاب تے تبصرہ لکھیا تاں ساری صورت حال بیان کیتی اَتے اپݨی ایں کتاب کوں Disown کرڈ تا۔میڈا ایہ تبصرہ ماہنامہ ''سرائیکی ادب'' ملتان دے شمارے وچ چھپیا۔اینویں کئی سرائیکی لکھاریں نال تھیا۔مگر اُنھیں کوں گالھ نہ کیتی۔ مخالفین دے علاوہ اپݨے دوستیں دی طرفوں وی ایں قسم دا معاملہ جاری رہیا۔ڈیرہ غازی خان دے روزنامہ ''جنگ'' دے ہک نمائندہ میڈے خواجہ فرید بارے ہک مضمون کوں ہو بہو اپݨے ناں نال چھپواڈ تا۔حالانکہ او مضمون بھوں پہلے 20 جولائی 1999ء وچ ہفت روزہ ''نیلاب'' جام پور وچ چھپیا ہا۔اِتھاں کئی اینجھیاں معاصرانہ چشمک دیاں کہانیاں ہِن۔جیڑھیاں ذاتی ہِن۔اُنھیں کوں چھوڑو تا ہم تہاکوں خود بعض سرائیکی کتابیں وچ ایہ نا انصافیاں نظر آ ویسن۔ایندے نال میں ایہ اعتراف کرݨ ضروری سمجھداں جو بھوں ساریں لکھاریں دی طرفوں میڈے کم دی پذیرائی وی تھئی۔اَتے اُنھیں دیں کئی تحریریں وچ میڈے کم دے حوالے موجود ہِن۔کئی دوستیں میڈے کم بارے مضمون لکھیے۔جنھیں وچ، رانا غلام یٰسین، پروفیسر علمدار حسین بخاری، خالد اقبال، مسعود باروی، باسط بھٹی وغیرہ شامل ہِن اَتے رب نواز احمدانی دے میڈے کم بارے ایم۔ایڈ دا تھیسز لکھیا۔[redacted] تے اشولال جہیں لیجنڈ شاعر میڈی محبت وچ اعزازی نظم لکھی۔جیندے اُتے میکوں فخر ہے۔

میں ساری حیاتی کہیں لالچ اَتے طمع بغیر رضا کارانہ طور تے اپݨا کم کریندا رہیاں میں کڈاہیں اَپݨی کتاب خواجہ فرید ایوارڈ واسطے اکیڈمی آف لیٹرز کوں نئیں بھیجی۔اَتے نہ اُنھیں یا مقتدرہ دے ذریعے کوئی کتاب چھپوائی۔نہ کہیں قسم دی امداد گھدی۔ بلکہ ہک دفعہ نذیر ناجی دے عہد وچ ادیبیں دے ہک ترائے رکنی وفد نال میکوں فرانس دے دورے دی دعوت ملی تاں میں او قبول نہ کیتی۔میں نہ سرکار دی طرفوں

ڈِتے ہوئے پراجیکٹ تے کم کیتے اَتے نہ اُنھیں دی مرضی اُتے سرائیکی زبان تے ادب دی تشریح کرتے پیسے کماوݨ دی کوشش کیتی ہے۔ میں چُپ چاپ اپݨے کم کوں جاری رکھیئے اَتے اپݨی ترجیحات تے کم کیتے جیندے وچ میکوں سرائیکی زبان، ادب اَتے قوم دا فائدہ نظر آئے۔ تاہم سرائیکی ادبی بورڈ ملتان اَتے جھوک پبلشرز اپݨی مہربانی نال میڈیاں کجھ کتاباں چھاپیاں۔

فرانسیسی مصنفہ جولیا کرسٹیوا بجا طور تے اَہدی ہے جو ہک تحریر دا ہی تحریر نال تعلق ہوندے۔ اِت واسطے میڈے اُنھیں مضمونیں رکتابیں کوں میڈیں ٻنھیں مضمونیں تے کتابیں نال رلاتے پڑھݨا چاہیدا اے وَل سرائیکی ادبی سفر اَتے اوندے وچ آوݨ والیاں تبدیلیاں بہتر طور تے سمجھ آوسن۔ اَتے ایندے نال میڈے بدلدے اسلوب اَتے ذہنی ارتقاء دی صورتحال وی نشابرتھی سگسی۔ ایں توں علاوہ اگر ایں عرصے دے اہم سرائیکی لکھاریں دیں تحریریں کوں میڈیں تحریریں نال ملاتے ݙٹھا ونجے تاں صورتحال دے مختلف (جدلیاتی تے مکالماتی) پہلو وی سامݨے آ سگسن (میڈیاں تمام لکھتاں بالزاک دے ناولیں وانگوں ہک وسیع منصوبے دا حصہ ہِن)۔ ایں مطالعے دے نتیجے وچ تحریریں دا مزاج تے سماجی پس منظر وی واضح تھیسی۔ توڑے جو متن وی آزاد حیثیت ہر دور وچ قائم رہندی ہے۔

تاہم ایہ کتاب کوئی تاریخ نگاری کئے نی' بلکہ جدید عہد دے ادبی سفر دا غیر مسلسل منظر نامہ ضرور ہے۔ ادبی تاریخ نگاری دے باقاعدہ اصول ہِن۔ اَتے ایندے نال کئی طرح دے ادبی مسائل وی وابستہ ہِن۔ مثال دے طور تے کیا ادب وچ ارتقاء ممکن ہے۔ میڈے نقطہ نظر دے مطابق کم ازکم سائنسی فکر دی طرح ادب وچ ارتقاء نئیں ہوندا۔ ستم ظریفی ایہ ہے سولزے نیتسن (جیندے خیالات نال میکوں ہمیشہ اختلاف ریہے) اپݨے ہک ناول وچ آہدے جو ادب وچ ارتقاء ممکن کائنی۔ تاہم ادبی

تاریخ وچ جدلیاتی عمل کنوں میں انکار نئیں کر سگدا۔ ماضی توں میڈی خواہش رہی ہے ۔میں سرائیکی ادب دی تاریخ لکھاں لیکن ایہ خواہش اُدھوری رہ گئی ہے۔ایں کتاب وچ بھوں ساریں جاہیں تے تہاکوں صرف ڈاکومنٹیشن ملسی۔ ایندے نال نال جابجا ادیبیں تے شعراء نے میڈے تنقیدی کمنٹس وی نظر آسن۔ لہٰذا میں اینکوں سرائیکی ادب دی تنقیدی تے تحقیقی کتاب آکھ سگداں۔ میں سرائیکی ادب دی فکری تاریخ وچوں میں نتیجے اخذ کرݨ توں گریز کریندا ں۔ میں سمجھداں ادبی تاریخ دی سبق آموز تھی سگدی اے۔ ایں کتاب کوں غور نال پڑھو تے ایندے وچ مخفی Lesson موجود ہن۔ ایں کتاب وچ میڈے فکری اَتے دلچسپیں دے حوالے نال میڈیاں ترجیحات موجود ہن۔تعصب، معاصرانہ چشمک اَتے جانداری کنوں بچݨ دی پوری کوشش کیتی گئی ہے۔تاہم ایں کتاب وچ نویں مضمونیں دے نال کجھ کتابیں کیتے لکھیے ہوئے دیباچے وی شامل کیتے گن۔

میڈے ادبی تنقیدی تجزیے وقت دے نال نال مختلف مکاتب فکر دی روشنی وچ ہن ۔شاید کجھ لوک انھیں کوں ڈوسمتی آکھ سگدن۔ ہک تاں فنی سطح تے پوسٹ سٹرکچرل ازم دے حوالے نال اَتے ڈوجھا معنوی سطح تے پوسٹ کالونیل ازم (Post Colonialism) دی فکر دے حوالے نال۔ایہ گالھ شاید جزوی طور تے درست تھی سگدی ہے۔لیکن میں سمجھداں جو لفظ وچ کوئی مستقل معانی نہیں ہوندے۔ ہر دور دے حالات اَتے سماجی تبدیلیں نال لفظیں دے معانی بدلدے رہندن۔اَتے ادھر دور وچ خود کوں نشابر کریندن۔اپݨے وقت دے فعال قاری یا نقاد دا ایہ فرض ہوندے جو او نویں معنی دریافت کرے۔کیوں جو اکثر اوقات معنی لفظ تلوں slip ویندن۔ ادب دی تنقید معنی دے پندھ دی داستان سُݨیندی ہے۔

اپݨے ایں نکتہء نظر دے حوالے نال میڈے ادبی تنقیدی مضامین وچ کہیں

وی تخلیق دے لفظیں دے نویں معنی دے دریافت دی کوشش ہئی۔ اینکوں تساں میڈی ردتشکیلی قرأت دا نتیجہ وی آکھ سگدو۔ ایں قسم دیاں کوششاں تساکوں خواجہ فرید بارے میڈے مضامین دے علاوہ کئی ٻنھیں شاعریں دے کلام اَتے نثر نگاریں دی تحریریں دے نتیجے وچ نظر آوسن۔ خواجہ فرید بارے ظاہر ہے جو میں پرانڑے لکھاریں دے برخلاف خواجہ فرید دی شاعری وچ اوندی Beauty گولݨ دی کوشش کیتی ہے۔ جیرھی فکری اَتے فنی سطح تھی سگدی ہے۔

پی واک (1942ء.........) دا خیال اے کہیں کتاب دا کمپلیمنٹ دیباچہ ہوندے کیوں جو او ہک لفظ وانگوں ہوندے اَتے کتاب اوندے معانی وانگوں۔ ایں حوالے نال میں ایں پیش لفظ وچ جو کجھ آکھیے اوندے معانی (وضاحت) اگوں موجود ہن۔ مزید برآں ایہ پچھلی سب تفصیل اِت واسطے وی ہئی جو گزشتہ چالیہ سال کنوں زیادہ عرصہ وچ جیرھی صورتحال رہی او اتہاس دے پنیں وچ کتھائیں اوڈھرنہ تھی ونجے۔

امریکی نقاد پال ڈی مین (1919ء۔1983ء) دی کتاب Blindness and Insight دے تعارف دا عنوان ہے۔ Caution! Reader at work ''خبردار! اگوں تے قاری فعال ہے''۔ یقیناً ایں کتاب دے تعارف دا عنوان وی پال ڈی مین دی کتاب کنوں مستعار گھدا گئے۔ میں یقین رکھداں ہک قاری فن پارے کوں سمجھدے ہوئیں فعال ہوندے اَتے میڈیں لکھتیں کوں پڑھݨ والا فعال مؤرخ رقاری خود فیصلہ کریسی جو سرائیکی ادب دی تفہیم تے سمت دا تعین کرݨ وچ میڈا اکتنا کردار ہے۔

اسلم رسولپوری

20-3-14

شعری ادب

سرائیکی کلاسیکی شاعری دا تحقیقی مطالعہ

ساری تاریخ افکار دی تاریخ ہے۔(کروچے)

سرائیکی وچ کئی ٻنھیں زبانیں وانگوں نثر کنوں نظم پہلے لکھیجݨ پئے گئی لیکن ایہ ݙسݨ بہوں اوکھا ہے جو سرائیکی شاعری دا مُنڈھ کݙاں کنوں بدھیا۔ کیوں جو جیویں ایہ آکھݨ غلط ہے جو فلاں زبان فلاں سن وچ پیدا تھئی۔ ایویں ایہ آکھݨ وی درست کائنی جو شاعری فلاݨے سن کنوں شروع تھئی اے۔ صرف ایہ آکھیا ونج سڳدے جو شاعری ہر وقت تھیندی رہی ہے تے اساکوں ایندا تحریری یا زبانی ثبوت فلاݨے سن کنوں ملیے۔ اِت واسطے میں سرائیکی شاعری دا مُنڈھ سرائیکی زبان☆ دے منڈھ کنوں ڳنڑ یندا اں۔

سرائیکی شاعری دا پہلا زمانہ منڈھ کنوں 1575ء تائیں: اساکوں سرائیکی دی ابتدائی شاعری دا جہڑا نمونہ ہتھ آئے او ہک ٻجھن ہے جینکوں جنی دت ڳندے ہن۔ ایں ٻجھن وچ او ہک جنگ دا حال بیان کریندن جیندے وچ اُنہیں امام حسینؓ دی شہادت دا بدلہ گھدا۔

☆ ابتداء وچ سرائیکی زبان دیاں حداں بہوں وسیع ہن تے اینکوں مختلف ناتویں نال سݙیا ویندا ہا۔ اوں وقت ایندیاں حداں پچھادکنوں بلوچستان پوآدھ ݙو دہلی، اُبھے ݙو پشاور اَتے لمے ݙو لاڑکانے تائیں ہن۔ لیکن پچھلے کئی سو سالیں دیاں سیاسی تے سماجی تبدیلیں دے نتیجے وچ ایں زبان دیاں حدود گھٹ ڳئین۔ مگر اجݨ تائیں پورے پاکستان وچ سمجھی تے بولی ویندی ہے۔ ایندے علاوہ ہندوستان تے ݙوجھے ملکیں وچ ایندے بولݨ آلے موجود ہن۔

سُدھ جھوجھا کی انش میں دت نام سلطان سُدھ ویوگ جو بیر جی عرب کیوا ستھان
رائے بن ہن آمتی کریں دیں جودھیان دھارو میر وجودت ہیں عرب کیوا ستھان
جئے وت جو بیر سار دو ٹوک سجائی سب شترو کو مار بیچ رن بھرے دہائی
بچے بھیر کوں چوٹ فتح میدان جو پائی بدلا لیا دھن دھن کرے لوکائی

(ترجمہ: سدھ جھولا ناں دا حکمران جہڑا سُدھ یوگ دی اولا دوچوں ہے۔ عرب وچ ونج دیرہ لائیس ۔ نیک صفت رائے بن اپنٹی شاہی دا دھیان رکھن والا دھارو تے میر و جیرھے دت ہن ۔ اُنھیں عرب کوں اپنٹا وطن بنٹا گھدا ۔ وَت اپنٹی بہادری نال دشمناں کوں کوہ کراہیں اُنھیں کوں ڈرا کنباڈ تا ۔ جڈاں اُنھاں فتح پاتی تاں جنگی نغارے وجائے ۔ حضرت امام دا بدلا گھدا تے دنیا واہ واہ کرن لگی)

کجھ لوکیں انہیں شعریں کوں سرائیکی کلام آکھیے لیکن میکوں شک ہے جو ایہ سرائیکی ہے ۔ بلکہ ایہ کہیں پُراٹی اپ بھرنش دے شعر ہن ۔

میڈے نزدیک سرائیکی شاعری دے باقاعدہ نشانات فرید الدین گنج شکرؒ (1173ء ۔ 1266ء) دے کلام وچ مِلدن ۔ اُنھیں دی ہِک نظم فارسی سرائیکی دے رلٹ دی دلچسپ مثال ہے۔

وقتِ سحر وقت مناجات ہے خیز در آں کہ برکات ہے
نفس مبادا کہ بگوید ترا خیز چہ چشما اجن رات ہے
چوں تن تنہا روی زیر زمیں نیک عمل کن کہ اہا ڈات ہے
ہند شکر گنج بدل جان شنو ضائع لکن عمر کہ ہیہات ہے

ایں دور وچ سرائیکی شاعری دے بے کئی جزوی نمونے وی مِلدن ۔ جیویں جو روایتاً حضرت زکریا ملتانی (578ھ ۔ 661ھ)، (1183ء ۔ 1262ء) نے حضرت گنج شکرؒ کوں لکھیا جو تساں ایں سال ہیر نمیں پٹھیئے تے حضرت گنج شکر جواب

وچ ایہ شعر لکھ پٹھیا:

ہتھڑیں وٹوں ہتھڑیں، پیریں وٹوں پیر
تساں نہ مُتیاں گاجراں، اساں نہ مُتے پیر

پتن منارا (رحیم یار خان) جہڑا سمرا قوم دا دارالخلافہ رہیے اَتے جیندے اُتے ہمیر 1451ء تائیں حکومت کیتی ہے۔ اوندے عہد وچ ہک چرن دے گھوڑے چوری تھی گئے تے اوں ہمیر دی ہجو لکھی جیرھی اوں دور دی سرائیکی زبان دی ہجو دا نمونہ قرار ڈتی ونج سگدی ہے:

دھاڑی دھاڑا رائے جنیں چرن سانکھیا
پتن پیچھو تھیو ، سبھ وٹایو راہ
ہمیر لورا راج نہ کندا سمرا

ایہ نظم سندھی رلوڑ ہے۔ اتھاں ''نورنامہ'' دا ذکر کرݨ وی ضروری ہے۔ جینکوں محمود شیرانی 1554ء دی تصنیف قرار ڈیتے۔ لیکن ''نورنامے'' دے ایں مصرعے

پنج سو سال جو گزرے آہے ہجرت پاک رسولوں

کنوں بعض محققین اینکوں تقریباً بارھویں صدی عیسوی دی تصنیف قرار ڈیندن لیکن میڈا خیال اے جو ایہ نظریہ درست کائنی۔ ایندی زبان بہوں بعد دی زبان ہے تے محمود شیرانی دی گالھ نسبتاً ٹھیک تھی سگدی اے اَتے میڈے خیال وچ ایندا مصنف نور محمد وی کائنی۔ بلکہ ایہ لفظ ''نورِ محمدؐ'' (حضرت محمد صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلم دا نور) ہے۔ جتھوں نور محمد مصنف داناں فرض کر گھدا گئے۔

سرائیکی شاعری دے ایں پہلے زمانے دا سب کنوں وڈا تے آخری

شاعر حضرت شیخ ابراہیم ثانی ہے۔آپ حضرت فریدالدین گنج شکرؒ دی بارھویں پشت وچ ہن۔آپ 1575ء وچ فوت تھئے تے مزار پاک پتن وچ ہے۔

شاعری وچ حضرت ابراہیم فرید ثانی دے ابیات کافی مشہور ہن۔اُنہیں دی تعداد وچ اختلاف ہے۔ڈاکٹر لاجونتی دے خیال موجب اُنہیں دی تعداد 130 ہے۔گرنتھ وچ جیڑھے اشلوک شامل ہن۔اُنہیں وِچوں کئی حضرت ابراہیم فرید ثانی دے ہن۔شیخ ابراہیم فرید ثانی دی زبان پچھلے شاعریں دی زبان کنوں نسبتاً نکھری ہوئی تے صاف اے۔جیندے وچ فصاحت تے بلاغت پاتی ویندی ہے۔ حضرت فرید ثانی دی زبان وچ سرائیکی دے علاوہ ہندی دے لفظیں دی آمیزش وی ملدی ہے۔اَج کل اگرچہ اینکوں پنجابی وچ ڈھال گھدا ہے۔لیکن پُرانے نسخیں وچ ایہ زبان سرائیکی زبان نال بھوں ملدی ہے۔کجھ بیت ملاحظہ ہوون۔

فریدا کالے میڈے کپڑے کالا میڈا ویس — گناہاں بھریا میں پھراں لوک آکھن درویش
اُٹھ فریدا سُتیا، جھاڑو ڈے مسیت — توں سُتا رب جاگدا تیڈی ڈاڈھے نال پریت
کھا فریدا رُکھی سُکھی ٹھڈا پانی پی — ڈیکھ پرائی چوپڑی نہ ترساویں جی
پہلے پہریں پھلڑا تے پھل ہے پچھلی رات — جو جاگن سو لہن سائیں توں برات
اُٹھ فریدا سُتیا دنیا ڈیکھن جا — جے کوئی بخشیا آ ملے توں بھی بخشیا جا
اُٹھ فریدا سُتیاں وضو ساز نماز گزار — جے سر سائیں نہ جھکے سو سر کپ اُتار
کانگا کرنگ نہ چھوڑیو چُن چُن کھا پیئو ماس — دو نیناں مست کھائیو پیا ملن دی آس

سرائیکی شاعری دا ایہ دور اگرچہ کافی لمبا ہے۔مگر حقیقت ایہ ہے جو ایں دور دی شاعری زمانے دی دست بردا شکار تھی گئی ہے۔کیوں جو ایہ دور سیاسی انتشار دا دور رہیے۔☆

☆1218ء وچ چنگیز خان مغربی ترکستان تے حملہ کیتا تے ایندے بعد ترائے سو سالیں تائیں ملتان دا علاقہ مغلیں دیں حملیں دا نشانہ بنیا رہیے۔ایں کنوں پہلے 1210ء وچ شمس الدین التمش اوچ کوں فتح کرݨ دے بعد ملتان تے وی قبضہ کر گھدا۔لیکن کجھ عرصہ بعد ایہ اوندے ہتھوں نکل گیا۔لیکن ایں عرصے وچ (باقی اگلے صفحے تے)

تے اکثر بادشاہیں دے دور وچ اقتدار دی جنگ تھیندی رہ گئی ہے اَتے ایں افراتفری دے زمانے دا جیرھا کجھ ہتھ آئے او تقریباً مذہبی شاعری تے مبنی ہے۔ ویسے عام طور تے مصیبت بھریے دور وچ لوکیں دا رجحان وی نسبتاً مذہب ڈو ڈھیر تھی ویندے۔ دت حسینی دے کبت ہوون یا فرید الدین گنج شکرؒ دی شاعری، نور نامے تے معراج نامے یا وَت حضرت فرید ثانی دے ابیات سبھ مذہبی تے اخلاقی شاعری وچ آندن۔ ویسے ایں ابتدائی زمانے وچ مذہبی شاعری دا ہک بیا حوالہ وی بݨدے او ایہ جو مسلمان برصغیر وچ نویں آئے ہوئے ہَن۔ اِت واسطے او تبلیغی شاعری نال اَپݨی تعداد ودھاوݨ دے ذریعے سیاسی ضرورت وی پوری کریندے ہَن۔ (میڈا خیال ہے جو ایں عرصے وچ ہندو دی سرائیکی جیندی اَپݨی زبان ہئی۔ شاعری کریندے ریہے ہوسن مگر افسوس اے کوشش دے باوجود اوندے نمونے نئیں ملیے) صوفیا کرام دی شاعری وی ایہ ضرورت پوری کریندی ہئی۔ میڈا عام خیال ہے جو اوں وقت دی رومانوی شاعری تھیندی ہوسی۔

اصناف دے حوالے نال وی ایں دور دی شاعری اَپݨی ابتدائی شکل وچ ہئی

(پچھلے نال وابستہ) لیکن سیف الدین حسین نامی ترک غزنی وچوں نکل کراہیں ملتان تے قبضہ کرݨ وچ کامیاب تھی گیا۔ ایں عرصے وچ اوچ تے کبیر آپݨی حکومت قائم کر رکھی ہئی۔ 1257ء وچ غیاث الدین بلبن دا پتر سلطان محمد ملتان دا حاکم بݨیا۔ 1284ء وچ ماریا گیا۔ 1305ء وچ ایک خان دے ماتحت مغلیں حملہ کیتا مگر اِتھوں دے حاکم غازی بیگ اُنھیں کوں شکست ڈِتی۔ 1321ء وچ غازی بیگ دہلی تے قابض تھی گیا۔ اوں ملتان دی ہک جامع مسجد تے کتبہ لوایا جیندے وچ لکھوایا جو اساں 26 دفعہ مغلیں کوں شکست ڈِتی ہے۔ 1359ء کنوں 1396ء تائیں ملتان دے مختلف حاکم ریہے۔ 1405ء وچ اِتھاں خضر خان حاکم ہا۔ دہلی دیں فوجیں اوں تے حملہ کیتا۔ لیکن خضر خان دہلی تے قبضہ کر کے خاندان سادات دی بنیاد رکھی۔ تے ایں خاندان نے 38 سال حکومت کیتی۔ ایندے بعد ملتان دی حکومت انتشار دا شکار تھی گئی۔ ایں انتشار دے دوران رائے سہرہ ملتان تے قبضہ کر گھدا تے قطب الدین لنگاہ دے ناں نال حکومت شروع کر ڈِتی۔ اوندے بعد اوندا پتر حسین خان لنگاہ تخت تے بیٹھا۔ لنگاہ خاندان دا آخری بادشاہ 1525ء وچ مر گیا تے ملتان کوں وَل انتشار دے حوالے کر گیا۔

۔وَت حسینی دے کبت کوں مرثیہ دی بالکل ابتدائی شکل آکھیا ونج سگدے۔ ہجو دا نمونہ وی ضرور ملدے۔ لیکن او وی ذاتی غم غصے دے اظہار تے مبنی ہے۔ عام طور تے نظم دی شکل زیادہ مقبول نظر دی ہے۔ دت حسینی دی ابتدائی وار ر مرثیہ، گنج شکر سئیں دی فارسی سرائیکی آمیز نظم تے نورنامے وغیرہ نظم دی قبولیت دا ثبوت ہن ۔ تاہم لوک گیتیں بارے میں کجھ نئیں آکھ سگدا۔ او بلاشبہ ہر دور وچ ہوندن مگر ایں دور دے لوک گیت میڈے ہتھیں نہیں آئے۔ اَتے ویسے وی پھوں گھٹ اندازہ لایا ونج سگدے جو کیرھے لوک گیت کیرھے دور دے ہن ۔ جے تائیں ایں دور دی زبان دا تعلق ہے او اُوٹی ابتدائی شکل وچ ہے۔ جیندے وچ سنسکرت، عربی، فارسی دا رَلیا مِلیا اثر ہے۔ آخر وچ میں ایں دور دے سب کنوں وڈے شاعر حضرت ابراہیم ثانی بارے ایہ آکھݨ مناسب سمجھداں ۔ جو او ایں پہلے اَتے ڈوجھے دور دے درمیاں پُل دا کم ڈیندن ۔ ایں پہلے دور دی شاعری جیرھی شعری اَتے اخلاقی تبلیغ دی حیثیت رکھدی ہے اَتے اگلے دور دی شاعری جیندی بنیادی خصوصیت تصوف ہے (جیرھی خود مذہبی شاعری دا ہک حصہ ہے) حضرت ابراہیم ثانی دے نال ہک بے کوں گلکڑی پیندی ہوئی نظر دی ہے۔

سرائیکی شاعری دا ڈوجھا دور (1576ء کنوں 1901ء تائیں): سرائیکی شاعری دا ایہ ڈوجھا دور سنہری دور ہے۔ سرائیکی دے تقریباً سارے وڈے شاعر شاہ حسین☆ سلطان باہو، چراغ اعوان، بلھے شاہ، علی حیدر، لطف علی، عبدالحکیم اُچوی، شاہ لطیف (سرائیکی وچ شاعری کیتی) سچل سرمست، اکبر شاہ، نبی بخش لغاری، بیدل سندھی، حمل لغاری تے خواجہ فرید وغیرہ ایں دور وچ پیدا تھین۔

☆ موجودہ پاکستانی پنجاب دیاں حداں جغرافیائی، تاریخی یا لسانی ثقافتی بنیادیں تے قائم نئیں کیتیاں گیاں۔ بلکہ ایہ انتظامی حداں ہن۔ سکھیں دے دور کنیں پہلے بلکہ ایں کنیں وی زیادہ پرانے عہد وچ (باقی اگلے صفحے تے)

ایں دور وچ اگر چہ پچھلے دور دی شاعری دا اثر رہ گئے ۔ جیویں جو مولانا عبداللہ عبدی دیاں کتاباں ''نص فرائض''، ''خیر العاشقین'' درزی دی کتاب ''اخبار الاخرۃ'' عبدالکریم دی کتاب ''نجات المومنین'' حاجی نور محمد شیر گڑھی دی کتاب ''میت نامہ'' (لکھیل 1727ء) کنوں ظاہر تھیندے ۔ لیکن بنیادی طور تے ایہ دور تصوف دا دور ہے ۔ تاہم ایہ دور مثنوی دا وی اہم دور ہے ۔ ایں دور وچ صوفیانہ شاعری وچ مرکزی خیال وحدت الوجود دا ریہے ۔ وحدت الوجود دے نظریے کوں عام طور تے اسلامی تصوف نال جوڑ ڈتا گئے ۔ (حقیقتاً تصوف اَتے مذہب ڈو الگ الگ عقیدے ہن اَتے علامہ اقبال وی اینکوں اسلام وچ اجنبی پودا آکھیے ۔ 1240ء ۔ 1165ء کنوں بھوں پہلے ایہ ہندو ویدانت نال کجھ قدیم یونانی فلسفیں کنیں وی موجود ہا ۔ ویسے وحدت الوجودی تصوف خاص قسم دے سیاسی اَتے سماجی حالات وچ پروان چڑھدے ۔ چونکہ ایں عہد وچ سماجی حالات وحدت الوجود دے نظریے واسطے مناسب ہن ۔ اِت واسطے ایں نظریے

(پچھلے نال وابستہ) موجود پنجاب وچ مرکزی حیثیت لاہور دی بجائے ملتان کوں حاصل ہئی ۔ اَتے اِتھاوں دا حاکم لاہور دا حاکم وی ہوندا ہا اَتے اِتھوں تے لاہور دی ہکا بولی ملتانی (سرائیکی) ہوندی ہئی ۔ ایہا وجہ ہے جو ابوالفضل آئین اکبری وچ ایں علاقے دی زبان ''ملتانی'' لکھی ہے ۔ اکبر اعظم (وفات 1606ء) دے دور کنوں لاہور کوں سیاسی حیثیت ملݨ پے ڳئی ۔ جیندی وجہ کنوں اِتھوں دے سیاسی تے سماجی حالات وچ تبدیلی آئی ۔ اَتے اُنھیں اثرات دے تحت زبان دی شکل وی بدلݨ لڳی ۔ تے اَڄ لاہور دی زبان پنجابی، ملتان اَتے بہاولپور دی زبان سرائیکی قطعی طور تے انج زبان بݨ ڳئی اے ۔ چونکہ ابتداء وچ لاہور تے ملتان دی زبان ہکا سرائیکی (ملتانی) ہئی ۔ اِت واسطے اوں ویلھے لاہور دا شاعر شاہ حسین، اوچ دا پیدائشی بلھے شاہ، ملکہ ہانس دا شاعر عبداللہ عبدی، اَتے شورکوٹ دا سلطان باہو سرائیکی شاعر ہن ۔ البتہ اول دور دے بعد دے شاعر مثلاً لاہور دا شاعر میاں ہدایت اللہ، ملکہ ہانس دا شاعر وارث شاہ، سرائیکی دے نئیں بلکہ پنجابی دے شاعر ہن ۔ جیرھی سرائیکی کنوں اَنج زبان ہے ۔ پنجابی اپݨی موجودہ شکل اکبر اعظم دے دور کنوں بعد تقریباً ساڈھے ترائے سو سال وچ بݨائی ہے تے اُردو وانگوں تے اوندے نال نال اپݨی انج شناخت گھندی ہے) جیرھی اُردو دے حامیں وانگوں شعوری کوشش دا نتیجہ ہے ۔ تاہم سرائیکی اَتے پنجابی دی علیحدگی وچ انھیں زبانیں دے بعض بنیادی خصوصیات دا فرق وی شامل ہے ۔ جیندے وچ صوتیات اَتے گرائمر کوں اہم حیثیت حاصل ہے ۔ اِت واسطے لسانی حوالے نال ایہ انج زباناں ہن ۔

صوفیانہ شاعری وچ خاص پرورش پاتی۔ میڈا خیال ہے جو مناسب ہوسی اگر سرسری طور تے ایں دور وچ شاعری نال سیاسی حالات کوں سامݨے رکھ کے اگوں تے وَدھیا ونجے۔

سرائیکی شاعری دا ایہ دور جتھوں شروع تھیندے او ہندوستان تے اکبراعظم دی حکومت دا دور ہے۔ ایں عہد دی وݙی خصوصیت ایہ ہے جو ہندو مسلم اتحاد کوں اہمیت ݙتی ڳئی تے بادشاہ تے اوندیں درباریں ہک رَلیا مِلیا عقیدہ اختیار کیتا (جینکوں عام طور تے دین الٰہی دا ناں ݙتا ویندے۔ جیڑھا حقیقتاً اینویں نہ ہا) ایں عرصے وچ وحدتِ ادیان دے نظریے کوں تقویت ملی۔ شاہ حسین ایں دور دا سب کنوں وݙا سرائیکی شاعر ہے جیڑھا اپݨے دور دا سچا نمائندہ وی ہے۔ شاہ حسین شریعت تے زور ݙیوݨ دی بجائے طریقت تے زور ݙتا۔ تے اپݨی شاعری کوں تبلیغ واسطے استعمال نہ کیتُس۔ شاہ حسین دے کلام وچ فنافی المرشد ہووݨ والا صوفیانہ نظریہ واضح طور تے مِلدے۔

مائے نی مَیں کینوں آکھاں درد وِچھوڑے دا حال
دُھوآں دُکھے میڈے مُرشد والا جاں پھولوں تاں لعل
سولاں مار دیوانی کیتا برہوں پیا ساڈے خیال
ݙکھاں دی روٹی سُولاں دا سالن آہیں دا دھواں بال
کہے حسین فقیر نماݨاں شہ ملے تاں ہوواں نہال

صوفیاء دے نزدیک عشق کوں بہوں وݙی اہمیت حاصل ہے۔ شاہ حسین دی شاعری وچ عشق بھرپور انداز وچ مِلدے۔ رانجھا کوں صوفیاء نے علامتی طور تے محبوب دے معنی وچ گھدے۔ شاہ حسین دے کلام وچ وی ایہ علامت اِہیں مفہوم وچ استعمال تھیدی ہے۔

سجنڑ بن راتاں ہویاں وڈیاں
ماس جھڑ جھڑ پنجرا ہویا، کڑکن لگیاں ہڈیاں
عشق چھپایاں چھپدا ناہیں برہوں تناواں گڈیاں
رانجھا جوگی میں جوگیانڑی ایہ کی کر چھڈیاں
کہے حسین فقیر نماناں تیڈے دامن لگیاں

صوفیاء کرام وچ وحدت الوجود دی مقبولیت دا نتیجہ ایہ نکھتے جو اکبر اعظم دے دور وچ شیخ احمد سرہندی اَپنا نظریہ وحدت الشہود پیش کیتا۔ لیکن او اتلا مقبول نہ تھیا۔ کیوں جو ایہ نظریہ اوں وقت دے سماجی حالات دے مطابق نہ ہا۔ اکبر اعظم دے بعد سرائیکی دے کئی وڈے وڈے شاعر اورنگزیب دے زمانے وچ پیدا تھئے۔ اورنگزیب ہِک کٹر شریعت پسند انسان ہا۔ اوندے زمانے وچ صوفیاء واسطے کھل تے اپنٹے نظریات دی تبلیغ مشکل ہئی۔ اِت واسطے سلطان باہو (1691ء۔1631ء) اپنٹے ابیات وچ محتاط طریقہ اختیار کیتی رہ گئے۔ کیوں جو انھیں صوفیاء کرام دے مخصوص نظریہ ''فنافی المرشد'' کوں اپنٹے کلام وچ بنیادی اہمیت ڈتی ہے۔

ن ناہیں جوگی ناہیں جنگم نہ میں چلا کمایا ہو
نہ میں بھج مسیتیں وڑیا نہ تسبیح کھڑکایا ہو
جو دم غافل سو دم کافر سانوں مرشد ایہ پڑھایا ہو
مرشد ساکوں سوہنٹے باہو اِکو مُل بخشایا ہو

صوفیاء اَتے مُلیں دے درمیان باطنی تے ظاہری علوم دے تنازعے تے جیرھی جنگ جاری ہے سلطان باہو ایں سلسلے وچ مُلیں تے طنز کریندے ہوئے آہدے:

مذہب دے دروازے اُچے راہ ربانا موری ہُو

پنڈتاں تے ملوانیاں کولوں چھپ چھپ لنگھیئے چوری ہُو
اڈیاں مارن کرن بکھیڑے درد منداں دیاں گھوری ہُو
باہو چل اُتھائیں وسیئے جتھے دعویٰ نہ کسے ہوری ہُو

ایں دور دا ہک بیا شاعر بلھے شاہ نسبتاً جرأت تے ہمت نال اپنٹے نظریات دا اظہار کیتا۔ بُلھے شاہ دی پیدائش اوچ دی ہئی۔ اوندا والد بعد وچ قصور منتقل تھی گیا۔ بلھے شاہ، شاہ عنایت دا مُرید ہا تے اوندے کلام وچ اپنٹے مرشد بارے کافی ذکر مِلدے۔

بُلھے شاہ سُنٹو حکایت ہادی پکڑیا ہوگ ہدایت
میرا مرشد شاہ عنایت او لنگھائے پار

ہندوستان دے بعض صوفیاء دے کلام وچ انسانی ذات دی نفی دا تصور ملدے۔ ایہ اصل وچ غیر ملکی حکمرانیں دے سیاسی حربے دے طور تے ایرانی تصوف دے اثرات دے طور تے جانٹ بُجھ کے داخل کیتا گئے۔ حالانکہ اِتھوں دے صوفیاء ایں نظریے دے خلاف ہن۔ بُلھے شاہ دا ایہ شعر دراصل اپنٹے ہوونٹ دا سبق ڈیندے۔

بُلھے شاہ اساں مرنا ناہیں گور پیا کوئی ہور

ویسے وی وحدت الوجود دا نظریہ انسانی وجود دی کڈاہیں نفی نئیں کریندا۔ نفی دا تصور وحدت الوجود دے عقیدے دے وی خلاف ہے۔ وحدت الوجودی صوفیاء دا نعرہ تاں ''انا الحق''، ''سبحانی ما اعظم شانی'' ہا۔ انسانی ذات دی نفی اِتھوں دے لوکیں کوں کمزور کرتے حکمرانیں کوں اپنٹی حکومت دا جواز ڈیندا ہا۔ بلھے شاہ دے علاوہ سچل وی انسانی ذات دی نفی دی بجائے اوندی عظمت دا اظہار کریندے۔

چھوڑ گمان گدائی والا۔ پکا چا دا بدھ شاہی

علامہ اقبال دی شاعری وچ خودی دا تصور جئیں اونکوں ہک فلسفی شاعر دا رُتبہ

ڈ تے۔دراصل اوں ایہ تصور ''خودی'' بلھے شاہ اُتے سچل کنوں گھدے۔

بلھے شاہ ہک ہی جاہ تے انسانی اثبات دا اظہار ایں کریندن:

اوّل آخر آپ نوں جاݨی نہ کوئی دوجا ہور پچھاݨی

میں توں ہور نہ کوئی سیاݨاں بلھا شوہ کھڑا ہے کون

بلھیا کی جاݨاں میں کون

علی حیدر (1690ء۔1785ء) دا دور اورنگزیب دا آخری زمانہ ہے، اُتے اورنگزیب دے جانشین دا انتشار نال پُر زمانہ دی۔ایں انتشار دے دور وچ انسان کوں اپݨی بے معنویت دی اصل سمجھ آندی ہے تے دنیا تے اپݨے وجود دی بے ثباتی دا احساس تھیندے۔اِت واسطے اتھے دور وچ صوفیاء دے کلام وچ انسانی بے ثباتی دا موضوع عام مِلدے۔

کوڑا گھوڑا کوڑا جوڑا کوڑا شاہ سوار

کوڑے باشے کوڑے شکوے کوڑے شیر شکار

کوڑے ہاتھی کوڑے لشکر کوڑے موج کٹار

کوڑے کوٹھے کوڑے سٹ کوڑا ایہ سنسار

حیدؔر آکھے سبھ کجھ کوڑا سُچا ہک کرتار

دُوا نبی محمد سچا ، سچے اُس دے یار

علی حیدر دے کلام وچ اوندے دور دے سیاسی انتشار اُتے غیر ملکی لوٹ کھسوٹ دا ذکروی آندے۔جیندے وچ ڈکھ تے کاوڑ پاتی ویندی اے۔او اِتھوں دے حکمرانیں بارے انتہائی سخت الفاظ وچ آہدے۔

(ب) بھی زہر کھا مرݨ کجھ شرم نہ ہندوستانیاں نوں

کیا حیا انہاں راجیاں نوں کجھ لج نہیں تورانیاں نوں

بھیڑے بھر بھر ڈیون خزانے، فارسیاں نوں خراسانیاں نوں
وچ چھاوٹیاں دے پاٹی تک پڈ ونجے ہونہ ودھیا پاٹیاں نوں

ایں دور وچ سندھ وچ وی وڈے سرائیکی رسندھی شاعر پیدا تھئین۔ جنھیں وچ سچل سرمست (1739-182) نبی بخش لغاری (1863ء۔1776ء) قادر بخش بیدلؔ (1873ء۔1814ء) حمل لغاری (1875ء۔1815ء) تے روحل فقیر کافی مشہور ہن۔ ایہ سندھ وچ کلہوڑیں تے تالپوریں دا دور ہے اُتے کجھ شاعر انگریزیں دے ابتدائی دور وچ جیندے ہَن۔ ایہ دور سندھ وچ زیادہ تر انتشار دا دور ریہے۔ سیاسی رقابتاں، قتل وغارت، ہک بے دے خلاف سازشاں تے خانہ جنگی کنوں سندھ نسبتاً زیادہ گزرے جیرھی وجہ کنوں ذہین افراد تصوف وچ پناہ گھدی۔ ایہا وجہ ہے جو سچل سرمست دا سارا کلام تصوف نال بھریا ہویا ہے۔ سچل کنوں پہلے شاہ لطیف (1707ء۔1690ء) دا ذکر ضروری ہے۔ شاہ لطیف اگرچہ بنیادی طور تے سندھی دا شاعر ہے لیکن اوں سرائیکی وچ وی شاعری کیتی ہے۔ اُنھیں دے کلام دا نمونہ ملاحظہ ہووے۔

رانجھݨ والا زہر پیالا، گھِڑی آیم بھاجی
دَل وی قضا دِل جاݨے، توں کیا جاݨے قاضی
ماء پیو توں چوری پیتم، کیتم روح کوں راضی

وحدت الوجود سچل سرمست دا خصوصی موضوع ہے۔

میں خدا خدائی اپݨی خود وچ آ پیوسے
ایہ سب حسن اساڈا ہویا جتھاں وچ آ کھڑیوسے
چار مکان ریہے ونج کتھاں، کتھ مکان کتوسے
لا مکان، مکان اساڈا، سچل نام ہکیوسے

سچل سرمست دی شاعری وچ علامات دا استعمال عام ملدے، او آپڑیاں علامتاں لوک رومانیں کنوں گھندن، ایں کافی وچ او فنافی اللہ ہووݨ دے نظریے کوں ایں پیش کریندن۔

رانجھو کھیڑا ڈوہیں میں ہئیں ہیر رہی وچ کتھے
جھنگ سیال تے تخت ہزارہ ڈوہیں ڈٹھم اِتھے اِتھے
اساں پیوسے ونج اُتھائیں ناں نہ کہیں دا تھے تھے
گم ہوئی بھی ہیر اُتھاہیں موج وڑھی آ جتھے جتھے
سچو صاحب ہکو آ ہا وَل نہ کائی وِتھے وِتھے

سچل دے کلام وچ ہک صوفی وانگوں انسان دوستی اَتے رجائیت پسندی دا اظہار وی مِلدے لیکن بہوں صوفیا دے برخلاف جیرھے انسانی ذات دی نفی کریندن۔ اَتے اپݨے ہووݨ دے احساس کوں مریندن، سچل انسانی ذات دی نفی نئیں کریندا بلکہ او "خودی" کوں منفی مطلب وچ گھنݨ دے بجائے اوندا اثبات کریندا۔

سچل نفی اثبات کریندا
ڈیکھو سیر سپاہی دا

ایندے علاوہ او انسانیں کوں نسل اَتے ملک دی بنیاد تے وی نئیں ونڈیندا:

نہ وَت ہندی سندھی شامی نہ وت زنگی رومی

اینویں او انسان کوں مذہبی فرقیں وچ وی نئیں ونڈیندا:

نہ میں شیعہ نہ میں سنی نہ میں ڈوہ ثواب

قادر بخش بیدلؔ ٹالپوریں دے آخری تے انگریزیں دے ابتدائی دور دا شاعر ہے۔ ایں دور وچ ٹالپوریں دی شکست دے تکلیف دہ مناظر لوکیں دے سامݨے ہَن تے ہک اَنڑ سُونہیں قوم دے ظلم ستم دے نقشے وی لوک آپݨیں اَکھیں نال ڈیہدے

پئے ہن۔ایہا وجہ ہے جو بیدلؔ دا دنیا داری دی بجائے تصوف نال تعلق ہا۔ویسے وی وحدت الوجود صوفی شاعریں دا ایہ من بھاوٹا موضوع ہے۔(تصوف برائے شعر گفتن خوب است)

ذات صفات ہکا کر جاٹیں بی کوئی بھول نہ بھلیں
جیسے ویس بھیس میں ویکھیں چال ادب دی چلیں
وحدت دی وادی وچ آ کر وَل نہ پچھوتے وَلیں

عشق وی بیدلؔ دی شاعری دا ہک اہم موضوع ہے۔اُنھیں دا عشق ہمہ گیر ہے۔اوندے وچ صرف ذاتی ڈکھیں دردیں دا اظہار نئیں ملدا۔بلکہ اوں وقت وی پوری سیاسی تے سماجی زندگی دے نتیجے وچ اُبھرݨ والے کرب دی عکاسی وی تھیندی ہے۔

عشق لگا تدبیراں چکیاں بار غماں سر آیا
درد فراق سُٹدے ہاسے سینے سوز سمایا
بیدلؔ برہ دے باجھوں جگ وچ جیوݨ محض اجایا

ایہا وجہ ہے جو بیدلؔ اپݨے مذہبی نظریات دے اظہار واسطے وی او ہے لفظ استعمال کریندے جیرھے جنگ جدل تے ''ذوالفقار'' دی یاد تازہ کر ڈیندن۔

جنگ جدول مذاہب والی سالک تُرٹ سٹیندی
ذوالفقار برہ دی ہتھ کر ہستی مار سٹیندی
بےخودی دی مئے پی بیدلؔ ''میں'' دی پاڑ پٹیندی

....

عشق اساڈے سر تے سئیاں ڈاڈھا کٹک چڑھایا
ابرو چشم تے خالی زُلف دے چنکے تاب وکھایا

حسن دی فوج دی ڈیکھ سیاست میں تاں ہوش گنوایا

اِتھاں بیدلؔ دے کلام وچ حسن دی فوج، تے سیاست دا ذکر اوں وقت دے سیاسی حالات دا عکس ہن۔ ہک ہی جاہ تے او محبوب دے نین کوں سپاہی نال تشبیہ ڈیندن۔ جیرھا مغل فوج وانگوں کوہیندے۔

نین سپاہی سر سرواہی مُغلاں وانگ مریندے

نبی بخش لغاری (1863ء۔1776ء) دا کلام وی تصوف نال بھرپور ہے لیکن حمل خان لغاری دی اُواز نسبتاً مختلف ہے۔ اوندے کلام وچ تصوف دے حوالے نال وی شعر مِلدن۔ لیکن میں سمجھداں او صرف اوں وقت دے مقبول نظریے دی رسمی طور تے تقلید کیتی گئی ہے۔ ایں شاعری کوں حمل خان دی بھرپور شاعری نئیں آکھیا ونج سگیدا۔ حمل خان لغاری (وفات 1879ء) دی شاعری بنیادی طور تے حسن عشق دی شاعری ہے۔ جیندے ذریعے او اپنے دور دے کرب کوں بھلاوݨ چہندے۔

ہک ساعت دی صحبت کیتے دِل کوں درد لیوسے
دم دم دل کوں یاد ایہو دم، بیا کم وسر گیوسے
عشق اٹا نگا سٹّسدے ہاسے، اَکھیں نال ڈھوسے
حمل ہتھیں نال آپے ونج، سُتا شینہ جگیوسے

ایندے علاوہ اوندی شاعری وچ سب کنوں زیادہ جان اوں ویلھے پئے ویندی ہے جیرھلے او اپنے دور دیں اخلاقی کمزوریں تے بھرپور طنز کریندے تے بدلیں ہوئیں سماجی قدریں دا واویلا کریندے۔ حمل کوں سمجھ نئیں آندی جوایہ کیا پیا تھیندے تے اَج دی نوجوان نسل کیوں ''گمراہ'' تھیندی ویندی ہے۔

ڈِنگی ٹور تے ڈِنگا پٹکا ہتھ وچ پنج چھی چھلے
آکڑ شاکڑ نال شہر وچ ٹور ٹُرن کرٹلے

لکھ روپے دی لوڑ کرن تے گھر وچ ٹھکر ٹھلے
گھم گھم تے گھر آوِن سانجھے پیسہ مُول نہ پلے
اگوں آکھن کیا کھٹ آپو، وَلدی وات نہ ولے
زالاں اگوں زور، سے ڈاڑھی کھوند مریندیاں کھلے
غلتاں کر کر ماء چھڑیندی اُگھ اُگھ اکھاں ملے
گھر وچ گھلا بُجا، باہر شیر بہادر بلے
حملؔ جنھیں گھر حال ایہو سو آکھ کیویں گھر ہلے

حمل خان لغاری دی شاعری دراصل اوں وقت دیں ترٹدیں ہوئیں سماجی نظام نال وابستہ مردیں ہوئیں اخلاقی قدریں داماتم ہے۔ انگریزیں دی آمد نال سماج وچ تبدیلی تے خیالات وچ انقلاب نے حمل خان کوں پریشان کرڈِتا۔

ایں عبوری دور وچ پڑھے لکھیے دانشور لوکیں تے ڈو طرح دا اثر پندے۔ دروں بین لوک تصوف ڈو مائل تھی ویندن تے اپنے آپ وچ سمٹ کراہیں دنیا دی بے ثباتی داماتم کریندن۔ اگرچہ اُنھیں دے اندر ہک قسم دی بیروں بینی دی رہ ویندی ہے ۔ جیرھی اُنھیں دی انسان دوستی، مذہبی رواداری تے بے تعصبی دے روپ وچ ظاہر تھیندی رہندی ہے۔ لیکن او لوک جیرھے بیرون بین ہوندن۔ او اَپنے مخصوص مزاج دی وجہ کنوں دنیا دیں تبدیلیں نال زیادہ دلچسپی رکھدن تے بعض غیر پسندیدہ نویں تبدیلیں تے ناراض وی تھیندن۔ اُنھیں دا ایہ پیش از مرگ واویلا ہوندے۔ حمل لغاری دی شاعری دا ہک پہلو اُنھیں دی ایں سوچ دی نمائندگی کریندے۔

ملتان وچ ایہ دور نسبتاً انتشار دا دور رہیے۔ حافظ جمال (1811ء۔ 1747ء) ایں دور دے شاعر ہن۔ اُنھیں دے کلام وچ ایں دور دے انتشار کنوں پیدا تھیوݨ والی دنیا دی بے ثباتی دا تصور بھرپور طریقے نال ملدے۔

س ۔ سوداگر لڈ گئے سئے کر کر ونج وپارے
کئی سوداگر لالاں دے تے کئی لاکھی صد ہزارے
لاتھے رہے بار تہاں دے نوں سوسٹھ ہزارے
رہے کنگال جمال وچارا کھڑا ہتھ پسارے

....

ماݨ نہ کر سہاگ دا تے بہہ نہ بانہہ درگھیر
چُوڑے والی کئی کئی جٹی ، باہنوں پٹیاں ڈھیر
اتھاں پاء نہ کیتا اِی ،اُتھاں منگسن سیر
آوݨ نہ ڈیسن پیکڑے تے کتݨ نہ ڈیسن ڈھیر

حافظ جمال دیاں علامتاں اپݨیاں ہن،اَتے اُنھیں دے صوفیانہ خیالات کوں سوہݨپ نال پیش کریندن۔منشی غلام حسن گامݨ (1848ء۔1787ء) سندھی دے صوفی شاہ عنایت وانگوں اپݨی دھرتی تے قربان تھیوݨ والے ہک صوفی ہن۔اُنھیں سرائیکی وچ کافیاں وی لکھین ۔اُنھیں سرائیکی شاعری وچ ہک نویں صنف ''گامݨ'' وی ایجاد کیتی جیڑھی کافی مقبول تھئی۔کلام دانمونہ ملاحظہ ہووے۔

اماں ڑی کوئی جوگڑا آیا کوئی صاحب حسن جمالے
تخت ہزارے نوشہ ملیا میں نوں بھل گئے تخت ہزارے
گامݨ باجھ جمال الٰہی بھلا کون میڈے غم ٹالے

ایں عرصے وچ راجن پور دے علاقے وچ ڈو صوفی شاعر پیدا تھئے ۔جنھیں وچ عاقل محمد جوگی (1893ء۔1853ء) اَتے گل محمد چشتی (1897ء۔1835ء) کافی مشہور ہَن ۔ایہ ڈو ہیں خواجہ فرید (1901ء۔ 1848ء) دے ہم عصر ہَن ۔عاقل محمد جوگی دا خواجہ فرید نال خصوصی تعلق ہا۔ایہا وجہ ہے جو عاقل محمد

جوگی دی کافی اُتے خواجہ فریدؒ دی کافی دا اثر وی بھوں ہے۔البتہ ایں دورہ دا سب کنوں وڈا شاعر خواجہ فرید ہے۔او ہک وڈے صوفی شاعر ہووݨ دے علاوہ وڈے رومانی شاعر وی ہن ۔اگرچہ اُنھیں دی صوفیانہ شاعری کوں زیادہ اہمیت ڈِتی ڳئی ہے۔مگر اُنھیں دی عاشقانہ شاعری بھرپور جذبے تے داخلی واردات دا اظہار ہے۔ اَتے اُنھیں دی منظر نگاری وی کمال دی ہے۔اوندے وچ کلچرل تے ثقافتی رنگا رنگی سرائیکی وسیب دی سوہݨی پینٹنگ وانگوں ہے۔خواجہ فرید دی شاعری دے موضوعات وسیع ہن ۔اُنھیں وچوں ہک تصوف ہے۔تصوف وچ خواجہ فرید دا موضوع وحدت الوجود، عشق مرشد اَتے انسان دوستی ہے۔وحدت الوجود کوں او اپݨی شاعری وچ مختلف انداز وچ بیان کریندن۔

سوہݨا یار پنّل دا ، ہر جا عین حضور
اوّل آخر ظاہر باطن ، اُس دا جاݨ ظہور
آپ بݨے سلطان جہاں دا، آپ بݨے مزدور

وحدت الوجود دے حوالے نال مذہبی رواداری اَتے ہم آہنگی وی اُنھیں دا ہک خاص موضوع ہے۔

رکھ تصدیق نہ تھی اوارہ   کعبہ قبلہ دیر دوارہ
مسجد مندر ہکڑو نور

اینویں ملائیت دی تنگ نظری اَتے تعصب بارے وی اُنھیں دے شاعری وچ کئی شعر ملدن۔

مُلا پُٹھڑے معنی کردے   آیت درس حدیث خبر دے
صرف صدا تے تھئے مغرور

خواجہ فرید دی شاعری دا بیا وڈا پہلو عشق ومحبت ہے۔ایہ مختلف رومانس دے

حوالے نال اپݨے جذبات دا اظہار کریندن ۔ منظر نگاری اُنھیں دے شاعری وچ جاہ جاہ تے ملدی ہے ۔ ساوݨ تے بارش بارے ہِک بہوں مشہور کافی دا مطلع ایں ہے ۔

آئے مست ڈیہاڑے ساوݨ دے　　　واہ ساوݨ دے من بھاوݨ دے

روہی دی منظر نگاری نال اُنھیں دی شاعری بھری پئی ہے ۔ ایندے علاوہ عام انسانی زندگی وی اُنھیں دی شاعری دا موضع ہے ۔ عورتیں دا پیلھوں چُݨݨ یا گاٻے کٹیاں چراوݨ تک وی خواجہ فرید دی شاعری دا موضوع ہِن ۔ اُنھیں دا موضوعاتی وژن بہوں وݙا ہے ۔

عام طور خواجہ فرید دی شاعری کوں تصوف تائیں محدود کر ݙتا ڳئے ۔ اَتے حسن عشق ، عام انسانی زندگی ، منظر نگاری کوں نظر انداز کر ݙتا ڳئے ۔ حالانکہ تمام تر شاعرانہ حسن اُنھیں دی ایں شاعری وچ ہے ۔ اَتے خواجہ فرید دے ہِک حقیقی تے وݙے شاعر ہووݨ دا ثبوت وی ایں شاعری توں ملدے ۔ خواجہ فرید کوں اپݨے وقت دا سیاسی شعور وی ہا ۔ ریاست بہاول پور وچ انگریزیں دی مداخلت کنوں او ناراض ہِن ۔ اَتے نواب بہاول پور کوں ہِک شعر وچ ایں خطاب کیتا ۔

اپݨے ملک کوں آپ وسا توں
پٹ انگریزی تھاݨے

خواجہ فرید دی کافی شعریت نال مالا مال ہے تے فن خطابت دے اثر ہیٹھ ہے ۔ اَتے اوندے وچ موسیقی دی اپݨے سارے سُریں نال موجود ہے ۔ ہُݨ تائیں جیرھی صوفیانہ شاعری دا ذکر تھیندا آئے ۔ او عام طور تے کافی دی صنف دی شاعری ہئی ۔ لیکن ایں دور وچ مثنوی کوں وی عروج ملیے ۔ مثنوی لکھݨ والیں شاعریں وچوں پیارے لال ، چراغ اعواݨ ، لطف علی ، عبدالحکیم اوچوی ، اکبر شاہ ، نبی بخش لغاری تے کئی ٻے وی بہوں مشہور ہِن ۔ مثنوی وچ کہیں قصے کوں خواہ او مذہبی ہووے یا غیر

مذہبی نظم کیتا ویندے۔ تاکہ کجھ دیر واسطے کتھارسس وی تھیوے۔ اَتے دنیاداری داغم بُھل ونجے۔

پیارے لال شاہجہاں دے زمانے داشاعر ہے۔ اوں ہک مثنوی سراپ (بدُعا) لکھی۔ جیرھی ہندوؤیں وچ ڈاڈھی مشہور ہئی۔ آخری بند ملاحظہ ہووے۔

لکھیا اینویں لکھݨ ہار — جو ہے ہر دا پالݨ ہار
چھٹیا دیس ملیا پردیس — متھے ایہ کیتس کلیش
دیس تے ڈِٹھا اِیتا چار — ٹُریا اُتھوں ہا پروار
جام پور آ کر کیتا داس — ڈینہاں راتیں بھی اُداس
ستارھاں سو چوراسی سن — لکھیم کتھا من موہن
سماں شاہی شاہجہان — للہ گوت، ساڈی جاݨ
دیس اساڈا ہا کر نال — ناںواں میڈا پیارے لال

چراغ اعواݨ (1732ء۔1679ء) دی مثنوی ''ہیر رانجھا'' سرائیکی شاعری وچ خاصی اہمیت دی حامل ہے۔

ایہ مثنوی 1709ء وچ لکھی ڳئی۔ ایندا ہک بند ملاحظہ ہووے جیندے وچ زیورات دا تفصیل نال ذکر ہے۔

کھیڑیاں شوق کھیڈݨ دے کنوں آ کھڑیاں بݨ پریاں
چوڑ مکھوڑے منچیاں دست کنگن بانہہ جڑیاں
چوہنب کلی کٹمالے ڈوڈن رنگ بھریاں پھل جھڑیاں
ہار چندن چمکار کرن سنگار وڈے پنج لڑیاں
منڑ کے والیاں پھل کنڈالیاں انڑوٹ پیریں کڑیاں
پوپٹ مار چلکیلی پائن کئی چڑیاں کھڑ جھڑیاں

ٹھم ٹھم قدم ٹھکارن سوہݨیاں دست الاون دھڑیاں
سوہے رول ستارے بوچھݨ پاند کنارے زریاں
سرمالھوں ہگل سوہے جولی بھاگ وچن بھریاں
خوش زیب تعجب صورت حور نژادی جڑیاں
پریاں باغ اِرم دا سٹ کر جھنگ سیالیں وڑیاں
کنگھی پھیر مثال چندن دی واہ ٹکائن دھڑیاں
نین گوڑے شوالے رِم جھم ناز کریندیاں کھڑیاں
بھل ویسن چراغ عشاقاں دیاں اُتھ کون چھڑاوے اَڑیاں

چراغ اعواݨ کوں وی بعض اوقات صوفی سمجھیا ویندے۔ لیکن اوندی مثنوی ''ہیر رانجھا'' تصوف کنوں ہٹ تے ہک خالص رومانی نظم ہے۔ مثنوی لکھݨ والے شاعر عام طور تے عشقیہ شاعری کرݨ والے ہوندن۔ اتھجے شاعر عام طور تے سیاسی بے چینی دے دور کنوں لاتعلق یا مایوس تھی کراہیں اپݨی دنیا آپ آباد کریندن تے اوندے وچ مست رہندن۔ ایہ شاعر تصوف دے مابعدالطبیعاتی خیالی فکر کنوں ہٹ تے مجازی عشق نال تعلق رکھدن تے مادی دنیا کوں اہمیت ڈیندن۔ انتشار نال بھریے ہوئے دور وچ مایوس تھئے ہوئے لوک وی ایں شاعری نال دِل بہلیندن چونکہ تصوف عام لوکیں دا مسئلہ نئیں ہوندا۔ اِت واسطے اتھجے دور وچ ایہ عاشقانہ مثنویاں لوکیں وچ مقبول تھیندین۔ لطف علی دی مثنوی سیفل نامہ دی مقبولیت دا ہک ایہو سبب ہے توڑے جو کجھ لوکیں اوندی صوفیا تشریح وی کیتی ہے مگر او مقبول نئیں تھئی۔

لطف علی (1810ء-1713ء) بہادر پور ضلع رحیم یار خان وچ جایا۔ لطف علی اگرچہ ڈوڑھے وی لکھین تے کوئی بیاں نظماں وی مگر اوندی شہرت دا سبب اوندی مثنوی ''سیف الملوک'' ہے۔ ایہ مثنوی لفظیں دی بندش تے کلام دے زور دی

وجہ کنوں مشہور ہے۔ عربی، فارسی لفظیں دی کثرت کنوں زیادہ کتھائیں کتھائیں بوجھل تھی ویندی ہے۔ عام طور تے ایہ صاف ستھری تے رواں ہے:

ڈھلی رین سروں آ ٹلی کیتی صبح صفائی
قاصد کل مشتاقاں دی جوں صبح صبا دی آئی

خوشبو باد صبا دے شوقوں عاشق غمگیں پائی
گزری واٹ سیفل دے راہوں، درد سنہیڑے جائی

دردوں باد صبا کوں عاشق ، روز فریاد سُنائی
ڈے پیغام پری کوں میڈا کر میں نال بھلائی

اِہیں روش ونج آکھیں ، آکھے رو سیفل سودائی
بہر خدا لہہ خبر میڈی جند جان لباں تے آئی

جان کندن دی تلخی توں میں سخت پکھی تلخائی
دل غم ناک بدن بے طاقت عیناں نندر ونجائی

سختی دے وچ مراں متاں میں کر آون دی کائی
آتش عشق میڈے تن اندر سیں جگ جوگ جگائی

تیئں کارن تھی جوگی جگ وچ پھراں بھبھوت رمائی
ہک دم میں تیئں دور سیں جیئں رمز میڈے تن لائی

چھوڑیم دیس ملیم آ تھل بھر ہیبت جان جھکائی
لطف علی مسکیناں کوں رب ڈیندا رزق ہوائی

عبدالحکیم اوچوی (پیدائش 1747ء) دی مثنوی ''یوسف زلیخا'' کوں وی سرائیکی ادب وچ اُچا مقام حاصل ہے۔ ایں مثنوی دا موضوع اگرچہ مذہبی ہے لیکن عام لوک اینکوں رومانی قطعے دے طور تے وی گھندن۔ ایہ مثنوی مولانا جامی دی مثنوی

کوں سامݨے رکھ تے لکھی ڳئی ہے۔ ایندی ترتیب تے بحر دی بالکل اُہا ہے۔ ایں مثنوی وچ اگرچہ شعریت دی کمی دا احساس تھیندے لیکن بعض شعر ٻہوں مشہور ہن۔

بھلا زُلفاں ایاݨے نانگ کالے
جھاں دے ڈنگیاں جیوݨ محالے

مثنوی دی ابتداء ایں تھیندی ہے:

چلو عبدالحکیماں تاں چلائیں　　زلیخا دے جمݨ دی گل کرائیں
اہا ہک شاہ وچ مغرب زمیں دے　　جو سبھے شاہ ہَن تابع تھیندے
تلے فرمان اُس دے روم تا روس　　جے پچھیں اُس دا ناں کیموس
آہی اُس دی زلیخا نام دختر　　جو شرماون اُس توں روشن اختر
عجب زُلفاں جو عنبر مُشک پرور　　عجب موئے سیاہ گیسو معنبر
بھلا زُلفاں ایاݨے نانگ کالے　　جھاں دے ڈنگیاں جیوݨ محالے

ایں دور دا ہک بیا مشہور شاعر اکبر شاہ دی ہے۔ اگرچہ اکبر شاہ دا جنگ نامہ نسبتاً زیادہ مشہور ہے۔ لیکن اوندی مثنوی ''سسّی پنوں'' کوں وی کافی مقبولیت ملی ہے۔ ایہ مثنوی 1834ء وچ مکمل تھئی ہئی۔

کر سایو سڈ دایا یارو آیا اُہو جوسی
آ پہنچا وچ محل دے کرناں ادب پا بوسی
آئی دائی بھجدی مائی ڈیکھ نجومی پوتھی
ڈس ڈیکھاں بیکس بے وس تاں سسی کیا ہوسی
اے سختی سخت مصیبت اُس دی کیں کیں جا کھلوسی
کیا لکھیا کیا ملسی مستک بے تقصیر بے واسی
درد مصیبت اُس دا مینوں جیندیں تائیں کھوسی

ماء دا کھیر نصیب نہ ہویا غم دا گھٹ بھر پوسی
دائی دا ہتھ نصیب نہ ہوئیں گھٹی سول لہوسی
سُولاں کانڑ جائی میں سسی نازک کلھی فردوسی
نازک بدن تے وقت ایاٹاں سولاں سانگ پیوسی
بھڑکی آگ تن ماسسی ، دی عیش آرام بکیوسی
اکبر شاہ دفتر درد منداں دے دھوونڑ والا دھوسی

شاعری دے ایں دور وچ تقریباً ساریں اصناف ترقی کیتی۔کافی تے مثنوی دے علاوہ ڈوہڑے،سی حرفی،بارہ ماسے ہفت روز،ہشت پاس،مرثیہ اَتے گھڑولی وغیرہ وی شامل ہن۔لیکن اِنھیں اصناف دی ترقی تریجھے دور وچ وڈے زور شور نال جاری رہی ہے۔اِت واسطے اِنھیں دا مطالعہ اوں دور وچ مناسب ہوسی۔

جینویں جو ایں ڈوجھے دور وچ سرائیکی شاعری فنی طور تے وڈی ترقی کیتی ہے۔اینویں زبان دی حیثیت نال سرائیکی اپنٹی صحیح صورت اختیار کر گھدی۔اَج جیرھی زبان اَلائی ویندی ہے۔ایندی اصل صورت ڈوجھے دور وچ بنٹی ہے۔ایں دور وچ پُرانے لفظ متروک تھی گئین۔بھوں ساریں عربی،فارسی لفظیں یا تاں اپنٹی جاہ بنٹا گھدی یا اَپنٹی شکل بدل کراہیں سرائیکی رنگ اختیار کر گھدا۔دراصل ایہ دور زبان دی صفائی دا دور ہا۔

ایہ دور سرائیکی شاعری وچ علامتی شاعری دا دور وی ہا۔اکثر صوفی شعراء لوک رومانیں دے کردار اَپنے مخصوص معانی وچ استعمال کیتن۔رانجھا تے پنوں محبوب دے معنی وچ استعمال کیتے ویندے رہ گئین۔جڈاں جو ہیر اَتے سسی عاشق دے مفہوم وچ ورتیندے رہ گئین اَتے عشق دا اظہار اُنھیں دی زبانوں تھیندا رہ گئے۔اُنھیں دے علاوہ بعض جاہیں کوں وی مخصوص مفہوم وچ گھدا گئے۔جینویں کیچ کوں

محبوب دے وطن دے مفہوم وچ استعمال کیتا گئے تے ایں کنوں منزل وی مُرادھئی۔

کیچ ڈو ونڄ ساں جیہ تائیں جیساں   جے وَل ولساں کافر تھیساں
گل وچ پایم پریت مہار

اینویں ''رنگ پور'' شہر کوں وی علامتی طور تے ورتیا گئے۔

رنگ پور دے ہن پنتھ نیارے   ہک نوں بُوڑے ہک نوں تارے
ہک پیا جیتے ہک پیا ہارے   تُلدے ماسے تولے

لیکن انھیں دے علاوہ بعض دنیاوی کمیں کاریں کوں اگلی دنیا دے حوالے نال ڈٹھا گئے۔ پرنیجن ہک دنیاوی رسم ہے۔ لیکن اِتھاں ایں کنوں مراد ڈو جھے جہاں دا سفر ہے۔

الف اُٹھی دِھتیا ہک پلک نہ جَھبن ڈیندے
ڈولی وچ گھت کوڑے تیکوں گھن سویلے ویندے
چولی چُنی ہیور تیور ماء پیو ڈاج گھتیندے
بھین بھرا تے خویش قبیلے کھڑے وداع کریندے

ایں بند دا تقابلی مطالعہ امریکی شاعرہ ڈکنسن دی نظم ''کیوں جو میں موت کیتے نئیں رُک سگدی'' نال بہوں دلچسپ تھی سگدے۔

اینویں سُتر کتن ہک بنیادی عمل ہے۔ لیکن ایں کنوں اگلے جہان واسطے عمل کرن مراد ہے۔ خواجہ حافظ جمال اللہ دی مشہور سی حرفی دا بند پڑھو:

د دغائی سٹ دھیا ، دِل لا کتن تے سچی
ڈیکھ سیاں نت کولھوں تیڈے بھر بھر بھندیاں پچھی
آدھیا لگ مت تو میڈی ، نہ بن چھوہر کچی
ڈیکھ جمالؔ احوال تنہاں دا ، نیّت جنھاں دی سچی

سرائیکی شاعری دا تریجھا دور1902ءکنوں1976ءتائیں: خواجہ فرید (1901ء۔1845ء) دی وفات ویلھے انگریز پورے برصغیر تے قابض تھی چکیے ہَن تے اَپݨے مخالفین کوں تقریباً ختم کر چکیے ہَن۔ ایں دور وچ اگرچہ جاگیرداری اَپݨے عروج تے ہئی لیکن نت نویں سیاسی تبدیلی کنوں لوکیں دی جان چُھٹ چکی ہئی تے او سیاسی انتشار دی بجائے سیاسی استحکام دے وچ حیاتی گزریندے پئے ہَن ۔ایہا وجہ ہے جو ایں دور وچ لوکیں وچ اگلی زندگی دی رغبت اَتے موجودہ زندگی دی بے ثباتی دا تصور اِتلا شدید نہ ہا۔ جیرھا عام طور تے سیاسی تے سماجی انتشار دے عہد وچ ہوندے ۔ایں عہد وچ لوک اَپݨی موجودہ زندگی کوں جائز اہمیت ڈیندے پئے ہَن ۔ تے اُنھیں دے نزدیک مادی ضرورتیں دا لحاظ وی ضروری ہا۔ کیوں جو اوں دور دے شاعریں دے نزدیک افلاطونی عشق (جیرھا عام طور تے صوفیا کنیں لبھدے) دی بجائے جسمانی عشق دا نسبتاً زیادہ ذکر ملدے ۔ایں دور دا سب کنوں وݙا شاعر محمد بخش نوروز ہے۔ جیرھا پچھلے تے موجودہ دور وچ اگرچہ ہِک کڑی دی حیثیت رکھدے ۔مگر حقیقتاً ایں تریجھے دور دا نمائندہ ہے۔

محمد بخش نوروز کوں اگرچہ اَڄ وی کجھ لوک صوفی سمجھدن لیکن اصل وچ ایہ پہلا شاعر ہے جیں شاعری دا پچھا تصوف کنوں چھڑائے تے خالص عاشقانہ شاعری کیتی ہے۔ ایندے علاوہ نوروز ہی شاعری وچوں داخلیت کوں کڈھ کرائیں اوندا رجحان خارجیت ڈو کیتے ۔محمد بخش نوروز بیک وقت ڈوہڑے، کافی تے مثنوی دا شاعر ہے۔لیکن اوں حقیقتاً ڈوہڑے کوں معراج تے پُچائے ۔ڈوہڑے اگرچہ پچھلے دور وچ اَپݨی اہمیت قائم رکھی ہے لیکن حقیقتاً او دور کافی تے مثنوی دا دور ہا۔ ایہا وجہ ہے جو اوں دور وچ کافی تے مثنوی دے قدآور شاعر پیدا تھئین ۔لیکن ایں دور وچ کافی دے نال نال ڈوہڑے وی وݙی اہمیت حاصل کر گھدی ہئی ۔ایندی

ہک وجہ تاں اوں دور دے سماجی حالات ہَن ۔ کیوں جو کافی تقریباً تصوف نال وابستہ تھی ڳئی ہئی ۔ تے ڈوہڑا زیادہ تر عاشقانہ جذبات دے اظہار واسطے وقف ہا تے عام لوکیں دے مزاج تے سمجھ دے مطابق ہا۔ ایندے علاوہ خواجہ فرید کافی کوں اِتلا اُچے رُتبے تے گھن ڳیا ہا جو ہوں سارے شاعر باوجود رِیس دے کافی کوں اوں مقام تئیں نمیں پُجا سگیے جتھاں خواجہ فرید پُجا ڈِتی ہئی ۔ ایندی وجہ نال ڈوہڑے ڈو توجہ زیادہ ڈِتی ڳئی ۔ ایہ دور ڈوہڑے واسطے مقبولیت دا دور بݨ ڳیا تے محمد بخش نوروز ایندے وِچ رنگ بھر ڈِتا۔

رُت ساوݨ دی آس مِلݨ دی آساں آن پُجاویں نہ چِر لاویں
سوہݨی رُت تے سوہݨیاں تانگھاں سوہݨے منہ ڈِکھاویں نہ چِر لاویں
دستِ ونگ تے رنگ نویں ، چڑھ سیج تے سنگ سہاویں نہ چِر لاویں
چولے تنگ بنوے ڳل پا ، بغلیں انگ چا لاویں نہ چِر لاویں
قول پچاویں، ڈِیکھیں وَت متاں رَت رواویں نہ چِر لاویں
دِل سِکدی نوروز تھیوے آ اَبر مہر برساویں نہ چِر لاویں

....

ساوݨ آیا روہی وٹھڑی گھاہ لوارے کھاون پیٔے من بھاوِن
تھی امبولس جھڑیاں وَس کڑیاں ریت پساون تانگھاں لاوِن
ٹوبھے پلر پاݨیاں تے پیٔے جھوکاں لوک بݨاون من پرچاوِن
تھی بے تاب اُڈِیکاں کھڑساں پار سندھو چڑھ آون آ ڳل لاوِن
نوروز ایہے ڈِینہ مِٹھے ، بن سجݨاں گزر نہ جاوِن کئی سُکھ پاوِن

....

نوروز دی ہک کافی وی ملاحظہ ہووے:

مُول نہ پُچھدے حال

بے پرواہ دلدار اساڈے

فخر وڈائیاں ماݨ ترٹڑے عیش آرام امن سب کھڑے
ڈُکھاں کیتا پامال گل گئے ہار سنگار اساڈے
بٹھ، چوڑے بٹھ کنگن کڑیاں بٹھ سرخی بٹھ، مانگاں دھڑیاں
اُجڑے پُجڑے وال کھلے دھار اساڈے
سنگیاں مُول نہ بھاوِن اَچھیاں کتھ چرخہ، کتھ پونیاں پچھساں
وِسر گئے سب گال رُل گئے کم کار اساڈے
نکلن دھاہیں ٹھڈڑیاں آہیں سر پاہیں منہ دھوڑ سوائیں
کردے لوک مقال ڈیکھن مال خوار اساڈے

نوروز دی شاعری سدھی سادی رومانی شاعری ہے جیندیں نال تصوف دیں بھول بھلیں دا قطعاً کوئی تعلق کائنی۔

جان محمد گدازؔ ایں دور دا ہیا وڈا سرائیکی شاعر ہے، اون ڈوہڑے، سی حرفیاں ہفت روز، ہشت پاس، تے بارھاں ماسے لکھین۔ لیکن ڈوہڑا اوندی شاعری دی جان ہے۔ تے بھرپور اثر رکھدے۔ لفظیں دی بندش تے جذبات دی شدت گدازؔ دے ڈوہڑے دی بنیادی خصوصیت ہے:

جیوݨ جوگا جگ وچ جینویں ڈس کیرھے سکھ ڈکھلائے نی پَٹ ہنڈوائے نی
چھیکڑ باقی ہتھوں میڈے چھلے زور لہائے نی لوک کھلائے نی
کھارے چڑھدے ساڑے ڈے کر سارے سگن لجائے نی
اوَن تیڈے پیش گدازاؔ جو جو ظلم کمائے نی زور ازمائے نی

....

عشقوں محض نہ ہاریں سسی متاں مارن طعنے لوک ندانے
کیچی کولوں کجھ نہ تھیسی سمجھیں نال ایمانے عالی شانے
ہک ڈینہ آن وسیسی پُنل تیڈے ملک ویرانے قول شہانے
ہک نگاہ گدآز نہ ڈیویں عوض ڈو ہیں جہانے کہیں بہانے

....

گدآز دے ڈوہڑے دی تصوف دے اسرار رموز کنوں عام طور تے بے نیاز گوشت پوست دے بٹیئے ہوئے محبوب نال عشق ومحبت دے عکاس ہن۔

عام طور تے ایں دور داڈوہڑا عاشقانہ جذبات دا بھرپور نمائندہ ہے۔ اُتے ٹینگر لوک راتیں کوں جنگل وچ اَپنْے جذبات دے اظہار واسطے مستومست ایہ ڈوہڑے پڑھدے ہَن۔ لیکن ڈوہڑے دے کجھ شاعر اتھجے وی ہن جیندے اُتے پچھلے دور دے اثرات باقی ہَن تے او اپنْے مذہبی خیالات کوں علامتی انداز وچ ڈوہڑے دے ذریعے پیش کریندن۔ اللہ ڈیوایا پُرجوش (1942ء۔1875ء) اگرچہ کافی دا شاعر ہے لیکن اوندے ڈوہڑے وی کافی مقبول تھین۔ تساں ڈیکھسو جو پچھلے دور وچ خواجہ جمال اللہ سُترکترڑ دیاں علامتاں اپنْے مخصوص مذہبی خیالات دے اظہار واسطے استعمال کیتیاں ہَن۔ لیکن اللہ ڈیوایا پُرجوش جاگ لاونْ تے کھیر ولوڑنْ دیں علامتیں کوں اپنْے نظریات دے اظہار واسطے استعمال کیتے۔

رب جھاں کوں کھیر ڈیوے کیوں مفت رلاوِن پانْی
کر کر جوڑ رلاونْ دے پیاں مارن مفت مندھانْی
جاگ بغیر نہ جمیا ہرگز توڑے ہونویں سگھڑ سیانْی
پرجوشا بن رہبر دے ہئی سارا پانْی پانْی

ایں دور دا ہِک جواں مرگ شاعر سیف اللہ شاہ اسیرؔ (متوفی 1952ء) ڈوہڑے دا سوہݨا شاعر گزریے۔ اکبر شاہ دے ڈوہڑیں وچ سوز گداز تے ہجر فراق دا اظہار پورے جذبے تے مستی نال مِلدے۔

جے کر پاس علاج نہ ہاوی بیمار کرݨ دا مطلب؟
کہیں بے وس دی دِل دِلڑی کھس لاچار کرݨ دا مطلب؟
سکھڑیں دھوکے بازی دے ایں پیار کرݨ دا مطلب؟
غرض اسیرؔ نہ ہاوی جے اقرار کرݨ دا مطلب؟

ایں دور دے شاعریں دی تندیر بھوں لمبی ہے۔ جیڑھے کافی تے ڈوہڑے لکھدے رہ گئین مگر کوئی شاعر کافی کوں خواجہ فرید دی کافی دے مقام تئیں نئیں گھن گیا۔ البتہ ایں عرصے وچ نصیر الدین خرم (وفات 1951ء) وڈی محنت نال کافی لکھی۔ اَتے عوام وچ اونکوں مقبول وی کیتس۔ لیکن ایہ گالھ حقیقت ہے جو اوندی کافی بھرپور عاشقانہ جذبات دے اظہار تے فنی بلندی دے باوجود خواجہ فرید دی کافی دا مقابلہ نئیں کریندی۔

نئیں رُکدے رَت دے نیر وو ۔۔۔ تھیا جل تھل سارا چھلو چھل
کھڑے ڈیکھن پیر فقیر وو ۔۔۔ ایں چھل کوں کوئی نئیں سگدا اجھل
دِلڑی سول عذابے جالے ۔۔۔ چار چوپھیر ڈِسن روہ کالے
لُوں لُوں چڑھم سریر وو ۔۔۔ تیڈی پیت دا پاتم پھل
جِن رِکن پٹھڑا چال کھنڈایو ۔۔۔ جتھ رِکتھ چٹک چنگاری لایو
کیا دِلی کیا کشمیر وو ۔۔۔ تیڈے جوبن دی ہر جا تھرتھل
خرمؔ موںجھاں مار مکایا ۔۔۔ زوریں تال تے ڈھا پلوایا
تڑی کوں تقدیر وو ۔۔۔ نک توں چھلکے سول مٹھل

ایں دور دا ہک ہندو شاعر پنڈت من موہن بھوں مشہور تھی گزریے۔
اوندی نظم ''پیسہ'' دے کئی بنداَج وی لوکیں کوں یاد ہِن۔

پیسہ ہے انسان دی شان پیسے نال سڈیندن خان
چوہدری لکھی سیٹھ دیوان ماݨ گمان ودھیندے پیسہ
دولت جیندے کول زیادی بیٹھا ہووے عمراں کھادی
عینگر نال کریندے شادی بڈھیاں کوں پرݨیندے پیسہ
پیسے کیتے نِکے بال رووݨ رَت ونجاوݨ حال
ڈیوؤ پیسہ تھیوݨ نہال روندیاں کوں کھلویندے پیسہ
سبھ کجھ کر ڈکھیندے پیسہ

میں سمجھداں ایں تریجھے دور دا ہک بیا وڈا شاعر غلام حیدر یتیم تھی سگدے۔ اوں دی شاعری وچ بھرپور قسم دی شعریت موجود ہے۔ ایں دور وچ لوکیں وچ سیاسی بیداری آوݨ پئے ڳئی ہئی۔ شاعریں اپݨیاں نظماں عوام دے جگاوݨ واسطے لکھیاں۔ ایہ دور عام طور تے نظم دا دور ہا۔ یتیم جتوئی اگرچہ ڈوہڑے تے کافیاں وی لکھین۔ لیکن اُنھیں دے نظمیں دی تعداد نسبتاً زیادہ ہے۔ اُنھیں دی نظم ''چڑی دا گھر'' (جیرھا شاعری دا شہکار ہے) ''میڈا غریب خانہ'' حب الوطنی دیاں شاندار مثالاں ہِن۔ جٹ دی بیداری واسطے اُنھیں کئی نظماں آکھین تے پاکستان دے قیام دے بعد پاکستان دے نال محبت بارے وی اُنھیں دیاں نظماں سیاسی حالات دیاں عکاس ہِن۔

الف۔ اُٹھ کسان غریب سُتا ، مٹیاں تنگ سُکا منگھاٹیاں تے
مکھݨ تول ڳئے قرض خواہ تیڈے ، باقی لکھیاں رہیاں مندھاٹیاں تے
پُھٹی لُٹی ڳئی غلہ غرق ہویا اسوں تیل تھیا دنج گھاٹیاں تے

بُکھے پیٹ یتیم خراب ہویوں بڈیں آپ تے ڈوہ مہاٹیاں تے

....

رنگ دنیا ڈیکھ دہقاناں ، نکل بھاڳے کنوں
صد حیف توں واند نہ تھیوں ڈیوڳے لاہݨے کنوں

....

حق چھوڑ تے گندا نہ تھی   آ غیر دا بندہ نہ تھی
اپݨے کیتے مندا نہ تھی   کئی چال چل انسان دی
منگ خیر پاکستان دی

میانوالی دے مشہور شاعر ابراہیم غریب (1974ء-1901ء) اوں علاقے وچ کافی مقبول رہیے۔ میڈے سنگتی روشن ملک اُنھیں دے کلام ''ہرݨ چنڈور'' دے ناں نال چھپوائے۔ ہک ڈوہڑا ملاحظہ ہووے:

کوئی جرم ثابت کرو دِل جانی تساں کیڑھی گالھ توں رُٹھے
کر قصور مریندی خلقت اساں باجھ قصوروں کُٹھے
توں نام خدا توں راضی تھی ، اساں کر کر منتاں ہُٹے
نویں زخم ابراہیم دے کیوں کریندا ایں اجے اپݨے پھٹ نئیں چُھٹے

شاعری دے ایں زمانے دا خاتمہ نور محمد سائل تے تھیندے۔ کیوں جو سائل دی حیاتی وچ اِی جدید شاعری شروع تھی ڳئی ہئی۔ نور محمد سائل بنیادی طور تے نظم دا شاعر ہے۔ اوں سیاسی حالات دی تبدیلی تے عوام دی بیداری کنوں متاثر تھی کراہیں۔ سیاسی تے اسلامی نظماں لکھیاں۔ ایں دور وچ مسلمانیں دی بے بسی ڈیکھ کراہیں اُنھیں کوں ہشیار کرݨ واسطے اَپݨی شاعری وقف کیتی اَتے جماعت اسلامی دے پلیٹ فارم کوں وی استعمال کیتا۔

آ تاریخ دے شیشے وچ ڈیکھ اپٹیاں تصویراں
تیڈے ملکے پیدا کیتیاں سیساں تے ہیراں
کتنے قیس تے رانجھے بݨ ہئے رُلیے وانگ فقیراں
اُتے کتنے مرد مجاہد نکھتے ہتھ پکڑ شمشیراں

....

قیس تے فرہاد دے تاں کوں پیش کرݨ بے سودے
آ طارق دی تاریخ ڈسا ایہ حق دا جو مقصودے
اینجھا کوئی احساس تاں کر جو اَج کل دے مقصودے
سائل کوئی خلیل اُٹھے وَل بھڑکی بھاہ نمرودے

ایں دور دے شاعریں دا ذکر دلچسپ ہے کیوں جو انھیں ابتداء وچ تصوف کنوں پاند چھڑایا اَتے خالص مادی عشق کوں اپٹی جان نال لاکراہیں ڈوہڑے کوں فنی عروج دے مقام تائیں پچائے مگر انھیں شاعریں دا انجام عجیب آن تھئے۔ او سیاسی حالات کنوں مجبور تھی کراہیں محبت دے گاوݨ دی بجائے قوم دے غم وچ پھس گئے تے سیاسی نظماں آکھݨ پئے ہئے۔ اَتے ڈوہڑے کنوں ہٹ کراہیں (جیرھاہُݨ اُنھیں دے خیالات دے اظہار واسطے ناکافی ہا) نظماں آکھݨ تے مجبور تھی ہئے۔ دراصل شاعریں دا ایہو گروہ ایں دور دا حقیقی نمائندہ ہا۔ اگرچہ اُنھیں دے نال نال بہوں سارے شاعریں دے بے گروہ وی میدان وچ ریہن۔ اُنھیں وچوں ہک گروہ اینجھا ہا جیرھا مثنوی لکھدا رہ گئے تے صورت حال کنوں بے خبر تے بے نیاز تھی کراہیں لوکیں کوں قصّیں کہانیں وچ مست رکھیئے۔

قاضی امام بخش شیروی (وفات 1917ء) دیرہ غازی خان دے قصبے شیرو دے باشندے تے عالم فاضل آدمی ہَن۔ اُنھیں سرائیکی شاعری وچ ''باغ

وبہار'' دے ناں نال مثنوی لکھی ہے۔ ایندے علاوہ امام صاحب ''گُل بکاولی''، بہرام شاہ، سوہنی مہنیوال تے ''ہیر رانجھا'' دے قصّے دی نظم کیتن۔ لیکن اَج کل او عام نئیں ملدے۔

قاضی صاحب دی مثنوی ''باغ و بہار'' فنی حیثیت نال ہک درمیانے درجے دی مثنوی ہے۔ البتہ ایندے وچ لفظیں دی بندش تے زبان دی روانی کئی کئی جاہیں تے لطف ڈیندی ہے:

پہلے یار مسافر گالھ مہاڑ اُٹھائی ۔۔۔ آکھیُس یار سُنڑو غم میڈا جو سختی سر آئی
وطن آہم ملک یمن وچ پشت بہ پشت آبائی ۔۔۔ خواجہ احمد پیو میڈا ہا صاحب بھال بھلائی
نہ کوئی مثل سوداگر ہا وچ سارے ملک خدائی ۔۔۔ زر دولت اسباب خزائن بر سر فضل الٰہی
سے نوکر لکھ باندی بردی بالکل غرض نہ کائی ۔۔۔ ہر ہک ملک وچ اَساں نے کوٹھی ہئی بنوائی
تھیوے سود منافع ہو کر آندے اُٹھ لڈائی ۔۔۔ ڈو فرزند ڈتے رب لطفوں بھینڑ ڈو جھامیں بھائی

منشی برأت علی (وفات 1952ء) ''سسی پنوں'' دے ناں نال ہک مثنوی لکھی۔ جیندے اُتے لطف علی دی مثنوی ''سیفل نامہ'' دا اثر ہے۔ برأت علی دا دعویٰ ہا جو اُنھیں ''سسی پنوں'' دے حالات ڈاڈھی تحقیق نال جمع کیتن۔ ایندے وچ اُوہے صحت نال بیان کیتے گئین۔ ہک بند ملاحظہ ہووے۔ ایں بند وچ آجڑی تے سس دی گفتگو ہے:

کول سسی دے پہنتا سُنڑ کر زاری مرد غداری
آکھیُس ہر ج حقیقت دِل دی ڈس اَے قسمت ماری
تھی غمگین حزیں الائی زخمی عشق کٹاری
ہاں مشہور بھنبھور نگر وچ سسی راج دُلاری
من تقدیر چاتم عشق پُنل دی کھاری

*

پیتم آپ پلایم شربت محبوبی من ٹھاری
کیتی نال مکر دے ہوتاں رات اندر مکاری
پنوں کھس نس کیچ سدھائے ، ڈاچی نال قطاری
عشق جنگاور جور جدل وچ پربت پندھ خواری
کیچ شہر پہنچاؤ بھائی لا منت بسیاری
ڈیسی اَجر عظیم یقینی ذات مقدس باری
میں وت نظر کریساں وافر دولت زر دیناری
ضامن جانڑ براُتا جیندی ڈو جگ دی سرداری

احمد تونسوی ہک دورافتادہ علاقے دا شاعر ہے۔جتھاں سیاسی تبدیلیں دا اثر وڈی دیر نال ونج تھیندا اہا۔لوک اپنڑی دنیا تے خیالات وچ مست رہندے ہن۔جیرھلے سرائیکی دے کئی شاعر حب الوطنی تے جنیں دی بیداری بارے وچ شعر آہدے پئے ہن۔احمد تونسوی زلیخا دا قصہ پیٹھا لکھدا اہا۔

گھن یعقوب پیغمبر یوسف مصر وچ اُتارے
ماڑ محل وچ جا ڈتس جتھاں لکھن بول ہزارے
نلکے آب مٹھے دے جاری چُھٹے سرد پھوہارے
بلٹے مُشک معطر کندھاں ہر ویلھے ہبکارے
پنج ہزار مقرر نوکر دروازے ہر کارے
چوی سال یعقوب پیغمبر یوسف نال گزارے
جے منشا بہہ پووے کہیں کوں گھنے کر تکرارے
احمد وچ تفسیر ڈٹھا میں ، لکھیا تھی ہشیارے

ایں دور وچ محمد نواز خوشتر (1972ء۔1918ء) وی زلیخا دے ناں

نال ہک مثنوی لکھی ہئی لیکن او چھپ نئیں سگی۔

جیرھے دور وچ غلام حسن حیدرانی (1975ء-1922ء) اپنی مثنوی ''سمی'' مکمل کیتی۔ او ہرگز مثنوی دا دور نہ ہا (جیرھلے او مثنوی لکھدے پئے ہن۔ میڈا انھیں نال قریبی تعلق ہا)۔ ایں سلسلے وچ انھیں نال زیادہ کنوں زیادہ ایہ رعایت کیتی ونج سگدی ہے۔ جو انھیں اپنی ماء دھرتی نال پیار دا ثبوت ڈتے۔ اَتے اپنے علاقے دے ہک لوک رومان کوں محفوظ کر گھدے۔ جینویں جو انھیں خود وی آکھیئے (بھوں سارے لکھاریں دے نزدیک ایہ ساری کہانی مشکوک ہے۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق میکوں خود آکھیا ہا۔ جو سمی لوک گیتیں دی صفت ہے۔ اینجھا کوئی رومان کئے نھیں) ''سمی دا ہک بند پیش ہے:

پیئو ماء ویر دے نال گزارے سمی تھی بے غمی
شاہد رُل پھُل آوے راول، آس رکھیندی سمی
گزریا سال کریندی رہ گئی، انتظار نکمی
کالی رات وِچھوڑے والی پر نہ اصلوں دھمی
آکھ حسنڑ رو آکھے سمی کارنڑ ڈکھاں ہم جمی

اگرچہ ایں دور وچ کئی مثنویاں لکھیاں گیاں لیکن انھیں کوں کوئی خاص شہرت نہ ملی جیویں جو پچھلے دور وچ چراغ اعوانڑ دی ''ہیر'' تے لطف علی دے ''سیفل نامہ'' کوں ملی۔ لطف علی دی مثنوی دی تقلید وچ قاسم علی شاہ، مخدوم محمد بخش، سلطان محمود دھتری اَتے صابر ملتانی دی ''سیفل نامے'' لکھین۔ لیکن تقریباً او مقبولیت کنوں محروم ریہن۔

مرثیہ سرائیکی شاعری وچ ہک مقبول صنف ہے۔ ایندے اثرات اگرچہ پہلے تے ڈوجھے دور وچ ملدن۔ لیکن ایں عروج تریجھے زمانے وچ حاصل کیتے۔

شایدایں دوروچ تصوف دی کمی کوں کہیں حد تائیں مرثیے نال پورا کیتا گئے ۔ کیوں جولوک اپنی بے بسی اَتے مظلومیت دا اظہار امام حسینؑ دی مظلومیت دے حوالے نال کرتے ہک مُد تائیں تسکین محسوس کریندن تے ایں الیے تے ہنجوں دہا تے اپنے دِل دا بار ہولا کریندن تے نال ثواب وی کمیندن ۔ ممکن ہے جو ایہا وجہ ہووے ۔ جو ایں دور وچ مرثیے وڈے ذوق شوق نال سُݨیے ڳئین تے خاصے مقبول وی تھین ۔

مرثیے آکھݨ والیں شاعریں وچوں نبی بخش مضطر ہک وڈا شاعر گزرے ۔ اُنھیں دے مرثیں دیاں کئی کتاباں چھپین ۔ اینویں غلام حیدر فدؔا نے مرثیے کوں عروج تائیں پُجائے ۔ اُنھیں دے شاگرد وی بہوں ہِن ۔ فدؔا اپنے کلام وچ لفظیں دے ذریعے وڈے سوہݨے محل کھڑے کریندے اَتے ایں طرح اَپݨے فن دی دھاک بلھیندے ۔

فدؔا دے کلام وچ عربی فارسی لفظیں دی بھرمار ہے ۔ شاید ایں طرح او اپنے کلام کوں رُعب دار بݨاوݨ دی کوشش کریندے ۔

ریت تے جلوہ گر او گوہر عرش بریں ہے آسوں پاسوں آنخضرت ساری سرخ زمینے
ہتھ وی زخمی ، پیر وی زخمی ، زخمی پاک جبینے زخماں توں بھرپور ڈسیندا نور نظر لیسینے

....

نہ زال بال متاع دا خیال ہا سب کجھ وساریا ، یار دا شوقِ وصال ہا
رَت نال لال فاطمہ زہرہ دا لعل ہا یکتا ہا ایں جیہا جو محض ہک دے نال ہا
طالب کوں خاص گوہر مقصود مل گیا
ڈِتا او سجدہ عبد ، معبود مِل گیا

گل محمد عاشقؔ ، مضطر ملتانی دا شاگرد ہا ۔ اوندے کلام وچ شوکت الفاظ ،

تشبیہات، استعارات تے عربی فارسی لفظیں دی بھرمار ہے۔

آواز مرحبا ڈِتا عباس نامدار قاسم عدو ہے سخت خبردار ہوشیار
مانند برق چمکے جڈاں تیغ آبدار جاری رہے زبان تے یا حیدر کرار
قائل ہے کل زمانہ جو توں خورد سال ہئیں
کھاویں نہ خطرہ خوف جو حیدر دا لعل ہئیں

ارزق دی آمد دا منظر عاشق ایں چھکیندے:

ارزق جڈاں نوشتہ دے اُتے وار کرے ہا تصویر تصور دی طرح غازی پھرے ہا
دریائے شجاعت دا شناور ہوترے ہا نزدیک ہا ملعون دے، دراصل پرے ہا
خوں چشمِ عدو وچ گرے اَشک دی مانند
ارزق کھڑا ہَپ ہَپ کرے مَشک دی مانند

قاسم نے کیتا نعرہ کہ بے دین خبردار تیار ہو ناری تیڈا مالک ہے طلبگار
چہرے دی طرف ڈیکھن ہُݨ موت دے آثار قاسم نے کیتا وار تیغِ شرر بار
سینے کوں کیتا ڈو تے لنگھ ناف دے وچوں
گویا کہ پَری آ گئی کوہ قاف دے وچوں

ارزق ہویا فی النار سقر شور برپا ہا قاسم دی وفا ڈیکھ عباس فدا ہا
شبیر وفا ڈیکھ کے مصروف دُعا ہا قاسم نے ڈٹھا وَل کے میدانِ صفا ہا
فرمایا نبی ، ہے میڈے داماد دی اولاد
جبریل پُکارے میڈے اُستاد دی اولاد

محمد رمضان بہار (1948ء۔1904ء) دی معروف مرثیہ نگار شاعر ہا ۔اوندے مرثیے وچوں ہک بند ایں طرح دا ہے۔ ایہ حضرت عون و محمد دا رجز ہے:

اساں پوترے حضرت جعفر دے ساڈا حسب نسب اظہارے

کیا تاب توں کہیں جان دے وچ میدان دے وچ للکارے
اساں مرد بہادر خوف دلاور بحر وغا دے تارے
شاگرد حضرت عباس دے ہئیں ساڈا وار قہر غفارے
نئیں پروا ساکوں پانی دی توڑے ہو گئے بند کنارے
اساں راضی مرضی مالک تے ساکوں صبر رضا درکارے
ساڈے نانے غازی پاک نمازی مرحب عنتر مارے
نام علی اسد اللہ الغالب ہر ہک دا اقرار ے
جو ج آوے اَزماڈیکھے ذرا کاںڑ بتول دے لعلاں کوں
رب پاک نے طاقت بخشی ہے سادات عظام دے بالاں کوں

آخر وچ امام علی شفیق دے ہک مرثیے دے بند دا کجھ حصہ پیش ہے۔امام علی شفیق کوں انیس پنجاب دا لقب ڈِتا گئے۔انھیں دے مرثیے وچ ڈاڈھا زور تے جوش پا تا ویندے۔تلوار دے بارے وچ ہک بند دا ایہ حصہ پڑھو:

ہزاراں کوں دوزخ دا ایندھن بنا تے نپیندی تے کپ ٹک کریندی ؛ گئی
تے کشتاں دے پشتے تے پُستے لگا کے لگیندی تے بھانبھڑ جڑیندی ؛ گئی
تے طوفان قہر و غضب دا اُٹھا کے اُٹھیندی تے لہراں گھتیندی ؛ گئی
تے جنگل دیو چ سئے وہیرے دبا کے وہیندے تے لاشاں لڑھیندی ؛ گئی
تاہیں فوج سب جگ توں منہ پھرا کے پھریندی تے لاماں توڑیندی ؛ گئی

سرائیکی شاعری دا ایہ دور دراصل مرثیے واسطے سنہری دور ہا تے ایں دور وچ ایں صنف دی بہوں ترقی تھئی۔اَتے بے شمار مرثیہ لکھݨ والے شاعر سامݨے آئے۔جنھیں وچوں آصفؔ،کمترؔ،خادمؔ،شوقؔ،کمال مکسیؔ،غلام سکندر غلامؔ،فوقؔ اَتے منیرؔ ناں کمایا۔اگر حقیقتاً ڈٹھا ونجے تاں ایں دور وچ انھیں سب اصناف

شاعری کنوں مرثیہ ڈھیر لکھیا گئے۔

اساں اگر تھوڑی دیر واسطے مذہبی جذبات کنوں ہٹ کراہیں مرثیہ دا فنی مطالعہ کروں تاں احساس تھیندے جو ایہ زیادہ تر عربی فارسی زبان دے دباؤ تلے رہ گئے ایندے علاوہ واقعات دے اظہار وچ عام طور تے غیر حقیقت پسندانہ رویہ اختیار کیتا گئے۔ اکثر اوقات امام حسینؓ دی فوج دے مختلف افراد دی بہادری دا تذکرہ ودھا چڑھا تے بیان کیتا گئے۔ شاید مرثیں وچ تاریخی حقائق کوں گھٹ سامنے رکھیا ویندے۔ فنی اعتبار نال ڈٹھا ونجے تاں انھیں شاعریں مرثیہ لکھدیں ہوئیں ماضی دے شاعریں وانگوں فنی خطابت کنوں بہوں استفادہ کیتے۔

سرائیکی شاعری دا جتلا مواد اَج کل ساڈے ہتھ وچ ہے۔ اوندا زیادہ تر حصہ مسلمان شاعریں دالکھیا ہویا ہے۔ اِت واسطے نعت دے حوالے نال بہوں کجھ مواد مِلدے۔ حضور اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات دے نال عقیدت دا اظہار اساکوں ہر دور وچ مِلدے۔ خواہ اوڈوجھے زمانے دے شاعر سچل سرمست، نبی بخش لغاری تے خواجہ غلام فرید ہوون یا تریجھے دور دے قاضی فخر الدین راضی (وفات 1933ء دیرہ غازی خان)، جندن ملتانی تے نور محمد سائل وغیرہ۔ لیکن مولود (نعت) باقاعدہ ہک صنف ایں تریجھے دور وچ آبیٹھے۔ ایں دور وچ کئی شاعریں خود کوں مولود لکھݨ واسطے وقف کر ڈتا ہا۔ مثلاً نور محمد کہترؔ وغیرہ۔ بعض شاعریں اپنی شاعری دا زیادہ حصہ مولود لکھݨ وچ صرف کیتے۔ مثلاً اللہ بخش خادمؔ تے مولوی محمد یار بُلبل وغیرہ۔ لیکن انہیں دے علاوہ بہوں سارے ٻنھیں شاعریں وچ مولود لکھݨ اَتے ایں حوالے نال روزی وی کمدے رہ ڳئین۔ شاید مولود کوں مرثیے تلا مقبولیت نہ ملی ہووے لیکن وَت وی ایہ لوکیں دے کُھلے ہوئے احساسات تے جذبات دی مذہبی حوالے نال تسکین دا سبب ضرور بݨدے رہ ڳئین۔

محمد بخش شاطر جواں مرگ شاعر ہے۔اوڑ وہڑے تے کافی لکھداہا۔اوں مولودوی لکھین۔ہک مولود دے کجھ بند ملاحظہ ہوون:

صبا ونج آکھ دِلبر دِلرُبا کوں نبی اُمی حبیب کبریا کوں
کیتا درشن دی سِک لاچار میکوں کریں رو رو گزارش مجتبیٰ کوں
ہجر دی لا تے لمبی ، جان پگالیو سُنا ونج والی ملک بقا کوں
مَراں سِک ونج مگر روضے دی چھاں تے کرو منظور میڈی التجا کوں
فقط ہے آس تیڈے آستاں دی سڈاوہُن تاں شاطر بے نوا کوں

محمد یار بُلبل دا دیوان مولودیں نال بھریالاتھے۔اُنھیں دیں مولودیں وچ محبت تے عقیدت دی شدت مِلدی ہے۔اینویں غلام حیدر غمناک ،نور محمد سائل، غلام نبی عطر تے بے شمار شاعریں نعتاں لکھین اَتے کئی دے باقاعدہ مجموعے چھپے ہوئے ہن۔نعت لکھݨ دے سلسلے وچ شیعہ تے سنی شعراء دا کوئی فرق کائنی۔
بہار ملتانی ہک مرثیہ گوشاعر ہا۔مگر ایندے مولودوی مشہور ہن:

جاگپ محمد عربی سوہݨا ، سہرا پاوݨ آیاں
گل پھل چُݨ چُن دے کلیاں خوب رلائیاں
رنج بہار دا دور کریسو ، روز حشر دا دامن لیسو
نارسقر توں جلد چھڑیسو، فیض کرم دی نظر رکھیسو
لاجاں ڳل وچ پائیاں ، جاگپ محمد عربی سوہݨا

آخر وچ محمد یار بُلبل دی ہک نعت دے کجھ شعر پیش ہن:

حقیقت محمد دی پاء کوئی نئیں سکدا
اِتھاں چُپ دی جاہ ہے اَلا کوئی نئیں سکدا
محمدؐ دی صورت ہے صورت خدا دی

ایہو راز مشکل ڈسا کوئی نہیں سکدا
اساں بنت محمدؐ دیاں نعتاں بٹیسوں
اساں وانگ نعتاں بنا کوئی نہیں سکدا

سی حرفی وی ہک مقبول صنف شاعری رہی ہے۔ ڈوجھے دور وچ علی حیدر تے خواجہ جمال دے علاوہ سچل سرمست، نبی بخش لغاری، قادر بخش بیدل تے حمل لغاری نے کئی سی حرفیاں لکھین ۔ ایں سلسلے وچ سب کنوں پہلے حبیب (متوفی 1669ء) دی سی حرفی ملدی ہے۔ ترتیجھے دور وچ خواجہ اللہ بخش عارض دی سی حرفی بہوں مؤثر اَتے دلپذیر ہے۔ ایہ سی حرفی ہیر تے اوندی ماء دے سوال جواب دی صورت وچ ہے۔ جیندے مطابق عاشقانہ جذبات دی شدت دا اندازہ اَسانی نال تھی سکدے۔ ایں سی حرفی وچ ہیر کوں طالب حق دے روپ وچ پیش کیتا گئے۔ کجھ بند ملاحظہ ہوون:

خ: خواب اَرام تے عشرت سارا جوبن چا لٹوایو دھی
بے شرمی بدنامی تے وچ جان تے شان گنوایو دھی
برقعہ شرم حیا دا پاڑیو اصل شرم نہ آیو دھی
عارضؔ شہر بازار دے وچ بابل کوں شرمایو دھی
د: دیس دے چاک کنوں نہیں نندر اَرام پیارا ماء
روز ازل بیثاق کنوں میں چاتا عشق اجارہ ماء
میں رانجھن دی رانجھن میڈا اسکھڑاں چھوڑ کھپارا ماء
عارضؔ ہیر سنجاتا سانگی صاحب تخت ہزارا ماء
ذ: ذلیل علیل تھیویں ہڈ ساڑیو ساڑ بجالیو دھی
کارن چاک ہلاک پھریں ہڈ ماس بدن دا گالیو دھی

برقعہ شرم دا پاڑیو آخر ضد کوں پالیو دھی
عارضؔ دفتر نیکی دے وچ اپنا نامہ والیو دھی

ہُݨ ہیر ماءکوں جواب ݙیندی ہے:

ر: رموز اصل نہ جاݨیں شان عجب ہئی چاک دا ماء
چاک نہیں، ہے پاک اصل دا، مالک کل لولاک دا ماء
صورت سیرت وچ لاثانی مالک کل افلاک دا ماء
عارضؔ چاک نہ جاݨیں محض دیدار ایہو حق پاک دا ماء

جان محمد گدازؔ ایں زمانے دا ہک وݙا شاعر ہے۔ اوندے ݙوہڑے بہوں مشہور ہن۔ لیکن اوندیں سی حرفیں کوں وی کجھ گھٹ مقبولیت نہیں ملی۔ اوندی ہک سی حرفی دے ݙو بند ملاحظہ ہوون:

الف: آسی گھن مت میݙی سٹ ہوتاں دی چال دھیا
جتاں سنگ کسنگ کیتا کیوں تھیسن تیݙے نال دھیا
ونج تھل مریسیں جل باجھوں، گل عینہہ بلوچاں دی چال دھیا
موت فوت دے وقت گدازؔ اکون اِتھاں ہوسیا حامی حال دھیا

ب: بس مائے متیں ݙس ناہیں میں ویساں ویساں ہر حال مائے
اُس دے سنگ کہیں سنگ میکوں جیند اسنگ ہویا میرے نال مائے
توڑے تھل اندر جل، گل ویساں، گل لا مرساں لج پال مائے
موت نوں دے وقت گدازؔ اہوسی خان پنل حامی حال مائے

''بارہ ماسہ'' سرائیکی شاعری دی پُرانی صنف ہے۔ ایں صنف وچ ہر مہینے دے بارے وچ شاعر اَپݨے جذبات دا اظہار کریندے۔ ایں دور دے ترے شاعر محمودؒ، سید ولایت شاہ تے جان محمد گدازؔ ''بارہ ماسہ'' دے مقبول شاعر ہن۔

چیتر دے بارے وچ ایہ ترے شاعر اپݨے جذبات دا اظہار ایں کریندن۔
محمودݨ دا ہک بند ملاحظہ ہووے:

چیت کھلیاں بہاراں چیتری کھلے گلابی پھول
رابیل چمپا کھڑیا باغیں نہ ماوݨ ہول
خالی ڈیجم سیجڑی ساڑاں ہنالی تول
ہک میں محمودݨ ماندیاں جانوں نہ نکلیم سول

ولایت شاہ دا نمونہ ڈیکھو:

چیت آیا مہینہ چیتر دا گل پھل ڈکھاون دھج
بلبل بھونرا گل باس گھن، خوشیاں کرن رج رج
پئی ہے بھلیاں کوں پالٹی ہݨ گل پیاں دی لج
ہک جگ ڈہاگݨ میں پھراں میڈے اگوں ڈیکھ نہ بھج

جان محمد گداز دا نمونہ ملاحظہ ہووے۔

آیا مہینہ چیتر دا سینگیاں سہائے سنگ
کھلی چمبیلی کھیوڑا کرنے رسائے رنگ
بلبل کرݨ سئے بولیاں بھنوریاں مچائی جنگ
ہک میں گدازݨ ماندیاں جیڑا سدا ہے تنگ

”ہفت روز“ تے ”ہشت پاس“ بہوں گھٹ شاعریں لکھین۔ گداز انھیں تے طبع آزمائی کیتی ہے ہفت روز وچوں پہلے ڈینہ چھݨ چھݨ دا بند ملاحظہ ہووے:

چھݨ چھݨ کریندیاں سینگیاں زیور سہندیاں ٹھیک
ہک میں ڈہاگݨ ماندیاں دردوں کڈھاں سو چیک
سندھڑی جوانی سانولی تیڈی پگومی لیک

ہک میں گدآز ماندیاں روساں حیاتی تیک

ہشت پاس وچوں پہلے پہر دابند ملاحظہ ہووے:

پہلا پہر ہے ڈینہ دا سینگیاں کُرن ٹھم ٹھم
چڑھیاں بجݨ دی سیج تے کلھڑی رہیاں ہک دم
دِلڑی آئی وچ جوش دے اَکھیاں وہن چھم چھم
ہک میں گدآزا ماندیاں ہک جان سو سو غم

بارہ ماسے، ہشت پاس تے ہفت روزہ دے مطالعے دے بعد عام طور تے ایہو اندازہ تھیندے جو شاعر اَپݨے ہجر فراق دا رووݨا روندے۔ او اکثر اوقات سمجھدے جو ہے سب لوک خوش ہن ہکو میں ماندا ہاں۔

ایں ترپچھے دور وچ سرائیکی شاعری وچ ہک نویں صنف میدان وچ آئی ہے۔ جئیں ڈو نقادیں دے شرفاء طبقے گھٹ توجہ ڈتی ہے۔ انھیں وچوں کجھ لوکیں دے خیال موجب ایہ ہک کاروباری، گھٹیا تے بازاری قسم دی صنف ہے۔ جیڑھی شاعری دے مَنے منائے معیار تے پوری نئیں اُتردی۔ ایہ صنف ہے سرائیکی وچ منظوم ڈرامے یعنی ناٹک دی ہے۔ جینکوں مختلف دیہاتی قسم دیاں ڈرامیٹک کمپنیاں اپݨی محدود ہستی دے مطابق کاروبار دے طور تے دیہاتیں وچ پیش کریندیاں ریہن تے لوک وڈی دلچسپی نال ایہ ڈرامے ڈیہدے ریہن (نِکے لاء میں وی اے ناٹک ڈٹھے)۔ ایہ ڈرامہ نویس شاعر اُنھیں کمپنیں دے اَپݨے ہوندے ہَن اَتے او کڈاہیں "عظیم" شاعر ہووݨ دادعویٰ نہ کریندے ہَن۔ لیکن ایہ حقیقت ہے جو اُنھیں دی کوشش نال سرائیکی شاعری وچ منظوم ڈرامے رناٹک دی ہک اہم تے تاریخی صنف معرض وجود وچ آئی ہے جئیں دے بارے وچ توجہ نہ ڈیوݨ اَتے تحقیقی کم کرتے اہمیت نہ ڈیوݨ نا صرف انہیں عوامی فنکاریں نال زیادتی ہئی جنہیں وچوں اکثر ہُݨ مرچکین،

بلکہ سرائیکی ادب دا وی گھاٹا ہئی۔

ایہ ڈرامے سستے نرخ تے کئی واری چھاپیئے ویگین تے اَج وی بازار وچ ملدن۔ انھیں وچوں بعض مقبول ڈرامے ہن۔ جیویں جو شیریں فرہاد، ہیر رانجھا، شمس بادشاہ، روشن ضمیر تے گل انور وغیرہ۔ انھیں ڈرامیں کوں لکھݨ والیں وچوں قادر بخش گلزار، غلام رسول حسرت، کریم بخش واصل، غلام حیدر غلام، پیر بخش پیرݨ تے نورݨ گدائی دے ناں آندن۔ اتھاں صرف کجھ ڈرامیں اَتے کجھ شاعریں دا ذکر کیتا گئے۔ حقیقتاً ایہ ڈرامے وی لاتعداد ہن اَتے اُنھیں دے لکھݨ والے وی۔ ایہ نواں موضوع ہک وڈا موضوع ہے اَتے بھرپور تحقیق تے تنقید دا مطالبہ کریندے۔

مجموعی طور تے اُنھیں ساریں ڈرامیں دا ہکو مقصد ہوندا ہا۔ یعنی تفریح تے روزی کماوݨ اَتے اے جدید سرائیکی ادب دے سیکولر مزاج نال موافق وی ہَن۔ لوکیں کوں تفریح مہیا کرݨ دے نال ڈرامیٹک پارٹی اَپݨی گزران کریندی ہئی۔ ہک جاگیردارانہ سماج وچ جٹ کوں تفریح دا سامان نہ ملدا ہئی۔ ایہ کمپنیاں وڈی غنیمت ہوندیاں ہَن۔ اِت واسطے لوکیں وچ مقبول وی تھیاں ہَن۔ کجھ عرصے پہلے حیاتی نہ اَج وانگوں مصروف ہوندی ہئی نہ پیچیدہ۔ ایہا وجہ ہے جو لوک تھوڑے جیہیں پیسے خرچ کرتے ساری رات ایہ ناٹک ڈیہدے ہَن۔

انھیں ناٹکیں وچ نہ مزاح دا اعلیٰ معیار ہوندا ہا اَتے نہ شاعری دا۔ کیوں جو ایہ عام طور تے لوکیں دے معیار کوں سامݨے رکھ تے تیار کیتے ویندے ہَن۔ لیکن انھیں وچوں بعض تحریراں چنگیاں وی ثابت تھین۔ اِتھاں اَنج اَنج مختلف شاعریں دے منظوم ڈرامیں تے بحث کرݨ دی گنجائش کائنی۔ اِت واسطے ہک ڈو ناٹکیں وچوں شاعری دے نمونے ڈِتے ویندن تاکہ قاری انھیں بارے کجھ اندازہ کر سگے۔

غلام حیدر غلام دے ناٹک ''شمس بادشاہ'' وچوں ڈو بند ڈِتے ویندن۔ پہلے

بندوچ شہزادی وزیر نال گالھ کریندی ہے۔

اَے وزیر باتدبیر جڈاں تاج توں سر تے پانویں
نمک حلالی قائم رکھیں تے نیکی حکم چلانویں
شمس جوانی چڑھے جڈاں توں آپے تاج پوانویں
آکھ غلاؔم حرام نہ بنڑیں توں جلدی گالھ مُکانویں

ڈوجھے بندوچ وزیر شہزادی کوں جواب ڈیندے:

سردار میڈی توں مونجھ نہ کر تے فکر نہ کر ہکوارے
نوکر رہساں عمراں ساری جے تائیں دم نہ ہارے
جڈاں تاج لہاں سر توں تھیساں خوش ہزارے
آکھ غلاؔم غریباندا مالک آپ غفارے

ایندا شاعرانہ مرتبہ ڈوجھے کلاسیکی شعراء کنوں کہیں طرحانویں گھٹ کائنی۔
قادر بخش گلزاؔر دے ڈرامے ''شیریں فرہاد'' وچوں ڈو بند ملاحظہ ہوون۔

پہلے بندوچ فرہاد شیریں کوں خطاب کریندے:

یار پیارا پول موہوں میں تاں قدمیں سیس نویساں
صورت ماہ منور توں میں جندڑی گھول گھمیساں!
وقت مرنڑ دے میں وِرد زباں نام شیریں رکھیساں
آکھ گلزاؔر یار وِسار ڈیوے میں تاں ہرگز نہ وِسریساں

ڈوجھے بندوچ شیریں جواب ڈیندی ہے:

فرہاد نہ توں جان گنوا تے نہ تھی توں اگونہاں
ہک ہتھ تاڑی مول نہ وَجے عشق خمار الوہاں
عشق مجازی تلکنڑ بازی نہ تھی عشق دا سونہاں

آکھ گلزار من نصیحت میڈی ہٹ ونج تھی پچھونہاں

سرائیکی وچ اتھے غیر مقامی قصے ''شیریں فرہاد'' وغیرہ ایران ر افغانستان دے ترک تے دُرانی حکمرانیں دے سامراجی اثرات دے تحت فارسی ادب دے ذریعے اِتھاں پہنچے ہَن ۔ اِتھوں دے مقامی لوکیں کوں انھیں حکمرانیں محکوم رکھݨ واسطے مقامی لوک تصوف وچ ذات دی نفی دا رَلا کیتا اَتے ادب وچ اَپݨی ثقافت کوں رائج کرݨ واسطے اُتھوں دے لوک قصیں کوں اِتھاں پاتا ۔ لیلیٰ مجنوں، شیریں فرہاد وغیرہ انھیں قصیں وچ شامل ہن ۔ کریم بخش واصؔل دے ڈرامے ہیر رانجھا وچوں ڈو سوہݨے بند ملاحظہ ہوون ۔ پہلے بند وچ کیدو ہیر دے پیو کوں رانجھے دی شکایت لیندے:

سُݨ گالھ میڈی دِلدی شاہا، ایہ چاک نوہی ہے چور کوئی
ہے کون تے کیا ہے ذات ایندی، نہ چاک دی ہے ہُݨ لوڑ کوئی
جے رکھیں چاک توں ہیر دی خاطر تاں رکھ چا چور کوئی
واصؔل عمل نہ رہندے تُجھے کر شاہا دِل وچ غور کوئی

''ہیر'' جواب ڈیندی ہے:

کیدو لنگڑا شاہد تھیویں لولھا ٹُرݨ جوگا نہ راہویں
ہتھیں کولوں تھیویں شودا نہ ٹکڑا بھن توں کھانویں
منہ کنیں توں تھیویں گُنگا نہ بول سگیں جتھ باہویں
آکھ واصؔل کیدو تھیویں اَندھا دَر دَر دھکے کھانویں

ایہ ڈرامے کاروباری طور تے چھاپیئے گئین ۔ جیندی کتابت اَتے طباعت بھوں خراب ہے اَتے ایہ پڑھیئے نہیں ونج سگدے ۔ اکثر جاہیں تے وزن وی درست نہیں لگدا ۔ حالانکہ پورے ڈرامے کوں پڑھݨ دے بعد محسوس تھیندے جو شاعر وزن

دا احساس رکھدے تے جمالیاتی ذوق دا مالک وی ہے۔ انھیں ڈرامیں کوں وَل چنگی کتابت نال بہتر طور تے چھپواوݨ دی لوڑ ہے۔

سرائیکی وچ ہجو یہ شاعری وی موجود ہے۔ کجھ تاں لوک گیتیں دی شکل وچ اَتے بعض نظمیں وچ۔ نظمیں دی شکل وچ بہوں تھوڑیاں طبع تھیاں ہویاں ہن۔ تاہم کجھ حمل لغاری دیاں مِلدین۔ اینویں حسین دیدڑ، یتیم جتوئی، نور محمد کہتر دیاں کجھ ہجواں لوکیں کوں زبانی یاد ہن۔ مگر میں انھیں کوں اِتھاں لکھݨ کنوں گریز پیا کریندا ں۔

سرائیکی شاعری دا ایہ تریجھا دور اِتھائیں ختم پیا تھیندے۔ جیرھا بہوں ساریں کوں اپݨے نال گھن گئے۔ اگرچہ اَڄ وی کجھ بزرگ شاعرا ینجھے ہن جیرھے ایں دور دی نمائندگی کریندن۔ مثلاً عبدالکریم دلشادؔ، فیض محمد دلچسپؔ، صالح محمد صالحؔ، جانباز جتوئی اَتے حاجی احمد فگارؔ (خوشاب) وغیرہ۔ تاہم ایہ اینجھا مسئلہ کائنی جو میں انھیں تے تفصیلی لکھاں۔ بہرحال آوݨ والا مورخ انھیں دے شاعرانہ مرتبے مطابق اُنھیں کوں اپݨے عہدے دے شاعریں دی فہرست وچ ضرور شامل کریسی۔

مجموعی طور تے ایہ تریجھے دور دی شاعری جسم دی شاعری ہئی۔ جیرھی اپݨے خاتمے تے کہیں حد تائیں نویں سیاسی حالات دی وجہ کنوں اصلاحی تے قومی ادب دی تخلیق دا سبب بݨدی اے۔ ایں دور وچ ڈوہڑے کوں وی ترقی ملی ہے۔ مرثیے واسطے وی ایہ زمانہ موزوں ثابت تھئے۔ منظوم ناٹکیں واسطے ایہ دور پہلا وی ہا تے آخری وی۔

جے تائیں سرائیکی زبان دی ترقی دا تعلق ہے۔ ایہ دور زبان دی صفائی دا دور ہا۔ اَتے سرائیکی زبان واضح طور تے ادبی زبان بݨ ونڄݨ دیاں صلاحیتاں اپݨاں گھدیں تے سرائیکی شاعریں وسیبی جمالیات تے اپݨا شاعرانہ ڈکشن وی تشکیل ڈِتے۔ شاعری دے ایں تریجھے دور دے خاتمے نال سرائیکی شاعری ہک نویں

زمانے وچ داخل تھئی ہے۔ اَج جدید شاعری نا صرف اپنٹے موضوعات نال تقریباًو مختلف ہے بلکہ نویاں اصناف وی نال گھن آئی اے۔ اَتے بعض اصناف دی ہیئت دی تبدیل کر ڈِتس۔ انھیں نویں شاعری وچ سرور کربلائی تے اقبال سوکڑی وی اَندن جیرھے سرائیکی وچ غزل کوں رواج ڈِیندے پئین۔

آخر وچ میں سمجھداں جو اِتلا مختصر مطالعے وچ میں بعض اصناف اَتے شاعریں بارے تفصیلی طور تے نھیں لکھ سکیا۔ اگر وقت ملیا تاں ایں کمی کوں وَل پورا کریساں۔ آخر وچ شاعریں بارے ہک جدول وی شامل ہے۔

پہلا زمانہ

منڈھ کنوں 1575ء تائیں

نمبر شمار	ناں شاعر	سکونت	تاریخ پیدائش	تاریخ وفات	اصناف سخن	مطبوعہ کتب
1	فریدالدین گنج شکر	پاکپتن	1173ء	1266ء	نظم	
2	ابراہیم فرید ثانی	پاکپتن	1450ء	1575ء	ابیات	ابیات

ڈوجھا زمانہ

1576ء کنوں 1901ء تائیں

نمبر شمار	ناں شاعر	سکونت	تاریخ پیدائش	تاریخ وفات	اصناف سخن	مطبوعہ کتب
3	عظمت خان	ترنڈہ آدم	1516ء	1580ء	کافیاں، نظماں، ڈوہڑے	
4	پیارا شہید	بھونگ بھارہ	1522ء	1586ء	ڈوہڑے	
5	شاہ حسین	لاہور	1539ء	1594ء	کافیاں	کافیاں
6	دامودر داس	جھنگ	1570ء	1632ء	مثنوی ہیر	مثنوی ہیر
7	پیارے لال	جام پور	1602ء	1668ء	نظماں	
8	حبیب	ضلع ملتان	1602ء	1669ء	سی حرفی	
9	مولوی عبدالکریم	جھنگ	1609ء	1687ء	مثنوی	نجات المومنین

10	سلطان باہو	شورکوٹ	1631ء	1691ء	ابیات	ابیات
11	طیب شکوہی	ضلع ملتان	1632ء	1702ء	نظماں	
12	عبداللہ عبدی	ملکہ ہانس	1616ء	1707ء	بارہ ماہ، نظم، ڈوہڑے	
13	درزی	لاہور	1638ء	1709ء	نظم	اخبارالاخرۃ
14	پیر پگاڑو حسینی	پیر جو گوٹھ	1756ء	1817ء	کافیاں	
15	چراغ اعوان	درگڑی ضلع راجن پور	1679ء	1732ء	مثنوی ہیر	مثنوی ہیر
16	بلھے شاہ	قصور/اوچ	1680ء	1757ء	کافیاں	کافیاں
17	نعمت رام نعمتی	جام پور	1682ء	1737ء	مثنوی	
18	شاہ لطیف	بھٹ شاہ	1689ء	1752ء	وائیاں۔ابیات	وائیاں۔ابیات
19	سکندر خان	رنگ پور	1662ء	1755ء	نظماں	تحفۃ العشاق
20	شاہ مراد	ڈیرہ اسماعیل خان	1708ء	1782ء	ڈوہڑے، کافیاں	
21	علی حیدر	ضلع ملتان حال ٹوبہ ٹیک سنگھ	1690ء	1785ء	ابیات، سی حرفیاں نظماں، ڈوہڑے	ابیات، سی حرفیاں ڈوہڑے
22	صدیق لالی	لالیاں/جھنگ	1713ء	1789ء	مثنوی یوسف زلیخا	
23	محمد حسین عبرت	ضلع ملتان	1688ء	1795ء	تاریخ ٹوئی، ڈوہڑے	
24	مراد فقیر	تھر (سندھ)	1742ء	1796ء	کافیاں، ڈوہڑے	کافیاں، ڈوہڑے
25	روحل فقیر	تھر (سندھ)	1734ء	1804ء	کافیاں، ڈوہڑے	کافیاں، ڈوہڑے
26	فقیر برخوردار	خیرپور سادات	1745ء	1805ء	کافیاں، ڈوہڑے	
27	لطف علی	بہادرپور	1713ء	1810ء	ڈوہڑے، مثنوی	سیف الملوک
28	مائی غلام جنت	چاچڑاں	1759ء	1810ء	ڈھولہ	
29	حافظ جمال	ملتان	1747ء	1811ء	سی حرفی	سی حرفی

30	دریاخان	تھر (سندھ)	1759ء	1826ء	ڈوہڑے، کافیاں		
31	سچل سرمست	درازا (سندھ)	1739ء	1827ء	کافیاں، ڈوہڑے گھڑولی، سی حرفیاں	دیوان	
32	عبدالحکیم اوچوی	اوچ	1748ء		مثنوی	یوسف زلیخا	
33	صادق صدیق	تھرپارکر	1756ء	1835ء	کافیاں، ڈوہڑے		
34	غلام قادر	لابراں، ملتان	1762ء	1836ء	مثنویاں، معراج نامہ، تولید نامہ		
35	غلام محمد روحل	تھر	1755ء	1839ء	کافیاں، ابیات		
36	تلسی داس پرشاد	چاچڑاں	1770ء	1840ء	ڈوہڑے، کافیاں		
37	بہار سنجرانی	کوٹ مٹھن	1775ء	1845ء	ڈوہڑے، کافیاں		
38	غلام حسن گانمن	ملتان	1787ء	1848ء	کافی، گانمن	کافی، گانمن	
39	غلام حیدر شر	خیرپور	1783ء	1853ء	کافیاں، ڈوہڑے		
40	یوسف ٹانگ	رنگ پور گمبٹ	1778ء	1853ء	کافیاں، ڈوہڑے		
41	احمد بخش فائق	چاچڑاں	1748ء	1855ء	کافیاں، ڈوہڑے		
42	اکبر شاہ	جمرانی (بہاولپور)	1768ء	1858ء	ڈوہڑے، سی حرفیاں، جنگ نامہ	جنگ نامہ، سی حرفیاں، سسی پنوں	
43	احمد یار	اُچ	1797ء	1862ء	کافیاں، ڈوہڑے، نظماں		
44	مولوی خدا بخش	تونسہ	1780ء	1862ء	کافیاں، ڈوہڑے		
45	غلام محمد غلام	سنجھورو سندھ	1790ء	1862ء	کافیاں		
46	عثمان فقیر	ضلع لاڑکانہ	1786ء	1862ء	ڈوہڑے، کافیاں		
47	نبی بخش لغاری	مٹھی (سندھ)	1776ء	1863ء	کافیاں، مثنوی	کافیاں، مثنوی سی	
48	لعل بخش	سندھ	1772ء	1865ء	کافیاں، ڈوہڑے، نظماں		

49	فقیر محمد یار	جھنگ	1772ء	1866ء	مثنوی نافع الصلوٰۃ	
50	شمس الدین سید	اُچ	1803ء	1867ء	کافیاں	کافیاں
51	مخدوم شاہ محمود	ضلع ملتان	1800ء	1869ء	مرثیے	
52	دائی پھاپھل	چاچڑاں	1800ء	1870ء	لوری	
53	قادر بخش بیدل	روہڑی	1814ء	1873ء	کافیاں،ڈوہڑے	
54	حسین دیدڑ	قنبر ضلع لاڑکانہ	1803ء	1873ء	سی حرفیاں،مثنوی	سی حرفیاں، مثنوی سسی
55	خیر محمد ولد رئیس غلام	سندھ	1809ء	1877ء	کافیاں،ڈوہڑے	
56	غافل گورمانی	قصبہ گورمانی	1870ء	1960ء	مثنوی	سسی پنوں
57	سوبھا خان	عالمائی (میرپور ماتھیلو)	1828ء	1878ء	ڈوہڑے،کافیاں	
58	حیدر علی ساجد	خیرپور سادات	1824ء	1879ء	ڈوہڑے،کافیاں، سی حرفیاں	
59	حمل لغاری	خان پور، سندھ	1810ء	1879ء	کافیاں، ڈوہڑے،نظماں	کافیاں، ڈوہڑے،نظماں
60	صالح محمد مسکین	باگڑ سرگانہ	1815ء	1880ء	مثنوی سسی	
61	محمد محسن بیکس	روہڑی	1860ء	1881ء	کافیاں،ڈوہڑے	کافیاں،ڈوہڑے
62	حسن بخش	تحصیل شہزادپور	1812ء	1882ء	ڈوہڑے،کافیاں	
63	حاجی ٹالپور	سندھ	1822ء	1882ء	ڈوہڑے،نظماں، کافیاں	
64	میاں محمود	کچھ	1811ء	1883ء	ڈوہڑے،کافیاں	
65	مخدوم محمد امین	ہالا	1838ء	1886ء	کافیاں	
66	مولانا عبیداللہ	ملتان	1804ء	1887ء	مثنوی جنڈڑی	مثنوی جنڈڑی
67	میاں والے ڈنو	شکارپور سندھ	1814ء	1889ء	کافیاں،ڈوہڑے	

68	ہمت علی رضوی	روہڑی	1740ء	1890ء	لولی، گھڑولی	
69	شاہ محمود ویڈر	قمبر ضلع لاڑکانہ	1829ء	1891ء	سی حرفیاں، رُباعیاں	
70	جہان شاہ مجروح	اللہ آباد ضلع رحیم یار خان	1831ء	1891ء	کافیاں، ڈوہڑے	
71	باغ علی	ضلع مظفرگڑھ	1818ء	1892ء	کافیاں ڈوہڑے	قصہ بیژن منیزہ
72	عاقل جوگی	ہڑند، راجن پور	1853ء	1893ء	کافیاں ڈوہڑے	
73	کوڑا خان جتوئی	جتوئی	1826ء	1896ء	کافیاں	
74	شیر محمد لغاری	تحصیل شہزادپور	1816ء	1896ء	ڈوہڑے، کافیاں	
75	گل محمد چشتی	شیرو، (ڈیرہ)	1835ء	1898ء	مثنوی، سی حرفیاں	
76	بردا پشاوری	پشاور	1827ء	1898ء	نظماں، ڈوہڑے	
77	غلام سکندر غلام	بکھر	1818ء	1898ء	مرثیے، مثنوی	مرثیے، مثنوی
78	مولوی غلام محمد	ڈیرہ، بہاولپور	1832ء	1898ء	مثنوی چتیر نامہ	
79	جیونڑ خاتون نکی	چاچڑاں	1835ء	1898ء	غزل، سانونڑ نامہ	
80	قمر الدین قمرد	چاچڑاں	1832ء	1898ء	کافیاں ڈوہڑے	
81	بخش علی جتوئی	تحصیل لاڑکانہ	1818ء	1898ء	سی حرفی	
82	ناطق	ملتان	1840ء	1899ء	سی حرفی، کافی، ڈوہڑے، ڈھولے	نظم ڈھولہ
83	پیارا ل پردیسی	چاچڑاں	1841ء	1899ء	ڈھولے	
84	نصیر الدین نقشبندی	نوشہرہ فیروز	1849ء	1900ء	کافیاں، ڈوہڑے، سی حرفی	
85	امیر حیدر میرنڑ	کوٹ ادو	1813ء	1900ء	سی حرفی ہیر، عیش نامہ	سی حرفی ہیر
86	مست علی مستنڑ	ملتان	1839ء	1900ء	غزل، کافی، ڈوہڑا	

87	خان محمد خاشع	ضلع لاڑکانہ	1830ء	1900ء	کافی،ڈوہڑے	
88	خواجہ غلام فرید	چاچڑاں	1845ء	1901ء	کافیاں	کافیاں

ترتیجھا زمانہ

1902ء کنوں 1976ء تائیں

89	شاہ ولایت	ملتان	1810ء	1902ء	کافیاں،ڈوہڑے ،مثنویاں	
90	باغ شاہ قریشی	کروڑلعل عیسن	1838ء	1902ء	کافیاں، ڈوہڑے،مثنویاں	
91	سید غلام غوث	کوٹ ساہانہ ضلع جھنگ	1838ء	1902ء	کافیاں،سی حرفیاں	
92	منشی نور محمد	ضلع ملتان	1828ء	1902ء	مثنوی سسی پنوں	مثنوی سسی پنوں
93	امام دین امام	قصبہ تلوکڑ	1830ء	1902ء	مولود،مثنویاں	
94	مولوی اللہ بخش جانباز	تحصیل علی پور	1840ء	1902ء	بارہ ماسہ	بارہ ماسہ
95	نباہو شاہ افگار	ٹبی جھلن ضلع رحیم یار خان	1838ء	1903ء	کافیاں ڈوہڑے	
96	لال چند محروم	تحصیل علی پور	1872ء	1903ء	نظماں،کافیاں	
97	خمیسہ احمدانی	ضلع ڈیرہ غازی خان	1822ء	1903ء	کافیاں،ڈوہڑے نظماں،ہجو	
98	خیر محمد خیر	تحصیل تونسہ	1814ء	1906ء	کافیاں،ڈوہڑے	کافیاں،ڈوہڑے
99	حافظ ہادی ڈنو	ماڑی (سندھ)	1860ء	1907	ڈوہڑے،کافیاں، نظماں	
100	محمود فقیر (کھٹیان)	تحصیل ہالا	1852ء	1907ء	کافیاں	
101	حافظ عبدالستار	شاہ گڑھ	1849ء	1908ء	سی حرفیاں،نظماں	
102	حافظ محمد شاعر	بہاول پور	1828ء	1909ء	نظم معراج نامہ	معراج نامہ
103	پریم ناتھ پریم	چاچڑاں	1848ء	1910ء	ڈوہڑے،کافیاں	

104	خواجہ محمد بخش نازک	چاچڑاں	1865ء	1911ء	ڈوہڑے	ڈوہڑے	ڈوہڑے
105	میاں اللہ ڈتہ ڈتن	ضلع مظفر گڑھ	1840ء	1912ء	نظماں،نعتاں		
106	حاجی جانن	سندھ	==	1912ء	مثنوی،کافی		
107	صالح محمد مسکین	ضلع ملتان	==	1915ء	قصہ سسی پنوں		
108	اللہ رکھیا رکھیل	حبیب کوٹ	1845ء	1912ء	کافیاں،ڈوہڑے		
109	عبدالغفور طلب	چاہ بھورے والا	1845ء	1912ء	ڈوہڑے،کافیاں		
110	عمر خان شاہد	شیدانی شریف	1825ء	1912ء	ڈوہڑے،کافیاں		
111	جان محمد	ڈیرہ اسماعیل خان	1859ء	1913ء	ڈوہڑے،کافیاں		
112	عبدالغفور ہمایونی	سندھ	1844ء	1913ء	غزلیں،کافیاں		
113	محمود بخش محمودن	ملتان	1825ء	1914ء	نظم بارہ ماسہ		
114	محمد مٹھا	چک والا رشجاعباد	1845ء	1914ء	ڈوہڑے،کافیاں		
115	ولی محمد لغاری	حیدرآباد	1836ء	1914ء	ڈوہڑے،کافیاں		
116	حبیب اللہ داغ	چاچڑاں	1872ء	1914ء	کافیاں،ڈوہڑے		
117	سوبھا خان	شاہ کمال رشجاعباد	1832ء	1914ء	کافیاں،مثنوی ہیر وار		
118	محمد بخش شاطر	پکالاڑاں تحصیل لیاقت پور	1896ء	1914ء	مولود،ڈوہڑے، کافیاں	مولود،ڈوہڑے، کافیاں	
119	غلام حسن گامنوں	بہاولپور	1832ء	1916ء	غزل		
120	محمد بخش نوروز	مبارک پور(بہاول پور)	1857ء	1917ء	ڈوہڑے،کافیاں	ڈوہڑے،کافیاں	
121	دریل لغاری ولد حمل لغاری	ٹنڈوآدم	1849ء	1918ء	کافیاں،ڈوہڑے نظم		
122	فیض محمد فیض	ضلع کچھی	1882ء	1918ء	نظماں		
123	دیوان خوشدل	جلال پور پیروالا	1835ء	1920ء	ڈوہڑے،کافیاں، سی حرفیاں		
124	محمد بخش محمدن	بہاول پور	1836ء	1920ء	ڈوہڑے،کافیاں		

125	نبی بخش تلنبوی	تلمبہ ضلع ملتان	1830ء	1920ء	کافیاں، مثنوی، مرثیہ، مولود	
126	حیدر سانگی	سندھ	1852ء	1924ء	کافیاں	
127	پہلوان فقیر	جیک آباد	1303ھ	1353ھ	کافیاں	
128	خیر محمد طالب	کوٹ چھٹہ	1875ء	1921ء	کافیاں، سی حرفیاں	کافیاں، سی حرفیاں
129	گامن کروڑی	کوٹ کروڑ (ملتان)	1840ء	1922ء	مزاحیہ کلام	
130	مبارک شاہ	احمد پور شرقیہ	1850ء	1922ء	کافیاں، ڈوہڑے	کافیاں، ڈوہڑے
131	موریو فقیر	ٹنڈو آدم	1868ء	1922ء	ڈوہرے، کافیاں، مثنوی	مثنوی
132	مولوی فتح محمد	ضلع ملتان	1862ء	1923ء	کافیاں، ڈوہڑے، مولود	
133	دیوان ولایت شاہ	اُچ	1843ء	1923ء	ڈوہڑے، کافیاں	ڈوہڑے، کافیاں
134	اللہ بخش عارض	حاجی پور	1848ء	1923ء	ڈوہڑے، کافیاں، سی حرفی ہیر	دیوان
135	اللہ داد تونسوی	تونسہ	1859ء	1924ء	کافیاں، ڈوہڑے	
136	مولوی نور دین مسکین	ضلع مظفر گڑھ	1845ء	1925ء	ڈوہڑے، کافیاں، مثنوی	مثنوی ہیر
137	صید علی شاہ	ملتان	1840ء	1926ء	مرثیے	مرثیے
138	تیغ علی کمتر	تحصیل شجاع آباد	1846ء	1926ء	سی حرفیاں، مثنوی ہیر	
139	محمد خان عاصی	بنوں	1850ء	1927ء	ڈوہڑے	
140	قاضی امام بخش امام	شیرو (ڈیرہ غازی خان)	1857ء	1927ء	مثنویاں	مثنوی باغ و بہار
141	مستی خان	ضلع ملتان	1871ء	1928ء	سی حرفی	سی حرفی
142	گل محمد فائق	ملتان	1840ء	1930ء	غزل، نظم	

143	نور محمد نورنگ	ملتان	1860ء	1930ء	کافی، ڈوہڑے، نظم	قصہ مرزا صاحباں
144	دھرم داس	ملتان	1862ء	1930ء	ڈوہڑے، کافیاں	
145	مولوی فیروز	ملتان	1968ء	1932ء	مرثیہ، غزل	
146	پنڈت من موہن	ضلع ملتان	1872ء	1932ء	نظماں، کافیاں	مشہور نظم "پیسہ"
147	میاں واصل	جھنگ	1852ء	1932ء	کافیاں، ڈوہڑے	
148	نورانہنگ	تلمبہ	1868ء	1932ء	ڈوہڑے، کافیاں	
149	سید جلال کلیم	ضلع رحیم یار خان	1846ء	1932ء	غزل، مثنویاں	
149	برخوردار برخور	ہریو تحصیل تونسہ	1872ء	1932ء	ڈوہڑے، کافیاں	
150	احمد دین	جھنگ	1880ء	1932ء	مثنوی ہیر	
151	گل محمد عاشق	ملتان	1885ء	1933ء	مرثیے	
152	حاجی محمد صفوری	جڑانوالہ ضلع لائل پور	1880ء	1934ء	مثنوی سسی پنوں	مثنوی سسی پنوں
153	میر نواز علی ناز	خیر پور (سندھ)	1884ء	1935ء	کافیاں	
154	جان محمد گداز	جام پور	1855ء	1935ء	ڈوہڑے، ہشت پاس، ہفت روز، سی حرفی	ہشت پاس، ہفت روز
155	بی بی تحفی	ضلع ملتان	1872ء	1935ء	مثنویاں	
156	محمد امین عاشق	چنی گوٹھ	1972ء	1936ء	مولود، ڈوہڑے	مولود
157	مولوی نور احمد سانول	فرید آباد ضلع رحیم یار خان	1876ء	1936ء	ڈوہڑے	
158	قاسم علی شاہ	خیر پور (سندھ)	1868ء	1937ء	مثنوی سیف الملوک	
159	رحم علی سائیاں	پشاور	1851ء	1937ء	نظماں، ڈوہڑے	
160	غلام فقیر	ڈھکی ضلع رحیم یار خان	1862ء	1938ء	ڈوہڑے، کافیاں، نظم	ڈوہڑے، کافیاں، نظم
161	فیض مشہدی	اُچ	1868ء	1938ء	مرثیے، ڈوہڑے	
162	فقیر محمد کھتران	تحصیل بالا	1876ء	1940ء	ڈوہڑے، کافیاں	

163	نبی بخش مضطر	ملتان	1878ء	1940ء	مرثیے،ڈوہڑے	
164	نادر شاہ نادر	چاچڑاں	1828ء	1920ء	پارماسہ	
165	بخت علی بخت	سندھ	1882ء	1940ء	ڈوہڑے،کافیاں	
166	چندر بھان ست	ملتان	1890ء	1940ء	ڈوہڑے	
167	باغھاں	ضلع مظفرگڑھ	1860ء	1940ء	ڈوہڑے،کافیاں	
168	نور محمد کہتر	سبائے والا ضلع مظفرگڑھ	1871ء	1941ء	کافیاں،ڈوہڑے ،مولود	کافیاں،ڈوہڑے ،مولود
169	غلام حیدر فدا	کروڑ لعل عیسن	1882ء	1941ء	مرثیے	
170	قاضی فخر الدین راضی	ڈیرہ غازی خان	1860ء	1941ء	مولود،نظماں، غزلاں	
171	اللہ ڈیوایار جوش	تحصیل شجاع آباد	1975ء	1940ء	ڈوہڑے،کافیاں	
172	انجان	شہر سلطان	=	1942ء	ڈوہڑے	
173	مولانا عزیز الرحمٰن	بہاول پور	=	1943ء	نظم	
174	محمد بخش بیزار	شادن لُنڈ	1896ء	1943ء	ڈوہڑے،کافیاں	ڈوہڑے،کافیاں
175	نم فقیر	لس بیلہ	1862ء	1943ء	ڈوہڑے،کافیاں	
176	صوفی محمد صادق	چاچڑاں	1828ء	1920ء	پارماسہ	
177	تاج محمد تاجل	گلخن (بلوچستان)	1834ء	1944ء	نظماں	
178	لیکھا رام طوطا	کوٹ طاہر	1902ء	1945ء	نظماں	
179	لعل کھتران	عالیوالا ضلع ڈیرہ غازی خان	1882ء	1945ء	معراج نامہ، نظماں	
180	برخوردار وفا	مظفرگڑھ	1880ء	1945ء	نظماں،مرثیے	مرثیے،دربے بہار
181	فتح محمد لاچار	چوٹی زیریں	1880ء	1945ء	نظماں	
182	اللہ بخش خادم	مکھن بیلہ ضلع مظفرگڑھ	1892ء	1945ء	نعتاں،کافیاں، ڈوہڑے	نعتاں،گلزار مدینہ، بہار مدینہ
183	کمال مگسی	نواں کوٹ ضلع ڈیرہ اسماعیل خان	1872ء	1946ء	مرثیے	مرثیے

184	جیدن ملتانی	ملتان	1854ء	1946ء	کافیاں، سی حرفیاں نعتیں	(انداز عشق، بازار عشق)
185	فضل فقیر	سندھ	1882ء	1946ء	کافیاں، ڈوہڑے	
186	شرف	بکھر	=	1946ء	مرثیے	
187	محمد یار بلبل	گڑھی اختیار خان	1882ء	1948ء	مولود، کافیاں، ڈوہڑے	مولود، کافیاں، ڈوہڑے
188	محمد رمضان بہار	ملتان	1904ء	1948ء	مرثیے	مرثیے
189	عبدالرشید شاعر	کوٹلہ چاکر تحصیل شجاع آباد	1868ء	1948ء	ڈوہڑے، نظم، ڈرامہ	منظوم ڈرامہ حاتم
190	گلشن	علی پور	1868ء	1948ء	کافیاں، ڈوہڑے	
191	امام بخش دلسوز	شکار پور ضلع ڈیرہ غازی خان	1855ء	1950ء	ڈوہڑے، کافیاں	
192	نصیرالدین خرم	احمد پور شرقیہ، بہاول پور	=	1951ء	ڈوہڑے، کافیاں	ڈوہڑے، کافیاں
193	قطب الدین قطب	چاچڑاں	1939ء	1951ء	ڈوہڑے	
194	خیرالدین صابر	ملتان		1951ء	کافیاں، ڈوہڑے	
195	سیف اللہ شاہ اسیر	مانہ ضلع ڈیرہ غازی خان	1920ء	1952ء	نظماں، ڈوہڑے	
196	منشی برأت علی	فیروزہ ضلع رحیم یار خان	1886ء	1952ء	مثنوی سسی	مثنوی سسی
197	عاشق حسین	ملتان		1952ء	مرثیے، ڈوہڑے	
198	الٰہی بخش غمگین	ضلع مظفر گڑھ	1865ء	1952ء	مرثیے، ڈوہڑے	
199	سلطان محمود	رحیم یار خان	1882ء	1952ء	نظم، کافیاں، مثنوی سیف الملوک	
200	محمد حسین لائق	عیسیٰ خیل	1892ء	1955ء	نظم (پڈھری دا پڑا)	
201	مائل	بہاول پور		1956ء	مرثیے، ڈوہڑے	

202	غلام محمد واصف	حاجی پور	1905ء	1958ء	ڈوہڑے، کافیاں	
203	محمد رمضان رمضن	ڈیرہ غازی خان	1896ء	1958ء	نظماں، کافیاں	نظماں
204	گل محمد قاصر	سکھانی والا	1882ء	1958ء	ڈوہڑے، کافیاں، ڈھولا	
205	محمد بخش مخدوم	مئو مبارک		1954ء	مثنوی	سیف الملوک
206	مولاداد	سکھانی والا	1903ء	1958ء	ڈوہڑے، کافیاں	
207	اسد ملتانی	ملتان	1902ء	1959ء	نظماں	
208	محمد یار عارض	ڈیرہ غازی خان	1900	1960ء	ڈوہڑے	
209	محمد یار فوق	جام پور	1890ء	1960ء	ڈوہڑے، کافیاں	
210	احمد دین مسکین	مظفرگڑھ		1960ء	مرثیے	
211	عبدالرحمٰن شوق	رحیم یار خان	1872ء	1960ء	ڈوہڑے، کافیاں	
212	جمال خان محب	ماٹھ		1962ء	ڈوہڑے، کافیاں	
213	درویش محمد درویش	خان گڑھ (مظفرگڑھ)	1901ء	1962ء	ڈوہڑے، کافیاں	
214	مولوی فیروز الدین	بھکر	1882ء	1962ء	مرثیے	مرثیے (صحیفہ ماتم)
215	خدا بخش محزن	ملتان	1898ء	1962ء	مرثیے	مرثیے (آفتاب مضمون)
216	الٰہی بخش	ضلع مظفرگڑھ	1899ء	1962ء	ڈوہڑے، مرثیے	
217	شاہ عظیم	ضلع بہاول پور	1901ء	1962ء	کافیاں، ڈوہڑے	
218	جعفر حسین جعفر	ضلع مظفرگڑھ	-	1962ء	مرثیے، ڈوہڑے	
219	پیر بخش پیر	رسول پور	1883ء	1963ء	نظماں	
220	غلام حیدر غمناک	خان والا نزد مانہ	-	1963ء	مولود، کافیاں	
221	خیر محمد خیرن	ڈیرہ غازی خان	1892ء	1963ء	کافیاں، مزاحیہ نظمیں	
222	عبدالحکیم عبد	رسول پور	1914ء	1963ء	نظماں، ڈوہڑے	
223	خادم	ضلع ملتان	-	1966ء	نظماں، منظوم قصے	قصہ شہزادہ منیر
224	امام علی شفیق	شاہ پور، تونسہ	1882ء	1966ء	مرثیے، نعتاں	

225	عطا محمد عطا	ضلع ملتان	-	1966ء	منظوم ڈوہڑے	ڈرامہ بین شہزادی
226	عبدالغفار عبد	جلال پور	1914ء	1968ء	کافیاں، ڈوہڑے	
227	عنایت حسین صابر	مظفرگڑھ	1898ء	1968ء	مرثیے، ڈوہڑے	
228	قادر یار سندھو	ملتان	1872ء	1968ء	مثنوی پورن بھگت روزہ نامہ، معراج نامہ	
229	فدا حسین مشکور	ڈیرہ اسماعیل خان	1897ء	1968ء	مرثیے	
230	قبول تونسوی	تونسہ	1905ء	1968ء	کافیاں، ڈوہڑے	
231	غلام محمد محمودی	تونسہ	1912ء	1968ء	مرثیے	(گلزار داؤدی)
232	عبدالغنی بیکس	بستی ارائیں ضلع ڈیرہ غازی خان	1900ء	1968ء	کافیاں، ڈوہڑے	
233	مولوی علی اکبر	ٹبی ہوت مہار	1905ء	1968ء	کافیاں، ڈوہڑے	
234	گامن ملتانی	ملتان	1902ء	1968ء	ڈوہڑے، کافیاں، منظوم ڈرامے	منظوم ڈرامے قمر الزمان، خونی خنجر
235	غلام حیدر شاہ غلام	مخدوم رشید	1898ء	1968ء	منظوم ڈرامے	ڈرمہ مصری خاں
236	احمد یار احمد	بستی جنو تونسہ	1896ء	1968ء	مثنوی یوسف زلیخا	مثنوی یوسف زلیخا
237	حسین بخش اختر	ملتان	1888ء	1968ء	نظماں، نعتاں، مرثیے	
238	احمد ملتانی	ملتان	1908ء	1968ء	ڈوہڑے، کافیاں	ڈوہڑے، کافیاں
239	ثاقب علی شاہ	ملتان	1882ء	1968ء	مرثیے، کافیاں	
240	غلام حیدر غلام	ملتان	1902ء	1968ء	نظماں، ڈوہڑے، منظوم ڈرامے	منظوم ڈرامہ حسن بادشاہ
241	ذاکر	ملتان	1899ء	1968ء	ڈوہڑے، مرثیے	
242	اللہ یار زرگر	تحصیل لودھراں	-	1968ء	نظماں، ڈوہڑے، منظوم ڈرامے	منظوم ڈرامہ خونی خنجر
243	تاج الدین	ملتان	1909ء	1968ء	مرثیے، ڈرامے	
244	غلام نبی عطر	ضلع ملتان	1880ء	1968ء	کافیاں، ڈوہڑے، منظوم ڈرامے	تحفہ گلشن

245	غلام حیدر	بہاول پور	1877ء	1968ء	نظماں، ڈوہڑے، کافیاں	
246	شیخ محمد بخش کوجھری	بھاگ ناڑی	1891ء	1959ء	کافیاں	
247	محکوم	لیہ	1904ء	1968ء	ڈوہڑے، کافیاں، مرثیے	
248	احمد علی لنگاہ	ملتان	1902ء	1968ء	مرثیے، ڈوہڑے	
249	عطا محمد مشتاق	ملتان	1889ء	1968ء	مثنوی	مثنوی غم عشق
250	گل محمد زائر	بہاول پور	-	1968ء	نظماں، کافیاں	نظماں، کافیاں (بیاض العاشقین)
251	محمد عظیم افغان	ڈیرہ غازی خان	1914ء	1968ء	کافیاں	کافیاں، چمن عشق
252	محمد کاظم کربلائی	ملتان	1881ء	1969ء	مرثیے، ڈوہڑے	
253	غلام میاں لنگاہ	بھکر	1899ء	1969ء	مرثیے	مرثیے، بادشاہِ کربلا
254	امیر حسین امیر	شیرو ضلع ڈیرہ غازی خان	1908ء	1969ء	ڈوہڑے، کافیاں	ڈوہرے، کافیاں
255	نبی بخش عاقل	چوٹی زیریں	1880ء	1970ء	ڈوہڑے	
256	نبی بخش شوق	شجاع آباد	1892ء	1970ء	مرثیے	مرثیے
257	مولوی فیض	مظفر گڑھ	1895ء	1970ء	مرثیے، ڈوہڑے	
258	طالب ملتانی	ملتان	1889ء	1970ء	کافیاں	کافیاں
259	محمد بخش ونجارہ	ملتان	-	1970ء	مثنوی	
260	واصف	کوٹ ادو	1888ء	1970ء	کافیاں، مولود	
261	محمد بخش بخش	ملتان	1909ء	1970ء	ڈوہڑے، کافیاں	
262	محی الدین شان	بہاول پور	-	1970ء	کافیاں، نظماں	
263	مولوی عاکف حسین	ملتان	1892ء	1971ء	ڈوہڑہ جات	عباس علمبردار
264	غلام حیدر یتیم	جتوئی	1894ء	1972ء	کافیاں، ڈوہڑے، نظماں	کافیاں، ڈوہڑے نظماں، دُرِ یتیم
265	شیر محمد شیرݨ	کوٹ چھٹہ	1887ء	1972ء	نظماں۔ مسدس	مسدس

266	محمد نواز خوشتر	بجہ عباسیاں	1898ء	1972ء	ڈوہڑے، کافیاں، مثنوی زلیخا	
267	موجی	ملتان	-	1972ء	نظماں	نظم موجی وا پیسہ
268	فیض محمود دردی	ڈیرہ غازی خان	1902ء	1972ء	نظماں، ڈوہڑے	ریاستی نظماں
269	عبدالرشید	ملتان	1908ء	1972ء	نظماں، منظوم ڈرامے	منظوم ڈرامہ حاتم
270	امام بخش محرن	ضلع مظفرگڑھ	1902ء	1972ء	کافیاں، منظوم ڈرامے	منظوم ڈرامہ شمس و قمر بادشاہ
271	عطا محمد	مظفرگڑھ	1882ء	1972ء	منظوم ڈرامے	بین شہزادی
272	غلام علی لنگاہ	ملتان	1917ء	1972ء	مرثیے، ڈوہڑے	مرثیے (واقعات کربلا)
273	غلام محمد سرشار	مظفرگڑھ	1916ء	1972ء	کافیاں، ڈوہڑے ، مرثیے	
274	قادر بخش دلسوز	بہاول پور	1918ء	1972ء	مثنوی، کافیاں	قصہ سخی بادشاہ
275	گلفام	بہاول پور	-	1972ء	کافیاں، ڈوہڑے	
276	نور محمد	ڈیرہ غازی خان	1902ء	1972ء	ڈوہڑے، کافیاں	
277	شیر محمد منشی	مانہ	1923ء	1973ء	نظماں، ڈوہڑے	
278	مولوی محمد صدیق	مظفرگڑھ	1903ء	1973ء	نظماں	
279	محمد حسین شاد	رسول پور	1904ء	1974ء	مولود، کافیاں، ڈوہڑے	بیت دی بیک
280	اللہ بخش رفیق	بہاول پور	1914ء	1974ء	نظماں، مزاحیہ کلام	
281	غلام حسین فائز کربلائی	ملتان	1904ء	1974ء	مرثیے	
282	غلام حسن حیدرانی	شادن لنڈ	1922ء	1975ء	مثنوی سسی، بگڑو	مثنوی سسی
283	رشید لاشاری	نصیر آباد	1922ء	1970ء	کافیاں	
284	محمد نواز شاہ	ملتان	1902ء	1972ء	منظوم ڈرامے، کافیاں	منظوم ڈرامہ سسی مراد

285	صابر مبارک پوری	مبارک پور بہاول پور	1932ء	1975ء	غزلاں، ڈوہڑے	
286	اخلاق ملتانی	ملتان	1914ء	1975ء	نظماں	قصہ (نونہہ سس)
287	احمد بخش سیف	مظفرگڑھ	1915ء	1975ء	مرثیے	مرثیے خلاصہ المصائب
288	احمد بخش غافل	گورمانی ضلع مظفرگڑھ	1898ء	1976ء	مثنوی، نظماں	مثنوی ہیر
289	حسن بخش کمتر	ضلع مظفرگڑھ	1898ء	1976ء	مرثیے	مرثیے
290	غلام رسول حسرت	ملتان	1899ء	1976ء	کافیاں، ڈوہڑے	
291	فیض	لیہ	1917ء	1976ء	ڈوہڑے، کافیاں	
292	کریم بخش واصل	ضلع مظفرگڑھ	1906ء	1976ء	نظماں، ڈوہڑے	منظوم ڈرامہ (خونی ماں)
293	قادر بخش گلزار	ضلع مظفرگڑھ	1908ء	1976ء	منظوم ڈرامے	منظوم ڈرامہ (شیریں فرہاد)
294	منور حسین پُردرد	تونسہ	1917ء	1976ء	ڈوہڑے	
295	مقبول تنویر	جھنگ	1947ء	1976ء	غزلاں، کافیاں	
296	مرید حسین راز	لیہ	1890ء	1976ء	مرثیے	کلید اعجاز
297	نورݨ گدائی	رحیم یار خان	1870ء	1926ء	مثنوی	ہیر رانجھا، شیریں فرہاد
298	غلام حسین مونس		1860ء	1944،	کافی، ڈوہڑا، نظم	مرزا صاحباں
299	پیر بخش پیرݨ	ملتان	1918ء	1976ء	منظوم ڈرامے	منظوم ڈرامہ، روشن خیر
300	ابراہیم غریب	میانوالی	1901ء	1974ء	ڈوہڑے	کتاب ہرݨ چنڈور
301	نور محمد سائل	ڈیرہ غازی خان	1899ء	1975ء	نظماں، ڈوہڑے، غزلاں	
302	محمد علی کیفی	جام پور	1905ء	1972ء	نظم	

285	صابر مبارک پوری	مبارک پور بہاول پور	1932ء	1975ء	غزلاں، ڈوہڑے	
286	اخلاق ملتانی	ملتان	1914ء	1975ء	نظماں	قصہ (نونہہ سس)
287	احمد بخش سیف	مظفرگڑھ	1915ء	1975ء	مرثیے	مرثیے خلاصہ المصائب
288	احمد بخش غافل	گورمانی ضلع مظفرگڑھ	1898ء	1976ء	مثنوی، نظماں	مثنوی ہیر
289	حسن بخش کمتر	ضلع مظفرگڑھ	1898ء	1976ء	مرثیے	مرثیے
290	غلام رسول حسرت	ملتان	1899ء	1976ء	کافیاں، ڈوہڑے	
291	فیض	لیہ	1917ء	1976ء	ڈوہڑے، کافیاں	
292	کریم بخش واصل	ضلع مظفرگڑھ	1906ء	1976ء	نظماں، ڈوہڑے	منظوم ڈرامہ (خونی ماں)
293	قادر بخش گلزار	ضلع مظفرگڑھ	1908ء	1976ء	منظوم ڈرامے	منظوم ڈرامہ (شیریں فرہاد)
294	منور حسین پُر درد	تونسہ	1917ء	1976ء	ڈوہڑے	
295	مقبول تنویر	جھنگ	1947ء	1976ء	غزلاں، کافیاں	
296	مرید حسین راز	لیہ	1890ء	1976ء	مرثیے	کلید اعجاز
297	نورن گدائی	رحیم یار خان	1870ء	1926ء	مثنوی	ہیر رانجھا، شیریں فرہاد
298	غلام حسین مونس		1860ء	1944ء	کافی، ڈوہڑا، نظم	مرزا صاحباں
299	پیر بخش پیرن	ملتان	1918ء	1976ء	منظوم ڈرامے	منظوم ڈرامہ، روشن خیر
300	ابراہیم غریب	میانوالی	1901ء	1974ء	ڈوہڑے	کتاب ہرن چنڈور
301	نور محمد سائل	ڈیرہ غازی خان	1899ء	1975ء	نظماں، ڈوہڑے، غزلاں	
302	محمد علی کیفی	جام پور	1905ء	1972ء	نظم	

کتابیات

1 تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند۔ چودھویں جلد ادبیات مغربی پاکستان جلد اول اشاعت
2 ارمضان اوچ، از نذیر علی شاہ، طبع اوّل، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور
3 سسی پنوں، از جان محمد منصوری، باراوّل، 1972ء، آئینہ ادب
4 سرائیکی شاعری، از کیفی جام پوری، باراوّل 1969ء، بزم ثقافت ملتان
5 شان آسودہ عرفان، از بیگم گیلانی، باراوّل، 1975ء، سرائیکی ادبی مجلس، بہاول پور
6 پنجابی دے صوفی شاعر، از...... کرشن، اشاعت اوّل، 1966ء، مجلس شاہ حسین، لاہور
7 شاطر نمانڑاں، از عبید الرحمٰن، باراوّل، 1975ء سرائیکی ادبی مجلس بہاول پور
8 سچل سرمست، از محمد اسلم رسولپوری، باراوّل، 1977ء، بزم ثقافت۔ ملتان
9 خیر شاہ دا کلام، طاہر تونسوی، باراوّل، 1977ء، بزم ثقافت۔ملتان
10 خلیفہ صاحب جورسالو، از ڈاکٹر نبی بخش بلوچ، باراوّل، 1966ء، سندھی ادبی بورڈ، حیدر آباد
11 منشی غلام حسین شہید، طباعت، 1976ء خانہ فرہنگ ایران ملتان
12 نور جمال، از ڈاکٹر مہر عبدالحق، طبع اوّل، 1974ء، سرائیکی ادبی بورڈ۔ ملتان
13 شاہ عبداللطیف بھٹائی، از مظہر انصاری، پہلی بار 1968ء، فیروز سنز۔ لاہور
14 تقویم ہجری وعیسوی، از ابو النصر محمد خالدی، طبع ثانی 1952ء، انجمن ترقی اردو
15 باغ و بہار، از اقبال صلاح الدین، پہلی طباعت 1973ء، سنگ میل پبلیکیشنز۔ لاہور
16 خیر السعید، از محمد الیاس قیصر، سال طباعت 1974ء، قصرِ ادب، خیر پور، بہاول پور
17 چھر کے، از ظامی بہاول پوری، سال طباعت 1966ء، سرائیکی زبان، بہاول پور
18 کلام محمود فقیر، کھٹیان، مرتبہ محمد صالح، باراوّل، 1959ء، سندھی ادبی بورڈ، حیدر آباد
19 کلام نواب ولی محمد لغاری، از نبی بخش بلوچ، باراوّل 1968ء، سندھی ادبی بورڈ، حیدر آباد
20 کلیات روحل فقیر تے مراد (باراوّل) سندھی ادبی بورڈ۔ حیدر آباد

21 حسین دیدڑ، مرتبہ عبدالکریم سندیلو، طبع اوّل، 1971ء، سندھی ادبی بورڈ، حیدرآباد
22 محسن بیکس، مرتبہ عبدالحسین شاہ، مولوی، سندھی ادبی بورڈ۔ حیدرآباد
23 دیوان بیدل، مرتبہ عبدالحسین شاہ۔ مولوی، باراول 1968ء، سندھی ادبی بورڈ۔ حیدرآباد
24 نغمۂ کوہسار، از عبدالرحمٰن غور، باراوّل 1968ء، بلوچی اکیڈمی۔ کوئٹہ
25 دیوان محمدی، از محمد یار بلبل، دربار گڑھی اختیار خان، ضلع رحیم یار خان
26 ادبیات سرحد، از فارغ بخاری، باراوّل، نیا مکتبہ محلّہ خداداد۔ پشاور
27 سرائیکی شاعری، ڈاکٹر عبدالجبار، باراوّل، بزم ثقافت۔ ملتان

رسالے

1	ماہنامہ اختر۔ملتان	24 جولائی 1968ء
2	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	جنوری 1972ء
3	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	نومبر 1972ء
4	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	مارچ 1973ء
5	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	اگست 1973ء
6	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	دسمبر 1974ء
7	سہ ماہی سرائیکی۔بہاول پور	اکتوبر 1974ء
8	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	اکتوبر 1974ء
9	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	نومبر 1974ء
10	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	دسمبر 1974ء
11	سہ ماہی سرائیکی بہاول پور	جنوری 1975ء
12	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	فروری 1975ء
13	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	مارچ 1975ء
14	سہ ماہی سرائیکی۔بہاول پور	اپریل 1975ء
15	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	جون 1975ء
16	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	ستمبر 1975ء
17	ماہنامہ سرائیکی ادب۔ملتان	اکتوبر 1975ء
18	سہ ماہی سرائیکی۔بہاول پور	اکتوبر 1975ء
19	سہ ماہی سرائیکی۔بہاول پور	جنوری 1976ء

20 سہ ماہی سرائیکی۔ بہاول پور	اپریل1976ء
21 سہ ماہی سرائیکی۔ بہاول پور	اکتوبر1976ء
22 ماہنامہ سرائیکی ادب۔ ملتان	دسمبر1976ء
23 رسالہ سنیہا۔ تونسہ	نمبر8
24 ماہنامہ سرائیکی ادب۔ ملتان	فروری1978ء

اخبار

روزنامہ امروز ملتان (اشاعت خاص) 6۔دسمبر1974ء

سرائیکی کلاسیکی شاعری دیاں فلسفیانہ جڑھاں

God possesses Nondelimited Being, but no delimitation prevents Him from delimitation. On the contrary, He possesses all delimitations, so He is nondelimited delimitation. (Ibn Arabi) [3:162.23]

کلاسیکی سرائیکی شاعری وچ وحدت الوجود، وجودیت، دنیا دی بے ثباتی، علم دی نارسائی، عقل و عشق دے تضاد وغیرہ بارے انسانی خیالات دے نچوڑ کوں بھوں تفصیلی انداز وچ پیش کیتا گئے۔ صوفیانہ شاعری دے علاوہ عام عشق اَتے فلسفیانہ شاعری وچ موت اَتے مختلف انسانی تجربات تے مشاہدات دے نتیجیں داوی حکیمانہ انداز وچ اظہار ملدے۔

موت ہک انجھی اٹل حقیقت اے جئیں کنوں کوئی جاندار نئیں بچ سکدا۔ انسان لیوں موت ڈاڈھ کھ سب کنوں وڈا ڈکھ اے۔ موت داڈکھ دراصل فنا تھی ونجݨ اَتے کلیتاً مٹ ونجݨ داڈکھ ہے۔ ایندے علاوہ موت داڈکھ مستقل اَتے مکمل جدائی دا ڈکھ وی ہے۔ انسان اپݨے دوستیں دی عارضی جدائی تے وی روپوندے جیڑھلے اونکوں مستقل تے دائمی جدائی داخیال آندے تاں او کمب اُٹھدے۔ موت دے بعد زندگی دے تصور نال ایں ڈکھ کوں گھٹ کرݨ دی کوشش کیتی گئی ہے مگر تھی نئیں سکیا۔ ایندے علاوہ انسان زندگی وچ کوئی کارنامہ سرانجام ڈے کراہیں دائمی یاد چھوڑݨ دی کوشش دے ذریعے وی ایں ڈکھ کوں دور کرݨ دی کوشش کریندا رہ ویندے مگرایہ سب بے سود کوششاں ہن اَتے ایں طرح ایہ ڈکھ ختم نئیں تھی سکیا۔ کہیں مفکر دا قول اے جو

''موت بارے غور فکر فلسفے دی بنیاد اے''۔ دنیا بھر دے وجودی فلسفیں موت دے بارے لکھیئے تے ڈوجھے شعراء وی موت دے بارے عظیم شاعری کیتی ہے۔ سرائیکی شاعرایں موضوع کوں کیویں نظرانداز کرسگدے ہِن۔

خواجہ فرید دی ہک کافی وچ موت دے ڈکھ دا اظہار ایں مِلدے:

جیوݨ دے ڈینہ ڈھائی وو یار　　ست گھت فخر وڈائی وو یار
کتھ او پینگھ پپل ملکاݨے　　ناز حسن کتھ راج ہباݨے
کتھ ما بھیݨ بھائی وو یار
ماہی ، منجھیاں ، ہیر سلیٹی　　عطروں بھنڑی مشک لپیٹی
گئے سب جھوک لڈائی وو یار

ہک بی جاہ تے خواجہ فرید ایں ڈکھ دا ایں اظہار کریندن:

گزریا ویلھا ہسݨ کھلݨ دا　　آیا وقت فرید چلݨ دا
اوکھا پینڈا یار مِلݨ دا　　جان لباں تے آندی اے

حافظ جمال دے کلام وچ موت دے اٹل ہووݨ دا ذکر اَپݨے مخصوص لہجے وچ ایں مِلدے:

س سوداگر لڈ گئے سئے کر کر ونج وپارے
کئی سوداگر لعلاں دے تے لاکھی صد ہزارے
لاتھے رہے بار تنہاں دے لاکھی صد ہزارے
رہے کنگال جمال وچارا کتھ ہتھ پسارے

موت دا ذکر تقریباً ہر شاعر دے کلام وچ اوندے اَپݨے مخصوص انداز وچ ملدے۔ اگرایں موضوع تے میں مختلف شاعریں دے کلام وچوں مثالاں ڈیواں تاں مضمون طوالت دا شکار تھی ویسی۔ اِت واسطے میں ایں موضوع کوں جان محمد گداز

دے ایں یادگار مصرعے تے ختم کرینداں:

موت دے کھوہ وچ لہندا ویندے عمر دا لحظہ لحظہ

دنیادی بے ثباتی دا تصور وی دراصل ہک طرح موت دے خوف نال وابستہ ہے۔ کیوں جو ایں زندگی کوں عارضی سمجھݨ دی وجہ نال ایہ تصور پیدا تھیندے۔ اِت واسطے کئی سرائیکی شعراء جیڑھے کئی حوالیں نال اپݨے طور تے فلسفی وی ہَن۔ ایں موضوع تے اظہار خیال کریندے رہ ڳئین۔ خواجہ فرید آہدے:

دنیا دا نہ تھی آشنا ہے ایہ مکارہ بے وفا
کھاویں نہ موذݨ دا دغا ہے پیچ کٹی تیکوں گھٹی

ہِک کافی وچ دنیادی بے ثباتی دا ذکر ایں ملدے۔

جوبن ساتھی چار ڈینہاں دا جھٹ پٹ ضعف بڈھیپا آندا
کوڑی آس پرائی وو یار
کوڑی صحبت کوڑی سکت کوڑے نخرے کوڑی رنگت
لپ دھوڑی ہک چھائی وو یار

صوفیانہ سرائیکی شاعری وچ فلسفۂ عشق دا لب لباب ایہ ہے جو او انسان دا سچا رہنما اے اَتے عقل اُتے اونکوں برتری حاصل ہے۔ کیوں جو عقل صلحت پسند اے اَتے کہیں مقصد وچ کامیابی تائیں اپڑݨ لیوں عشق دی جرأت رندانہ درکار ہے۔ انھیں صوفی شعراء دے نزدیک عقل اَتے عشق دا آپت وچ کوئی ملاپ کے نھیں۔ جیڑھے ہلے عشق آندے عقل خود بخود فارغ تھی ویندے۔ ایں خیال وچ سرائیکی دے صوفی شاعر اقبال دے پیش رو ہِن:

بے خطر کود پڑا آتش نمرود میں عشق
عقل ہے محوِ تماشائے لب بام ابھی

خواجہ فریدایں خیال کوں ہک بے انداز وچ بیان کریندن:

سکھ ریت روش منصوری نوں   ہُݨ ٹھپ رکھ کنیز کدروی نوں

علم عمل بُھل ویسی ، جیکر   عشق پیو کن رَس وے میاں جی

نور محمد سائل توڑے جوصوفی شاعر کائنی۔ وَت وی او عقل دے ''ادھورے پن'' کوں تسلیم کریندن۔

تیڈا عشق تیکوں کنارے ڈِکھاوے
کنارے توں کھڑ کھڑ سہارے ڈِکھاوے
اینویں دھوکے ڈِے ڈِے کے تیکوں مسافر
اَدھورے اَدھورے نظارے ڈِکھاوے

سرور کربلائی کلاسیکی شاعری دے ایں خیال کوں مذہبی مگر سوہݨے انداز وچ بیان کیتے:

دِل کوں سجدے دا لطف نئیں آیا   عقل کوں وَل امام نئیں کرتا

سرائیکی دے صوفی شعراء دے نزدیک علم وی عقل وانگوں انسان دی صحیح رہنمائی نئیں کرسکدا۔ سرائیکی صوفی شاعر ایں مسئلے تے علم تے عقل کوں ہکی صف وچ کھڑیندن۔ اِتھاں وی او اقبال دے پیشرو ہن۔ جیرھا اَہدے

علم میں بھی سرور ہے لیکن
یہ وہ جنت ہے جس میں حور نہیں

خواجہ فرید اقبال کنوں بہوں پہلے ایں بیان کرچکین۔

علم فرید ہے صاحب   بے شک بے عرفان

ہک ہی کافی وچ او تفصیلاً ایں موضوع تے کئی مسلسل شعر آہدن:

بطلیموس تے فیثا غورث کر کر سوچ بچار
کھوج سراغ نہ پایا پتہ تھک بیٹھے تن ہار
کرن منادی رو رو کے لا یدرک الابصار
عالم فاضل عارف کامل عجز کیتا اقرار

''آزادی میڈے سارے ڈکھیں دا مداوا ہے۔'' ہک دانشور دا ایہ قول کتنا وڈا سچ ہے! قوماں اینکوں زندگی موت دا مسئلہ سمجھدن۔ اَتے ہزاراں لوک ایندے لیوں جاناں قربان کر ڈیندن۔ اَتے غلامی ہک اینجھا طوق ہے جینکوں کوئی وی، گل وچ پاوݨ لیوں تیار کائنی۔ اِت واسطے ہر دور وچ غلامی کنوں نفرت کیتی ویندی رہی ہے اَتے آزادی کوں محبوب رکھیا گئے۔ ایہا وجہ ہے جو ہر زمانے دا سرائیکی شاعر غلامی تے پھٹکار بھیجیندا رہے۔ سچل سرمست آہدے:

او کتلا ڈینہ غلامی وچ وَت سارا زور سلامی وچ
کیوں آپ گھتیوئی خامی وچ
عاشق ہو کر نوبت ماریں اپنا بِرّ صحیح سنبھاریں
بانھپ والی گالھ وساریں
بِر دے وال مُناوݨ کیا وَت آپ تے خلق کھلاوݨ کیا

غلامی دے خلاف خواجہ فرید دا شہرہ آفاق شعر تاں تساکوں یاد ہوسی:

اپݨے ملک کوں آپ وساتوں پٹ انگریزی تھاݨے

یتیم جتوئی غلامی دے خلاف نفرت دا اظہار اپݨے جٹ بھرانویں کوں جگیندئیں ہوئیں ایں کیتے:

الف اُٹھ کسان غریب ستا ٹھیاں ٹنگ سُکا منگھاٹیاں تے
مکھݨ تول گئے قرض خواہ تیڈے باقی کھیاں رہیاں مندھاٹیاں تے

پُھٹی لُٹ ، گئی غلہ غرق ہویا اسوں تیل تھیا وچ گھاٹیاں تے
بُکھے پیٹ یتیم خراب ہویوں پڑیں آپ تے ڈوہ مہاٹیاں تے

وجودیت اگرچہ نویں فکرا ے لیکن حقیقتاً جیویں ایندیاں جڑھاں یورپ دے کئی پُرانڑے فلسفیں دی فکر وچ مِلدن ۔ اینویں ایندا پتہ سرائیکی دے کلاسیکی شعراء دے کلام وچ وی پاتا ویندے ۔ وجودی فکر دا تعلق دراصل انسان دی کائنات وچ اوندی موجودگی کنوں پیدا تھیوݨ والے مسئلیں نال اے ۔ اگرچہ بھوں سارے وجودی مفکریں دے اپنڑے خیالات وچ دی بے پناہ تضاد ہے ۔ جیویں جو بعض سخت مذہبی ہن مثلاً کرکیگارڈ اَتے بعض لامذہب ہن جیویں سارتر وغیرہ لیکن انھیں ساریں دی فکر انسان دی موجودگی دے گرد رہ ویندی ہے ۔ سارتر دے نزدیک آزادی دا مسئلہ اہم ہے ۔ بعض دے نزدیک علم اَتے عقل دی نارسائی دا ذکرا اہم ہے ۔ چونکہ انسانی آزادی اَتے علم عقل دی نارسائی دا ذکر اُتوں آچکیے ۔ اِت واسطے میں اِتھاں صرف سچل سرمست دے کلام وچ وجودی فکر دے حوالے نال انسان دی موجودگی بارے کجھ عرض کریساں ۔

وحدت الوجود صرف ذاتِ واحد دی موجودگی کوں منیندی اے ۔ اَتے انسان تے کائنات دے تھیں مظاہر دی بالذات موجودگی دی نفی کریندی ہے ۔ اِت واسطے تقریباً سارے صوفیا ایں نظریے کوں تسلیم کریندن لیکن سچل سرمست اینجھا وحدت الوجودی ہے جیڑھا انسان دی موجودگی دا وی واضح اظہار کریندے :

سچل سچ صحیح کر جاݨیں ہئیں توں آپ ضرور

....

حاضری وچ ہمیشہ ہوویں ، سچو آپ سنبھال

....

نفی سچل اثبات کریندا، ڈیکھو سیر سپاہی دا

انسان دی موجودگی اَتے علم عقل دی نارسائی دے حوالے نال وجودیت بارے تفصیل نال لکھیا ونج سگدے۔ لیکن چونکہ اِتھاں مختصراً انھیں داذ کر آچکیے۔ اِت لیوں میں ایں مختصر مضمون وچ اِتلا اشارے کافی سمجھداں۔

وحدت الوجود نال تاں ساری سرائیکی شاعری بھری پئی اے۔ سرائیکی دے سارے صوفی شاعر وحدت الوجودی ہن۔ حتیٰ کہ بعض صوفی نہ ہن مثلاً حمل لغاری وغیرہ، انھیں دے کلام وچ وی ایں نظریے دا اظہار مِلدے۔ شاید ایں حقیقت دے مصداق

تصوف برائے شعر گفتن خوب است

بہوں ساریں شاعریں تصوف دی رمزیت نال اَپنٹے کلام کوں سوہنٹا بنٹائے۔ اتھاں مختصراً ایں کجھ شاعریں دے کلام وچوں وحدت الوجودی خیالات پیش کریندے۔ سچل سرمست سرائیکی دا ہِک اینجھا شاعر اے جیند اتقریباً اکثر کلام کہیں نہ کہیں انداز وچ انھیں دے وحدت الوجودی خیالات دی عکاسی اِی کریندے:

سچ کڈاہیں مول نہ منگے پاک پلیتاں جاہیں
ہر ہِک جا تے پرتو نہیں دا، تیکوں آکھ سٹائیں
سچل ہر کہیں شئے وچ اینویں سیر کریندا سائیں

....

میں خدا ، خدائی اپنٹی ، خود وچ آ پیوسے
ایہ سبھ حسن اساڈا ہویا جتھاں آن کھڑوسے
چار مکان ریہے ونج کتھاں کتھ مکان کتوسے
لامکان مکان اساڈا سچل نام ڈیوسے

خواجہ فرید دے کلام وچ وحدت الوجود دی فکر دے کجھ نمونے ملاحظہ ہوون:

یار کوں کر مسجود　　چھڈ ڈے ہو معبود
ہر صورت وچ یار کوں جانْی　　غیر نہیں موجود !
سبھ اعداد کوں سمجھیں واحد　　کثرت ہے مفقود !
وصل فرید کوں حاصل ہویا　　جب ہو گیا نابود

غلام حسنْ گانمنْ (شہید) دے کلام وچ ایندا اظہار ایں موجود ہے:

ہادی مینوں سبق پڑھایا　　غیر نہ اتھے آیا جایا
مطلق نور جمال ڈکھایا　　مِٹ گئے جھگڑے سور نی

خواجہ عاقل محمد جوگی دے کلام وچ وحدت الوجودی خیالات ایں طرح مِلدن:

جنیں پاتی رمز وجود کنوں　　تھیا مست شراب شہود کنوں
ہر ویکھے ہر موجود کنوں　　پئی اُس تے برکی چمکدی اے
نہ طور کوئی نہ موسیٰ اے　　نہ کاٹ کوئی نہ لنکا اے
ہر مظہر ظاہر مولا اے　　دل سچ توں محض نہ وَکدی اے

ایہ سلسلہ کیہ تائیں جاری رکھیا ونجے۔ بے شمار صوفی شاعر مثلاً بیدل سندھی، ولایت شاہ، مولوی محمد یار گڑھی والے، اللہ بخش عارض، غلام محمد واصف اَتے کئی بے شاعر ہن۔ جنھیں دا کلام وحدت الوجودی خیالات نال بھریا پئے۔

مختصر طور تے ایہ آکھیا ونج سگدے جو سرائیکی دی کلاسیکی شاعری دیاں فلسفیانہ بنیاداں جتھاں بعض فکری تحریکیں کنوں متاثر ہن مثلاً وحدت الوجود وغیرہ اتھاں بعض اٹل صداقتاں تے انسانی مشاہدے کنوں پیدا تھیونْ والی فلسفیانہ فکر دے نتیجہ دا سوہنْا اظہار دی ہن۔ مثلاً موت اَتے دنیا دی بے ثباتی کنوں پیدا تھیونْ والے ڈکھ دا شعری روپ وغیرہ۔

وحدت الوجود جتھاں ہک فلسفیانہ نظریہ اے ۔ اُتھاں اینکوں تصوف دی مابعد الطبیعات دے طور وی استعمال کیتا گئے ۔ اگرچہ بعض غیر صوفی شاعریں وی اینکوں اپنے کلام دا موضوع بنائے ۔ مگر او اِتلا زیادہ مؤثر کائنی ۔ صوفیاء دے واردات روحانی دے نتیجے وچ عقل تے علم دی نارسائی دا اظہار وی ملدے اَتے عشق دی عظمتیں دیاں تعریفاں وی ۔ لیکن حقیقت ایہ ہے جو عام مادی دنیا وچ علم تے عقل دی جیڑھی حیثیت اے اونکوں نظر انداز نئیں کیتا ونج سگدا ۔ اَتے عشق اِتھاں او کردار ادا نئیں کریندا جیرھا صوفیا دی فلاسفی وچ اونکوں ڈِتا ویندے ۔ تاہم وحدت الوجود بارے ایہ آکھیا ونج سگدے جو او ہک لبرل نظریہ ہے ۔ او بھوں پہلے کنوں یونانی فلسفی پارمی نائیڈیز تے وَل ہالینڈ دے فلسفی باروچ سپائی نوزا (1677-162) وچ اسا کوں ملدے ۔ لیکن برصغیر وچ شنکر اچاریہ ایندا پرچارک ہے ۔

بہرحال ایں قسم دی شاعری دیاں فلسفیانہ بنیاداں سیکولر فلسفے دے علاوہ مذہبی فکر تے کھڑین ۔ لیکن ایندے نال نال سرائیکی شاعری وچ بعض اینجھے موضوعات وی ہن جیرھے جدید سرائیکی شاعری دیاں بنیاداں بݨدن ۔ مثلاً آزادی دی خواہش اَتے غلامی تے استحصال دے خلاف نفرت اَتے اہے موضوعات ہن جنئیں سرائیکی شاعری کوں نواں فکری لہو عطا کیتے ۔

وحدت الوجودی خیالات جیرھے ہُݨ ماضی دا حصہ بݨدے ویندن انھیں وچ ایہ خوبی ضرور ہئی جو او انسان دوستی ، مذہبی رواداری اَتے مذہبی تنگ نظری دے خلاف ہَن تے ہک ملٹی کلچرل تے تنوع نال بھرپور سماج دے قیام کوں ماضی وچ ممکن بݨائے جیڑھے سماج دا یورپ اَڄ شہرہ کھڑا کریندے ۔ جیویں جو خواجہ فرید دے انھیں شعریں کنوں ظاہر ہے ۔

رکھ تصدیق نہ تھی آوارہ   کعبہ قبلہ دیر دوارہ
مسجد مندر ہکڑو نور

....

مُلاں نہیں کہیں کار دے   شیوے نہ جانڑن یار دے
واقف نہ بھیت اسرار دے   ونج کنڈ دے بھر تھئے نی ھڈانیں

تاہم علم اَتے عقل تے وجدان (جیرھا ہر انسان دا ذاتی تجربہ ہوندے) کوں ترجیح ڈیونڑ نال سرائیکی وسیب سائنس اَتے فلسفہ دی ترقی کنوں محروم تھی پسماندگی دا شکار تھی گیا۔ اِچ کجھ شاعرنویں کافی دے ناں تے تصوف کوں رواج ڈیندے پئین مگر اَج دے سماجی حالات تصوف دی پلانٹیشن واسطے سازگار کائنی۔

سرائیکی شاعری دے نمایاں رجحانات......سرسری مطالعہ

(1985ء تائیں)

سرائیکی زبان دے آغاز بارے ماہرین لسانیات وچ اختلاف پاتا ویندے۔ پُرانے نظریے مطابق جیکوں انگریز ماہرین لسانیات پیش کیتے سرائیکی ہک آریائی زبان بݨدی ہے لیکن موئن جودڑو اتے ہڑپہ کنوں وی پُرانے شہریں آمری تے نال دی کھدائی کنوں ایہ نظریہ مشکوک تھی ڳئے۔ نویں علم تے تحقیق مطابق سرائیکی دی لسانی شناخت وچ منڈا (غیر آریائی......آسٹروایشیاٹک) اَتے دراوڑ (غیر آریائی) قبائل دیں زبانیں بنیاد دا کم ݙتے۔

سرائیکی علاقہ اُتے سندھ وچ کیہل (کول) بھیل اَتے اوڈیں دی قدیم موجودگی دی (توڑے جو ہُݨ اُنھیں مقامی زباناں اختیار کر گھدین) غیر آریائی اَوازیں، لغت تے پیچیدہ قسم دی صوتی نحوی تبدیلیاں دی ایں جدید نظریے دی حمایت کریندین۔

سرائیکی زبان دی موجودہ صورت تقریباً ہک ہزار سال پہلے وجود وچ آئی ہے۔ مسلمانیں دے ملی اَتے مذہبی زبانیں ہووݨ نال عربی (غیر آریائی) اَتے فارسی (آریائی) اینکوں موجودہ شکل ݙیوݨ وچ اہم رول ادا کیتے۔

سرائیکی ادب دی معلوم تاریخ دے حوالے نال ایندا پہلا رجحان مذہبی بݨدے۔ جیرھا نورنامے، معراج نامے، مولود، درودنامے، حلیہ مبارک، نعت، پکی روٹی، دی شکل وچ اساڈے سامݨے آندے۔ ایہ رجحان شرعی مسائل اَتے مذہبی عقیدتیں دے اظہار نال تعلق رکھدے۔ اَتے ظاہر ہے ایہ مسلمانیں دی آمد کنوں بعد

دار جحان ہے۔

مذہبی رجحان دے اندر شرعی مسائل تے عقیدتیں دے اظہار دے علاوہ ہک طور تے صوفیاء کرام دی شاعری وچ آندی ہے۔ جیڑھی زیادہ تر وحدت الوجود دے نظریے تے کھڑی ہے۔صوفیانہ شاعری وچ مذہبی رواداری، انسان دوستی، تنگ نظری دے خلاف نفرت، وسعت قلبی، اَتے اظہار یک جہتی دے عام نمونے ملدن ۔ایں قسم دی رَلدی مِلدی شاعری وچ گنان وی آندن۔جنھیں وچ خصوصی طور تے شمس سبزواری دے گنان ہن ۔ عام طور تے صوفی شعراء وچ شاہ حسین، بلھے شاہ، (میں انھیں ڈوہیں کوں سرائیکی شاعر سمجھداں) سچل سرمست، روحل فقیر، بیدل سندھی ، حافظ جمال اللہ، خواجہ فرید، عاقل محمد جوگی، اللہ بخش عارض، غلام محمد واصف، محمد یار فریدی اَتے ہے بے شمار شاعر شامل ہن۔

وحدت الوجود دے نظریے کوں عام طور تے ابن عربیؒ دے حوالے نال تصوف دا جزو سمجھیا ویندے۔

بے شک ہن استاد دِلیندے، ابن عربی تے منصور

لیکن حقیقتاً ایہ نظریہ ابن عربی کنوں بہوں پہلے ہندو ویدانت اَتے قدیم یونانی فلسفیں کنوں وی ملدے۔ بعد وچ ایہ یورپین فلسفی مثلاً سپائی نوزا دے فلسفے وچ وی پاتا ویندے۔ایہ ہک انسان دوست اَتے سیکولر نظریہ ہے۔ جیندے اثرات ابن عربی دے ذریعے رواداراَتے انسان دوست صوفی شعراء دے کلام وچ داخل تھئے۔

اگر چہ صوفیاء کرام انسان دوستی دے سنیہے کوں عام کیتے۔لیکن عام طور تے مقامی جاگیرداریں اَتے حکمرانیں دے استحصال اَتے جبر دے خلاف اونویں اَواز نئیں چاتی جینویں تقاضا ہا۔ ایندے علاوہ صوفیاء کرام علم دا سارا ذریعہ ''وجدان'' کوں قرار ڈِتے (حالانکہ تجربہ تے عقل کائنی نقطہ نظر دے مطابق ذریعہ علم ہن) اِت واسطے

عام علوم سائنس اَتے فلسفہ دی اہمیت گھٹ گئی بلکہ انھیں عقلیت پسندی اَتے عام علوم دی مخالفت وی کیتی۔

علموں بس کریں دو یار

جیندی وجہ کنوں سرائیکی وسیب وچ کوئی سائنسی اَتے فکری تبدیلی نہ آئی اَتے نہ کہیں قسم دے سماجی ارتقاء دی راہ ہموار تھئی۔ اَتے سرائیکی وسیب پسماندگی تے غلامی دا شکار تھی ڳیا۔ مذہبی رجحان وچ ہک عنصر مرثیہ نگاری دا وی ہا۔ ایہ حضرت امام حسینؑ دے خاندان دی مظلومیت، میدان کربلا وچ یزیدی فوجیں دا بہادری نال مقابلہ اَتے ناانصافی دے خلاف حق سچ دی جدوجہد واسطے مزاحمت دے رویے کوں نشابر کریندا ہا۔ ایہ کئی حوالیں نال سرائیکی وسیب وچ مزاحمت اَتے جبر دی تاریخ نال ہم آہنگ ہا۔ اِت واسطے مرثیہ نگاری اِتھاں مقبول تھئی۔ مرثیہ نگار شاعریں وچ غلام سکندر غلام، سید علی شاہ، امام علی شفیق، غلام حسن تائب، نذر جھنڈیر، محمد رمضان بہار ملتانی وغیرہ قابل ذکر ہن۔ لیکن ایں مرثیہ نگاری دی سماج وچ کوئی انقلابی تبدیلی نہ آندی اَتے نہ جبر دی کوئی شکل تروڑی۔ بلکہ ایہ صرف غم حسینؑ، ہنجوں وہاوݨ اَتے ثواب کماوݨ تائیں محدود رہ ڳئی۔

سرائیکی شاعری داڈو وجھاوݙا رجحان عام شاعرانہ رجحان یعنی عشق محبت دی شاعری ہے۔ ایندے وچ انسان/عاشق دے داخلی تے ذاتی واردات یعنی ہجر وصال تے ذہنی کیفیات دا اظہار ہوندے۔ ایہ وی مذہبی رجحان دے نال نال چلدا رہیا۔ ایہ شاعری اپݨے کئی اصناف وچ اساݙے سامݨے آندی ہے۔ کافی اَتے ݙوہڑے جیندے وچ ذاتی واردات تے احساسات دا ذکر ہوندے۔ عاشقانہ واردات دا اظہار کافی تے ݙوہڑے دے علاوہ لوک گیتاں وچ وی عام ہوندے۔ لوک گیتیں دے شاعریں دا تعین کرݨ مشکل اے۔ لیکن ایہ عام طور تے عورت دی زبان وچ ہوندن۔ اَتے انھیں

تے ہندی شاعری دااثر ملدے۔

لوک گیتیں وچ چھلہ، ماہیا، ٹپہ، لولی وغیرہ مشہور ہن ۔لوک گیتیں وچ عورت دے ذاتی ڈکھ، عشق محبت دااظہار، پرنے دے ویلھے ماء پیو کنوں نکھڑن دا غم دے علاوہ لولی وچ اپنی اولاد دی محبت دااظہار ملدے ۔ ایندے علاوہ لوک گیتیں وچ غم روزگار داڈکھ وی موجود ہوندے اُتے ایہ دراصل اپنی وسوں کنوں نکھڑن دے ڈکھ نال وی جُڑیا ہوندے۔

روزی دی خاطر وطن سٹیو سے
ملک بگانے آن رہیو سے
غربت دے سانگ
دِلبر دی تانگھ
تیراں دے وانگ

....

دیس بدیس وچ پیٹ دی خاطر در در عزتاں رولیاں
موسم آئی ون واڑ دی، جنڈیاں، گہلیاں بھولیاں

عاشقانہ شاعری وچ مثنوی دی صنف وی بہوں معروف ہے اُتے ایہ صنف سرائیکی شاعری وچ کافی مقبول رہی ہے ۔مثنوی وچ معروف عاشقانہ قصّیں کوں منظوم کیتا ویندے ۔انھیں قصیں وچوں سسی پنوں، سیف الملوک بدیع البانو، ہیر رانجھا، لیلیٰ مجنوں، مرزا صاحباں، سمی راول، باغ و بہار، (چار درویش) اُتے کئی بے قصے منظوم کیتے گئین ۔پاکستان دے قیام کنوں پہلے ہندو شاعریں وی اپنے مذہبی قصے نظم کیتے۔

مشہور مثنوی گو شاعریں وچ دمودر، چراغ اعواݨ، علی حیدر، لطف علی،

عبدالحکیم اوچوی، اکبر شاہ، میرن٘، خادم مکھن٘ بیلوی، قاسم علی شاہ، مخدوم محمد بخش، برأت علی شاہ، نورالدین مسکین تے غلام حسن حیدرانی کافی مشہور ہن۔ انھیں وچوں بعض عاشقانہ مثنویں دا تصوف دے حوالے نال وی مطالعہ کیتا گئے۔ "سیفل نامہ" وچ سیف الملوک کوں ہک سالک دا درجہ ڈ تا ویندے۔ اَتے اوندے عشق دے پندھ سلوک دے مختلف مرحلے سمجھے ویندن۔ خواجہ فرید اپݨے سلوک دے مرحلیں دے دوران روزانہ ایں مثنوی دا ہک بند ڈو گھنٹیں وچ زبانی یاد کریندے ہَن۔ اینویں بعض صوفیاء ہیر کوں وی ہک سالک دے طور تے گھدے۔ کافی کوں اگرچہ عام طور تے تصورف نال وابستہ کر ڈ تا ویندے لیکن حقیقتاً کافی دے وچ تصوف دے علاوہ عام عاشقانہ مضمون وی تقریباً ہر کافی گو شاعر بدھن۔ ایں سلسلے وچ خواجہ فرید وڈے شاعر دے طور تے ساڈے سامݨے آندے۔ حالانکہ انھیں کوں رومانوی شاعر دے طور تے گھٹ ڈ ٹھا گئے بلکہ انھیں دی عاشقانہ شاعری کوں تصوف نال جوڑ ڈ تا گئے۔ جیندی وجہ کنوں انھیں دی شاعری دی Beauty دا ٹھیک طریقے نال قاری کوں اِدراک نئیں تھیا اَتے او ہک رومانوی شاعر دے طور تے بہوں گھٹ سامݨے آئین۔ ایندے علاوہ فکری طور تے خواجہ فرید دی شاعری وچ وحدت الوجود، وجودیت، مابعد جدیدیت اَتے زندگی دی بے معنویت کوں واضح طور تے ڈ ٹھا ونج سگدے مگر ایں پاسے وی کہیں توجہ نئیں ڈ تی۔ اَج وی سرائیکی دا سب کنوں وڈا شاعر قرار پاوݨ دے باوجود خواجہ فرید کوں شاعرانہ عظمت دے حقیقی مرتبے تے فائز نئیں کیتا گیا۔ کیوں جو افسوس تھیندے عام لوکیں دے نزدیک خواجہ فرید دا پہلا حوالہ صوفی دا اَتے بعد وچ شاعر دا ہے!

مذہبی اَتے عاشقانہ رجحانات دے علاوہ سرائیکی شاعری دا بیا ترتیجھا اہم رجحان مزاحمتی اَتے مدافعتی ہے (ایہ سارے شاعرانہ رجحان ہک بے دے نال چلدنے

ریہن)چونکہ سرائیکی وسیب اپݨی زرخیزی دی وجہ کنوں ہر دور وچ غیر ملکی حملہ آوریں دا شکار رہے ۔ اِت واسطے عام شعراء دے علاوہ کجھ صوفی شعرء دے کلام وچ جزوی طور تے صرف باہر لے حملہ آوریں دے خلاف مقامی حکمرانیں دی بے حسی دے بارے کجھ اشعار ملدین ۔ ایہ تصوف وچ کسر نفسی ،نماݨاں پن اَتے اپݨی ذات دی نفی دے مقابلے وچ اپݨے ہووݨ دا احساس ڈیویندن اَتے اپݨے جیوݨ اُتے اصرار کریندن ۔

چھوڑ گمان گدائی والا ، پٹکا چا بدھ شاہی

ایں سلسلے وچ علی حیدر ملتانی دے ہک بند وچ ایہ رجحان ملدے:

ب بھی زہر کھا مرن، کجھ شرم نہ ہندوستانیاں نوں
کیا حیا انہاں راجیاں نوں کجھ شرم نئیں تورانیاں نوں
بھیڑے بھر بھر ڈیون خزانے فارسیاں نوں خراسانیاں نوں
وچ چھوٹیاں دے پاݨی پانک پڈ ونجے ہونہ ودھیا پاݨیاں نوں

ایہ رجحان وقت دے نال نال طاقتور تھیندا ڳیاں اَتے ایندے واسطے شاعری دی مخصوص صنف ''وار'' وی سامݨے آئی ۔ توڑے جو''پوڑی'' دے ناں نال اِی وار لکھی ڳئی ۔

ایں سلسلے وچ کئی واراں مشہور رہن ۔ صوبھا خان دی وار ''شملہ شیر دی وار''

اللہ چا چھڑواوے شملہ شیر جوان کوں

اَتے نواب مظفر خان دی پوڑی مشہور ہن ۔ پوڑی مظفر خان دے کجھ شعر ملاحظہ ہوون ۔

سلطان نے سڈ پتراں کوں آکھیا کم کیجن نال صلاح دے
سکھ منگدا ہے شہر ملتان دیاں کنجیاں نال زور تے اپݨی نگاہ دے
یا ڈے ڈیو کنجیاں یا لڑ مرو ، دِل نال کرو وچ ٹھاہ دے

پتر نواب کوں جواب ڈیندن:

اساں لڑن کولوں نئیں ڈر دا جیرھا لکھیا وچ درگاہ دے
یا تخت یا تختہ ، جتن ہارن وس اللہ دے

ایندے بعد نواب قاصد کوں ایہ آہدے:

سُن او وزیر سکھاں دے ، اساڈی کریں گل فہمی
لمبی معیاد اساں نئیں منگدے تے فیصلے ہوسن دھمی
کل تیغاں وجسن وچ رن دے جیویں کڑیاں کھیڈن سمی

اُتے آخری جواب..........

تے کنجیاں میڈے پیٹ دے اندر، کوئی پاڑ کے کڈھے

ایں مزاحمتی اُتے مدافعتی تحریک دا اثر مختلف شکلیں وچ ہولے ہولے اگوں تے ودھدا رہیا۔ اُتے انگریز دے سرائیکی وسیب تے ظالمانہ قبضے تائیں آن پہنچیا۔

اپنے ملک کوں آپ وساتوں پٹ انگریزی تھاٹے

باوجود ایندے جو ایں شعر وچ عوام دی حاکمیت دی گالھ کائنی مگر ایہ اپنے وقت دا انقلابی نعرہ ہا (خواجہ فرید دی شاعری وچ پوسٹ کالونیل عنصر دا ترجمان ہے)۔ وَل انگریزیں دے سرائیکی وسیب تے ناجائز قبضے دے خلاف کئی سرائیکی شاعریں اَلائے۔ جنھیں وچ حیدر خان چانڈیہ، گل محمد فائق اُتے اللہ بخش جانباز شامل ہن۔ اللہ بخش جانباز دی ہک نظم جیندا اپہلا مصرع ایں ہے۔ کافی مشہور تھئی:

نصرانیاں دی فوج نے سنج بر کیتا ساڈا وطن

1940ء وچ قرار داد پاکستان دے منظور تھیون دے بعد ازادی دی خواہش نال بہوں سارے سرائیکی شاعر جُڑ گئے۔ اُتے بھرپور مزاحمتی اُتے ازادی واسطے شاعری کیتی۔ ایں سلسلے وچ غلام رسول ڈڈا کافی معروف ہَن۔ اُنھیں پوری

جوانی پاکستان دے قیام دی جدوجہد واسطے گزاری اَتے شاعری وی ایندے واسطے وقف کیتی۔ پاکستان دے قیام دے بعد جیڑھلے جام پور شہر وچ پاکستانی جھنڈا لہرایا گیا تاں غلام رسول ڈڈا اپݨی مشہور نظم ''پاکستانی جھنڈے کوں سلام'' پڑھی۔ ایہ نظم پاکستانی عوام دیں آسیں تے اُمیدیں کوں نشابر کریندی ہے۔ کجھ شعر ملاحظہ ہوون۔

تیکوں اَج زمانہ سلامی پیا ڈیندے | تے کملا سیاݨا سلامی پیا ڈیندے
غرورِ شاہانہ سلامی پیا ڈیندے | تے اپݨا بیگانہ سلامی پیا ڈیندے
ایہ شعر وی تیکوں سلامی کریندے | تے جُرأت ہم کلامی کریندے
ہووے سر بلندی تیڈی جاودانی | ذرا سُݨ غریبیں دے ڈُکھ دی کہاݨی
نہ صحت نہ دولت نہ وارو نہ مانی | نہ مردے نہ جیندے نہ بُڈھے جوانی
نہ ماڑیاں نہ کاراں نہ دلکش پوشاکاں | نہ تن تے لویراں نہ منہ وچ خوراکاں
اوتوں ڈس جو ڈُکھڑے ونڈیسیں یا کائنا؟ | تے شفقت دا کجھ ہتھ پھریسیں یا کائنا؟
توں ننگیں کوں کپڑا پوویسیں یا کائنا؟ | تے بکھیں کوں ٹکڑا کھویسیں یا کائنا؟
تشدد غریبیں توں ہٹسی یا کائنا؟ | رعونت دا تختہ اُلٹسی یا کائنی

پاکستان دے قیام دی جدوجہد دے حوالے نال جیڑھا سرائیکی شاعری وی اپݨا مدافعتی تے انقلابی رنگ پیدا کیتا اوں لوکیں وچ بہوں سارے خوابیں کوں جنم ڈِتا۔ لیکن ایہ خواب عام طور تے پورے نہ تھئے۔

غلام رسول ڈڈا آخری عمر وچ میڈے دفتر وچ آیہندا ہا تے بہوں مایوس ہوندا ہا۔ اوں میکوں ہک دفعہ آکھیا جو اساں جیڑھے پاکستان دا خواب ڈِٹھا ہا او ایہ نہ ہا۔ اِت واسطے میڈے دِلی خواہش دے باوجود اُنھیں اپݨا مجموعہ کلام نہ چھپوایا۔ (ہُݨ کجھ کلام چھپ گئے) حالانکہ میں اَتے رئیس عدیم رَل تے اُنھیں دی کئی نظمیں کوں کتابت کرا گھدا ہا۔ جبر دے خلاف مزاحمت دی ایں شاعری جیڑھی نو آبادیاتی حکمرانیں دے

خلاف ہئی 1968ء وچ نواں رُخ اختیار کیتا ۔ ایہ ہُݨ مقامی حکمرانیں اَتے جاگیرداریں دے خلاف ہئی اَتے پاکستان پیپلز پارٹی دے قیام دے بعد اوندی تحریک دے زیر اثر چلی ۔ اکثر سرائیکی شاعر ایں تحریک نال وابستہ تھی گئے ۔ مہجور بخاری، سردر کربلائی، فیض علی فیض، عبدالمجید ذوقؔ تے کئی بے شاعر ہن جنئیں جاگیردارانہ نظام اَتے ایوبی آمریت دے خلاف جرأت مندانہ نظماں آکھیاں ۔ فیض علی فیض دی نظم:

ظالم جاگیردار مُشکی تے پیر آوی

اَتے عبدالمجید ذوقؔ دی

لغاری رہے نہ مزاری رہے
جنگ جاری رہے جنگ جاری رہے

بہوں مقبول تھیاں ۔ (اَج کل نذیر فیض، اخلاق مزاری، خورشید بخاری، غیور بخاری، جہانگیر مخلص ایں فکر دے نمایاں شاعر ہن ۔)

پاکستان پیپلز پارٹی دا دور آیا ۔ لیکن لوکیں دیاں اُمیداں بہوں گھٹ پوریاں تھیاں ۔ عبدالمجید ذوقؔ میکوں ہک دفعہ آکھیا جو جیرھے خواب ڈٹھے ہانسے او پورے نئیں تھئے ۔ جاگیردارانہ سماج دے خلاف ایہ مہم تقریباً ناکام تھیوݨ دے بعد سرائیکی مزاحمتی شاعری اپݨا ہک بیا رُخ وَٹایا ۔ جیرھا سرائیکی قومیتی تحریک دی شکل وچ نشابر تھیا ۔ (ایہ پوسٹ کالونیل رویہ ہا) ایہ مزاحمتی تحریک داڈوجھا رُخ ہا ۔ ایہ سرائیکی روایات اَتے کلچر دے احیاء دی تحریک وی ہئی ۔ اَتے ایں تحریک وچ خواجہ فرید ہک سرائیکی قومی شاعر دے طور تے اُبھریا ۔ ایہ تحریک اپݨی سیاسی اِکائی حاصل کرݨ دا مقصد وی سامݨے رکھ تے آئی ہے ۔ ایں شاعری دے نمایاں ناں اسلم جاوید، ارشاد تونسوی، عاشق بزدار، ممتاز حیدر ڈاہر وغیرہ ہن ۔ ایں شاعری دا موضوع جاگیردارانہ استحصال دے خلاف آواز، اپݨی سرائیکی شناخت دی بحالی، اپݨی اِکائی دا حصول اَتے

اپر پنجاب کنوں نقل مکانی کرتے سرائیکی وسیب وچ آوݨ والیں پنجابیں دا اتھوں دیں زمینیں اَتے نوکریں اُتے قبضے کرݨ دے خلاف اَواز چاوݨ ہے۔ پنجابی قبضہ گیری جینکوں میں تواں کالونیل یا داخلی(Domestic) کالونیل دور آہداں،دے بارے وچ اسلم جاوید دی ہک نظم ہے:

تربیلا دے بے گھر پکھی
روہی آن آباد تھئے
ذرے ذرے لج رکھی مہماناں دی
مٹھے کھیر دیاں چساں ڈِتیاں
ساڈے بے پرپالیں دے سردارن
ساکوں کمی آہدن

ایں استحصال اَتے جبر دے خلاف عزیز شاہد اپݨی اَواز ایں چاتی ہے:

اساں ایں دھرتی دے واسی جیندا سینہ سونا
مالا مال خزانے کولوں ساڈا کونا کونا
پر اساں او سیت سُتے جو مݨ دریا تے پیاسے
ساڈی ایں گگدامی تے خود سندھ کریندا ہاسے
ساڈیاں نسلاں سنداں چا کے دفتر دفتر رُلن
پر ساڈی کہیں دستک تے مقسوم دے دَر نہ کھلن

اسلم جاوید ہک ہی نظم وچ اپݨی محرومی دی گالھ بے حد تخلیقی انداز وچ کریندے:

میں تسا
میڈی دھرتی ستی

تسی رو ہی جائی

میکوں آکھ نہ پنج دریائی

سرائیکی شاعری دا بیا رحجان ہمیشہ کنوں رجائیت پسندی دا ہے۔ سرائیکی شاعریں دا خیال ہے۔ ہر ظلم اَتے جبر دے نال مقابلے دے نتیجے وچ اِتھاں ہِک پُر امن معاشرہ تشکیل تھیسی اَتے جھوکاں آباد تھیسن۔

تھی خوش فریدا شاد وَل　　ڈُکھیں کوں نہ کر یاد وَل

اجھو تھیوم جھوک آباد وَل　　ایہ ٹھیں نہ وَہسی ہِک مٹّی

اینویں اَج دا شاعر وی اُمید رکھدے جو آخر ویب توں رات ڈھلسی۔ ممتاز حیدر ڈاہر دی ہِک نظم دے اَخیری مصرعے ایں ہِن۔

رات جتنی دیر دی رَہوے

اپنْی دھرتی تے شہنشاہی دا منصب بجھ دے نانویں ہے

شاید بجھ کوں اُبھارنْ واسطے وی جدوجہد جاری رکھنْی پوسی۔ اقبال سوکڑی دا شعر ہے:

ایہ　اندھارا　مٹاونْا　پوسی

بجھ　کوئی　نواں　چڑھوانْا　پوسی

آخر وچ میں ایہ آکھساں سرائیکی شاعری صدیاں پہلے توں فکری Maturity دے دور وچ داخل تھئی تے مسلسل اپنْے دور دے تقاضیں دا ساتھ ڈیندی اَئی ہے۔ سرائیکی شاعری کوں پوسٹ کالونیل دور وچ دنیا وچ شاعری دی کہیں وی عظیم روایت دے برابر کھڑا کیتا ونج سگدے۔

سرائیکی ڈوہڑے دا چھوٹا جیہاں جائزہ

ڈوہڑا سرائیکی شاعری دی ہک مشہور صنف ہے۔ اگر سرائیکی شاعری دی پچھلی تاریخ دا مطالعہ کیتے ونجے تاں ڈوہڑیں دی تعداد ڈوجھیں اصناف دی تخلیقات دی نسبت زیادہ ہے۔ جے میں ایہ آکھاں جو سرائیکی شاعری دا تقریباً اَدھ حصہ ڈوہڑے تے مبنی ہے تاں ایہ غلط نہ ہوسی۔ اِت واسطے سرائیکی شاعری دے مطالعے وچ ڈوہڑے دے مطالعے کوں قطعاً نظر انداز نئیں کیتا ونج سکدا۔

سرائیکی دے علاوہ ڈوہڑے کجھ ٻنھیں زبانیں وچ وی پاتے ویندن۔ مثلاً سندھی، پنجابی وغیرہ ہندی وچ وی "دوہا" دے ناں نال شاعری دی ہک صنف ملدی ہے۔ غالباً شورسینی پراکرت وچوں نکلݨ والیں زبانیں وچوں وی کئی ایں صنف شاعری نال مالا مال ہَن۔ البتہ اتھاں ایہ آکھݨ مشکل اے جو ایہ صنف سب کنوں پہلے کیرھی زبان وچ شروع تھئی۔ تے وَل کیرھیں کیرھیں زبانیں اوں کنیں ایہ صف گھدی اے۔ کیوں جو تاریخی طور تے تقریباً ہکے عہد وچ ڈوہڑا انھیں ساریں زبانیں وچ موجود ملدے۔ البتہ ایہ مختلف زبانیں وچ ہیئت نال ہک ٻے کنوں کجھ نہ کجھ مختلف ضرور اے۔ مثلاً ہندی دوہا عموماً ڈو مصرعیں دا ہوندے جڈاں جو سرائیکی ڈوہڑا ڈو مصرعیں دا قطعاً نئیں ہوندا۔ سندھی وچ شاہ لطیف دے دوہے ہندی نال رَلدن۔

سرائیکی وچ شاعری دی ایں صنف کوں ڈوہڑا کیوں آکھیا ویندے۔ ایندی کوئی خاص وجہ نئیں مِلدی۔ لیکن بعض محققین دا خیال ہے جو ایہ چونکہ شعر کنوں ڈوڑا ہوندے۔ یعنی عموماً ایہ ڈو شعریں یعنی چار مصرعیں دا ہوندے اِت واسطے اینکوں

ڈوہڑا آکھیا ویندے۔

سرائیکی زبان دا تحریری لٹریچر چونکہ بہوں تھوڑا مِلدے۔ اِت واسطے ایں صنف دی ابتدائی تاریخ دے باوجود کجھ آکھݨ مشکل تھی ڳئے۔ کیفی جامپوری دے مطابق سب کنوں پہلا ڈوہڑا حضرت بہاء الدین زکریا نے سلطان حمید الدین حاکم کوں لکھیا ہا۔ جیرھا ایہ ہے:

حاکم آپ ہئیں حکم آپ وچار
جے ون گاوں سے کئی دلار ولار

جے ون لدھیا مندے پچھ نہ ہار
جنئیں تانگھ نہ تولھا کیویں لنگھسی پار

اُتے ایندے جواب وچ سلطان حمید الدین حاکم ایہ ڈوہڑا انھیں کوں لکھیا:

حاکم آپ ہئیں حکم آپ وچار
جتھاں اللہ منیا تے نبی وچار
جنئیں تانگ نہ تولھا کیویں لنگھسی پار

پہلے تاں ایہ ڳالھ ہے جو نہ ایہ مکمل ہے اُتے نہ انھیں دی زبان پوری طرح سمجھ آندی ہے۔ غالباً زیادہ پُرانے ہووݨ دی وجہ کنوں ایہ اصل زبان ونجا بیٹھن۔ ڈوجھی ڳالھ ایہ ہے جو انھیں کوں ڈوہڑے آکھݨ وی مشکل ہے کیوں جو عام طور تے شعراء دے نزدیک ڈوہڑے دا جیرھا وزن مخصوص ہے۔ ایہ ڈوہڑے اوندے وچ کائنی آندے۔ وَت وی انھیں کوں اولین تحریری ڈوہڑے آکھیا ونج سگدے۔ جیرھے تاریخ وچ محفوظ تھی ڳن۔ ورنہ کیا خبر انھیں کنیں پہلے کتلا ڈوہڑے آکھے ڳئین۔ جیرھے اساں تائیں نئیں پُجے۔

دمودر داس (ایہ اکبر دے دور دا شاعر ہے) دے کئی ڈوہرے وزن تے

ہیت تے پورے اُتر دن ۔ انھیں کوں پہلے صحیح قسم دے تحریری ڈوہڑے آکھیا ونج سکیدے۔ اُنھیں وچوں ہک ایہ ہے:

ہیر دے من وچ رانجھݨ وَسے حال نہ جاݨے کوئی
رانجھا رانجھا کینکوں آکھاں آپے رانجھݨ ہوئی
رانجھݨ ہیر تے ہیر رنجھیٹی رَتی فرق نہ کوئی
آکھ دمودر پیار عشق دی دوئی جان سکوئی

ڈوہڑا چونکہ برصغیر دیں زبانیں وچ ملدے تے اُتھائیں رائج رہیے اِت واسطے عربی، فارسی عروض نال ایندا تعلق بہوں گھٹ بݨدے۔ بلکہ ایندا تعلق ہندی پنگل نال ہے۔ البتہ عربی، فارسی عروض دے شائقین تے اینکوں عربی، فارسی عروض نال وی جوڑ ڈِتے تے ہک مصرعے دا وزن ست فعلُن دے برابر قرار ڈِتے۔ ایہا وجہ ہے جو موجودہ دور وچ جیرھلے ڈوہڑے آکھیے ویندن او عام طور تے ایں وزن دے پابند ہن۔

ڈوہڑا اگرچہ ہر دور وچ آکھیا گئے تے عموماً ہر چھوٹے وڈے شاعر ڈوہڑا آکھیے لیکن ایندا عروج علی حیدر دے زمانے کنوں تھیندے۔ لطف علی تے حمل لغاری سرائیکی دے معروف شاعر ہن تے تقریباً علی حیدر دے ہم عصر ہن ۔ انھیں ڈوہیں شاعریں بہوں سوہݨے ڈوہڑے آکھین تے ڈوہیں دی فنی روایات وچ وی تبدیلیاں آندن ۔ ایہ حقیقت اے جو انھیں شاعریں ڈوہڑے کوں بہوں اعلیٰ مقام تے پُچا چھوڑے۔ لطف علی دے ڈوہڑے انھیں دی زندگی وچ پرے پرے تائیں مشہور تھی گئے ہن۔ اُنھیں دی مقبولیت دا اِتلا اثر ہا جو حمل لغاری وی لطف علی دے رنگ وچ ڈوہڑے آکھݨ دی کوشش کیتی ہئی۔ لطف علی دا اپݨے مخصوص رنگ وچ ڈوہڑا ملاحظہ ہووے۔

ٹور ٹُرݨ دا چینچل کوں ہتھ دعویٰ مول نہ آوے
غرق تھیاں وچ غم دے کبکاں شرموں مار مکاوے

مور ملکھ کوں چھوڑ ونجن ایں ٹور ٹُرݨ دے دعوے
لطفؔ علی دے ڈھولے نال بیا کون کرے اِتھ دعوے

لطف علی اپݨے ڈوہڑے تے مستزاد وی لائین۔

یار سجݨ دے متھڑے تے کئی بینے خوب ہے بݨ دے، یار سجݨ دے
گھنڑک گھنڑک گھݨکار کرن گھݨکار کرن گھݨ گھݨ دے، ناز پوݨ دے
یار سجݨ کوں کیں سکھلائے شیوے دلیں کھسݨ دے، ناڑیوݨ دے
لطف علی انھاں دھوتیاں کوں کئی طوق پوون سومݨ دے، تانکلݨ دے

حمل لغاری تے لطف علی دا بہوں گہرا اثر ہا۔ او ملاقات واسطے بہادر پور آئے ہن۔ لیکن ملاقات نہ تھی سگی ہئی۔ حمل لغاری لطف علی دے ڈوہڑیں تے کئی ڈوہڑے لکھن۔ جیندے وچ لطف علی دا رنگ نمایاں ہے۔ حمل لغاری دے ڈوہڑے چار مصرعے دے وی ہوندن۔ ہک ڈوہڑا ملاحظہ ہووے۔ (حمل خان دے ڈوہڑیں دا موضوع حسن عشق تے اصلاحی ہوندے)

ناز بھریے دے نین سدا ہن پن پیتے مستان ڈوہیں
ابرو اَکھیاں دِلبر دیاں گھڑ مسجد تے مٹے خان ڈوہیں
نور بھریے دے رُخ روشن توں تھئے شمس قمر قربان ڈوہیں
ہہہ کول اَتے کجھ بول مٹھا کر عاشق تے احسان ڈوہیں
نال حملؔ دے یار ملیا تھئے باغ زمین اَسمان ڈوہیں

سندھ دے مشہور شاعر سچل سرمست وی سرائیکی ڈوہڑے دے ارتقاء وچ حصہ گھدے۔ اُنھیں دا ہک ڈوہڑا ملاحظہ ہووے۔ سچل سرمست دے ڈوہڑیں دا موضوع حسن عشق دے علاوہ وحدت الوجود ہے:

ہیں خدا ، خدائی اپݨی خود وچ آ پیوے

اے سبھ حسن اساڈا ہویا جئیں وچ آ کھڑ دسے
چار مکان رہیے ونج کتھاں کتھ مکان کتوسے
لا مکان مکان اساڈا ، سچل نام بگیوسے

ایں عرصے وچ بے وی کئی شاعریں ڈوہڑے آکھین لیکن زیادہ شہرت کہیں کوں نصیب نئیں تھئی ۔حتیٰ کہ سرائیکی کافی داسب کنوں وڈا شاعر خواجہ فرید (1841ء تا 1901ء) دا دور آ گئے ۔خواجہ فرید دی کافی کوں بہوں مشہوری ملی ۔اُنھیں دی تقلید وچ کئی شاعریں کافیاں آکھین ۔مگر کوئی وی ایں مقام تے نہ پہنچیا۔ ایندا نتیجہ ایہہ نکھتے جو شاعریں دی توجہ ڈوہڑے ڈوزیادہ تھی گئی جیندے وچ خواجہ فرید دے پتر خواجہ محمد بخش نازک داناں قابل ذکر ہے۔ انھیں دے ڈوہڑیں داموضوع تصوف ہے:

جئیں وَل بھالاں جئیں ڈو ڈیکھاں جتھاں نظر ٹکاواں
تیکوں جاناں تیکوں سمجھاں تیڈا روپ پکاواں
میں حادث توں لج پال قدیمی کیویں قدم ودھانواں
جے نازک یار چا کرم کرے میں چولی اُنگ نہ مانواں

خواجہ فرید دے مرید خاص سید ولایت شاہ وی کافیاں آہدے رہ گئین ۔ اَتے ڈوہڑے دی۔ اُنھیں دیں کافیں تے ڈوہڑیں داموضوع تصوف ہے۔اُنھیں دا ہک ڈوہڑا ملاحظہ ہووے۔

سِک سامان ملنڑ دا جانڑیں سک سجنڑ کوں سولے
سک ہے راہبر راہ حقیقت بے سبھ اوجھڑ وَلے
شب بے زاری ، بے قراری سارے سک دے بھلے
سیّد سک دی سانگ سینے وچ کوئی میں وانگوں جلے

ایں دور وچ سرائیکی ڈوہڑے دا مشہور شاعر جان محمد گداز (وفات

1935ء) ساڈے سامنے آندے۔ اوں اگر چہ سی حرفیاں تے بارہ ماسے وی آکھین لیکن اُنھیں دے کلام دا سارا زور ڈوہڑے وچ مِلدے۔ اُنھیں دے اکثر ڈوہڑے سسی دی زبانی ہِن۔ اُنھیں لطف علی وانگوں ڈوہڑے تے مستزاد وی لائین۔

جیوݨ جوگا جگ وچ جیویں ڈِس کیڑھے سُکھ ڈِکھلائے نی پٹ ہنڈوائے نی
چھیکڑ باقی ہتھوں میڈے چھلے زور لہائے نی لوک کھلائے نی
کھارے چڑھدے ساڈے ڈِے کر سارے سکھݨ لجائے نی وٹے ولائے نی
او سن تیڈے پیش گدآز جو جو ظلم کمائے نی زور ازمائے نی

ایں دور وچ ڈوہڑے دا ہِک بیا وڈا شاعر محمد بخش نوروز ہے۔ نوروز لیلیٰ مجنوں بارے مشہور مثنوی لکھی ہے۔ لیکن اوندی ساری شہرت ڈوہڑے تے ہے۔ نوروز سرائیکی ڈوہڑے کوں تصوف دے اثر کنوں کڈھ کراہیں خالص جذبات دے رنگ وچ رنگ ڈِتے ایندے علاوہ اوں ڈوہڑے وچ کئی جدتاں وی پیدا کیتن۔ تے ڈوہڑے دے ارتقاء وچ نمایاں کردار ادا کیتے۔ نوروز دے بعض ڈوہڑیں دے مصرعے چار کنوں زیادہ مِلدن اَتے بعض ڈوہڑیں تے مستزاد وی لائے ہِکین۔

رُت ساوݨ دی آس مِلݨ دی آساں آن پُجاویں نہ چر لانویں
سوہݨی رُت تے سوہݨیاں تانگھاں سوہݨے منہ ڈِکھاویں نہ چر لانویں
وستے ونگ تے رنگ نویں چڑھ سیج اُتے سنگ سہاویں نہ چر لانویں
دِل سِکدی نوروز تھیوے آ ابر مہر برساویں نہ چر لانویں

نوروز دے بعد وی ڈوہڑے باقاعدگی نال لکھیندے رہ گئے۔ جنھیں وچ حسینی ڈوہڑے کوں وی برابر اہمیت حاصل رہی ہے۔ حتیٰ کہ اساں موجودہ دور دے ہِک بے وڈے شاعر یتیم جتوئی نال متعارف آن تھیندوں۔ یتیم جتوئی دے کلام وچ بے پناہ تاثیر اَتے مٹھاس ہے۔ نظم دے نال نال اُنھیں شاندار ڈوہڑے وی آکھین:

نازک یار زمانہ ہئی توں خوف رکھیں دم دم تے
چپے چپے ہئی لاہی چاڑھی قدم اُٹھا جم جم تے
ہن سنگھ چُوڑ پدم سئے بیٹھے ہر پاسوں قدم قدم تے
منزل دور یتیم تیڈی نہ ٹہل ودا ٹھم ٹھم تے

ملک غلام رسول ڈڈا سرائیکی دا عظیم ترقی پسند شاعر ہے۔اوں سرائیکی دیں ساریں اصناف وچ شاعری کیتی ہے مگر بنیادی طور تے او نظم دا شاعر ہے۔اوندے کلام وچ بے پناہ زور اَتے جذبہ پاتا ویندے اَتے لفظیں استعمال کرݨ دا گر وی او خوب جاݨدے۔اوسرائیکی دھرتی دا ہک اینجھا روشن خیال شاعر ہے جیرھا تقریباً چالیہ سال پہلے غلام طبقے دی حمایت وچ شعر آہدا رہ گئے اَتے تحریک پاکستان وچ شاعری دے نال علمی طور تے وی جدوجہد کیتی ہے۔اوندا ہک ڈوہڑا ملاحظہ فرماوٗ۔ڈوہڑے وچ او عام طور تے حسن عشق کوں اپݨا موضوع بݨیندے:

میں عرض کیتا لاغرض سجݨ توں لکھ نفرت ہر چند رکھ
بھل میں آخر انسان تاں ہاں ذرا ظلم دا ست سمند رکھ
میڈا قاتل کڈھ تلوار آکھے ہر وار تلے سندھ سندھ رکھ
سندھ بند کرتے ہنجھ سنجھ نہ کڈھ فریاد نہ کر لب بند رکھ

جانباز جتوئی موجودہ دور دا قدیم طرز وچ لکھݨ والا مشہور شاعر ہے۔اوں ڈوہڑے وی لکھین لیکن حقیقتاً او وی نظم دا شاعر ہے۔اُنھیں دے علاوہ عبدالکریم دلشاد ،فیض محمد دلچسپ،صالح محمد صالح اَتے لطفݨ وی ڈوہڑے آکھین۔لیکن زیادہ مشہور احمد خان طارق اے جیندے ڈوہڑے کوں پسند کیتا ویندے۔

نور محمد سائل کافی مشہور رہن۔او وی نظم دے شاعر ہن۔مگر اُنھیں دے ڈوہڑے وی مشہور ہن۔اُنھیں دے ڈوہڑیں دا موضوع حسن وعشق دے علاوہ باطل

دی ٹکروی ہے:

اگوں وی بھوں واری ہوئی حق باطل دی ٹکر
گئے ہن اینویں واٹ وٹیندے ہر ابلیس دے مکر
ہر کہیں کھیر کوں کھیر منیا ہا زید کوئی ہا بکر
سائل حق اِچ غالب آسی کٹ ظلمات دے چکر

اَج کل دے ینگر شاعر تو ڑے جو غزل ڈو زیادہ متوجہ تھی گئین ۔لیکن سرور کربلائی اَتے اقبال سوکڑی اَجھے شاعر ہن ۔جنئیں ڈوہڑے دی باقاعدگی نال لکھین ۔سرور کربلائی دا ہک ڈوہڑا ملاحظہ ہووے۔

میں ہاں وَنڑ جارا دردیں دا میکوں دردیں نال پیارن
درد اِن ازلی محرم مونس درد میڈے دلدارن
میڈی وَل وَل کل لیندے ہن میڈے دِل دے غم خوارن
تانہیں جاں توں پیارے ہن سرور بس دان جو لیتے یارن

اقبال سوکڑی اَج کل غزل اَتے آزاد نظم لکھدا پئے لیکن ماضی وچ اوندے لکھیئے ہوئے ڈوہڑے اَج وی لوکیں دی زبان تے ہن۔

توں مالک ہئیں مئے خانے دا جند جیوی خالی جام نہ ڈے
میکوں آس اُبھردے سجھ دی ہے میکوں درد بھری کوئی شام نہ ڈے
تیڈے صدقے وفا دا خون نہ کر میڈے پیار تے کوئی الزام نہ ڈے
نئیں رنج تھیندا اقبال تیڈا توڑے عیش امن آرام نہ ڈے

سرائیکی ڈوہڑے دی کہانی لمبی ہے ۔سارے شاعریں دے جائزے واسطے کتاب درکار ہے ۔اَج وی شاندار ڈوہڑا لکھیا ویندا پئے ۔عبدالرشید اُشتر تے امان اللہ ارشد اَج وی مشہور ناں ہن ۔

سرائیکی ڈوہڑے دے ایں مختصر مطالعے دے سوجھلے وچ اساں سرائیکی ڈوہڑے دیاں خصوصیات دا مطالعہ نسبتاً بہتر طریقے نال کر سگدوں۔ایں سلسلے وچ ڈوہڑے دی ہیئت دے مختلف پہلو ساڈے سامنے آندن۔

ابتداء وچ ڈوہڑے اگرچہ مختلف وزن وچ لکھیئے گئین لیکن آخر ایندا ہک وزن طے تھی گئے۔جیندا پہلے ذکر کیتا گئے اَتے بعد دے اکثر شاعریں ایندی پابندی کیتی ہے۔حقیقتاً ایہ وزن ہندی چھندر پنگل دے مطابق ہے لیکن بالآخر اینکوں عربی، فارسی عروض دے مطابق ڈھال گھدا گئے اَتے اہیں وزن وچ ڈوہڑا اَجن تئیں لکھیا ویندے پئے۔توڑے جو کجھ شاعریں ایندی خلاف ورزی وی کیتی ہے۔ایں وزن دا ہک ڈوہڑا ملاحظہ ہووے:

ڈکھیں ڈھی لوں لوں میڈی برہوں پڑ پڑ دانگے
درداں نال تھیا ہم رشتہ سولاں نال ہن سانگے
شاید چوک دی چندری ہم،سوز فراق دے سانگے
نوکر جاݨ تے جاتی بگر،گئین ٹانگ کنوں بے ٹانگے

وزن دے نال قافیے تے ردیف دی پابندی عام طور تے سرائیکی ڈوہڑے دا ہک لازمی جزو رہی ہے اگرچہ بعض ڈوہڑیں وچ ردیف نئیں ورتی گئی لیکن قافیے دی ہر حال پابندی کیتی گئی ہے۔البتہ کئی ڈوہڑے اینجھے وی ملدن جیندے وچ ردیف قافیے ڈوہیں دی پابندی کیتی گئی ہے۔

آپ وٹھوں وچ راوی مرزا اِتھ میڈا کیا حالے کتواں سالے
نچے آپ نچاوے میکوں ہجر دی روز دھمالے کتواں سالے
رات وصال دی پینگھاں پایاں پل پل سال کشالے کتواں سالے
عشق دا پاند گداز نہ چھوڑیں ایہو عین وصالے کتواں سالے

ڈوہڑے وچ مصرعیں دی تعداد عام طور تے چار رہی اے اَتے ایندی پابندی پُرانڑے تے نویں شاعریں کیتی اے عام طور تے آخری مصرعے وچ ڈوہڑے دے خیال کوں مکمل کیتا ویندے تے آخری مصرع پُرزور تے تخلیقی ہوندے۔ لیکن بعض پُرانڑے شاعریں چار کنوں وی زیادہ مصرعیں دے ڈوہڑے آکھین۔ چار کنوں زیادہ مصرعیں والے ڈوہڑے حمل خان لغاری، لطف علی، نبی بخش غافل تے کجھ ٻئیں شاعریں لکھین۔ سچل سرمست ترۓ مصرعیں دے ڈوہڑے وی آکھین۔ چار کنوں زیادہ مصرعیں دا ہک حمل لغاری داڈوہڑا ملاحظہ ہووے۔

میڈا دلدار مٹھا من ٹھار ااوے غم خوار ستاں کم کار ڈیکھاں رُخ یار دا
اَکھیں پُرنور سدا مخمور گھتیدیاں کھور کرن ڈکھ دور ہرہ بیمار دا
ڈکھادے چھم جیڈاں جئیں دم وجنڑ سب غم جے کھولے خم زُلف دی تار دا
ٹُرے جاں ٹور نچاوے مور دلیندا چور نیو کھس زور اہو اختیار دا
جیڈاں ہبہ کول زباں کوں کھول بلیندا بول کراں سر گھول بجنڑ گفتار دا
حمل داحال سُنڑے فی الحال کرے کون بھال ملے مَیں مال ونجے ڈکھ دھار دا

ڈوہڑے دی ہئیت وچ مستزاد کوں خاصی اہمیت حاصل رہی اے۔ بعض شاعریں اپنڑے ڈوہڑیں کوں مستزاد لاکرایں زیادہ مؤثر اَتے مقبول بنائے۔ مستزاد لاونڑ وچ لطف علی، حمل لغاری تے جان محمد گدازکوں دسترس حاصل رہی ہے۔ گداز دا ہک ڈوہڑا ملاحظہ ہووے۔

عشقوں محض نہ ہاریں سسی متاں مارن طعنے لوک ندانے
کیچی کولوں کجھ نہ تھیسی سمجھیں نال ایمانے عالی شانے
ہک ڈینہ آن وسیسی پُنل تیڈے ملک ویرانے قول شہانے
ہک نگاہ گداز نہ ڈیویں عوض ڈوہیں جہانے کہیں بہانے

موضوعات دی رو نال سرائیکی ڈوہڑے کوں کئی حصے وچ تقسیم کیتا ونج سگدے ۔جیندے وچ سب کنوں پہلی حیثیت حسن وعشق دے موضوع کوں حاصل ہے ۔ایہ موضوع شاعریں دا پسندیدہ موضوع رہیے ۔اَتے اُنھیں دِل کھول تے ایں موضوع تے شعر آکھین ۔ڈوہڑے وچ زیادہ تر عاشقانہ خدمات دا اظہار عورت دی طرفوں مِلدے ۔لیکن ایہ جذبات سسی یا ہیر دی زبانی ہوندے۔

حال کنوں بے حال کیتا بُرے برہوں بروچل والے
اڑے زخم کللڑے پندھڑے کنڈریں پیریں چھالے
پیت پلیتاں کنڈ نہ ڈیساں کیچو ملݨ محالے
سیّد ، پیر فرید بناں ہُݨ کون میڈے ڈکھ ٹالے

حسن عشق دے علاوہ ڈوہڑیں دی تاریخ وچ ''حسینی ڈوہڑے'' وی آکھیئے گئین ۔انھیں ڈوہڑیں وچ امام حسین تے اُنھیں دے خاندان دے مصائب دا ذکر کیتا ویندے ۔ایہ ڈوہڑے زیادہ تر درد بھریے ہوندن تے اُنھیں کوں مذہبی عقیدت نال لکھیا پڑھیا ویندے۔

ستم رسیدہ مرشد کوں کھڑا ڈہدے وَل وَل مالی
پیا در خیمے توں ڈہدی ہے ایں باغ دے پالݨ والی
خون دے سہرے گل وچ پا کرتھی گئی شان نرالی
نون دی ماند خم ہو گئی کل باغ رسول دی ڈالی

حسینی ڈوہڑیں دے علاوہ ٻہوں سارے ڈوہرے اینجھے ہن جنھیں دا موضوع تصوف ہے۔بعض ڈوہڑیں وچ صوفیانہ خیالات علامتی انداز وچ پیش کیتے گئین ۔اَتے بعد وچ واضح طور تے انھیں ڈوہڑیں وچ زیادہ تر وحدت الوجود، فنا، عشق الٰہی، عشق رسول تے عشق مُرشد دا ذکر ملدے ۔صوفیانہ ڈوہڑے سید ولایت

شاہ، سچل سرمست، عمر خان شاہد، علی حیدر، حضرت محمد بخش نازک تے اللہ ڈیوایا پُر جوش آکھین۔ کجھ ڈوہڑے ملاحظہ ہوون۔

مئے خانے وچ جام پلایا ساقی روز الستی
ہوں ڈینہ دی وَل مُول نہ اُتری چڑھیس دماغیں مستی
اپنی ہستی نظر نہ آوے سب نظرے ہست دی ہستی
شاہد غیر پرستی سٹ ، کر ہُݨ پیر پرستی

....

ہک ڈیہاڑے مُرشد میںنوں آپ اینویں فرمایا
ایہو طریقہ وحدت والا سانوں بہوں خوش آیا
سچل گالھ عشق دی سچی پیا سبھ پندھ اُجایا

....

پہلے کھیر ولوڑن دی ڈھب سِکھ آ پیر دے دَر توں
لیسیا جاگ ڈسیسیا اَٹکل نُر پو اینویں کر توں
جیہ تائیں رہبر جاگ نہ لاوی بھج بھج پوویں مر توں
پُر جوش اہی دشمن گھر وچ متاں چُک پوویں کہیں ار توں

توڑے جو ڈوہڑہ زیادہ تر غیر تعلیم یافتہ طبقے وچ مقبول ہے پیا۔ مگر اَج نہ تصوف دا دور اے نہ ڈوہڑے دا۔ نویں سماجی حالات، نویں موضوعات گھن آئین اُتے نویں موضوعات، نویں اصناف سخن، اَج زیادہ تر سنجیدہ شاعر اپݨے پیچیدہ خیالات دا اظہار آزاد نظم تے غزل وچ کریندین۔ لیکن ایندے باوجود ماضی وچ ڈوہڑے سرائیکی ادب وچ اضافہ کیتے۔ اونکوں نظر انداز نئیں کیتا ونج سگدا۔ او یقیناً سرائیکی شاعری دا سرمایہ ہِن۔

شاہ لطیف دی سرائیکی شاعری

شاہ لطیف بھٹائی جیرھے سندھ وچ عام طور تے شاہ دے ناں نال سُنجاتے ویندن۔ 1689ء وچ حیدرآباد (سندھ) دے نیڑے ہالا حویلی وچ جائے۔ اُنھیں دے اَبّے سائیں داناں شاہ حبیب اللہ ہا۔ شاہ لطیف دی عمر چار سال ہئی اُنھیں دے اَبے ہوریں ہالا حویلی چھوڑ تے کوٹری وچ ونج جاہ گھدی۔

راویات مطابق شاہ لطیف دا خاندان ہرات دا ہک مشہور خاندان ہا اَتے سید امیر علی ایں خاندان داڈاڈھا معتبر آدمی ہا۔ جیندے امیر تیمور نال قریبی تعلق ہَن۔ سید امیر علی شاہ دا چھیواں پُتر حیدر شاہ (جیرھا ایں علاقے وچ لڑیں ونجݨ والیں جنگیں وچ شامل ہا) نے ہالا حویلی وچ سکونت اختیار کیتی اَتے اپݨے اثر ورسوخ نال اِتھوں دے ہک رئیس محمد شاہ دی دھی نال شادی کر گھدی۔

شاہ لطیف داڈاڈا شاہ عبدالکریم مشہور عالم، صوفی اَتے سندھی دا شاعر ہا۔ جیندا دیوان (رسالہ) ہمیشہ شاہ لطیف دے مطالعے دچ رہندا ہا۔ آکھیا ویندے شاہ لطیف باقاعدہ طور تے پڑھ نہ سگیے ہَن۔ بئی روایات مطابق آپ پڑھ گھندے ہَن لیکن لکھ نہ سگدے ہَن مگر نویں تحقیق مطابق آپ اچھے خاصے پڑھیے لکھیئے ہَن۔

جوانی وچ شاہ لطیف کوں ارغون قبیلے (جیندا شجرہ چنگیز خان نال رَلدے) دے ہک معتبر شخص مرزا مغل بیگ دی دھی نال محبت تھی گئی۔ جیندی وجہ کنوں اُنھیں دے خاندان کوں کئی مشکلیں دا سامݨا کرݨا پیا اَتے شاہ لطیف کوں شہر چھوڑ تے جنگل دچ جوگیں دی یاری اختیار کرݨی پئی تے جھیریں نال وی رَل بہݨاں پیا لیکن کافی مُد

بعد مرزا مغل بیگ دے خاندان تے ڈاکوئیں دی لڑائی دی وجہ کنوں تباہی آ پئی اَتے ایندے نتیجے وچ شاہ لطیف دی شادی اُنھیں دی پسند والی جاہ تے تھی ،گئی ۔شاہ لطیف ہِک وڈی مُد تائیں سندھ ، بلوچستان ، مکران ، ملتان اَتے جیسلمیر دے علاقے دی سیر کیتی ۔ اُنھیں کافی عرصے تائیں عوام دے مختلف طبقیں نال زندگی گزاری اَتے اُنھیں دیں خوشیں تے ڈُکھیں کوں کولھوں کنوں ڈٹھا۔ لوکیں وچ رائج روایات تے رومانیں دا قریب کنوں مطالعہ کیتا ۔ ایہا وجہ ہے جو شاہ لطیف دی شاعری دا وڈا موضوع عوامی رومان اَتے لوکیں دے ڈکھ سُکھ ہِن ۔

شاہ لطیف دا دور سیاسی ابتری دا دور ہا۔ مغل حکومت دا زوال اَتے سندھ وچ کلہوڑیں دے عروج نال لڑائیں بھڑائیں کنوں حالات خراب ہَن لیکن عام طور تے شاہ لطیف اُنھیں حالات کنوں بے نیاز اپݨی درویشی ، شاعری تے موسیقی وچ مست ہَن ۔ایہا وجہ ہے جو ایں دور دے انتشار دا کوئی ذکر اُنہیں دے کلام وچ نئیں مِلدا لیکن اُنہیں حالات دے نتیجے وچ لوکیں دی حیاتی وچ جیڑھے ڈُکھ آئے شاہ لطیف بالواسطہ طور تے اُنھیں دا تجزیہ کیتے اَتے ایندے لیوں اُنہیں لوک رومانیں کوں ذریعہ بݨائے ۔

شاہ لطیف بھر پور تخلیقی صلاحیتاں رکھݨ آلے انسان ہَن اُنھیں اِتلا اعلیٰ شاعری کیتی ہے جو پوری سندھ دی تاریخ وچ ایہو جیڈا ایا کوئی وڈا شاعر پیدا نئیں تھیا۔

شاہ لطیف دی عمر 55 سال ہَئی جو اُنھیں دے اَبے سئیں دا مُکلاوا تھی گیا۔ ایندے بعد شاہ لطیف آبادی کنوں پرے ہِک جھیل نال ٹبے (بھٹ) تے آن آباد تھئے ۔تے بھٹائی سڈیجݨ پئے گئے ۔1752ء وچ شاہ لطیف دی اوں ٹبے تے وفات تھئی تے کجھ مُد بعد اُنہیں دے ہِک عقیدت مند حکمران غلام شاہ کلہوڑے اُنہیں دا مقبرہ کھڑا کیتا ۔اَج کل اُتھاں ہِک شہر آباد تھی گئے ۔ جیڑھا بھٹ شاہ دے ناں نال مشہور ہے اَتے روضے کوں وی از سر نو تعمیر کر تے اوندی شاندار توسیع کیتی گئی ہے۔

سندھی زبان دے نال نال شاہ لطیف مختصر طور تے سرائیکی وچ وی شاعری کیتی۔ کیوں جو جیرھے دور وچ شاہ لطیف رہندے پئے ہَن او عام طور تے کلہوڑا عہد حکومت (1701ء۔1783ء) ہا۔ غلام شاہ کلہوڑا عہد وچ کلہوڑا حکومت سندھ کنوں ڈیرہ غازی خان، بھکرا تے ڈیرہ اسماعیل خان تک پھیلی ہوئی ہئی۔(2)

ایں کنوں پہلے کلہوڑیں دا سرائیکی وسیب نال کافی پُرانا تعلق ہا۔ اَتے کلہوڑا خاندان دے بزرگ آدم شاہ کلہوڑا سرائیکی وسیب وچ رہیے ہَن۔(3)

ایندے علاوہ کلہوڑیں دے دربار وچ تالپور رہیے اَتے اُنہیں دے بعد سندھ دے حکمران رہیے۔ اُنہیں دی زبان سرائیکی ہئی۔ جیندی وجہ کنوں سندھ تے سرائیکی علاقے دا قریبی تعلق ہا۔ لوکیں دی آمد و رفت جاری ہئی اَتے سندھ وچ سرائیکی زبان اَلائی تے سمجھی ویندی ہئی۔ جیندی وجہ کنوں سندھی دے شاعر روحل فقیر (1734ء۔1801ء) مراد فقیر (1796ء۔ 1744ء) دریا خان (1765۔1853ء)، غلام محمد ولد روحل فقیر (1755ء۔1839ء) اَتے معروف صوفی شاعر سچل سرمست (1793ء۔1829ء) باقاعدہ طور تے سندھی نال سرائیکی شاعری وی کریندے ہَن۔(4)

بچپن وچ سچل سرمست دی شاہ لطیف نال ملاقات وی تھئی ہئی۔(5) اِت واسطے شاہ لطیف رواج مطابق سرائیکی وچ شاعری کیتی۔ ایندے علاوہ شاہ لطیف سسی (پیدائش بھٹہ واہݨ رحیم یار خان) بارے اپݨی سندھی شاعری وچ سُر قائم کیتی اے۔ جتھوں ظاہر تھیندے جو سرائیکی وسیب دے رومانس نال اُنہیں دی دلچسپی ہئی۔ علاوہ ازیں اُنہیں سرائیکی شاعری وچ اِتھاؤں دے ہک مخصوص رومان ہیر رانجھا دے حوالے نال وی شاعری کیتی۔ بہوں سارے سندھی عالمیں شاہ لطیف دی سرائیکی شاعری کوں تسلیم کیتے اَتے ڈاکٹر عبدالجبار جونیجو اپݨی کتاب ''سرائیکی شاعری......

ہک مطالعہ'' وچ انہیں دی شاعری کوں شامل کیتے۔(6) ایندے علاوہ ڈاکٹر نبی بخش بلوچ دا مرتب کیتا ہویا شاہ لطیف دا ہک ''رسالو'' میڈی نظرتوں گزریا اوندے وچ وی ایہ سرائیکی شاعری شامل ہئی۔ تاہم ڈاکٹر نبی بخش بلوچ ہک جاہ تے ایندے نال اختلاف وی کیتے اَتے اینکوں ہک شاعر نورنگ لغاری دا کلام آکھیئے لیکن مطبوعہ ''شاہ جورسالو'' جیرھے دیہہ بیت اَتے ڈووائیاں (کافیاں) موجود ہن اُنہیں وچ نورنگ لغاری داناں موجود کائنی۔ ایندے علاوہ شاہ لطیف دے رسالے دے قلمی نسخیں وچ وی ایہ سرائیکی شاعری موجود ہے۔ کیفی جام پوری اپنٹی تحقیق وچ ایہ شاعری شاہ لطیف دی قرار ڈیندن۔ شاید ایں اختلاف دی وجہ کنوں ''شاہ جورسالو'' دے بعض مرتبین سرائیکی شاعری کوں ایں رسالے وچوں کڈھ ڈتے۔ لیکن میڈا خیال ہے جو ایہ شاہ لطیف دی شاعری ہے کیوں جو شاہ لطیف دے جیرھے قلمی نسخیں دی بنیاد تے اُنہیں دا کلام کٹھا کیتا گئے اُنہیں وچ ایہ کلام موجود ہے۔ ایندے علاوہ ایہ شاعری شاہ لطیف دی سندھی شاعری دے مزاج دی نمائندگی وی کریندی ہے۔ ایندے وچ سندھی شاعری والا تاثر موجود ہے اَتے شاہ لطیف دی پسندیدہ اصناف نال تعلق رکھیندی ہے بیا اپنٹے ڈکشن اَتے مفہوم دے حوالے نال شاہ لطیف دے مزاج دی نمائندہ ہے اَتے کئی جاہیں تے اُنہیں اپنٹا تخلص شاہ وی استعمال کیتے۔ آخروچ اُنہاں دا کلام ڈیکھو:

کافیاں

عشق تساڈے گھائل کیتا، وو میڈے میاں

او ، او ، درد رانجھن دے

او ، او ، درد

ہک جتیں سوہنٹا بیٹھے بے پروائی

وو حال طبیب پچھدے لوں تھکے

(2)

عشق رانجھݨ دا لگا میکوں
راتاں درد، ڈینہاں درماندی، لوکاں خبر نہ کائی
موکھے مرض ماریو، سجݨ، ہتھ سگھائی
درداں ڈسن درد، جو آہیں توں الٰہی

(3)

رانجھا، وو میں تیڈڑی آہیاں
او تیئں آندی، باھی وو
میں تیڈے واسطے ریہاں وو
وو میں پی دو، میں نال وسار نئیں
چیٹک لایا میں نوں، کوک سُنایا کئیں نوں
منتر ساڈا ہوسے تیئں نوں نامے واسطے او وو
وو، میں پی وو، میں نال وِسار نئیں

(4)

لایا عشق پلیتا
نیڻاں یار دے اَکھیاں دی پرچی
اُٹھݨ بہݨ آرام نہ آوے، من نہیں دِل کھسی کیتا
آکھے احمد ناں نماڻی دے کیا کھسی کیتا

(5)

عشق برہ تمام وو لوکو
موت لئے یار لوکو

سیج سُتی جھپ نہ آوے نیڈاں نندر حرام
راتیاں جاگن، صاحب سنبھالن، ایہو فقیراں کام

(6)

درد رانجھڻ دے ہے ماریے
اوئے درد رانجھڻ دے
ہک گھڑی دے ڈیکھڻ کیتے گھن گیا دِلڑی ساری
کوئی حکیم طبیب بتاوَیجو داروں دِل دا قراری

(7)

جاں جاگاں تاں ہیں دو نال ڈھولڻ دے
ایں جاگڻ کنوں سمھڻ چنگیرا جس جاگڻ ماں کٹھی دے
خواب خلوت پائیاں اس بیداری ماں مٹھی دے
جاں جاگاں تاں جانی بگیواس کاتی ماں کُٹھی دے

(8)

مِل جا مِل جا مِل جا...... چوری چوری
سجڻ ساکوں مِل جا !
بادل برسے وچڑی چمکے بوند پڑے تھوری تھوری
صاحب دیوانہ ، نشانہ گھوری گھوری
سجڻ ساکوں مِل جا

(9)

جوگی کس کا میت رے
سامی کس کا میت رے

جانتی رے جانتی
ناکا ہوی ماتا گوپی ناکا ہوی پریت رے
برہ لائی اس منڈل میں کوئی نیت رے

(10)

مینڈھی لاوݨ ڈے جیوے شاہ مینڈی لاوݨ ڈے
حسینا سیج وِچھاوݨ ڈے
مینڈھی تیڈی رنگلی چولا لال گلال
ماء پیو ڈِتڑا سہرا خیر نماݨی دے نال

(11)

لوچڑا وے لوچڑا دے بلوچ دا
میرا من بلوچ دا
پیراں نوں سڈیندیاں سگھڑ پٹیندیاں
اللہ ہو ملاوے پنوں کیچ دا

(12)

گھونگھٹ کھول کھڑیں ، ہو بنڑ جھی والا یار
ہوسیلی والا یار ، ساکوں طلب مِلݨ جی یار
گھونگھٹ کھول کھڑیں
پھلیں بھری جھنجھڑی تاریں بھری رات !
شاہ لطیف فقیر اللہ دا فقیر اللہ دی ذات
دست تیڈے وِچ سوہݨیاں کنگݨیاں
چھوڑ لپیٹی وال ....

(13)

وو، رانجھن ہیر بیراگن ہوئی
رانجھن متھے جو لعل ہیر متھے جالوئی
جئیں تن رانجھن چارے منجیاں کوں تن ڈیکھاں سوئی

(14)

سمجھ نہ لایا نینہہ وے ماہی سمجھ نہ لایا نینہہ!
رات اندھاری حاکم ڈاڈھا جھر مُر وسدا مینہ
سمجھ نہ لایا نینہہ.........
ہلاں تاں بھجے چولڑو ، ولاں تاں ٹٹے نینہہ
سمجھ نہ لایا نینہہ.........
سینے اندر نینہہ رانجھن دی پیلے گجے شینہہ
سمجھ نہ لایا نینہہ

(15)

کون پُچھے بجھ دِل دا ہادی ہنا
کون پچھے بجھ دِل دا.........
اللہ والی کرم کریگا ، رب دلیں دا قفل کھلے گا
ایہے گالھیں چنگیاں لوکو یار اساڈا دِل دا
لام ازل کنوں عشق پیوسے نام سئیں دا درس گھدوسے

(16)

راہ مسافرا وے واٹ مسافرا وے
لٹیاں وو میاں.........

دور گیاں دی خبر نہ کائی
پُچھ پُچھ ویندیاں نوں میں ہُٹیاں!

(17)

کیڑھے ویلھے دِل لگیاں
کجھ نہ جاݨن لوگ!
گھاء عشق دا چُھٹدا ناہیں
ظاہر کیتا تن آگیاں

ڈوہڑے

(1)

درد وَنداں دے دَر تے میں ککھ گلی دا تھیواں
لگے داء جِداں ، میں اُڈ ر تے چُلھ وچ جا سڑیواں
مِری محبوب کرے ارانبھے ہو پھوکے تے مَیں جیواں

(2)

مَردیاں رانجھݨ مَر ویساں ، ہیر سڈیسیں کیکوں
تیرا شوق نال منجھیندے چیٹک لایا میکوں
توں جیہاں میکوں اور نہ کوئی میں جیہاں لکھ تیکوں
گلی اساڈی آ میاں ہجتاں وَل وَل تایا میکوں

(3)

رانجھݨ والا زہر پیالا گھِری آیم بھاجی!
ماء پیو کنوں چوری پیتم ، کیتم روح راضی

دِل جی قاضی دِل تھی جانْے توں کیا جانْیں قاضی

(4)

کِتھ آسیں توں یار اساڈا کِتھ یاراں دی مستی
رانجھا کھسے کھیڑا ، توں ڈیکھ جٹاں دی مستی
سارے جگ وچوں ہک دوست کیتوسے لوک تنھاں توں کھستی

(5)

اساں لوکاں دے کانْ نکیں لوک اساں کوں وَنجے
بکری وانگوں آپ کُہائیس بیدرداں دے اَگے
کڈھ کتابت کھول مسئلہ عشق شرح کیا لگے

(6)

چوٹیاں میڈے دِلبر دیاں کوئی چھوڑ نہ ڈیون سادھے
ڈو عیناں دے ڈیکھنْ کیتے وسہر نانگ ورادھے
جے بھنے سوبھن چھٹے جے کھڑے سو کھاوھے

(7)

قاضی کڈھ نہ کاتی، ڈِے تے دھڑ کائیں کُسنْ قبول کریساں
ماہی کیتے موت قبولیاں کھیڑیاں مول نہ دیساں
جے رانجھو مینوں سڈ کریسی ، مَیں جند قربان کریساں

(8)

لکھ کتابت تینوں ڈیواں جے دِلبر کوں پہنچائیں
جیویں آکھاں تیویں آکھیں ویندئیں پل نہ لائیں
گل وچ کپڑا شیر زباناں دست پیراں تے پائیں

میں سِر صحیح غلام تساڈا ، دِل تے رَنج نہ لائیں

(9)

عشق کنوں سبھ حاصل کیتم ملے سول جے سمھاں
وطن کنوں بابل پلی کتنڑ کنوں اماں
جے میں جاناں عشق ڈِو ہیلا نینڈ یائی مر ونجاں

(10)

تن بھی ٹکڑے من بھی ٹکڑے جیویں درزی دیاں لیراں
اِنہاں لیراں دی گل کفنی پا کر رَلساں سنگ فقیراں
تیئں جیہاں میکوں ہور نہ رانجھا میں جیہاں لکھ ہیراں

(11)

داغ دُرونی سُوز ماہی دا گھن قبر وچ ویساں
کھیڑے دی میں ہوئی نہ ہوساں بے وَت دوزخ سڑساں
منکر اَتے نکیر دے اگوں حرف ہکّو مَیں پڑھساں
جے رانجھا میکوں آن ملیو جو شاہ آکھیا سو کرساں

(12)

سُنڑ وے سگ مَیں سگ تیڈا توں سگ میڈے دِلبر دا
کھائیندے طعام سُٹیندے لقمہ ، تیکوں پاک نظر دا
اُنھیں لقماں وچوں لقمہ ڈیویں تھیوے قوت قبر دا

(13)

اللہ اللہ تے م محمدؐ علی علیؑ کر جاناں
عرشوں لتھیاں چار کتاباں پڑھیاں مسلماناں

وچ تناواں زیراں زبراں میں کیڑھا حرف سُنجاناں
قلم ربانی کون مٹاوے مر جاواں تے کجھ جاناں

(14)

درد وِنداں دی بھٹی تتی بالن والے تھولے
ننڈھے لاء کوں مینہہ لایوسی چنڑنگ پئی وچ چولے
بخش بخشن والا مینہہ لایوسے وچ وِسر بھولے

(15)

چنڈ مبارک تنھاں کوں کیہی یار جنھاں دے رُٹھے
گل کوچے پھرن نمانڑے ڈو نیناں دے کٹھے
بجن ساہندن میہی جئی کیا جاناں کتھ اُٹھے

(16)

کھیڑے دی مُول نہ ہوساں جی دوزخ وچ سڑساں
منکر تے نکیر اگوں حرف اہونڑی پڑھساں
شاہ رانجھو میڈوں آن ملاوٗ جو شاہ آکھیا سو کرساں
رخصت باجھو یار رانجھو دی وچ جنت نہ وڑساں

ابیات

(1)

چولے میلے صابن تھولا کتنی ململ دھوواں
سینے اندر داغ یاراں دا جے ڈیکھاں تاں رُوواں

(2)

رانجھن میڈا بحری شکرا تے مَیں پَن پَن طمماں تھیواں
کڑی کلاٹا لے جاوے ،میکوں کھاوے تے میں جیواں

(3)

ہک جئیں سوہناں ، بیا دِل ڈاڈھا تجھے بے پروائی
آہ کراں تاں جگ کھلے ، لوکاں داد نہ پائی

(4)

کالے وال لطیفاں والے اَکھیاں بدن مشعالاں
نک دیاں نوکاں ڈیون چوکاں وَل وَل کھیں کنگالاں

(5)

حاکم تھیواں ، حکم چلاواں ، عشق انگارے پاواں
جیکوں عشق نہ جاندا ، سو سٹھے قتل کراواں

حوالے

1: مہر،غلام رسول،تاریخ سندھ جلد ششم،(عہد کلہوڑا،حصہ دوم) سندھی ادبی بورڈ۔حیدرآباد1958ء۔صفحہ1073-1074

2: تھند،نور محمد،مہر،تاریخ بھکر جلد اوّل،لوک پنجاب پبلشرز،لشکری والا ضلع لیہ جون2009ء۔صفحہ210

3: جونیجو، عبدالجبار، ڈاکٹر، سرائیکی شاعری (ایک مطالعہ) بزمِ ثقافت ملتان2011ء۔صفحہ52-59

4: جونیجو، عبدالجبار،ڈاکٹر، سرائیکی شاعری (ایک مطالعہ) بزمِ ثقافت 2001ء۔صفحہ62

5: جونیجو، عبدالجبار،ڈاکٹر، سرائیکی شاعری (ایک مطالعہ) بزمِ ثقافت 2001ء۔صفحہ47-51

لطف علی: حیاتی اتے شاعری

سرائیکی شاعری دا جیرھا محفوظ ریکارڈ اج اساں کنیں موجود اے او تقریباً ہک ہزار سال دا ہے۔ اوں دور دی شاعری مذہبی نوعیت دی ہئی اوندے بعد وچ اساکوں سرائیکی وچ ڈوہڑہ نظر اندے تے ول مثنویاں تے کافیاں وغیرہ۔

اج کنوں تقریباً چار سو سال پہلے سرائیکی شاعری اپنے موضوعات اتے فن دی رونال اپنے عروج تے پجی ہوئی ہئی۔ ایں دور دی شاعری دا زمانہ بلاشبہ سرائیکی شاعری دا سنہری زمانہ ہا۔ خواجہ فریدؒ (1845ء تا 1901ء) جنیں نے سرائیکی شاعری وچ وڈاناں کمائے اتے کافی کوں نواں رنگ ڈھنگ ڈتے انہاں کنوں پہلے حقیقتاً سرائیکی شاعری ارتقادیاں پوریاں پوڑیاں چڑھ چکی ہئی۔

چراغ اعوان (1660ء تا 1732ء) علی حیدر (1689ء تا 1777ء) سچل سرمست (1739ء تا 1827ء) لطف علی (1732ء تا 1810ء) عبدالحکیم اچوی (1161ھ) قادر بخش بیدل (1739ء تا 1872ء) اتے حمل لغاری (1809ء تا 1879ء) دے علاوہ بے ان گنتر اچھے شاعر ہن جنیں اپنی اپنی پسندیدہ اصناف وچ بے مثال شاعری کیتی۔

خواجہ فریدؒ اُتے کئی سرائیکی شاعریں دا اثر اے جیندے وچ ہک لطف علی وی شامل اے۔ لطف علی بارے خواجہ فرید نے آکھیا ہا جو طالبیں (سالکیں) دی رہنمائی واسطے لطف علی دی مثنوی سیفل نامہ (سیف الملوک) جہیاں کوئی کلام کینیں۔ میں اپنے سلوک دے ابتدائی مرحلیں وچ اوندا ہک ہک بند روزانہ ڈو ڈو گھنٹے وچ یاد کریندا ہم، خواجہ فرید دے علاوہ لطف علی دا کئی بنھیں شاعریں مثلاً حمل لغاری وغیرہ تے وی بھوں اثر ا۔

جیہڑھا اوندے ڈوہڑیں وچ آسانی نال ڈٹھا ونج سگدے، ایندے علاوہ لطف علیؒ دی مثنوی سیفل نامہ دے اثر دے نتیجے وچ کئی شاعریں سیفل نامہ یا سیف الملوک دے ناں نال آپڑیاں آپڑیاں مثنویاں لکھیاں۔ قاسم علی شاہ لطف علی دی مثنوی دے مقابل ہک مثنوی لکھی جیرھی ٹک نہ سگی، اینویں مخدوم محمد بخش نے دی لطف علی کوں اپنا روحانی استاد قرار ڈے تے سیف الملوک دے ناں نال مثنوی لکھی مگر او وی مقبول نہ تھی سگی۔ لطف علی دی تاریخ پیدائش اتے تاریخ وفات دے علاوہ اوندی جائے پیدائش بارے وی اختلاف اے۔ تاہم زیادہ محققین ایں گالھ تے متفق ہن جو لطف علی 1732ء وچ بہادر پور ضلع رحیم یار خان وچ جایا۔ اوندے والد دا ناں غیاث الدین ہا۔ او ذات دا نجڑہ ہا۔ لطف علی اپنڑے زمانے دے رواج مطابق عربی فارسی دی تعلیم حاصل کیتی اتے ملتان وی پڑھدا رہیا۔ اوں شادی وی کیتی جیندے وچوں ہک اولاد تھئی۔ لطف علی نواب بہاول خان ثانی (1772ء تا 1809ء) دے دربار نال وی منسلک رہیا۔ ایہہ ملتان وچ نواب مظفر خان شہید (1779ء تا 1818ء) دا زمانہ ہا جیندا ذکر لطف علی نے وی کیتے۔ لطف علی عام طور تے ہک سیلانی آدمی ہا تے زیادہ زندگی ٹُر پھر تے گزاری۔

ہر دم کرے دعائیں تیکوں لطف علی سیلانی

لطف علی 1810ء وچ فوت تھیا اتے مئو مبارک ضلع رحیم یار خان وچ دفن تھیا جتھاں اوندی قبر زیارت گاہ عام و خاص اے۔ لطف علی دی شاعری وچ قدسی نامہ، قصیدہ مخدوم جہانیاں جہاں گشت، ڈوہڑے اتے مثنوی سیفل نامہ مشہور ہن، البتہ انہیں دی ساری شاعرانہ شہرت دی بنیاد سیفل نامہ اے۔ توڑے جو انہیں دے ڈوہڑے وی ہک دور وچ خاصے مقبول رہن۔

لطف علی دا ڈوہڑہ بہوں مئوثر اتے شاعرانہ شیرینی تے لطافت نال بھرپور اے اتے اوندے وچ جذب دی کیفیت ملدی اے۔ او انسان دے رومانی

احساسات دی شاندار نمائندگی کریندے۔

کھوہ ڈٹھے خوش روح تھیوے جتھ آون کر کر ڈا یاں میں گھولڑیاں
کئی وت بحریاں کئی وت بدلیاں کئی وت رنگ مہولڑیاں میں گھولڑیاں
کئی کوں ساویاں کئی کوں پیلیاں چھک پیاں، گل چولڑیاں میں گھولڑیاں
ترٹے پکے پیر سوہناری دھون ڈون پھند ھولڑیاں میں گھولڑیاں
بانہیں اُلارن جھانبے مارن چونڈ بھریندیاں جولڑیاں میں گھولڑیاں
لطف علی کوں خوش کریندیاں کر کر مِٹھڑیاں بولڑیاں میں گھولڑیاں

....

چھنڑک پیا رُخسار اتے ہک وال ڈُٹھم من والا بیشتر کالا
دردوندیاں تے دید کرے درک مارے ڈنگ اُبالھا کرے نہ ٹالا
کیا وت بات بیان کریجے کیاں وَت رنگ نرالا افضل اعلیٰ
رخ دلبر دے روپ اتوں میں گھول گھتاں گل لالہ گلشن والا
میں کاہل کمزور نہایت بار برہ سر بالا کریں سنبھالا!
لطف علی مشتاق مدن کوں میل سجنڑ متوالا، یارب تعالیٰ

''قدوسی نامہ'' لطف علی دی ہک چھوٹی جہیں نظم اے مگر اپنے زور بیان دی وجہ کنوں مشہور اے اوندے وچ لفظیں دا استعمال تے بندش بہوں سوہنْی اے۔

واہ صاحب سبحان سچا جئیں جوڑ جہان ڈکھایا
خاک اتے افلاک منظم غیر ستون کھڑایا!
نال حکم حکمت دے ساں جوہر کار حکیم جُڑیندا
تارے آمن تارے کوں شہ تارے سخت لُڑھیندا
نہ ہس نزدیک رفیق کوئی ہر بات بٹیدا آپے

ہر ویلھے ہر ساعت قادر قدرت سیتی جاپے

وقت دے نال نال لطف علی دے کلام وچ کمی بیشی تھیندی رہی اے۔ اتے سیفل نامہ وچ وی ایہہ عمل جاری رہے۔ تاہم سیفل نامہ دیں فنی خوبیں تے ایندا کوئی اثر نئیں تھیا۔ سیفل نامہ اپنے زور بیان دی مثال آپ اے۔ پوریں سرائیکی مثنویں وچ ایندا کوئی مقابلہ کئے نہیں۔ ایہہ مثنوی شہزادہ سیفل الملوک اتے پری بدیع البانو دے عشق دی داستان اے۔ عام طور تے ایں قصے کوں ہندوستانی قصہ آکھیا ویندے تو ڑے جو ایہہ الف لیلیٰ دے بعض نسخیں وچ وی شامل ملدے۔ ایں قصے کوں لطف علی کنیں پہلے اتے بعد وچ بہوں سارے شاعریں مختلف زبانیں وچ نظم کیتے۔

لطف علی کجھ کوڑ نہ بولیا آندس نقل کتابوں

سیف الملوک مصر دا ہک شہزادہ پری بدیع البانو دی تصویر ڈیکھ تے اوندے اتے عاشق تھی ڳیا وَل اوندے نال شادی کرݨ دے ارادے نال نکل کھڑا تھیا۔ اوراہ وچ بے پناہ مشکلیں دا شکار تھیا۔ تاہم پری تائیں وَنج پہچیا اتے شادی کر تے اپنے وطن ول آیا۔

بعض صوفیاء جیندے وچ خواجہ فرید دی شامل ہن ایں قصے کوں علامتی انداز وچ گھندن۔ او سیف الملوک کوں ہک سالک دی شکل وچ ڈیکھدن اتے سیف الملوک دیں ساریں مشکلیں کوں سلوک دیں مشکلیں نال مشابہہ سمجھدن لیکن کجھ بئے جدید اہل علم ایں قصے کوں نسل انسانی دی نفسیات دے حوالے نال ڈیہدن۔ او ایں قصے کوں انسانی خواہش اتے خوابیں دی عکاسی اتے اوندی تسکین تے تکمیل دا نفسیاتی روپ سمجھدن شاید ایہا وجہ اے جو ایہہ مثنوی ماضی دے ہر دور وچ مقبول رہی اے۔

میں ایں سلسلے وچ ہک مضمون وی لکھیم۔ داستان سیف الملوک دا نفسیاتی پس منظر جیر حامیڈی کتاب ''نتارے'' وچ شامل ہے۔

لطف علی آپݨی ایہ مثنوی جون 1781ء (1195ھ) وچ مکمل کیتی۔

روز خمیس ختم تھیا دفتر سن تاریخ لکھیوے
بارھویں سخت صدی توں ہک پنجک آن گھٹیوے
ماہ مبارک رجب دی ستویں بہہ کر گرہ ڳنڈھوے
فیصل تھیا ایہ سیفل نامہ یارو کھول اکھیوے

سیفل نامہ دی تکمیل دے بعد لطف علی اونکوں نواب بہاول خان ثانی دی خدمت وچ پیش کیتا اتے ہک گھوڑے دا انعام طلب کیتا۔ توڑے جو ایہ افسانہ مشور اے جو اوں ہک کنیز طلب کیتی جیندے نال او محبت کریندا ہا۔

ڈے کجھ خیر تے خیر ہو وی پووی قبول کمائی
میکوں بہرہ بخشیں جو رب ڈتی ہئی وڈی وڈائی
ڈے نقرہ تا زندہ ہووے ابلق طرح تکھائی
ہووے رنگ کمیت اسپ دا ایاوت رنگ سمائی
تازی بخش خوشی ساں غازی صاحب جود عطائی
دائم کرے دعائیں تیکوں لطف علی ثنائی!

لطف علی دی شاعری بلاشبہ وڈی شاعری دے زمرے وچ آندی اے۔ سب کنوں اہم گالھ ایہہ اے جو ڈو سو سالاں کنوں وی زیادہ عرصے پہلے لکھی ونجݨ دے باوجود سیفل نامہ دی زبان اَج دی جدید سرائیکی لگدی اے جتھوں پتہ لگدے جو لطف علی دا لسانی شعور بہوں پختہ ہا۔ لطف علی اپݨے ڈوہڑے دے برخلاف سیفل نامہ وچ بے شمار فنی خوبیں دا حامل اے۔ اوندے وچ منظر نگاری کمال دی اے۔ کردار نگاری تے جذبات نگاری وی آپݨی مثال آپ ہن۔ سیفل نامہ جزائیات نگاری دے باوجود کتھائیں غیر ضروری طوالت دا شکار نئیں تھیندا۔ لفظیں دے انتخاب، انہیں دے استعمال اتے بندش اُتے وی شاعر کوں پوری دسترس حاصل اے۔ ایندے علاوہ لطف

علی کوں لفظیں دے صوتی تاثرات دا وی شاندار ادارک حاصل اے۔

جانی باجھ جمعیت اوکھی جیوݨ کوڑ دلاسہ
پاسا مار پرم دا ڈِے شہ نہ پلنگیں پاسہ
رتی رت نکیں وچ جثے دے ماس نہ تن تے ماسہ
زری اتے زربفت نہ پارس اطلس مکمل خاصا
سمھن بہن آرام ونجالیس چین خوشی کھل ہاسہ
وسری مصری مصری کوں جاں چکھیس پرم پتاسہ
لطف علی شہ کاݨ پری دے رہے ہمیشہ پیاسا

شہزادہ سیف الملوک دے بحری بیڑے دی تباہی دا ہک منظر ایں اے جو سارا نقشہ ساڈے سامݨے آویندے۔

ہک ڈینہ جھولہے جھوہ کنوں چڑھ کیتی تزک تکھائی
گرد غبار بخار اُٹھیا چودھار اندھار سمائی!
والتھی کر گھیرا گردوں، گردوں گرد اٹھائی
پیا کڑکات دھنداٹ دھماں دھم گم شوکاٹ ڈکھائی
چھولیاں ڈیون اچھل کے چھل، لہراں کرن لڑائی
سے چمکار پوون بجلیاں دے عکس ڈِے لعلائی
کھیوݨ گڑ کر کڑ کڑ لتھا جھر مرینہ پوائی

جذبات نگاری دی عکاسی کریندیں ہوئیں لطف علی شہزادے سیف الملوک دے غم دی کیفیت کوں ایں بیان کریندے۔

وسری سیج رنگیلی شہ کوں چنڑنگ لگی رت رووے
پلکاں نال ہنجوں دے دانے موتی مثل پرووے
نالے وہن ہنجوں دے نالے ذرے ذرے منہ دھووے

تیئں نندر ونجائی سیفل پلک نہ پلنگیں سووے
ہائل مول نہ تھیوے مائل پرجے عاشق ہووے
اوکھا بار برہ دا بارا برسرچا کھڑ دوے
لطف علی ہر کاروں عاشق فارغ ہو کر رووے

لطف علی آپنٹی زندگی دے تجربے کوں وی جاہ جاہ تے بھوں سوہنٹے انداز وچ شعری قالب ڈیندے:

لطف علی اتھ بھوگے ہرکوئی لکھیا روز ازل دا

....

لطف علی مسکیناں کوں رب ڈیندے رزق ہوائی

....

ہٹکیں مول نہ رہندے عاشق ول ول تھیوݨ اگیرے

اینویں لطف علی سرائیکی محاوریں کوں اپنٹے کلام وچ انتہائی موثر انداز وچ ورتیندے:

ولیس وٹابیرا بگن تھیساں میل ببھوت ملیساں
توں البیلے جوگی ساں میں جوگن تھی جلیساں
سینگیاں سنگ سہیلیاں دے سبھ صدقے گھول گھتیساں
جو ڈکھ درد کشالے آسن چم نال اکھیں سرچیساں
مہٹیں دے پوسہرے پیساں پیت پریت پلیساں
سوہے شوق محبت دے سر اٹڈیں پا ہنڈیساں

مختصراً لطف علی دا سرائیکی کلام فنی خوبیں نال مالا مال اے اتے سرائیکی کلاسیکی شاعری وچ سرفہرست اے۔ لطف علی دا کلام نہ صرف خود زندہ اے بلکہ بعد دے آوݨ والے شاعریں دی استادانہ رہنمائی دا کم وی ڈیندار ہے اتے اج تائیں اے اساڈے ذوق دی تسکین دا سامان فراہم کریندے۔

خواجہ فرید، اقبال تے نیٹشے

خواجہ فرید(1845 تا 1901ء)، اقبال (1876 تا 1938ء) تے نیٹشے (1844ءتا1900ء) اگرچہ زندگی بھر ہک بے کوں نہ ملئے ہوسن۔ کیوں جو ایہہ تریئے شاعر تے فلسفی ہک بے کنوں پرے وسدے ہن لیکن انہیں دی زندگی دے بعض واقعات تے سوچیں وچ دلچسپ مطابقت ملدی اے۔ جیڑھی اساڈے موضوع تے مطالعے دا سبب بݨی اے۔

خواجہ فرید 1845ء وچ ہک مذہبی گھرانے وچ ڄمے تے انہیں دے والد محترم چشتیہ سلسلے وچ پیر و مرشد دے مرتبے تے فائز ہن۔ انیویں نیٹشے 1844ء وچ ہک مذہبی گھرانے وچ ڄایا تے اوندا والد پادری ہا۔ اقبال دا خاندان وی ہک مذہبی خاندان ہا۔ انہیں تریئے فلسفیں ابتدائی تعلیم مذہبی طریقے نال حاصل کیتی۔ بعد وچ خواجہ فرید اپݨے بھراء دی جا تے سجادہ نشین تھئے تے درس تدریس دا شغل اختیار کیتا۔ اقبال وی کجھ عرصے واسطے کالج وچ پروفیسر بݨ گئے تے نیٹشے وی پروفیسر بݨیا لیکن اپݨے ہمعصریں دے اُلٹ خدا دے وجود کنوں منکر تھی گیا۔

ایہہ ترئے فنکار بنیادی طور تے بھرپور تخلیقی صلاحیتیں دے مالک ہن تے تریئیں شاعری کوں ہک ذریعہ اظہار بݨا گھدا۔

انہیں دانشوریں دے نظریات وچ بنیادی حیثیت مرد کامل دے تصور کوں حاصل اے۔ خواجہ فرید(1845 تا 1901ء) تے نیٹشے (1944 تا 1900ء) الکل ہمعصر ہن تے ہک بے کنوں ہزاراں میل دور ہن۔ اساں یقین نال آکھ ؔدوں جو انہیں نا صرف ہک بے دے خیالات نہ سݨے ہوسن بلکہ ہک بے دے ناں

کنوں وی واقف نہ ہوسن۔ اِت واسطے انہیں دے نزدیک جیڑھے مرد کامل دا تصور ملدے او یقیناً انہیں ڈوہیں دا آپٹا اے۔ لیکن اقبال دے مرد کامل دا تصور نیٹشے نال لیکن اوندیاں صفتاں خواجہ فریدؒ دے مرد قلندر نال ملدن۔ نیٹشے دا مرد کامل جینکوں او Overman آہدے۔ طاقت دی علامت اے۔ نیٹشے دے Overman کوں زندگی وچ نیکی دی نیں، طاقت دی ضرورت اے۔ او کہیں اخلاق دا قائل کئے نہیں بلکہ او طاقت نال کمزوریں تے غلبہ حاصل کریندے۔ Overman اخلاق کوں کمزوری سمجھدے تے خیر و شر کوں محض اضافی حیثیت ڈیندے۔ اوندے نزدیک طاقتور آدمی اِی نیکی دا اعلیٰ نمونہ پیش کرسگدے۔ مساوات تے انصاف بقائے اصلح دے خلاف ہن۔ اوندے نزدیک عزم اِی زندگی دا ہک مقصد اے۔ Overman دے نزدیک کمزور انسان کوں زندہ رہݨ دا کوئی حق کئے نہیں۔ Overman اوں دور دی زندگی دی نمائندگی کریندے جیرھے انسان تہذیب تے شہریت کوں قبول نہ کیتا ہا بلکہ او جنگل وچ طاقت دے بل تے زندگی گزریندا ہا۔

خواجہ فرید دے نزدیک مرد کامل دا تصور Overman دے تصور کنوں مختلف اے۔ خواجہ فرید اپݨے مرد کامل کوں قلندر آہدے تے قلندر دیاں صفات ہک مثالی مسلمان صوفی دیاں ہن۔ یعنی او اپݨی ذات دا شعور رکھدے تے انسانی عظمت تے اوندیں صلاحیتیں کنوں واقف اے۔

آہن قلندر روز و شب   پہنچی خودی میں خود غرق

خواجہ فرید دا قلندر خدا تے پکا ایمان رکھدے۔ او نیٹشے دے over man وانگوں لامذہب کئے نہیں۔

بٹھ وہم خطرے دی ادا   ڈوجھا نوہی ہے ہک خدا
اندر تے باہر ہے سدا   موجود حق موجود ہے

خواجہ فریدؒ دا قلندر ظاہری عبادت ڈو گھٹ توجہ ڈیندے بلکہ او ذات واحد دے جلوے وچ مست اے۔

حاجت نہ صوم و صلوٰۃ دی　　خواہش نہ حج زکوٰۃ دی
چاہت نہ ذات صفات دی　　ہک شان وحدت دی مرک

قلندر دنیا دے حرص وچ غرق کئے نہیں تے او جاہ مال دا خواہشمند کئے نی۔

نہ طلب ملک تے مال دی　　نہ غرض جاہ و جلال دی
مستی خدائی خیال دی　　پوہنے نہ آدم چھے تے تک

قلندر اگرچہ روحانی علوم تے دسترس رکھدے۔ تے سلوک دے مراحل وچوں گزر چکئے مگر او ہرگز مغرور نئیں بلکہ خاموشی کوں اپنا وطیرہ بنا رکھے۔

توڑے جو دریا نوش ہن　　پُرجوش تھی خاموش ہن
اسرار دے سر پوش ہن　　صامت رہن مارن نہ بک

قلندر کڈاہیں مشکلات کنوں نہیں ڈردا بلکہ ہمت نال اپنی منزل ڈو ودھدا رہندے۔

اپنی حقیقت گول توں　　بے کوں نہ اصلوں پھول توں
رکھ یاد ساڈا بول توں　　آنیں نہ شک ہے محض یک

آؤ ہُݨ ذرا اقبال دے مردِ کامل تے نظر سٹوں جیندے وچ تے خواجہ فرید دے مرد قلندر وچ بنیادی خصوصیات مشترک ہن یعنی او ڈو وہیں قلندر خدا تے ایمان رکھدن تے اعلیٰ اخلاقی صفات دے حامل ہن لیکن اُنھیں دے مزاج وچ کجھ جزوی اختلاف وی ہے۔ اقبال دا مرد کامل ہک مجاہد قسم دا مرد ہے لیکن خواجہ فرید دا قلندر انسان دوست صوفی ہے۔ مگر اے جزوی اختلاف نیٹشے دے Overman دی صفات وانگوں متضاد کائنی۔ اقبال دے قلندر دا تصور ملاحظہ ہووے:

ہاتھ ہے اللہ کا بندۂ مومن کا ہاتھ غالب کار آفریں کارکشا کار ساز
خاکی و نوری نہاد بندۂ مولا صفات ہر دو جہاں سے غنی اس کا دِل بے نیاز

....

مصارف زندگی میں سیرت خولا پیدا کر شبستان محبت میں حریر پرنیاں ہو جا
گزر بن کے سیل تندور کوہ بیلباں میں گلستاں راہ میں آئے تو جے نغمہ خواں ہو جا

....

کوئی اندازہ کرسکتا ہے اُس کے زورِ بازو کا نگاہ مردِ مومن سے بدل جاتی ہیں تقدیریں

اقبال، خواجہ فرید دے کلام کنوں واقف ہَن تے ہک روایت دے مطابق آکھیا ہانے جو جیڑھی قوم وچ خواجہ فرید دی شاعری موجود ہے اوں قوم دے وچ عشق دا نہ ہووݨ حیرت انگیز ہے۔ اِت واسطے اگر اساں آکھوں جو اقبال عقل و مستی دے علاوہ قلندر دا تصور وی نیٹشے دی بجائے خواجہ فرید کنوں گھدے۔ تاں غلط نہ ہوسی۔ تاہم انھیں ڈو ہیں مفکرین دے مرد قلندر دے تصور پچھوں اسلام دا نظریہ زندگی کم پیا کریندے۔ اقبال کئی جاتے خواجہ فرید وانگوں اپݨے مرد کامل کوں ''قلندر'' نال مخاطب کیتے:

مہر و مہ و انجم کا محاسب ہے قلندر ایام کا مرکب نہیں راکب ہے قلندر

خواجہ فرید کئی جہیں تے خودکوں قلندر دے روپ وچ پیش کیتے۔

اساں سوبد مست قلندر ہوں کڈیں مسجد ہوں کڈیں مندر ہوں
ہیوں او تلاش تے رنداساں پتی نودی ہے ہند سندھ اساں
ہیوں بیشک عارف چند اساں کل راز رموز دے فقر ہوں

اینویں اقبال وی خواجہ فرید دی تقلید وچ خودکوں قلندر آہدے:

بیابہ مجلس اقبال و یک دو ساغر کش اگرچہ سر نہ تراشد قلندری داند

خوشی آ گئی ہے جہاں کوں قلندری میری — وگرنہ شعر مرا کیا ہے شاعری کیا ہے

مرد کامل دے تصور دے علاوہ خواجہ فرید اقبال تے نیٹشے دے نظریات وچ کئی ٻیاں خصوصیات دی مشترک ہن۔ وجودی فلسفیں وانگوں صوفیاء دے نزدیک دی ظاہری علوم انسان کوں حقیقت تائیں نہیں پُجا سگدے حقیقت تائیں رسائی وچ علم دی ناکامی دا ذکر خواجہ فرید دے کلام وچ کئی جاہیں تے ملدے

بطلیموس تے فیثا غورث — کر کر سوچ بچار
کھوج سراغ نہ پایا پتہ — تھک بیٹھے تن مار
پیر پیغمبر غوث قطب — کیا مرسل کیا اوتار
کرݨ منادی رو رو کے — لایدرک الابصار
عالم فاضل عارف کامل — عجز کیتا اقرار
آکھ فریدؔ نماݨاں بھولا — توں وچ کون قطار

اقبال کوں وجودی آکھو یا صوفی، بہر حال او جدید علوم کنوں آراستہ ہووݨ دی وجہ نال اوندی سطحیت کنوں بخوبی واقف ہا۔ اِت واسطے اوندے کلام وچ وی علم دی نارسائی دا ول ول ذکر ملدے:

علم میں بھی سرور ہے لیکن — یہ وہ جنت ہے جس میں حور نہیں
بندۂ تخمین وظن کرم کتابی نہ بن — عشق سراپا حضور علم سراپا حجاب

ظاہری علوم دراصل عقل دی کاوش دا نتیجہ ہن اگر ایہہ علوم نارسائی دے المیے نال ڈو چار ہن تاں ظاہرے جو کوئی خرابی عقل وچ اے۔ اِت واسطے عقل دی بجائے کوئی ٻیا ذریعہ تلاش کرݨا چاہیدا ہے جیڑھا اصل تائیں پچاوے، خواجہ فرید دے نزدیک او عشق اے۔

قسم خدا دی قسم نبی دی — عشق ہے چیز لذیز عجب

عشق کوں قبول کرݨ نال عقل کوں چُھٹی تھی ویندی ہے۔خواجہ صاحب

آہدن:

پیا عشق اساڈی آن سنگت کئی شدید زیر زبر دی بھت
آتش عشق رنجھیٹے والی ہوش فکر دی پاڑ مچالی
ڈھانڈ اندر وچ بلے وو یار
جو کوئی عشق مدرسے آیا فقہ اصول دا فکر اُٹھایا
بے شک عارف ہو کر پایا رمز حقیقت پوری نُوں

اقبال دے کلام وچ وی پوری وضاحت نال عقل دے المیے تے عشق دی سرخروئی داذکر جاہ جاہ تے ملدے:

گذر جا عقل سے آگے کہ یہ نور چراغ راہ ہے منزل نہیں ہے

بے خطر کود پڑا آتشِ نمرود میں عشق عقل ہے محو تماشائے لب بام ابھی

وہ پرانے چاک جن کو عقل سی سکتی نہیں
عشق سیتا ہے انھیں بے سوزن و تارِ رفو

اگر ہو عشق تو ہے کفر بھی مسلمانی نہ ہو تو مرد مسلماں بھی کافر و زندیق

خواجہ فرید دے کلام وچ اشتراکیت داذکر نمیں ملدا۔لیکن اقبال تے نیٹشے دی فکر وچ ایندا تذکرہ موجود ہے۔تے ڈوہیں اشراکیت دی مخالفت کریندن لیکن اپݨی اپݨی وجوہ نال۔اقبال کوں اشتراکیت دی لامذہبیت تے اعتراض ہے کیوں جو ایہ دِل دی بجائے ''ڈِڈھ'' کوں بنیادی اہمیت ڈیندی ہے۔

تری کتابوں میں اے حکیم معاش رکھا ہی کیا ہے آخر
خطوط خمدار کی نمائش ، ریز کجدار کی نمائش

غریباں گم کردہ از افلاک را　در شکم جوئیند جان پاک را
دین آں پیمبر حق ناشناس　بر مساوات شکم دارد اساس
اخوت را مقام اندر دل است　بیخ او در دل نہ درآب گل است

لیکن نیٹشے کوں اشتراکیت دے مساوات دے فلسفے تے اعتراض ہے کیوں جو ایندے Overman دے تصور دے خلاف ہے۔ اشتراکیت دے ودھدے اثرات کوں ڈیکھ تے نیٹشے بہوں پریشان ہا۔ او خطیبانہ انداز وچ آہدے:

"اے مساوات دے مبلغو! تساں بے بس تے مجبور ہو لیکن ایہ بے بسی تساڈے اُتے مصیبت وانگوں مسلط اے۔ ایں بے بسی دے جنونی عالم وچ تساں مساوات مساوات دی رٹ لیندو اشتراکیت نسوانیت دی حاصل اے تے نسوانیت جمہوریت دی اگر سیاسی مساوات روا ہے تاں معاشی مساوات کیوں نہیں؟ ایں اسلوب فکر کنوں اشتراکیت جنم گھندی اے لیکن میڈی روح دیں گہرائیں کنوں آواز آندی اے جو انسان کہیں لحاظ نال مساوی نئیں تھی سگدا۔ حیاتیاتی نکتہ نظر نال وی اشتراکیت ناقابل قبول اے۔ ارتقاء دے عمل دا تقاضا اے جو برتر طبقات انواع تے کمزور انسان کوں اپنے مقصد دے حصول دی خاطر استعمال کرن، عوام الناس دی روز افزوں قوت اتے سب دے واسطے مساوی حقوق دا مطالبہ عظیم انسانیں نال بے انصافی تے منتج تھیسی۔"

اشتراکیت دے نال نال نیٹشے سرمایہ داری دے دی خلاف اے۔ اوندے نزدیک انہیں ڈوہیں وچ کوئی فرق کینی۔ اشتراکیت دا دور خرد دشمنی تے مبنی اے تے رواداری، برابری، ضابطہ پرستی، یکسانیت تے مساوات دے رجحانات کوں جنم ڈیندی اے۔ اقبال دی سرمایہ داری دے خلاف اے لیکن اوندے دلائل نیٹشے کنوں مختلف ہن۔

گیا دور سرمایہ داری گیا　تماشا دکھا کر مداری گیا

....

بیکاری و عریانی و مے خواری و افلاس | کیا کم ہیں فرنگی مدنیت کے فتوحات
یہ علم، یہ حکمت، یہ تدبر، یہ حکومت | پیتے ہیں لہو، دیتے ہیں تعلیم مساوات
تو قادر و عادل ہے مگر تیرے جہاں میں | ہیں تلخ بہت بندۂ مزدور کے اوقات

خواجہ فرید دے کلام وچ اشتراکیت وانگوں سرمایہ داری دا کوئی ذکر نہیں ملدا البتہ انہیں ترئیے مفکرین دے خیال وچ ہک پی ہم آہنگی موجود اے۔ خودی اقبال دے فلسفے دی بنیاد اے۔ اقبال دے نزدیک خودی دا مطلب آپنٹی ذات دا شعور اے۔

خودی کیا ہے راز درونِ حیات | خودی کیا ہے بیدرائی کائنات

غافل نہ ہو خودی سے کر اپنی پاسبانی | شاید کسی حرم کا تو بھی ہے آستانہ

خوودی کو کر بلند اتنا کہ ہر تقدیر سے پہلے | خدا بندے سے خود پوچھے بتا تیری رضا کیا ہے

خواجہ فرید دے نزدیک خودی دا ایہو تصور بالکل ایں شکل وچ ملدے او اپنٹے مرد قلندر دی سب کنوں وڈی خوبی ایہ بیان کریندن۔

آہن قلندر روز و شب | پہنچی خودی میں خود غرق

خواجہ فرید دے نزدیک خودی دا مطلب اپنٹے آپ دی سُنجانٹ اے۔

اپنٹی حقیقت گول توں | بے کوں نہ اصلوں پھول توں
رکھ یاد ساڈا قول توں | آنیں نہ شک، ہے محض پک
فاش فرید ایہہ وعظ سُنا توں | عالم جاہل شاہ گدا کوں
جے کوئی چاہے فقر فنا نوں | اپنٹے آپ کوں گولے

نیٹشے کوں تاں ہک وجودی فلسفی آکھیا ویندے۔ وجودی جیڑھا سب کجھ انسان دے داخل کوں سمجھدن، ات واسطے اوندے فلسفے وچ انسان دی ذات کوں خدا

آکھیا گئے۔

''میڈے بھراؤ! تساڈے افکار تے تساڈے احساسات دے پچھوں ہک عظیم خدا موجود اے۔ اوندا ناں اے ''ذات'' او تساڈے جسم دے اندر سکونت پذیر اے۔''

میڈا خیال ہے جو خواجہ فرید کوں صرف صوفی شاعر سمجھیا ویندے۔ حالانکہ او اقبال تے نیٹشے وانگوں فلسفی شاعر ہے۔ اقبال کنوں ہٹ تے خواجہ فرید تے نیٹشے پوسٹ ماڈرنسٹ وی ہن اَتے اُنھیں دے فلسفے وچ کئی جاہیں تے مارجنل تھیم نشابر ہے۔ ایندے علاوہ خواجہ فرید ہک وجودی فلسفی وی ہے۔ اَتے اُنھیں دی فکر وچ وجودیت تے اثرات وی موجود ہن تاہم خواجہ فرید اپنْی وحدت الوجودی فکر دے حوالے نال ڈوہیں فلسفیں کنوں وکھرا ہے۔

خواجہ فرید دی غیر صوفیانہ تشریح

انسانی فکر دا ایہ المیہ ریہے جو او چیزیں دی منطقی درجہ بندی کریندا رہ ویندے۔ اینویں ادب وچ وی صورت حال رہی۔ خواجہ فرید دی اساڈے ایں مسئلے داشکار تھئے، اَتے اساں منڈھ کنوں اوندی صرف ہک صوفی شاعر دی حیثیت نال درجہ بندی کیتی ہے۔ حالانکہ سارے شاعر اپݨی مختلف فکر اَتے موڑ زدے دوران مختلف قسم دی شاعری کریندے ریہے اتے تنوع شاعر دی عظمت اِچ ودھارے دا باعث اے۔ خواجہ فرید دی شاعری دے مطالعے دے دوران میں ایہ ہمیشاں محسوس کیتے جو خواجہ فرید دی اَدھ کنوں زیادہ شاعری غیر صوفیانہ، داخلی واردات دا اظہار، منظر کشی، حقیقت نگاری اَتے زندگی دے حقیقت پسندانہ حوالے نال اساڈے سامݨے آندی ہے اَتے میڈا اساری حیاتی ایہ منصوبہ ریہے جو خواجہ فرید دی شاعری دا تصوف دے علاوہ انھیں حوالیں نال وی مطالعہ کیتا ونڄے تاکہ انھیں دے فن تے فکر نال انصاف تھی سگے۔ ایں سلسلے وچ میڈے کئی مضمون میڈی کتاب لیکھے اَتے تلاوڑے وچ شامل ہن۔ ایہہ مضمون وی اوندا حصہ ہے۔ جیندی وجہ نال میں خواجہ فرید دی شاعری وچ انسانی حیاتی دے حقائق، رجائیت تے فطرتی منظر نگاری وغیرہ دا جائزہ گھدم۔

خواجہ فرید کوں صرف ہجر فراق دا شاعر نئیں آکھیا ونڄ سگدا، بلکہ اُنہیں دے سرائیکی کلام وچ اَݨ گݨت موضوع اتھے ہن جنہیں کوں انہیں بھرپور جذبے نال تخلیقی سطح تے ورتیا گئے۔ انہیں موضوعات وچوں ہک موضوع فطرت دا حسن تے اوندے مناظر وی ہن۔

خواجہ صاحب دی تقریباً ہر کافی وچ کتھائیں نہ کتھائیں منظر کشی ضرور ملدی ہے۔ حتیٰ کہ جو بعض پوریاں کافیاں منظر نگاری دی اپݨی مثال آپ ہن۔

ساوݨ دا مہینہ سارے مہینے کنوں سوہݨا اَتے من بھاوݨاں ہے۔ چودھاروں کالے کالے بدلے مست ہاتھی وانگوں اَسمان تے بھجدے وڈّے ہوندن تے لٹکے لٹکے رِم جھم لگی راہندی ہے۔ ایہ منظر ہک شاعر کوں ضرور دعوت شعر ڈیندے۔ خواجہ فرید جیہیں منظر نگار شاعر واسطے ساوݨ دیاں ایہ بہاراں نظر انداز کر ڈیوݨ دے ہرگز قابل کائناں ہَن۔ اِت واسطے انہیں ایندے رونقیں تے رِم جھم دے جاہ جاہ تے ڈاڈھے موثر انداز وچ منظر پیش کیتن۔ اَتے ساوݨ دے وَسݨ نال لوکیں دی زندگی وچ جیڑھیاں خوشیاں آویندن۔ انہیں داذکر وی فنی مہارت نال کیتے۔

ساوݨ مینگھ ملہاراں
ترس پووی پُنل آ موڑ مہاراں
ملک ملیر وسایم مولا
تھیاں چو گوٹھ بہاراں
تھل چتر انگ ڈسیجن تڈیاں
رِم جھم لاسوں تاراں!
نیلیاں پیلیاں رتیاں پینگھاں
مچھلے سہنس ہزاراں
سُرخ کرینہہ چٹڑیاں پوئیاں
ساویاں لاٹیاں کھاراں
جوبھڑ جوبھڑ گھبکن ٹمیاں!
سہندیاں گھنڈ تواراں!

گائیں ، بکریاں ، بھیڈاں چانگے
چردے جوڑ قطاراں

خواجہ صاحب کوں ساوݨ نال بے پناہ محبت ہئی ۔ او اوندے مناظر کنوں لطف اندوز تھیوݨ واسطے اکثر اوقات شہر دی رونقیں کوں چھوڑ تے ملیر تے روہی دے ویرانیں وچ وَنج دیرے لیندے ہن:

ڈٖھم ملک ملیر ڈٖو کالے کالے بادل
سندھڑے رہݨ نہ ڈٖیندیاں لگڑیاں تانگھاں پلپل
روہی مینگھ ملہار ڑی کھمدیاں کھمڑیاں اَجکل

ساوݨ دے بارے خواجہ صاحب دیں اکثر کافیاں وچ کہیں نہ کہیں حوالے نال ضرور ذکر ملدے ۔ لیکن انہیں صرف اتھائیں قناعت نئیں کیتی بلکہ ساوݨ دے رونقیں بارے پوری کافی لکھی ہے۔ جیڑھی شاعرانہ منظر نگاری دا شاہکار ہے:

آئے مست ڈٖیہاڑے ساوݨ دے وَہ ساوݨ دے مَن بھاوݨ دے
بدلے پورے ماڑ ڈٖکھݨ دے کجلے بھورے سو سو وݨ دے
چاروں طرفوں زور پووݨ دے سارے جوڑ وَساوݨ دے
ڈٖینہاں پینگھاں ساویاں پیلیاں راتیں کھمڑیاں کھمݨ رنگیلیاں
گج گج گاجاں گجن رسیلیاں وقت سنگار سہاوݨ دے
چکویاں چکوے اغن پپیہے کوئل مور چچونے چیہے
سہنس چکور چنڈور بیہے
شامل گیت سݨاوݨ دے

روہی خواجہ صاحب دی دِل بھاوݨی جاہ اے اُتے ساوݨ روہی واسطے زندگی تے اوندے ویرانیں واسطے شادابیاں گھن آندے ۔ اِت واسطے ساوݨ تے روہی دا

جتھاں کٹھا ذکر مِلدے۔ اُتھاں خواجہ فریدؒ دے کلام دے تاثیر تے منظر نگاری ڈِ وڈی شان نال سامنے آندی اے:

روہی لگڑی اے ساونی — ترت ولا ہوت مہاراں
کھمڑیاں کھمن رنگیلڑیاں — رِم جھم بارش باراں
بدلے گوڑھے سانورے — وِچ برسات دیاں دھاراں
کر دھوکارے گاجڑاں — گاون برہوں دیاں واراں
چھیڑن چھیڑو جھانگراں — نازو کرن تواراں
پورب ہیلاں بھانوٹیاں — ٹھڈڑیاں مینگھ ملہاراں
کوئل اغن پپہڑے
دردوں کڈھن پکاراں

عام حالات وچ روہی دی ویرانی تے بکھ، تریہہ انسان دے نازک جذبیں واسطے نا صرف دلچسپی دا کوئی سامان نئیں رکھدی بلکہ حسِ لطیف کوں دی مار ڈیندی ہے۔ پر خواجہ فرید روہی دے انہیں ویرانیں تے ڈکھیں دی ایں منظر کشی کیتی ہے جو نا صرف خود روہی کوں زندہ جاوید بنا ڈِتے بلکہ اوندے اُداس تے موجھے حسن کوں ایں نکھار ڈِتے جو اوندے سامنے باغیں دیاں بہاراں وی پھکیاں پھکیاں لگدن:

روہی ڈٹھڑی گھا تھئے — مٹڑیں لگیاں جاگاں
گائیں سہنس سواہاں — سئے سئے چرن کوراگاں
سندھڑی ڈِ کھڑے گھاٹڑے — روہی مِلڑے بھاگاں

روہی وچ بُلبُل نئیں گندی بلکہ تِتڑے چیکدن یا گیرے گھوکدن تے مور دی جاہ لومبڑ تے گوہیں شوکدن۔ خواجہ صاحب دے کلام وچ انہیں غیر شاعرانہ مناظر کوں وی شاعرانہ لطافت مِل گئی ہے تے منظر نگاری اپنا سماں بدھ ڈِتے۔

تِڈڑے چیکن ڳیرے گھوکن   جرکھاں ترکھاں لومبڑ کوکن
ڳو ہیں شوکن سانھے پھوکن   ناگیں دی شوں شوں ہے یار

روہی دے غریب تے مفلس واسی انسانی زندگی دیں بنیادی ضرورتیں کنوں وی محروم ہوندن۔ انہیں دی زندگی ڈُکھ تے غم وِچ وھیٹی پئی ہوندی ہے۔ اُنہیں دے تن تے نہ لباس ہوندے نہ آرائش جمال واسطے جدید سامان پر جیڑھلے خواجہ صاحب انہیں مفلس واسیں دا ذکر کریندن تاں شہر دے دھانتے دھونتے تے خوشبو وِچ مہکے ہوئے لوکیں دا حُسن وی انہیں دے سامنڑے مونجھا مونجھا لگدے۔

وچ روہی دے رہندیاں   نازک نازو جٹیاں
راتیں کرن شکار دِلیندے   ڈِینہاں ولوڑن مٹیاں
ٻجھڑے تیر چلاون کاری   سئے سئے دِلڑیاں پھٹیاں
چھیڑن بھیڈاں بکریاں گائیں   لیلے گابے کٹیاں
کئی مسکین مسافر پھاتھے   چُوڑ کتونے ترٹیاں

خواجہ فرید دی شاعری وچ ایہ منظر کشی صرف روہی دے واسیں یا اوندے مناظر تائیں محدود کائنی بلکہ او عام واقعات دی وی بہوں سوہنڑے انداز وچ منظر کشی کریندن۔ پیلھوں چُنڑن دے مواقع کوں او جیڑھی چابکدستی نال اپنڑے قلم دی گرفت وچ گھندن تاں پورا منظر اساڈے سامنڑے آویندے۔ اتے اساں وی خود کوں پیلھوں چُنڈا ہویا محسوس کریندوں۔ کافی پڑھدیں ہوئیں منظر کشی دا جادو ایہ اثر کریندے جو لفظ گم تھی ویندن تے صرف جذبات کاغذ تے بکھرتے رہ ویندن:

آ چنڑوں رَل یار   پیلوں پکیاں نی
کئی بگڑیاں کئی ساویاں پیلیاں   کئی بھوریاں کئی پھکڑیاں نیلیاں
کئی اُودیاں گلنار   کٹویاں رتیاں نی وے

پیلوں ڈیلھے دیاں گلزاراں کھیں، گل ٹوریاں کھیں سر کھاریاں
کئی پٹھیاں لا بار بھر بھر پچھیاں نی وے
کئی دُھپ وچ وی چنڈیاں رہندیاں کئی گھن چھاں چھنویرے بہندیاں
کئی چُݨ چُݨ پیاں ہار ہٹیاں تھکیاں نی وے

پیلوں چنڈیں بوچھݨ لیراں
چولا وی تھیا لیر کتیراں
گلڑے کرن پچار
سینگیاں سکیاں نی وے

خواجہ فرید دا پورا کلام فطری منظر کشی نال بھریا پئے۔ ایہ منظر کشی انہیں جتلا فن کارانہ انداز نال کیتی ہے اوسرائیکی کافی لکھݨ والے بہوں گھٹ شاعریں دے کلام وچ ملدی ہے انہیں دی ایں منظر کشی دی وجہ کنوں روہی تے پیلھوں کوں نا صرف اعلیٰ ادب وچ غیر فانی رُتبہ نصیب تھئی بلکہ لائے، بوٹی، تے کرڑ کنڈا کوں وی او معتبر مقام ملیے جیڑھا سرو صنوبر دے مقدر وچ کائنی تے اُنھیں دی شاعری دا ایہ پہلو ورڈز ورتھ دی فطرت پسندی نال مشابہہ ہے۔

خواجہ صاحب دی ایں شاعرانہ منظر کشی دا اثر اے جو اساڈی دھرتی دے ہر واسی اپݨی مٹی دے ہر ذرّے کوں وڈے اعتماد نال پیار کرݨ دا سبق حاصل کیتے۔

ہر ہر قطرہ آبِ کوثر
گرد غبار ہے مشک تے عنبر
کرڑ کنڈا شمشاد صنوبر
خار دی شکل بہار دی ہے

اعلیٰ ادب حقیقت پسندانہ ہوندے، حقیقت پسندی خواجہ فرید دی شاعری دا

اہم پہلو ہے۔ خواجہ فرید دی شاعری اپنْے بھرپور تاثر، مٹھاس تے فکری گہرائی دیں خوبیاں دی وجہ نال دنیا بھر دی چوٹی دیں شاعریں وچ شامل کیتی ونج سگدی ہے۔ خواجہ فرید اپنْے زرخیز تخیل کوں تخلیقی سطح تے ورتیے تے روہی جیہیں اُجاڑ تے اُداس سرزمین کوں اپنْے تخیل دی مدد نال باغ بہشت کنوں وی زیادہ دلکش بنْا ڈِتے انہاں جتھاں زندگی دیں کئی صداقتیں مثلاً حُسن، عشق تے ہجر وصال کوں اپنْی رومانی شاعری دا موضوع بنْائے اُتھاں زندگی دیں بعض ٹھوس حقیقتیں دا اظہار وی کمال خوبی نال کیتے۔ انہیں حسن دے زوال، زندگی دی بے ثباتی تے ظاہری علوم دی نارسائی جیہیں تلخ حقیقتیں کوں وڈے موثر انداز وچ پیش کیتے۔

خواجہ صاحب حسن مجازی، زندگی مستعار تے ظاہری علوم بارے روایتی شاعرانہ تخیل تے تصور دی روشنی وجہ کوئی کوڑیاں آساں وابستہ نہیں کیتیاں بلکہ خواجہ فرید دے نزدیک حسن مجازی دی کوئی بنیاد اِی کائنی۔ او فانی تے برباد تھیوݨ والا ہے تے اوندے پچھوں اپنْی زندگی گالݨ فضول ہے حالانکہ امر واقعہ ایہ ہے جو دنیا بھر دی شاعری دا زیادہ تر حصہ ایں فانی حسن دی مبالغہ آمیز تعریف تے اوندے گݨ گاوݨ تے مبنی ہے۔ خواجہ فرید دے نزدیک انسانی حسن رَت پُوں دے سوا کجھ کائنی:

حُسن مجازی کوڑا ہے فانی برباد
کتھ مجنوں کتھ لیلیٰ کتھ شیریں فرہاد
تھی کر گہلا رَت پُوں تے کردیں دھانہہ فریاد

زندگی انسان دا سب کنوں عزیز سرمایہ ہے او ایندے بارے بہوں زیادہ خوش فہمی دا شکار راہندے تے ایں عارضی تے فانی زندگی کنوں کئی کئی آساں تے اُمیداں لائی راہندے۔ جیڑھیاں ہمیشہ کوڑیاں تے بے وقعت ثابت تھیندن۔ لیکن ایندے باوجود وی انسان زندگی دی بے ثباتی بارے گھٹ شور کریندے کیوں جو ایہ

اینجھی تلخ حقیقت ہے جیندی اَٹل سچائی کنوں انکار نہ کرسکݨ دے باوجود وی ایکوں تسلیم کرݨ بہوں اوکھا ہے۔ لیکن خواجہ فرید اَپݨے کلام وچ اِنْ ڈُکھتر جاہیں تے زندگی دی بے معنویت تے بے ثباتی دا اظہار برملا موثر تے پُر زور انداز وچ کریندن:

جیوݨ دے ݙینہ ڈھائی وو یار
سٹ گھت فخر وݙائی وو یار
کتھ او پینگھ پنگھ پٹل ملکائے
ناز حسن کتھ راج بہائے
کتھ ما بھیݨ بھائی وو یار

☆

کتھ رانجھݨ کتھ کھیڑے بھیڑے
کتھ رہ گئے او جھگڑے جھیڑے
کتھ چُوچک دی جائی وو یار

☆

ماہی، منجھیاں ، ہیر سلیٹی
عطروں بھنڑی مُشک لپیٹی
گئے سب جھوک لݙائی وو یار

☆

جوبن ساتھی چار ݙینہاں دا
جھٹ پٹ ضعف بڑھیپا آندا
کوڑی آس پرائی وو یار

زندگی دی بے ثباتی دے علاوہ زمانے دی بے مروتی تے دنیا والیں دی

بے وفائی بارے وی خواجہ فرید دے کلام وچ وی حقیقت پسندانہ اظہار ملدے اوایں دنیا دے عارضی قیام کوں ہک دھوکہ سمجھدن۔ انہاں دے نزدیک چار روزہ قیام واسطے محل منارے تعمیر کرݨ تے عیش و عشرت دا سامان کٹھا کرݨ بے سود عمل ہے۔ اوایں دنیا کوں مکارہ دے ناں نال تشبیہہ ݙیندن۔ جیڑھی انسان کوں دھوکہ ݙے کرایں اپݨے آپ دو مائل کریندی ہے حالانکہ اوندی اصلیت کجھ کائنی:

ݙُنیا دا نہ تھی آشنا ہے ایہ مکارہ بے وفا!
کھانویں نہ موذن دا دغا ہے پنج کٹی تیکوں گھٹی

خواجہ فرید دا کلام زندگی تے اوندے متعلقہ حقائق نال بھریا پئے۔ علم جینکوں انسان زندگی جیہیں عزیز متاع دا وݙا حصہ صرف کر تے ایندے علاوہ بے پناہ دولت خرچ کر تے حاصل کریندے۔ اَتے اوندے سہارے ترقی دیاں وݙیاں وݙیاں منزلاں طے کریندے۔ خواجہ فریدؒ دے نزدیک حقیقت تائیں رسائی وچ کامیاب نئیں تھی سگدا۔ ایہا وجہ ہے جو دنیا دے وݙے وݙے فلسفی تے مفکر کائنات دی اصلیت بارے کوئی فیصلہ کن نظریہ پیش نہیں کر سگئے:

بطلیموس تے فیثا غورث کر کر سوچ بچار
کھوج سراغ نہ پایا پتہ تھک بیٹھے تن مار
عالم، فاضل، عارف، کامل عجز کیتا اقرار
کرن منادی رو رو کے لا یدرکہ الابصار

شاعری زندگی دے ٹھوس تے تلخ حقائق دے برملا تے واضح اظہار دی بہوں گھٹ متحمل تھی سگدی ہے لیکن خواجہ فرید اپݨی فطری تے بھرپور شاعرانہ صلاحیتیں کوں بروئے کار لا کرایں زندگی دیں ٹھوس حقیقتیں کوں ایں خوبی نال پیش کیتے جو انہیں دی شاعرانہ حقیقت نگاری وی اپݨی مثال آپ بݨ گئی۔

فکری حوالے نال ڈٖٹھاونجے تاں خواجہ فرید ہک رجائیت پسند شاعر ہا۔ رجائیت انسانی جدو جہد تے زندہ رہݨ دیں بنیادی شرط ہے۔

خواجہ فرید دا دور برصغیر دے باشندیں واسطے مایوسی تے نا اُمیدی دا دور ہا۔ پورا علاقہ اجنبی حکمرانیں دی ظالمانہ گرفت وچ ہا تے اُنھیں دے پیدا کیتے ہوئے جاگیردار اپݨے مزارعیں دا خون چوسیندے پئے ہن۔ عوام کئی پشتیں کنوں غریبی تے بیماری دے بھیانک گھاݨ وچ ٹُپیاں کھندے پئے ہن۔ جہالت دا دور ہا۔ لوک اَپݨے روشن ماضی کوں بھل گئے ہَن۔ صنعتی ترقی دا اَجݨ ناں نشان کائنا ہا۔ تے عوام تے مایوسی، نا اُمیدی تے غیر یقینی مستقبل دا خوف مسلط ہا۔

اینجھے اوکھے حالات وچ چاچڑاں جیہے دور آفتادہ تے پسماندہ قصبے وچ خواجہ فرید پیار محبت تے اُمید دے نغمے ڳندے پئے ہن۔ لوکیں وچ نویں زندگی دی بیداری تے روشن مستقبل تے بھر پور یقین انھیں دی سوہݨیں کافیں دی روح بݨ ڳئی ہَئی۔ انھیں دے محبت نال بھریے سُریلے شعر ٹُردے ہوئے دِلیں واسطے مسیحائی دا کم ڈٖیندے پئے ہَن۔ او اَہدے پئے ہن:

مولا جھوکاں پھیرو سیسی — سارا روگ اندر دا ویسی
یار فرید اَنگݨ پوں پیسی — ڈٖیسم بانہہ سِراندیاں

خواجہ فرید اپݨی فکر تے نظریات دے اظہار واسطے علامات دا بھر پور استعمال کیتے بلکہ اُنھیں دی شاعری کوں علامات تے تلمیحات دی شاعری آکھیا ونجے تاں غلط نہ ہوسی۔ کیوں جو انھیں دی ساری سوچ تے فکر علامات تے تلمیمات دے رُوپ وچ ساں تائیں اپڑی ہے۔ اور اپݨے دیس دی خوشی واسطے موسم برسات دی آمد، جھوک وَسّی دی آبادی درختیں تے جڑی بُوٹیں دی سرسبزی تے اَپݨے مقصد دی تکمیل واسطے محبوب دے وصال کوں حوالہ بݨیندن۔ ایہا وجہ ہے جو او اُمید دا پیغام دی اُنھیں

علامتیں دے حوالے نال ڈیندن۔ خواجہ فرید دی شاعری وچ اُمید دا عنصر اِتلا غالب ہے جو ہوں ساریاں کافیاں شروع کنوں آخر تائیں رجائی رنگ گھدا ہویا ہے۔ بلکہ بعض کافیاں جیندا مطلع ہجر فراق دی کیفیت دا تاثر رکھدے اُنھیں دا مقطع خوشیں دے پیغام کوں اپنے دامن وچ سانبھی کھڑے۔ ہک کافی دا مطلع ایں ہے:

درد اندر دی پیڑ ڈاڈھا سخت ستایا
ہجر فراق دے تیر دِل نوں مار موںجھایا

لیکن ایندا مقطع اُمید دے پیغام نال مالا مال ہے:

تھیاں سرسبز فریدؔ دیاں جھوکاں　　سبھوں خشکی چائی سوکاں
نند نہ ماوِن کھیر　　مولا ماڑ وسایا

خواجہ فریدؔ ایں حقیقت تے پورا یقین رکھدے ہن جو کامیابی انسان دا مقدر ہے۔ اِت واسطے ضروری ہے جو انسان دے اندر انقلابی روح ہووݨی چاہیدی ہے۔ او وَل وَل اپنے اندر منصوری جذبہ پیدا کرݨ دی تلقین کریندن۔ آہدن:

عاشق مست مدام ملامی　　کہہ سبحانی بݨ بسطامی
آکھ اَنا الحق تھی منصور

خواجہ فرید دی شاعری اپݨی تہذیب، ثقافت تے دھرتی ماتا نال پیار واسطے ضرب المثل دی حیثیت رکھدی ہے۔ اُنھیں کوں اپنے وطن تے برطانوی قبضے دا صدمہ ہا۔ او اینکوں آزاد تے خوشحال ڈیکھݨ چاہندے ہن۔ اُنھیں دے نزدیک ایہ اوں ویلھے ممکن ہا جڈاں منصوری جذبے نال کم گھن تے ملک کنوں سامراجی طاقتیں کوں باہر کڈھ ڈتا ونجے۔ آہدن:

اپنے ملک کوں آپ وساتوں　　پٹ انگریزی تھاݨے

خواجہ فرید کوں یقین ہا جو آخر ایہہ مصیبتاں سب ختم تھی ویسن تے اساڈا وطن

وَل آباد تھی ویسی۔

ہُݨ تھی فریدا شاد وَل ڈُکھڑیں کوں نہ کر یاد وَل
جھوکاں تھیسن آباد وَل ایہہ نیں نہ وہسی ہک مَنّی

خواجہ فرید کوں صرف روشن مستقبل تے یقین نہ ہا، بلکہ اُنھیں دے نزدیک ایہہ خوشیاں بہوں جلدی آوݨ والیاں ہن۔

اُجھو مارو ملیو دِل نہ ماندی تھی

بالآخر خواجہ فرید دی پیش گوئی پوری تھی ڳئی تے غیر ملکی حکمران بستر ابُورا گول کر تے روانہ تھی ڳئے۔ مگر خواجہ فرید دا کلام اَڄݨ وی اساکوں اپݨے اُمید دے پیغام سُݨیندا اِیے تے اساکوں منزلاں سَر کرݨ دی ہدایت پیا کریندے۔

ایں راہ ڈُو آدیں نہ ہا جے اَئیں قدم ڈِ یہو ڈِ ینہ ودھا
پچھو تے نہ ڈیکھیں منہ ولا حیلہ کریں سر تائیں تئیں

تاہم ایہہ مضمون خواجہ فرید دی شاعری دے تمام غیر صوفیانہ موضوعات دا احاطہ نہیں کریندا۔ ایں مضمون کوں خواجہ فرید بارے میڈے ڈُو جھے مضامین دا ہک تسلسل آکھیا ونج سگدے۔ جنھیں دے ذریعے میں خواجہ فرید دے کلام دی غیر صوفیانہ شاعری تے لکھݨ دا اَہر کیتے۔ ایندا ایہہ مطلب ہرگز کائنی۔ جو میں خواجہ فرید دے صوفیانہ کلام کوں وی لازماً غیر صوفیانہ سیاق وسباق وچ ڈِ ہداں۔

خواجہ فرید: اَج تے کل دا شاعر

دریائے سندھ اُبھے دی سنگلاخ پہاڑیں وچوں گونجدا گرجدا جیرھلے سرائیکی وسیب دے میدانی علاقے وچ داخل تھیندے تاں اوندی روانی وچ دھیما پن آویندے۔ ایں طرح کوہ سلیمان دی پتھریلی زمین ہڑند کنوں اُتے جیرھلے ختم تھی ویندی اے تاں سرائیکی وسیب دی دھرتی اپݨی ہمواری دی وجہ نال سرسبز فصلات تے باغات دی سرزمین بݨ ویندی اے۔ سرائیکی وسیب دی اینجھی ہموار، پُرسکون اَتے بھر بھری خوشبودار سرزمین ہزاریں سالیں کنوں وسݨ والے اپݨے واسیں دی مزاج وچ وی ہک سکون، قناعت، دھیما پن، رواداری اَتے انسانی دوستی دے جذبات دی پرورش کیتی اے۔ اَتے اُنھیں دے مزاج کوں ہک خصوصی کیفیت عطا کیتی اے۔ جیرھی شاید اِی پاکستان دے بے خطے وچ ہووے۔ ایہا وجہ اے جو باہر دے حملہ آور یا منتقل تھیوݨ والے لوک جیرھلے اتھاں آباد تھی گئے تاں ایں دھرتی نے اُنھیں کوں اپݨے اندر جذب کر گھدا۔ اَتے اُنھیں دے مزاج کوں وی اپݨے مزاج وچ ڈھال گھدا۔

ایہا وجہ اے جو سرائیکی وسیب وچ قلعیں دی نسبت روضے زیادہ تعمیر تھئین۔ حملہ آوریں دی نسبت صوفیاء زیادہ جنم گھدے اَتے اُنھیں اِتھوں دے لوکیں وچ جنگ جدل دی بجائے محبت، رواداری اَتے انسان دوستی دے پیغام کوں عام کیتے۔

سرائیکی وسیب اَتے اِتھوں دے واسیں دے ایں مزاج دی سوہݨی عکاسی اِتھوں دے شاعریں دے کلام وچ بہوں زیادہ ملدی ہے۔ ایہا وجہ ہے جو خواجہ فرید

دی شاعری نا صرف سرائیکی وسیب دے مزاج عکاسی کریندی اے۔ بلکہ اِتھوں دے واسیں دے نظریات، فکر، سوچ اَتے خوابیں دی شاندار ترجمان وی ہے۔

الجزائر تے فرانس دے قبضے دے خلاف جیڑھلے الجزائر وچ جنگ آزادی لڑی ویندی پئی ہئی تاں پورا فرانس اَپنی بالادستی کوں قائم رکھݨ واسطے الجزائر دی جنگ آزادی دی مخالفت کریندا پیا ہا۔ لیکن فرانس دا معروف فلسفی اَتے دانشور ژاں پال سارتر ایں جنگ آزادی دی تن تنہا حمایت کریندا کھڑا ہا۔ جئیں کنوں اہل فرانس ناراض ہَن ۔ اَتے ہک دفعہ انھیں فرانس دے اوں وقت دے صدر ڈیگال کنوں مطالبہ وی کیتا۔ جو سارتر دی زبان بند کرݨ واسطے اونکوں گرفتار کر گھدا ونجے ۔ لیکن صدر ڈیگال ایہ گالھ نہ منی اَتے آکھیا جو سارتر تاں خود فرانس اے ۔ فرانس کوں کیویں گرفتار کیتا ونجے ۔ میں ڈیگال دے انھیں الفاظ دی روشنی وچ ایہ آکھ سگداں جو خواجہ فرید خود سرائیکی وسیب اے ، اَتے سرائیکی وسیب دی سُنجاݨ اوندے بغیر ناممکن اے اَتے ایں وسیب دے بارے ہر جدوجہد اوندے پیغام دے بغیر اَدھوری ہے۔ جیویں جو اوآہدے:

اپݨے ملک کوں آپ وسا توں
پٹ انگریزی تھاݨے

سرائیکی وسیب دی شناخت واسطے سیاسی جدوجہد ہووے یا لسانی، قومیتی اَتے ثقافتی شناخت دا مسئلہ۔ خواجہ فرید دا کلام انھیں سب دی سچی اَتے حقیقی نمائندگی کریندے اَتے اوندے ہک ہک لفظ کنوں ایندی عکاسی تھیندی ہے۔ میں سمجھداں اگر دنیا دے کہیں دور دراز علاقے دا سیاح سرائیکی وسیب دی سیاحت کرے اَتے مدتیں بعد اوندے سامݨے خواجہ فرید دا کلام پڑھیا ونجے تاں او بے ساختہ ایہ آکھ اُٹھسی۔ ایہ تاں سرائیکی وسیب اے۔

اپنے جغرافیائی حالات وچ سرائیکی وسیب دے لوکیں دے مزاج اَتے کردار دی جیڑھی تشکیل تھئی اے او انسان دوستی، محبت، رواداری اَتے ہمدردی تے مبنی ہے۔ اَتے ایں بھرپور نمائندگی تو تڑے جو پوری سرائیکی شاعری دا مزاج ہے لیکن خواجہ فرید دے کلام وچ سب کنوں زیادہ نمایاں اَتے پُر اثر ہے۔

خواجہ فرید ہک صاحبِ علم صوفی ہَن۔ عربی اَتے فارسی اُتے اُنھیں کوں کافی عبور حاصل ہا۔ او فارسی شاعری تے پوری دسترس رکھدے ہَن لیکن اُنھیں ایں بیرونی شاعری دا اثر اپنی سرائیکی شاعری اُتے ہرگز نحیں پووݨ ڈِتا۔ اُنھیں گل بُلبل تے لیلیٰ مجنوں دی بجائے اپنے وسیب کنوں اپنی سرائیکی شاعری دا مواد گھدے۔ سرو سنبل دی بجائے اُنھیں شاعری وچ رکرڑ، کنڈے، بوئی، لانٔے اَتے جال بلکہ پیلھوں چُݨݨ دی کیفیات کوں اپنی شاعری دا موضوع بݨائے۔ اُنھیں ہرے بھرے باغیں دا تذکرہ کرݨ دی بجائے اُجاڑ روہی اَتے ٹوبھیں دا ذکر کیتے۔ اَتے ایں طرح بیابان روہی کوں رشک گلستان اَتے رومان پرور روہی دا مرتبہ بخشے۔ ایہہ سب خواجہ فرید دی اپنی دھرتی نال اَٹل محبت دی نشانی ہے اَتے ایں طرح اُنھیں سرائیکی وسیب دے واسیں وچ اپنی دھرتی اَتے قومیت نال محبت کرݨ دا شعور اُجاگر کیتے اَتے غیر دنیا دے رونقیں دے سامݨے احساس کمتری دا شکار ہووݨ دی بجائے اپنے دھرتی واسیں وچ اعتماد پیدا کیتے۔ اَتے اُنھیں کوں اپنے وسیب اُتے فخر کراݨ دا جذبہ عطا کیتے۔ ایہا وجہ ہے جو اَج سرائیکی لوک اپنی زبان، تہذیب ثقافت تے فخر کریندن۔ اَتے سرائیکی زبان ادب کوں کہیں ہِی مقامی زبان ادب کنوں گھٹ نیں جاݨدے۔ ایں طرح خواجہ فرید پہلا سرائیکی شاعر ہے۔ جئیں سرائیکی قومیت دی شناخت کوں اُجاگر کیتے۔

سرائیکی وسیب وچ جاگیردارانہ سماج دی وجہ نال کئی پسماندہ رسم ورواج جنم گھن گھدے، جیندے وچوں ہک عورت دی حیثیت کوں کمتر قرار ڈیوݨ ہے۔

جڈاں جو جدید دنیا وچ عورت مرد دی برابر حیثیت کوں تسلیم کیتا ویندا پئے۔ خواجہ فرید پسماندہ سماج دی ایں غیر انسانی رسم کوں مسترد کر ڈتے۔ اُنھیں غیر محسوس طور تے وڈے دھیمے اَتے علاقائی انداز وچ عورت دی حیثیت کوں اُجاگر کیتے۔ اَتے مرد دے دِل وچ اوندا احترام پیدا کیتس۔ اُنھیں اپنْی تمام شاعری وچ عورت دی زبانی اپنْے جذبات اَتے احساسات کوں بیان کیتے۔

ہُنْ میں رانجھنْ ہوئی
ریہا فرق نہ کوئی

اَتے عورت دی وفا شعاری تے جان نثاری کوں وڈے سوہنْے اَتے موثر انداز وچ اُجاگر کیتے۔

کیچ ڈو ترساں جے تائیں جیساں
جے وَل وَلساں کافر تھیساں
گل وچ پایم پریت مہار

اَتے ایں طور تے عورت دے اندر مرد دے برابر ہوونْ دا اعتماد اُبھاریے اَتے مرد وچ عورت دیں خواہیں دے حوال نال احترام پیدا کیتے۔

خواجہ فرید سو سال پہلے جنْیں مذہبی تنگ نظری دے خلاف ولا ولا اَپنْے شعریں وچ اَواز اُٹھائی ہے اوندے اثرات اَج زیادہ واضح شکل وچ اساڈے سامنْے آندے پئین اَتے اَج خواجہ فرید دے ایں پیغام دی زیادہ شدت نال ضرورت محسوس کیتی ویندی پئی ہے۔ اِت واسطے ایہ گالھ وڈے اعتماد نال آکھی ونج سکدی ہے جو خواجہ فرید اَج دا شاعر ہے۔ اَج وی مذہبی تنگ نظری کوں سو سال پہلے خواجہ فرید کتلا خوبصورتی نال بیان کر ڈتا ہا۔

مُلاں پٹھڑے معنی کردے آیت درس حدیث خبر دے

صرف صدا تے تھئے مغرور

خواجہ فرید دی شاعری وچ انسان دوستی دا پیغام بھوں موثر انداز وچ ملدے ۔انھیں تمام مذاہب دے درمیان بھائی چارے دی ضرورت تے زور ڈِتا ۔اُنھیں دا ایہہ شعر اَج وی دنیا وچ مفاہمت اَتے امن دوستی دی علامت ہے اَتے اساڈے بھوں سارے تنازعات دا خاتمہ کر سگدے ۔

رکھ تصدیق نہ تھی آوارہ   کعبہ ، قبلہ ، دیر ، دوارہ

مسجد ، مندر ، ہکڑو نور

خواجہ فرید ظلم اَتے جبر دی دنیا وچ رہندے ہوئے کڈاہیں مایوس نئیں تھئے ۔اُنھیں ہمیشہ رجائیت پسندی تے ایمان رکھیے ۔راہ وچ آون والیں ساریں رکاوٹیں دے خاتے دے یقین رکھیے اَتے اپݨے تل وطنیں کوں یقین ڈِیوائے جو منزلاں جتلا وی کٹھن ہوون ۔ہک ڈِینہ طے تھی ویسن ۔

تھل مارو دا پینڈا مارا ......   تھیسم ہک بلانگ

خواجہ فرید دی ایہہ رجائیت اَج وی سرائیکی وسیب دے واسیں دی دِل دی آواز ہے اَتے او ایں گالھ تے ایمان رکھدن جو حالات ہکو جہیں نہ رہسن اَتے خوشگوار تبدیلی ضرور آوسی ۔اَتے ایں طرح او مستقبل دا شاعر ہے ۔

ہُݨ تھی خوش فریدا شاد وَل   موجھاں کوں نہ کر یاد وَل

جھوکاں تھیسن آباد وَل   ایہا نئیں نہ وہسی ہک مٹی

خواجہ فرید دی شاعری وچ ڈُکھ دا اظہار وی وڈی شدت نال ملدے ۔ایہ خواجہ فرید دا ذاتی ڈُکھ کئے نی ۔ بلکہ پورے سرائیکی وسیب وچ طبقاتی جبر اَتے کمزور انسان دے استحصال نال سماج وچ جیڑھی بے بسی، گھٹن اَتے مایوسی دا اظہار ملدے ۔ خواجہ فرید وسیب دے ایں سارے ڈُکھ کوں اپݨی ذات وچ جذب کرتے ذاتی ڈُکھ بݨا

گھدے اُتے اونکوں شدت نال بیان کیتے ۔ ایہ ڈکھ دراصل اساں ساریں داڈکھ ہے۔ جیندا اساں خاتمہ کرنے ، اَتے اپنے وسیب کوں خوشحال بنا ونے ۔ ایہا خواجہ فرید دی خواہش تے ایمان ہے۔ اَتے اہا اُنھیں دی شاعری دی روح ہے اُتے او ایندے اُتے یقین وی رکھدن جو ایہ ڈکھ ہک ڈینہ ختم تھی ویسن☆۔

☆ ایہ مضمون سرائیکی وچ لکھیا گیا اُتے آفتاب نواز مستوئی چیف ایڈیٹر ہفت روزہ ''نیلاب'' دی خواہش تے اُردو وچ ترجمہ کرتے جزوی تبدیلی نال نیلاب وچ جولائی1999ء وچ چھاپا گیا۔ بعد وچ ایہ اردو مضمون گورنمنٹ کالج جام پور دے مجلہ کونج 2001ء وچ چھپیا۔ ایندے بعد از خود ملتان دے کئی روزنامیں اینکوں اپنا اپنا عنوان ڈے تے چھاپیا۔ حتیٰ کہ روزنامہ ''جنگ'' ڈیرہ غازی خان دے ہک نمائندہ نے اپنے ناں نال وی روزنامہ ''جنگ'' وچ چھپوایا۔ میں ایں غلط فہمی کوں دور کرن واسطے ایں مضمون کوں اصل شکل وچ شامل کریندا پیاں۔

کیا خواجہ فرید پنجابی زبان دے شاعر ہن؟

ایہ اگرچہ ہک پُرانی بحث ہے لیکن منڈھ لا کنوں گھن تے ہُݨ تائیں پنجابی دانشور اَتے لکھاری اپݨے ایں موقف تے قائم کھڑن جو خواجہ فرید ہک پنجابی شاعر ہے ۔سرائیکی وسیب تے ڈو سو سال کنوں پنجاب دا قبضہ ایندا ہک سبب ہے۔ ایندے علاوہ پنجابی حکمرانیں دی قبضہ گیری، توسیع پسندی اَتے معاشی تے سیاسی استحصال وی ایندی وجہ ہے۔ ورنہ ہی کوئی گالھ کائنی۔

میں منڈھ کنوں ہݨ تائیں پنجابی دانشوریں نال ایں مُہاڑے وچ ریہاں جو سرائیکی پنجابی کنوں اَنج زبان ہے۔ ایں سلسلے وچ میڈا ہک تفصیلی مضمون میڈی کتاب ''لسانی مضامین'' وچ شامل ہے۔ کافی عرصہ پہلے شفقت تنویر مرزا نال میڈا علمی مباحثہ وی جاری ریہا۔ جیڑھا خطوط دی شکل وچ ماہنامہ ''پاکستانی ادب'' کراچی دے کئی شماریں وچ موجود ہے۔ ہُݨ ایں مباحثے کوں وڈی مُد لنگھ گئی ہے لیکن مرزا صاحب اپݨی ضد تے قائم ہن ۔ اُنھیں 2001ء وچ خواجہ فرید دا اُردو تے سرائیکی کلام ''کلیات فرید'' دے ناں نال مرتب کیتا۔ تاں اپݨے موقف تے قائم ریہے اَتے کیفی جام پوری تے میڈے اُتے اپݨی کاوڑ وی کڈھی۔ ایں ''کلیات فرید'' وچ مرزا صاحب خواجہ فرید دے موضوعی دوڑھے وی شامل کرڈِتن (کیا ایہ وی اُنھیں دا علمی تے تحقیقی کم ہا؟)۔

پچھلے ڈینہیں جون 2011ء وچ میڈے کجھ ادبی تے تنقیدی مضامین میڈی کتاب ''لیکھے'' وچ چھپے ۔ تاں مرزا صاحب میڈی ایں کتاب تے روزنامہ

''ڈان'' (انگریزی) وچ مورخہ 4اگست 2011ءکوں اپݨے کالم ''پنجابی بکس'' وچ میڈی ایں کتاب تےFarid - Punjabi/ Saraiki or What دے ناں نال تبصرہ کیتا اَتے خواجہ فرید کوں وَل پنجابی شاعر لکھیا اَتے میکوں خواجہ فرید کوں سرائیکی شاعری لکھݨ تے نشانہ بݨایا۔ مرزا صاحب خواجہ فرید کوں پنجابی شاعر ثابت کرݨ واسطے خواجہ فرید دے ملفوظات ''مقابیس المجالس'' دے حوالے وی ڈِتے۔ کیوں جو میں ''لیکھے'' وچ ہِک مضمون ''مقابیس المجالس دے اُردو ترجمے تے ہِک جھات'' دے ناں نال شامل کیتا ہا۔ مقابیس المجالس دے حوالے نال خواجہ فرید کوں پنجابی شاعر ثابت کرݨ دی کوشش بہوں سارے قارئین وچ غلط فہمی دا سبب بݨ سگدی ہئی۔ اِت واسطے میں اپݨی عادت دے برخلاف مرزا صاحب دے انہیں الزامات دا مختصر طور تے جواب ڈیوݨ ضروری سمجھداں۔

مرزا صاحب دے کالم دے مطلوبہ حصیں دا ترجمہ ملاحظہ ہووے..........

''اسلم رسول پوری جاݨ بُجھ تے تاریخی حوالیں کنوں گریز کیتے۔ جتھوں ثابت تھیندے جو خواجہ فرید خود کوں پنجابی شاعر سمجھدے ہَن اَتے ایہ اُنہیں دے خطبات کنوں ثابت کیتا ونج سگدے۔ جیرھے رکن الدین پرہار لکھیں.......... اسلم رسول پوری خواجہ فرید دے واضح فیصلے جو زبان جیرھی چشتیاں، مہار شریف وچ اَلائی ویندی ہے۔ پنجابی ہے۔ (مقابیس المجالس صفحہ 621) جیندا مطلب ایہ ہے جو زبان جیرھی جنوبی پنجاب معہ بہاول پور وچ اَلائی ویندی ہے۔ خواجہ فرید دے نظریے دے مطابق پنجابی ہے۔ اَتے اُنہیں ایں زبان کوں پنجابی دے سوا یا کوئی ناں نہیں ڈِتا۔...... جڈاں جو مترجم (مقابیس المجالس دے) واحد بخش سیال دا تعلق بہاول پور نال ہے اَتے خواجہ فرید دا تعلق چاچڑاں ضلع رحیم یار خان نال ہا.......... خواجہ فرید چار جاہیں تے پنجابی زبان دا لفظ استعمال کیتے۔ (او صفحات ایہ ہِن

866-703-621-447)''۔ایہ ہن مزار صاحب دے کل حوالے۔

میڈے سامنے مضمون لکھن ویلھے مقابیس المجالس دا اُردو ترجمہ اکتوبر 2005ء دا ہا۔ جینکوں الفیصل پبلشرز۔ لاہور چھاپیا ہا۔ ہُن وی میڈے سامنے اوہو ترجمہ ہے۔ آؤ ہُن اُنھیں صفحیں تے پنجابی کوں فرید دی زبان دے حوالے نال گولوں۔ میں اصل ترجمہ درج کریساں صفحہ 447 تے مقبوس داعنوان ہے ''حضرت شاہ دولہ گجراتی'' ایں مقبوس وچ پنجابی دے حوالے نال ایہ گالھ لکھی ہوئی ہے۔

''.....اس کے بعد فرمایا کہ کتاب خزینۃ الاصفیاء لاؤ۔ احقر اُٹھ کر کتاب لایا اور حسب الحکم عینک اور فانوس بھی ساتھ لایا۔ آپ نے کتاب کھول کر یہ عبارت پڑھی۔ شاہ دولہ دریائی گجراتی پنجابی کا شمار اکابر مشائخ واولیاء صاحب حال وقال میں ہوتا ہے۔''

ایندے علاوہ پنجابی زبان دے حوالے نال ہی کوئی گالھ کائنی۔ کیا شاہ دولہ دا گجراتی پنجابی ہوون ایں گالھ دا ثبوت تھی سگدے جو خواجہ فرید دی زبان پنجابی ہئی۔ میڈا ایہ خیال نئیں تہاڈا کیا خیال ہے؟۔

صفحہ نمبر 621 دے مقبوس داعنوان ہے۔ ''حضرت قبلہ عالم کالباس۔'' ایں مقبوس وچ ایہ درج ہے''۔ اس کے بعد عرض کیا کہ آپ کونسی زبان میں کلام فرماتے تھے۔ حضرت اقدس نے فرمایا کہ آپ اکثر ''وہ پنجابی زبان'' بولتے تھے۔ جو علاقہ مہاراں شریف میں بولی جاتی تھی۔ بعض اوقات آپ ہندوستانی زبان میں کلام فرماتے تھے کیونکہ آپ کے شیخ حضرت مولانا فخر دہلوی قدس سرہ، کی زبان بھی ہندوستانی تھی۔''

کیا تساں ایں فرمان کنوں ایہ نتیجہ کڈھ سگدو جو خواجہ فرید دی زبان پنجابی ہئی۔ یا اُنھیں فرمائے جو میڈی زبان پنجابی ہے۔ ویسے ''وہ پنجابی زبان'' کنوں مراد چشتیاں ضلع بہاولنگر دی او زبان ہے جیندے وچ پنجابی زبان دی قدرے ملاوٹ ہے

بلاشبہ لہجہ قدرے مختلف ہے لیکن او پنجابی ہرگز کائنی۔ ''وہ پنجابی'' خاص طور تے قابل غور ہے۔ صفحہ نمبر 703 تے مقبوس داعنوان ہے۔ اونٹ کا اپنی مالکہ سے عشق ایندے وچ لکھیا ہویا ہے۔ ''لیکن اس کا ڈھانچہ جس کو پنجابی زبان میں ''کرنگ'' کہتے ہیں۔ چلنے لگا۔'' بلاشبہ پنجابی تے سرائیکی وچ بھوں سارے لفظ مشترک ہن لیکن کیا اساں اِتھوں ایہ نتیجہ کڈھ سگدوں جو خواجہ صاحب ایہ آکھیئے جو میڈی زبان پنجابی ہے۔ صرف ایں فقرے کنوں خواجہ فرید دا پنجابی شاعر ہووݨ دا مطلب کڈھݨ واضح طور تے بددیانتی ہے۔ صفحہ 866 تیں ایں طور لکھیا ہویا ہے ''حضرت اقدس فرمایا کہ کعبہ کو تباہ کرنے والے شخص کی چار علامتیں ہیں۔ ایک یہ کہ وہ کج رفتار ہوگا۔ جس کو پنجابی زبان میں ''پھڈا'' کہتے ہیں۔ کیونکہ اس کی دونوں پنڈلیاں چھوٹی پتلی اور خمدار (ٹیڑھی) ہونگی۔''

کیا اِتھوں کتھائیں ایہ ظاہر تھیندے جو خواجہ فرید آکھیا ہووے جو اساڈی زبان ''پنجابی'' وچ اونکوں پھڈا اہدن۔ یا ایہ آکھیا ہووے جو میں پنجابی ہاں یا پنجابی زبان دا شاعر ہاں یا میڈی زبان پنجابی ہے۔ اِتلے سارے اقتباسات تہاڈے سامݨے ہن۔ کتھائیں وی خواجہ فرید نہ اپݨی زبان کوں پنجابی آکھیئے نہ خود کوں پنجابی شاعر آکھیئے۔ بلکہ ایہ سارے اقتباسات خواجہ فرید دی زبان دے حوالے نال کہیں طور متعلق کائنی۔ مرزا صاحب اُنھیں اقتباسات دی بنیاد تے خواجہ فرید کوں بلاوجہ پنجابی شاعر قرار ڈِتے۔

جے تائیں ''مقابیس المجالس'' دے ذریعے خواجہ فرید دے ملفوظات جمع کرݨ دا تعلق ہے۔ مولانا رکن الدین موضع سونک تحصیل خان پور دے رہائشی ہَن اَتے کڈاہیں کڈاہیں خواجہ فرید دی مجلس وچ آندے ہَن۔ او جیرھا کجھ سُݨدے ہَن۔ اُنھیں کوں گھروں تے اپݨی زبان وچ لکھدے ہَن۔ مولانا رکن الدین کڈاہیں وی زبانیں دے ماہر نہ ہَن اَتے نہ اُنھیں کوں لسانیات دا علم ہا۔ جڈاں جو

خواجہ فرید زبانیں دا شعور رکھدے ہَن ۔کئی زبانیں دے ماہر ہَن ۔اوکڈاہیں وی اپݨی زبان کوں پنجابی نہ آکھ سگدے ہَن۔

مولانا رکن الدین اُتے بے شمار الزامات ہِن ۔حتیٰ کہ ایہ وی جو اُنھیں بعض مقابیس خود گھڑ تے شامل کیتن ۔ایندی تفصیل مقابیس المجالس دے ترجمے دے پیش لفظ وچ موجود ہے اَتے ایں کنوں زیادہ میڈے مذکورہ مضمون وچ وی ہے۔واحد بخش سیال اتھوں مقبوس ترجمے وچوں کڈھ ڈِتن۔

خواجہ فرید دے زمانے وچ سرائیکی کوں موجودہ ناں نہ ملیاہا۔او عام طور تے مقامی مانوس نال مشہور ہئی لیکن مجموعی طور تے اونکوں ہندی زبان آکھیا ویندا ہا۔خود مولانا رکن الدین وی خواجہ فرید دے کلام وچ استعمال سرائیکی لفظیں کوں ہندی آکھیئے (اِتھوں مولانا دا اپݨا تضاد وی ظاہر تھیندے)

مقابیس المجالس دی ترجمی جلد دے مقبوس نمبر 11 صفحہ 453 تے عنوان ''شیخ منصور بن الحلاج'' دے تلے خواجہ فرید دے ڈو شعریں وچ سرائیکی لفظیں داذکر کریندے ہوئے مولانا اُنھیں کوں ''ہندی'' لفظ اَہدن ہے شعر ایہ ہِن۔

عاشق مست مدام ملامی   کہہ سبحانی بݨ بسطامی

''آکھ'' انا الحق'' تھی منصور

انھیں شعریں دی تشریح کریندے ہوئے مولانا رکن الدین 457 تے 457 تے لکھدن۔

''آپ نے شیخ ابویزید بسطامی اور شیخ منصور کی اتباع کا دعویٰ کیا ہے اس وجہ سے ''آکھ'' یا کہہ ہندی میں امر کا صیغہ ہے۔نیز ''تھی'' بھی ہندی زبان میں امر کا صیغہ ہے۔''

ڈوجھا شعر صفحہ 458 تے ایہ ہے۔

سِکھ ریت روش منصوری نوں

ہُݨ ٹھپ رکھ کنز قدر دی نوں

''اس کافی میں بھی آپ نے شیخ منصور کے مشرب کو سیکھنے کی تاکید کی ہے کیونکہ ''سِکھ'' بھی ہندی زبان میں امر کا صیغہ ہے۔''

اِتھوں ایہ ظاہر تھیندے جو مولانا رکن الدین وی سرائیکی زبان کوں ہندی آہدے ہِن۔ اَتے اُنھیں دے نزدیک خواجہ فرید دا سرائیکی کلام ہندی زبان وِچ ہانہ کہ پنجابی وچ۔ افسوس ہے شفقت تنویر مرزا کوں مقابیس المجالس دے ایہ صفحے نظر نئیں آئے۔ خواجہ فرید دا سرائیکی دیوان اُنھیں دی حیاتی وچ معدن عشق ناں نال چھپیا ہا۔ ایہ مولوی نجم الدین احمد پور شرقیہ والے چھاپیا ہا۔ معدن عشق دے بعد مولوی نجم الدین احمد پوری خواجہ فرید دا اُردو دیوان 1884ء وچ چھپوایا۔ اوں دیوان دے آخری صفحے نمبر 42 تے لکھیا ہویا ہے۔

''...... مولوی محمد نجم الدین صاحب عرف معروفی کرخی سکنہ احمد پور شرقیہ ریاست بہاول پور جنھوں نے کافیاں ''ہندی'' حضرت صاحب ممدوح جمع کر کے مثنوی ''معدن عشق'' موسوم کیا۔''

اِتھوں ظاہر تھیندے جو خواجہ فرید دے سرائیکی دیوان دیں کافیں کوں ہندی کافیاں لکھیا گئے۔ ''معدق عشق'' کوں ہندی داناں ڈیوݨ اَتے خود خواجہ فرید دی حیاتی وچ ایہ مولوی نجم الدین دا اپݨا کم نہ ہا۔ بلکہ ایہ خواجہ فرید دی مرضی نال لکھیا گیا ہوسی۔ اگر خواجہ فرید آپ کوں پنجابی شاعر سمجھدے ہوون ہا تاں تاں ظاہر ہے معدن عشق اُتے پنجابی داناں ڈِتا ونجے ہا۔ نہ کہ ہندی دا۔

میڈا خیال ہے جو شفقت تنویر مرزا دا موَقف بے بنیاد ہے اوندے سارے دلائل غلط تے مسخ شدہ ہِن۔ خواجہ فرید کڈاہیں خود کوں پنجابی شاعر نہ سمجھدے ہَن اَتے ایہ ہِک اَٹل حقیقت ہے۔

ڈوہڑہ جات فریدی

خواجہ فرید دے ڈوہڑے سرائیکی ادب دا ہک متنازعہ فیہ موضوع بݨ گئین۔ حالانکہ حقیقت ایہ ہے جو شروع وچ ایہ ہک طے شدہ مسئلہ ہا کیوں جو دیوان دے کہیں قلمی نسخے وچ نہ ایہ ڈوہڑے موجود ہن تے نہ انہاں دا کوئی اَنج قلمی نسخہ ملدے۔

خواجہ فرید دی شاعری دے مزاج کوں سمجھݨ والے سارے لوکاں انہیں ڈوہڑیں کوں موضوعی قرار ڈتے مگر مسعود حسین شہاب اپݨی کتاب ''خواجہ غلام فرید'' وچ بعض ڈوہڑیں کوں خواجہ فرید دے ڈوہڑے قرار ڈتے تے نال لکھئے جو بعض ڈوہڑھیاں وچ سوز گداز پاتا ویندے۔ اِت واسطے او خواجہ صاحب دے ہوسن۔ حالانکہ مولانا غلام جہانیاں جیڑھے خواجہ فرید دے خاندان دے مرید، عقیدت منداَتے مشہور عالم ہن۔ اپݨی کتاب ''تحفت اقطاب'' وچ سوائے ہک ڈوہڑے دے جیڑھا خواجہ صاحب اپݨے مشہور مرید سید ولایت شاہ سئیں دی وفات تے لکھیا ہا۔ باقی سب ڈوہڑھیں کوں موضوعی قرار ڈتے۔ لیکن ہُݨ ایہ صورتحال ہے جو بہوں ساریں ڈوہڑھیں دے مجموعے چھپ چکین تے بعض نویں چھپݨ والیاں کافیاں دے مجموعیں وچ وی ڈوہڑے شامل کر گھدے گئین۔ انہیں وچ چند ہک مجموعے ایہ ہن۔

1: ڈوہڑہ جات فریدی: شائع کردہ ایم نواز کتب فروش ملتان ایں مجموعے وچ کافیاں تے بہتر ڈوہڑے شامل ہن۔

2: ڈوہڑہ جات فریدی: شائع کردہ مولوی فیض بخش، محمد ذوالفقار ملتان شہر ایندے وچ 58 ڈوہڑے شامل ہن۔

3: انتخاب دیوان فرید۔ معہ ڈوہڑہ جات، شائع کردہ حاجی نیاز احمد اویسی ملتان

4: دیوان فرید معہ ڈوہڑہ جات، شائع کردہ قدیمی اسلامی کتب خانہ ملتان

اِنہیں دے علاوہ ڈوہڑیں دے کئی ہئے مجموعے وی چھپے ہوئے ملدن۔ بعض کتابیں وچ وی خواجہ صاحب دے ڈوہڑے درج ہِن جنہاں دے وچوں کجھ ایہ ہِن:

1: خواجہ غلام فریدؒ از مسعود حسن شہاب

2: مٹھل فریدؒ از سرفراز حسین قاضی

3: ہفت اقطاب از مولانا غلام جہانیاں معینی مرحوم

انہیں ساریاں وچ جتلا اِی ڈوہڑے موجود ہِن حقیقتاً موضوعی ہِن۔ ایندے حق وچ سب کنوں پہلی دلیل تاں ایہا ڈِتی ونج سگدی ہے جو دیوان فرید دے جتنے قلمی نسخے ملدن۔ انہیں وچ کہیں وچ وی اے ڈوہڑے درج کائنی۔ انہیں دے علاوہ ڈوہڑیں دا علیحدہ وی کوئی قلمی نسخہ نہیں ملدا۔ جے ایہ موجودہ ڈوہڑے خواجہ فرید دے ہوون ہا تاں ضرور کہیں قلمی نسخے وچ درج ہوون ہا۔ یا انہیں دا انج کوئی قلمی نسخہ ملے ہا۔

دیوان فرید تے سب کنوں پہلے جنہیں با قاعدہ کم کیتے او مولانا عزیز الرحمٰن صاحب بہاول پوری ہِن۔ انہیں اپنٹے مرتب کردہ دیوان فریدی وچ وی کوئی ڈوہڑہ درج نہیں کیتا تے نہ کرکتھائیں ایہ ذکر کیتے جو انہیں کوں کتھائیں خواجہ صاحب دا کوئی ڈوہڑا ملیئے۔

خواجہ صاحب دے ملفوظات دے مجموعے ''مقابیس المجالس'' وچ جتھاں وی کافیں دا ذکر ملدے اُتھاں کتھائیں ڈوہڑیں دا ذکر نہیں ملدا۔ ایندے علاوہ ملفوظات کوں کٹھا کرتے مرتب کرݨ والا سائیں رکن الدین پرہاروی خواجہ فرید دے ڈوہڑیں دا کہیں ہِی جاتے وی ذکر نہیں کریندا۔

خواجہ صاحب دا پہلا سوانح نگار مرزا احمد اختر اپنٹی تصنیف ''مناقبِ فریدی''

وچ وی خواجہ فرید دے ڈوہڑیں دا کوئی ذکر نہیں کیتا۔

انہیں ساریاں گالھیں کنوں ظاہر تھیندے جو ایہ سب بعد دے ڈوہڑے ہن تے خواجہ صاحب دے نہیں۔ بلکہ مختلف لوکیں لکھ کراہیں خواجہ صاحب دے ناں نال منسوب کر ڈتن۔

اونویں جیکر انہاں ڈوہڑیں دا تنقیدی مطالعہ کیتا ونجے تاں او خواجہ فرید دے معیار شاعری تے پورے وی نہیں لہندے بلکہ ایہ خواجہ صاحب دی شاعری دے معیار کنوں بہوں گھٹ ہن۔ خواہ انہاں کوں فنی حیثیت نال ڈٹھا ونجے یا خواجہ فرید دے صوفیانہ نظریات دے حوالے نال!

جناب غلام جہانیاں معینی اپنی کتاب "ہفت اقطاب" وچ جیڑھا ہک ڈوہرا درج کیتے او ملاحظہ ہووے۔

لڈ گئے محرم راز دلیندے نال جہاندے رلا
آپ اُٹھے ونج رنگ محلاں ساکوں چھوڑا کلہا
نہ کوئی حال سُنٹے ، نہ ڈیوے آس اُمید تسلا
ملسوں پیر فرید تڈاں جڈاں سانگ بٹیسی اللہ

ایں ڈوہڑے کوں پڑھݨ دے بعد احساس تھیندے جو ایہ قطعی موضوعی اے میکوں ایں وچ نہ او سوز و گداز نظر یے، جیڑھا خواجہ صاحب دے کلام دا خاصہ ہے تے نہ او ڈکشن ، جیڑھا خواجہ صاحب واسطے مخصوص اے۔ ایہ ڈوہڑا سطحی تے عامیانہ لگدے۔ ایندے وچ اول جذبے دی او کیفیت وی کائنی جیندے وچوں گزر کراہیں خواجہ صاحب شعر آہدے ہن۔

ایں ڈوہڑے وچ تخلص کنوں پہلے لفظ "پیر" لکھیا گئے حالانکہ خواجہ فرید اپنے ناں کنوں پہلے ایہ لفظ کڈاہیں نہ لکھدے ہن۔

ڈو جھے ڈوہڑے ملاحظہ ہودن:

لکھ داد میں دِلبر کوں کراں ، جندڑی صدقے گھولے
ہن درد نام خدا دے سُݨ ڈھیر نہ ڈیویں رولے
چھنے ڈِیاں پیر دے در ، ہُݨ یار وِسم آ بولے
آکھ فرید جند قربان کریساں جے اِک واری یار چا بولے

....

عشق لیلےٰ وچ مجنوں کامل کھڑا لیلےٰ یاد کریندا
بارہ سال جنگل دے وچ چم بدن دا کھڑ سوکیندا
سگ لیلےٰ دا جاں باہر آیا پیا مجنوں پیر چمیندا
صادق عشق فرید جنہاں دا موئیں جیندیں توڑ نبھیندا

انہیں ڈوہڑیں کوں پڑھݨ دے بعد محسوس تھیندے جو اُنہیں وچ او ساریاں خامیاں موجود ہن جیڑھیاں کہیں وی سطحی کلام وچ ہوندن اُنہیں ڈوہڑیں وچ وی نہ خواجہ صاحب دا ڈکشن اے تے نہ جذبے دی کوئی کیفیت۔

ہُݨ اِتھاں سوال پیدا تھیندے جو آخر ایہ سارے ڈوہڑے خواجہ صاحب دے ناں نال کیویں منسوب تھی ڳئین۔

ایندے جواب وچ سب کنوں پہلے ایہ دلیل ڈِتی ویندی ہے جو سید ولایت شاہ صاحب جیڑھے خواجہ صاحب دے وڈے معتقد مرید ہن تے خود وی شاعر ہن۔ انہیں بعض ڈوہڑیں وچ محبت کنوں خواجہ صاحب دا ناں استعمال کیتے۔ جیندی وجہ کنوں او ڈوہڑے خواجہ صاحب دے ناں نال منسوب تھی ڳئین۔

ڈوجھی ڳالھ اے ہے جو قوال اپݨی محفل وچ رنگ جماوݨ واسطے کافی کنوں پہلے رالاپ دے طور تے ڈوہڑے پڑھدن کیوں جو کئی لوک ڈوہڑے پسند وی

کریندن ۔ اِت واسطے بعض کم فہم قوالیں پرائے ڈوہڑیں وچ خواجہ صاحب دا ناں استعمال وی کرݨ شروع کر ڈتا۔ جیندی وجہ کنوں اوعوام وچ خواجہ صاحب دے ڈوہڑے مشہور تھی ڳئین۔

ایندے علاوہ بعض کتب فروشیں اپݨے کاروبار کوں چمکاوݨ واسطے خواجہ فرید دے ناں نال ڈوہڑے چھاپݨ شروع کر ڈتے۔ایں سلسلے وچ ملتان توں ہک کتب فروش نال میڈی ڳالھ تھئی اوں واضح طور تے اعتراف کیتا جو لوک خواجہ صاحب دے ڈوہڑے طلب کریندن۔ اِت واسطے اساں انہیں دی ضرورت پوری کرݨ واسطے ایہ چھپیندوں۔

ایں ڳالھ کنوں واضح تھی ویندے جو ایں طرح خواجہ صاحب دے کلام وچ موضوعی (خودساختہ) ڈوہڑے رواج پا ڳئین۔

بعض لوکیں مطابق انہیں ڈوہڑیں دا اضافہ کوئی خاص فکر دی ڳالھ کائنی حالانکہ حقیقت ایہ ہے جو ایندے ذریعے ناصرف سرائیکی ادب وچ موضوعی ادب دا اضافہ تھئے جیڑھا بالکل افسوسناک تے گھٹیا ہے بلکہ خود خواجہ فرید دا کلام وی مسخ تھئے تے ایں طرح نال اُنھیں دی شخصیت تے خیالات تے پردے پئے ڳئین تے اُنھیں کوں ٹھیک طرح سمجھݨ وچ دھوکہ لڳݨ پئے ڳئے۔

ہُݨ بعض دانشور خواجہ فرید دے انہیں موضوعی ڈوہڑھیں دے ذریعے انہیں دے کلام تے نظریات کوں سمجھݨ دی کوشش کرݨ پئے ڳئین ۔ جیندا نتیجہ ایہ نکھتے جو خواجہ صاحب تائیں اوٹھیک 'اپروچ' نہیں کر سڳئے ۔ ایندی مثال سرفراز حسین قاضی دی کتاب 'مشعل فرید' تے مسعود حسن شہاب دی کتاب 'خواجہ فرید' اے اِنہیں مصنفین خواجہ صاحب دے کلام کوں سمجھݨ واسطے کافیں نال ڈوہڑھیں دا وی آسرا گھدے۔ جیندی وجہ کنوں او خواجہ فرید دے نظریات، شخصیت تے کلام دے اعلیٰ فنی رُتبے تائیں رسائی حاصل کرݨ توں محروم رہ ڳئین۔

دیوانِ فرید دی ماسٹر کاپی

ایں وقت ''دیوان فرید (بمطابق قلمی نسخہ ہائے قدیم) ترجمہ تحقیق تصیح خواجہ طاہر محمود کوریجہ'' میڈے سامنڑے ہے۔ ایہ خواجہ فرید دا سرائیکی دیوان ہے۔ جیرھا اُردو ترجمے نال ہے (میں زبانی گفتگو دے دوران کئی دفعہ ایں گالھ تے زور ڈِتے جو خواجہ فرید دے دیوان کوں کہیں ترجمے تے تشریح دے بغیر صرف کافیں تے مشتمل دیوان چھاپیا ونجے کیونجو میں خواجہ فرید دے کلام کوں باشعور قاری تے چھوڑنڑ چاہنداں۔ جینویں جو اُردو وچ غالبؔ تے میرؔ دے دیوان کہیں ترجمے دے چھپیے ودن۔ ایہ اَڄ دے جدید ادبی تنقیدی نظریے دا تقاضا دی ہے جیرھا ''مصنف دی موت'' دا پرچارک ہے تے متن دی آزادانہ حیثیت تسلیم کریندے)۔ ایندا تفصیلی مقدمہ دی ہے۔ اَتے آخر وچ قدیم قلمی و مطبوعہ داوین دا تفصیلی تقابلی جائزہ ہے۔ جنھیں دی تعداد ٻارھاں ہے۔

خواجہ فرید دی اَپنْی حیاتی وچ اُنھیں دا ایہ سرائیکی دیوان چھپدا ریہے۔

1: 1299ء (1882ء) ایندے وچ چھیونجھا کافیاں ہَن۔

2: 1882ء (مثنوی معدنِ عشق) ایندے وچ ہِک سو تیتری کافیاں ہِن۔

ایندے وچ خواجہ فرید دا اجازت نامہ (کاپی رائٹ دا حق) وی شامل ہے۔ جیرھا خواجہ فرید دی طرفوں ناشر کوں ڈِتا گئے۔ ایندے اُتے 1299 ہجری دا سن درج ہے اَتے خواجہ فرید دی مُہر وی ہے۔

انھیں دے علاوہ خواجہ فرید دی حیاتی وچ لکھیئے ہوئے ترئے قلمی نسخے وی لبھین۔(1)۔میاں جی برخوردار(1302ھ)۔2۔(نبی بخش مرکنڈ)1314ھ) ۔3۔حدادواجلی(1316ھ)

مکمل سرائیکی دیوان 1320ھ(1902ء) وچ خواجہ فرید دی وفات دے بعد چھپئے۔ایندے وچ سجادہ نشین خواجہ محمد بخش جیرھے خواجہ فرید دے کلہے پتر ہَن دااجازت نامہ شامل ہے۔اَتے اوندے اُتے 9۔جمادی الاوّل 1320ھ درج ہے۔ایندااناں اسرار فریدی معروف بہ دیوان فریدی ہے۔

ایندے بعد دیوان فرید (سرائیکی) دے چھپݨ دا باقاعدہ ہک سلسلہ شروع تھی گیا۔چونکہ انھیں دیوانیں وچ کتابت دیاں بھوں غلطیاں ہَن۔اِت واسطے درست متن نال دیوان فرید دی اشاعت دیاں کوششاں وی شروع تھی گیاں۔درست متن دی کوشش وچ کئی دیوان چھپن۔جھاں وچوں عام طور تے ایہ مشہور ہن۔

1: دیوان فرید (مولانا عزیز الرحمٰن خان) 1944ء (ایندے وچ مولانا نباہو دے قلمی نسخے دے حوالے مِلدن)

2: دیوان فرید (مولانا نوراحمد خان فریدی) 1978ء

3: دیوان فرید (قیس فریدی) 1992ء (ایندے وچ پیر بخش دے قلمی نسخے کنوں مدد گھدی گئی ہے)

4: دیوان فرید (جاوید چانڈیو) 1998ء (ایندے وچ اسرار فریدی اَتے مولانا عزیز الرحمٰن دے دیوان دا موازنہ ہے اَتے لفظیں دا انتخاب اپݨی صوابدید تے ہے۔

انھیں دے علاوہ کجھ بے وی دیوان ہن۔جنھیں وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق، اکرم

قریشی اَتے مختلف ناشرین دی طرفوں بقول اُنھیں دے تصیح شدہ دیوان ہن۔

ویسے تصیح دا ایہ کم شروع کنوں لگا آندے۔ خواجہ فرید دا اُردو دیوان جیرھا 1884ء وچ مثنوی معدن عشق دے ناں نال مولوی نجم الدین صاحب چھپوایا۔ اوندے اُتے وی ایہو کجھ لکھیا ہویا ہے۔

دیوان فرید دے اُتے ڈِتے ہوئے مرتبہ نسخے بلاشبہ لائق تحسین ہن۔ لیکن اِتھاں میڈی گزارش ایہ ہے جو جتلا وی قلمی اَتے مطبوعہ نسخے سامنے رکھیئے گئین اُنھیں وچوں کہیں ہک مرتب وی خواجہ فرید دا اَپݨا ذاتی نسخہ جینکوں اساں ماسٹر کاپی آکھسوں کوں سامنے نئیں رکھیا۔ اَتے نہ اوندی تلاش، گم شدگی یا موجودگی دا ذکر کیتے بلکہ اونکوں وڈی بے رحمی تے بے پروائی نال نظرانداز کیتا گئے۔

مرتبین اپݨے سامنے موجود مختلف نسخیں وچوں اپݨی صوابدید اُتے کوئی ہک لفظ منتخب کرتے کجھ دلائل ڈِے تے اونکوں اپݨے دیوان وچ شامل کر ڈِتے۔ عزیز الرحمٰن خان دے سوا ایندے واسطے کہیں مرتب نہ کمیٹی بݨائی ہے نہ معتبر محقق کنوں نظر ثانی کرائی ہے۔ بلکہ صرف انفرادی حیثیت نال ایہ دیوان چھپواڈِتن۔ اِتھاں بعض مرتبین دا اَپݨا یک طرفہ فیصلہ اَتے علمی زعم وی اساڈے سامنے آندے ایندا نتیجہ ایہ نکھتے جو ہک متن تے متفق تھیوݨ دی بجائے ہر متن وچ نواں اختلاف سامنے آگئے۔ جتھوں متن دے اتحاد دی بجائے انتشار سامنے آندے۔ ایہ سارے دیوان ڈِیکھ تے میکوں ایہ سمجھ نئیں اَئی جو آخر ماسٹر کاپی دی تلاش کیوں نئیں کیتی گئی یا اوندے بارے کہیں مرتب کوئی ذکر تک وی کیوں نئیں کیتا۔ جڈاں جو ماسٹر کاپی نہ میاں برخوردار دی ہئی تے نہ مولانا نباہو دی یا نبی بخش مرکنڈ وغیرہ دی۔ بلکہ او ہک انج کاپی ہئی جیرھی خود خواجہ فرید کنیں موجود رہندی ہئی۔ اَتے اوندا ذکر وی اساکوں مِلدے۔

خواجہ فرید جڈاں حج تے گئے تاں اُنھیں دیں ساتھیں وچوں مولانا محمد عمر

اَتے نظام قوال وی ہَن ۔ مولانا محمد عمرایں حج دے بارے اپنڑے سفرنامہ وچ لکھدن (ایں سفرنامے دا ترجمہ جناب مجاہد جتوئی اَپنڑی کتاب ''اطوار فرید'' وچ شامل کیتے ۔ میں تلویں اقتباس اُتھاؤں گھندا پیاں۔

''..... نماز کے بعد سب نے نیند کا ارادہ کیا ۔ البتہ محافظین اپنا فرض ادا کرتے رہے ۔ اس دوران حضرت خواجہ عالی جاہ نے فرمایا ۔ ایک کافی تیار ہو چکی ہے ۔ اس کو لکھ لو ۔ تو میں نے اُسی دن ہی کافی لکھ لی ۔ جس کا آغاز یوں ہوتا ہے ۔

'اَج مشبر ماب متندف بھاندے ہن

متاں ڈیس پُنل دے آندے ہن

یہ کافی حضرت کے دیوان میں شامل کر دی گئی ۔ جو حضرت کے پاس موجود تھا'' ۔

اِتھوں واضح ہے جو دیوان دی ہک ماسٹر کاپی ہئی ۔ جیڑھی خواجہ صاحب دی تحویل وچ رہندی ہئی ۔ اَتے ایں ماسٹر کاپی بارے سفرنامہ وچ ہک ہی جاہ تے ایہ وی درج ہے ۔

''..... چوروں نے قافلے پر دھاوا بولا ۔ میاں دائم کا سامان چھین کر لے گئے ۔ ہم اُن کے پیچھے بھاگے ۔ وہ سامان پھینک کر بھاگ گئے ۔ مخدوم حیدر بخش کا کچھ سامان محمد دائم کے پاس تھا ۔ اس نے مجھے دے دیا تھا ۔ وہ بچ گیا ۔ کچھ کپڑے تھے اور حضرت عالی جاہ کی کافیوں والا دیوان تھا ۔ ایک چاندی کا تعویذ ، بازو بند اُن کا میرے پاس تھا ۔ دیوان ولایت شاہ بھی میرے پاس تھا ۔ وہ بچ گیا ۔''

خواجہ فرید دا ایہ دیوان محفوظ رہیے ۔ اَتے حج دے دوران جیڑھیاں کافیاں تھین ۔ او وی ایں دیوان وچ درج تھیندیاں رہین ۔ جدہ کنوں روانگی دے ویلھے ایہ کافی تھئی ۔ جیڑھی دیوان وچ موجود ہے ۔ اَتے ایندا ذکر سفرنامہ وچ وی ہے ۔

اَج ڈوڑی سِک دیدار دی ہے
متاں ایہ نگری دلدار دی ہے

"......گیارھویں رات ہم جدہ کی بندرگاہ پر پہنچے تو لوگوں کی حالت سفر کی صعوبتوں کی وجہ سے غیر ہو رہی تھی۔ سوائے حضور خواجہ عالی جاہ کے یا دو چار احباب جناب کے باقی سب اضطراری طبع، قے اور سر درد کے شاکی تھے۔ اس حالت کو دیکھ کر حضور نے یہ کافی کہی۔

سر بھوندے تے ہاں گھردے ہن
دل لہندے تے روح پھردے ہن
چُم لہراں ماس دے گھانگے نی

اس میں نظام قوال بھی شامل حال تھا۔ کیونکہ جہاز کے مطبخ میں ایک اُبلتا ہوا دیگچہ اُس کے بازو پر اُلٹ گیا تھا۔ جس سے اُس کے بازو کا گوشت.................. چمڑا گل کر لٹ رہا تھا......"

ہُݨ اِتھاں اِتلا واضح ثبوت ہووݨ دے باوجود کہیں وی مرتب دیوان فرید دی ماسٹر کاپی دی تلاش نہیں کیتی نہ اوندا ذکر کیتے۔ نہ گمشدگی یا موجودگی داڈ سائے۔

میں اِتھاں صرف ایہ عرض کرینداں جو کیا دیوان فرید دی ماسٹر کاپی کو سامݨے رکھیۓ بغیر کہیں وی مرتب دیوان دے متن کوں سند دی حیثیت حاصل تھی سگدی ہے؟ اگر ایہ "مشقِ سخن" اَگوں تے وی جاری رہی تاں مزید اختلافات دے سوا کجھ سامݨے نہ آوسی۔

غلام محمد واصفؔ دی سرائیکی شاعری دا تعارف

تمام ہک اے۔(پاریناائیڈیز)

غلام محمد واصفؔ حاجی پور دے احمدانی صوفی تے مشہور شاعر خواجہ اللہ بخش عارضؔ دے پُتر ہَن ۔آپ خواجہ نازک کریم دے مرید ہَن اَتے خود وی اپٹی گدی دے سجادہ نشین ۔اواَج کنوں تقریباً ویہہ سال پہلے لمبی عمر وچ فوت تھئے ہَن ۔ اوندا مزار حاجی پور وچ ہے تے ہُݨ اُنھیں دا پُتر میاں جمیل احمد سجادہ نشین ہن ۔جیندے نال راقم دی ملاقات وی تھئی اے۔

غلام محمد واصفؔ اپٹے والد وانگوں فارسی ،اُردو تے سرائیکی وچ شعر آہدے ہن ۔ جیرھا اُنھیں دے مریدیں کنیں قلمی صورت وچ موجود ہے مگر چھپیا نئیں ۔ واصفؔ دا سرائیکی کلام زیادہ تر مولود، کافی تے ڈوہڑے تے مشتمل اے۔آپ دے کلام دا موضوع حسن وعشق، حمد، محبت اَتے تصوف اے۔

شاعرانہ حیثیت نال واصفؔ دا کلام اپٹے والد عارضؔ دے کلام کنوں گھٹ اے۔مگر فنی طور تے عروض تے او مکمل عبور رکھدن۔

غلام محمد واصفؔ دے کلام وچ اپٹے مرشد خواجہ محمد بخش نازکؔ دی محبت دا بہوں ذکر مِلدے ۔ وحدت الوجود دے خیالات نال وی اُنھیں دا کلام بھریا پئے۔

ایندے علاوہ اپٹے آپ کوں مٹاوݨ دی تعلیم وی عام ملدی ہے۔مثلاً

نہ خدا وچ کعبے ملدے نہ مسیت مندر وچ
نہ شہریں نہ جنگلیں ملدا نہ باس نہ بر وچ
نہ گنگا نہ جمنا ملدا نہ پہاڑ پتھر وچ

واصفؔ آپ کوں آپ مٹاویں پچھے آپ اپنْے گھر وچ

ایں موضوع تے ہِک بیاڈ وہڑا ملاحظہ ہووے:

کئی مسجد کئی مندر پُجن کئی کعبے وچ وڑدے
عاشق صادق رکھدن ہر جا تانگھے رُخْ دِلبر دے
اپنْے آپ وچ پا جھاتیاں ڈینہ رات نظارے کردے
واصفؔ رند موجود ہر دم آپ کوں سجدے کردے

وحدت الوجود تے اپنْے آپ کوں مِٹاونْ دے بعد ہِک صوفی شاعر دا وڈا موضوع عشق ہوندے ۔ جینویں ابن عربی دا آکھنْ ہے عشق اساڈا دین ہے۔ ایں بارے وچ اُنھیں دے خیالات ملاحظہ ہووِن۔

عشق اِسلام ایمان اساڈا عشق ہے روح حیاتی
عشق ہے کعبہ مسجد مندر عشق ہے مرشد ذاتی
عشق دے درد کشاں اندر چھک دِلبر لایم چھاتی
واصفؔ ذاتِ الٰہی پاتم مظہر نازک جھاتی

کوٹ مٹھنْ دے بارے وچ اُنھیں دا ہِک ڈوہڑا ملاحظہ ہووے:

نین نرالے نازک دے بھر پیتیاں کیف براُتاں
مردیاں دلیں شکستاں کوں دِل عیاں آب حیاتاں
وہم گمان خودی دے مر گئے گم تھیاں ذات صفاتاں
ساقی کوٹ مٹھنْ دی دھم وچ مست پھراں دن راتاں
واصفؔ جتھ کتھ ڈیکھاں جلوے ایمن تے میقاتاں

اِتھاں ہِک کافی دا مطلع ملاحظے ہووے۔ جیندے وچ اُنھیں اپنْی آخری خواہش دا اظہار کیتے۔

اجل واصف جڈاں آوے محمد شکل ڈکھلاوے!
زباں صلی علیٰ گاوے ہو سر سجدہ ادا وانگوں

غلام محمد واصف صوفیانہ شاعری دے علاوہ حسن و عشق دی شاعری بھوں مؤثر الفاظ دی کیتی ہے۔ اُنھیں کافیاں اَتے ڈوہڑے دی لکھین۔ جیرھے انسانی جذبات دا بھرپور اظہار ہِن۔ غلام محمد واصف کوں لفظیں دا بہتر انتخاب اَتے اُنھیں دا برمحل ڈاوی اندے۔ اِتھوں ساکوں پتہ چلدے اُنھیں دی فن خطابت تے خوب دسترس ہئی۔ ایندے نال اُنھیں دی شاعری دا تاثر گہرا تھیندے۔ اُنھیں دی ہک کافی دے کجھ شعر ملاحظہ ہوون:

شالا مانڑیں یارجوانی
آ مِل وے مٹھل دِل جانی

ایہا دِلڑی روز اَزل دی
ہے بدھڑی زُلف پُنل دی
خم پیچ سیاہ کاکل دی
تھئی قید قیامت تائیں

لب لعل دا کیف قمر وچ
گل لالے کوں داغ جگر وچ
لُک چندر گیا ہج اَبر وچ
ڈِتی جھلک جڈاں پیشانی

ہک ڈوہڑہ ملاحظہ ہووے۔ واصف بعض پُرانے کلاسیکی شاعریں مثلاً حمل لغاری وانگوں ڈوہڑے وچ پنج مصرعے شامل کریندے ہِن۔

سسی کوں مار ماراں ڈیوے ہر ویلھے ہر پہر وچ

کیچی بے وفا ہن پچھی تیکوں سب گئے کلہڑا بر وچ
آکھیُس کوئی تقصیر میڈی ہے، نمیں اصلوں ڈوہ دِلبر وچ
یا ہوندے ہم نتاں ہانہیں ، یا عیب ڈٹھس کمتر وچ
واصف یار دی تھی ہویاں ، موئیں جیندیں حشر قبر وچ

بہر حال مختصراً ایہہ آکھیا ونج سگدے جو خواجہ غلام محمد واصف بنیادی طور تے ہک اہم شاعر ہن ۔ جیڑھے وحدت الوجود دے پیرو ہن اَتے خواجہ فرید دی شاعرانہ روایت نال تعلق رکھدن ۔ اَتے انھیں خواجہ عارض اَتے خواجہ فرید دی تقلید وچ عوامی زبان کوں ذرائع اظہار بنا تے ناصرف اپنے خیالات کوں عوام تائیں پُجائے بلکہ سرائیکی زبان کوں وی مقبول بناوݨ وچ اپنا تاریخی فریضہ ادا کیتے ۔☆

☆ایہ مضمون میں 1986ء وچ لکھیا ہم ۔ ہُݨ پروفیسر رانا غلام یٰسین غلام محمد واصف دا اصل دیوان لبھ گھدے ۔ تے اینکوں شائع کریندے پین ۔ اُنھیں میکوں قلمی نسخے دی فوٹوسٹیٹ پڑھݨ واسطے ڈِتی ۔ میں اوندی روشنی وچ تھوڑی جیہیں ایں مضمون وچ ترمیم کیتی ہم ۔

حاجی احمد فگار اَتے روشن ضمیر دا قصہ

اسطور ہک اینجھا تصور ہے جیندے ذریعے اساں دنیا کوں سمجھن دی کوشش کریندوں (ایلن واٹس)

میں سکول وچ پڑھدا ہم جڈاں پہلی واری روشن ضمیر دا قصہ اپنے ہک ہم جماعت کنوں سنڑیم۔ او ایں قصے کوں وڈے جذبے نال پڑھدا ہا، اَتے ایں قصے دی دردناکی دا ذکر وی کریندا ہا۔ میں اگر چہ اوں ویلھے روشن ضمیر دے ڈکھیں کنوں متاثر تھیوم لیکن ایندے بارے کڈاہیں سنجیدگی نال نہ سوچم۔ اَج جڈاں میں اپنے مخلص یار تے سرائیکی دانشور سئیں روشن ضمیر (روشن ملک، واں بھچراں، میانوالی) دی خواہش تے حاجی احمد فگار دے لکھیئے ہوئے قصے روشن ضمیر بارے لکھدا پیاں تاں وَل ایں قصے کوں پڑھیم۔

روشن ضمیر دا قصہ اگر چہ سرائیکی علاقے وچ وڈی مد کنوں رائج ہے لیکن ایندے بارے تاریخی طور تے کجھ نئیں آکھیا ونج سگدا۔ کیوں جو ایہ یقیناً ہک غیر تاریخی لوک قصہ ہے جیرھا ٻئے لوک قصیں وانگوں اپنی دردناکی اَتے فوارقِ عادات، واقعات دی وجہ کنوں عوام وچ مقبول تھئے۔ موجودہ یا ایں کنوں پہلے قبائلی سماج وچ عام طور تے اُہا ڑیجھڑی زیادہ مقبول تھیندی ہئی جیندا تعلق کہیں بادشاہ، شہزادے یا سوداگرزادے دے ڈکھیں نال ہووے ہا۔ ایں قسم دے اکثر قصے جاگیردارانہ سماج وچ مشہور تھئین۔ کیوں جو جاگیردارانہ سماج وچ جیویں تاریخ بادشاہیں دے گرد گھمدی ہئی اینویں لوک قصے دی ہک مدتائیں بادشاہزادیں دے لیڑوں اوڈوں پھردے ہَن۔ (ہک ہا بادشاہ)

روشن ضمیر دا قصہ کافی مشہور قصہ ہے۔ اَتے ایندے بارے ٻہوں سارے

شاعریں نظماں لکھین اَتے دیہات وچ رائج تھیٹریں اینکوں ناٹک دی شکل وچ وَل وَل عوام دے سامنے پیش کیتے۔

بلاشبہ ایہ ہک غیر تاریخی قصہ ہے۔ مگر سچائی نال پُر ہے۔ ایندے وچ جاگیردارانہ سماج دی پوری پوری عکاسی ملدی ہے۔ متزائی ماء دا کردار، رشوت خور قاضی دا فتوئی، فوق العادات واقعات دے ظہور دے ذریعے انسانی خواہشیں دی تسکین، اَتے بادشاہیں دا جابرانہ عمل وغیرہ۔ ایہ سب جاگیردارانہ سماج دا پورا نقشہ پیش کریندن۔ ایں قصے وچ عام لوک قصیں وانگوں جزوی اختلاف وی پاتے ویندن۔ جیویں جو حاجی احمد فگار دے قصے وچ روشن ضمیر کوں بھورے وچ رکھن دی عمر اٹھاراں سال ہے لیکن کریم بخش واصلؔ (میں واصل کوں اوندی آخری عمر وچ ملیا ہم۔ اوہوں کس پرسی دے حال وچ ہا) دے قصے وچ بارھاں سال تے پیر بخش پیرلؔ دے قصے وچ پندرھاں سال۔ ایندے علاوہ پیر بخش پیرلؔ دے قصے وچ روشن ضمیر دا زمرد بیگم کنوں خریت منگݨ دا واقعہ وی باقی ڈو قصیں کنوں مختلف ہے۔ تاہم انھیں جزوی اختلافات دے باوجود مجموعی طور تے قصے دا مرکزی خیال ہکو ہے۔

روشن ضمیر دے قصے کوں اکثر شاعریں ناٹک دی شکل وچ لکھیئے۔ (میڈے بچپن وچ سرائیکی وچ ناٹک شاعری دا کافی کم ہا) انھیں نظم تے نثر کوں آپت وچ رَلا مِلا ڈِتے اَتے سرائیکی نال اُردو کنوں وی کم گھدے۔ ایہ ''نثر گرگی'' ترئیے قصیں وچ موجود ہے۔ (ایہ اگر خامی ہے تاں ہک ورود وچ انھیں قصیں وچ عام ہئی اَتے اینکوں مرثیں وچ وی ڈِٹھا ونج سگدے)۔

انھیں ترائے قصیں دا تفصیلی مطالعہ کرݨ ڈھیر سارے وقت دا تقاضا کریندے۔ تاہم ابتدائی طور تے انھیں ترئیے شاعریں دے کلام دا موازنہ کرݨ مناسب ہوسی۔

مترائی ماہ جیر ھلے روشن ضمیر نال اپنڑے عشق دا اظہار کریندی ہے تاں حاجی
احمد فگار ایں واقعے کوں ایں بیان کریندن۔

جی آیا تے ہر دم آیا، میڈے دِل ڈکھی دی دھیر
زخمی کیتا عشق تیڈے میکوں لگا غضب دا تیر
وانگ مچھی دے تڑپاں، روشن بھیا جگر نوں چیر
فگار اکھیں رت رووِن ہر دم، میڈے بندنہ ہوندے نیر

ایں واقعے کوں کریم بخش واصل ایں بیان کریندن:

مار مُکایا صورت تیڈی، ماری برہوں دی کٹاری
بھیڑی دِلڑی بیکدی دردی سک لہا چا ساری
حال غماندا کیکوں سُناواں کرکے سینہ پاری
عشق میڈے دی رمز نیاری پھس وگی جندڑی پیاری
کر منظور توں میڈی زاری تھیواں صدقے میں لکھ واری

پیر بخش پیرک دا انداز وی ملاحظہ ہووے۔

صدق سلام تیڈے توں تھیواں صدقے گھول گھماواں
تیڈے قدم قدم توں تھیواں صدقے، صدقے جاواں
صدقے تھیواں تیڈے رُخ انور توں آپلنگ بلہاواں
پیرک جنہیں چاپایا ہئی اوندیاں ہکسی ہر دم دعاواں

ہک بے واقعے بارے انہیں ترائے شاعریں دا انداز بیان، اسلوب اتے
زبان دا ورتاواڈیکھو۔ ایہ اوں ویلھے دا منظر ہے جیڑھاں روشن ضمیر اپنڑے پیو کنوں موت دا
حکم سُندے۔ حاجی احمد فگار اینکوں ایں بیان کریندے۔

حمدیاں لاء دا ڈکھی آہم میڈی قسمت واہ خدایا

بے قصور پیا آہاں قتل تھیندا یار و کہیں نوں ترس نہ آیا
ماء متراٸی پئی قتل کریندی، سکے پیو نے حکم سنایا
فگار زمانہ دشمن سارا، کر مدد بتول دا جایا

کریم بخش واصل ایں منظر کوں ایں نظم کریندے:

اَج دے نکھڑیے بی بی اماں وچ قیامت میلے تھیسن
درد اولاد بُرا ہے یارو کیویں درداں ماریاں جیسن
عدل کریسی جیڑھاں پاک خداوند، سچ تے کوڑ نتریسن
واصل سچ آکھیا ہے داناواں اتھو پیو دے پتر مریسن

پیر بخش بیرنؕ دا انداز ڈوہیں شاعریں کنوں اَنج ہے:

بے پروا ہے ذات خدا دی نہیں دم مارنؕ دی جائے
اَگے مرنا پچھے مرنا نکل اوڑک جھوک فنائے
تقدیرے میڈی اینویں آہی اَتے گلہ کہیں تے کیائے
بیرنؕ اسماعیل وانگوں اُتے رب دی من رضائے

ایں چھوٹے جہیں موازنے دے بعد میں ہُنؕ حاجی احمد فگار دے لکھیے ہوئے قصے ڈو وَل آونؕ چہنداں۔

اگرچہ لوک قصیں دے مخصوص ناٹک شاعریں دے کلام وچ کہیں قسم دے نظریات گولنؕ مشکل ہوندے۔ لیکن کلام دے فنی رتبے بارے تھوڑی جہیں گالھ کیتی ونج سگدی ہے۔ چونکہ ایہ قصے کہیں مدتائیں کاروباری ناٹک ٹولیں واسطے وی لکھیے ہوئے ہوندے ہن۔ اَتے اینکوں عام قسم دے شاعر لکھدے ہن۔ جیڑھے خود وی ناٹک دے دوران کردار ادا کریندن۔ جیویں جو کریم بخش واصل اپنی گفتگو دے دوران میکوں ڈسایا۔ اِت واسطے ایہ شاعر اپنے کلام دا فنی حوالے نال کیڑا ایں اِعتبار قائم

بے قصور پیا آہاں قتل تھیدا یارو کہیں نوں ترس نہ آیا
ماء متراٗئی پئی قتل کریندی، سکے پیو نے حکم سُنایا
فگاؔر زمانہ دشمن سارا، کر مدد بتول دا جایا

کریم بخش واصلؔ ایں منظر کوں ایں نظم کریندے:

اَج دے گھڑیے بی بی اماں وچ قیامت میلے تھیسن
درد اولاد بُرا ہے یارو کیویں درداں ماریاں جیسن
عدل کریسی جیڑھاں پاک خداوند، سچ تے کوڑ نتریسن
واصلؔ سچ آکھیا ہے داناواں ہتھو پیو دے پُتر مریسن

پیر بخش بیرنؔ دا انداز ڈوہیں شاعریں کنوں اَنج ہے:

بے پروا ہے ذات خدا دی نہیں دم مارن دی جائے
اَگے مرنا پچھے مرنا نکل اوڑک جھوک فنائے
تقدیرے میڈی اینویں آہی اُتے گلہ کہیں تے کیائے
بیرنؔ اسماعیل وانگوں اُتے رب دی من رضائے

ایں چھوٹے جہیں موازنے دے بعد میں ہُن حاجی احمد فگاؔر دے لکھیے ہوئے قصے ڈو وَل آون چہنداں۔

اگرچہ لوک قصیں دے مخصوص ناٹک شاعریں دے کلام وچ کہیں قسم دے نظریات ڳولن مشکل ہوندے۔ لیکن کلام دے فنی رتبے بارے تھوڑی جہیں ڳالھ کیتی ونج سکدی ہے۔ چونکہ ایہ قصے کہیں مدتائیں کاروباری ناٹک ٹولیں واسطے وی لکھیے ہوئے ہوندے ہن۔ اُتے اینکوں عام قسم دے شاعر لکھدے ہن۔ جیڑھے خود وی ناٹک دے دوران کردار ادا کریندن۔ جیویں جو کریم بخش واصلؔ اپنی گفتگو دے دوران میکوں ڈسایا۔ اِت واسطے ایہ شاعر اپنے کلام دا فنی حوالے نال کیڑا ہیں اِعتبار قائم

نہیں کریندے ۔ اَتے نہ فنی پختگی ڈو توجہ ڈیندن ۔ ایہا وجہ ہے جو انھیں دے کلام وچ بھوں ساریاں غلطیاں پاتیاں ویندن ۔ جیندے وچ درست لفظیں دا استعمال، تلفظ اَتے وزن دا مسئلہ شامل رہندے تاہم حاجی احمد فقیر دا کلام پڑھ تے اندازہ تھیندے جو او شاعری دے کجھ اسرار رموز کنوں واقف ہے ۔ جیویں جو اوندے اُتے ڈتے ہوئے کلام چوں کجھ اندازہ تھیندے اَتے اوندے بارے ایہ ڈسیا گئے جو بطور ناٹک کردار کم نہ کریندا ہا۔

لطفیؒ : روایت پسند شاعر

روایت ساکوں تحفظ دا احساس ڈیندی ہے پر جڈاں ذہن محفوظ ہوندے
تاں ایندا زوال تھیندے۔ (کرشنا سورتی)

عبداللطیف لطفیؒ مرحوم دی شاعری دی عمر تقریباً ویہہ سال ہے اوں شاعری وچ جیڑھا مقام بنائے او تقریباً سارا اوندی اپنی محنت دا نتیجہ ہے۔ ہک غریب دائمی بیمار تے معمولی تعلیم یافتہ دیہاتی مزدور ہوون دی حیثیت نال اگر لطفیؒ دے کلام دا جائزہ گھدا ونجے تاں یقیناً اساکوں بہوں ساری نرمی نال کم گھنناں پوسی۔ میکوں علم ہے جو انہیں دے کلام وچ کئی جائیں تیں عیب وی ملدن تیں کئی جاہیں تیں مفہوم تیں مطالب دی بجائے لفاظی دا سہارا وی گھدا اپنے لیکن بعض جاہیں تے تخیل دے افلاس دے نال نال سوہنے سوہنے مفہوم دی مل ویندن۔

لطفیؒ اگرچہ شاعری دے روایتی انداز کوں قبول کیتی رکھے تے نویں خیالیں اَتے نویں اصنافِ شاعری مثلاً آزاد تے نثری نظم کوں ہتھ وی نہیں لایا لیکن اوں پُرانڑیں ساریں اصناف مثلاً ڈوہڑا، قطعہ، مسدس وغیرہ وچ خوب طبع آزمائی کیتی ہے۔ سرائیکی وچ غزل نویں رجحانات دی حامل ہے تے لطفیؒ مرحوم کجھ غزلاں آکھ تے اپنے ایں پاسے دے رجحانات دا اظہار وی ضرور کیتے۔ اگرچہ انہیں دی غزلاں دا موضوع اوہو روایتی قسم عشق ہی رہ گئے۔

گو لطفیؒ دا کلام دا اکثر حصہ عاشقانہ جذبات دے اشعار تے مبنی ہے لیکن انہیں دی نظماں ایں موضوع کنیں ہٹ تے وی ہن جیویں جو انہیں دی مشہور نظم "نویں تہذیب" وغیرہ ہے۔

انگریزی زبان دے جواں مرگ شاعر جان کیٹس وانگوں بنیادی طور تیں

لطفن حسن وعشق دا شاعر ہے تیں ایں موضوع واسطے اوڈوہڑہ بھرپور انداز وچ لکھدے ۔ اوندے شعراوں دیکھے پھوں اعلیٰ تخلیقی اظہار دا نمونہ بݨ ویندن جیرھلے او اپݨے محبوب "نادان" وا ذکر کریندے ۔

کہیں ظالم انسان کنوں حیوان دی یاری ٹھیک اے
ہک شہر دی آبادی توں ویران دی یاری ٹھیک اے
ہر شہر دی عریاں رونق توں گستان دی یاری ٹھیک اے
لطفن ہر سیانڑے توں ہیچ نادان دی یاری ٹھیک اے

ایندے علاوہ لطفن جیرھلے اپݨی بے سیتی وا ذکر کریندے تاں اوندے کلام خصوصاً ڈوہڑے وچ جان پئے ویندی ہے ۔

آے بے سیتی شالا غرق تھیویں میکوں ڈے ڈکھیں درد کشالے
ہے جندڑی غوطیں وات میڈی پیتھاں روواں رت پرنالے
میڈے پیار دے ہڑے کوں جا کیتو بھالے بھالے
تہوں بے سیتی ایں لطفن کوں تویں ویس پوا ڈتی کالے

میں کہیں قسم دی تردید دے ڈر کنوں بغیر لطفن کوں ڈوہڑے دا ہک وڈا شاعر آکھ سگداں تے اوندے کئی ڈوہڑیں کوں (جیندے وچوں بے سیتی ، نادان تے سسی دے موضوع تے آکھے ہوئے ڈوہڑے ہن) سرائیکی ادب وچ چنگا اضافہ قرار ڈے سگداں ۔

ایہاں عام طور تے آکھیا ویندے جو شاعری واسطے ڈکھ درد پاݨ دی حیثیت رکھدن لیکن میکوں ایں حقیقت دا کھلا اعتراف لطفن دی شاعری دے مطالعے دے بعد کرنا پئے کیوں جو زندگی دیاں ساریاں بے بسیاں لطفن دی حیاتی وچ کٹھیاں تھی گیاں ہن تے ول انھیں اساڈے شاعر دے کلام کوں پاݨ ڈے ڈتی ہے تمہ ایں پاݨ انھیں دی شاعری کوں ہک وارکی مدت تئیں زندہ رہݨ دی صلاحیت بخش ڈتی اے ۔ تو ڑے جوایہ واتی ہے ۔

محمد حسین شاد تے شاعری دی زبان

جدید شاعریں دا مواد (موضوع) ہومریا دانتے کوں زیادہ شاندار ہے۔ (ساول بیلو)

مولوی محمد حسین شاؔد سرائیکی زبان دے بہوں وڈے شاعر ہن پر چونکہ او پیشہ ور شاعر نہ ہن ہیں واسطے انہاں دی شہرت پرے تئیں نہ کھنڈ سگی ۔ جے کر او ڈوجھے شاعریں وانگوں شہر شہر مشاعرے پڑھدے تاں یقیناً انھاں دا صف اول دے شاعریں وچ شمار تھیندا ۔ چونکہ انھاں زندگی بھرایہ کم نئیں کیتا ایں واسطے او گمنامی دی زندگی گزارتے ملک عدم دے واسی تھی ڳئین ۔

شاؔد ویہویں صدی دے پہلے ڈہاکیں وچ معلمی دا پیشہ اختیار کیتا تے ہک انتہائی کامیاب استاد دی حیثیت نال ہر پاسے مشہور رہن ۔ فارغ وقت وچ یا او شاعری کریندے ہن یا ول شکار کھیڈ دے ہن ۔ شکار تے انھاں بہوں شہکار قسم دیاں نظماں آکھین ۔

شاد صاحب نظم دے شاعر ہن اُنھاں زیادہ تر نظماں یا قطعے آکھین ۔ اُنھاں دی شاعری وچ شعریت ، چاشنی تے شیرینی پاتی ویندی ہے ۔ روانی تے تسلسل وی انھاں دی شاعری دے وصف ہن ۔ انہاں دے کلام کوں پڑھݨ دے بعد اندازہ تھیندے جو او فطری شاعر ہن لیکن انہاں اپݨی شاعری کوں بݨاوݨ تے سنواوݨ ڈو کڈاہیں توجہ نہ ڈتی ہئی ۔ انہاں دا جیڑھا موڈ بݨدا ہا لکھدے ہن تے ہک ڈو دوستیں کوں سُنا کراہیں ہمیشہ واسطے سانبھ رکھدے ہن او مختصر نظماں دے نال طویل نظماں لکھݨ تے وی قادر ہن ۔ بلکہ انہاں دیاں طویل نظماں زیادہ مزیدار ہوندیاں ہن ، انہاں دے کلام وچ مزاحیہ تے طنزیہ انداز وی ملدا ہے ۔ انہاں دی ہک نظم "اسوں

ماہ دا واہ شکار" دے چند بند حاضر ہن شکاریں کوں ایں گالھ دا علم ہے شکار نہ لبھن دی

صورت وچ "کدوں" دی کھاونے پوندن

تتر مردے سنجھ کوں تھولے

یوسف ودا کدوں پھولے

ڈڈھ پیا ڈیندے سارے رولے

بکر وڈے تھئے سولے

بولیاں مارن بے شمار

اسوں ماہ دا واہ شکار

شکار ناں ملن دے بعد واپسی ملاحظہ ہووے، یاریں دیاں بھجیاں وی لڑھ

ونجن،

بھجے تھے کر قطار،

واپس تھیندے ڈیکھو یار

میں پٹھم پتھی مار

پاڑ تھی گیا پانی گار

باقی رہ گیا ہک ہزار

اسوں ماہ دا واہ شکار

اوا ہنی ڈو جھی شاہکار نظم "پوہ دا شکار" وچ شکار دی تیاری ایں طرحاں پیش

کریندن:

مظفر کوٹ تے بھگوا پھولو

ولیں شکاری سارا ہولو

مرچاں ڈیوو اٹا تولو

تکھے تھیوو ہتھ کوں چولو

سارے بندے تھئے خوار
پوہ دا کھیڑیے واہ شکار

بال بلوڑے ویندیں تائیں
ھکن نہ وچ ڈاڈا سائیں
ڈکھے تھیسو وچ اُتھائیں
ڈھڑیاں زالاں منگن دعائیں

یا رب میاں خیر گزار
پوہ دا کھیڑیے واہ شکار

شکاری شکار نہ لبھن دی صورت وچ پرانے قصے ڈہریندن تے نال نال شو بناون واسطے کئی کوڑ بھتوڑ دے تروپے دی لیندن ملاحظہ ہووے۔

پچھلے حال سُناوݨ بیٹھے
سے سے کوڑ کماوݨ بیٹھے
کوڑیاں قسماں کھاوݨ بیٹھے
اہٹی پھوت جماوݨ بیٹھے

پاڑھے ماریم سہنس ہزار
پوہ دا کھیڑیے واہ شکار

ذرا شکاریں دی حالت وی ملاحظہ فرماؤ:

ٹھنڈ دیاں گولیاں کھاوݨ بیٹھے
اجاں ہر کماوݨ بیٹھے
بھا دے نال مچاوݨ بیٹھے

ٹھے سُوٹے لاون پیٹھے

چیڑی جیڑے کنڈھ کھنگار

پوہ دا کھیڈیئے واہ شکار

شکار دے سلسلے وچ شاعر دا بیٹ دے وچ گزرتھیندا رہ ویندا ہا، انھاں دی طویل نظم "بیٹ دی فضا" منظر کشی دا ہک نہ مٹݨ والا نقش ہے، ہک بند ملاحظہ ہووے۔

اُچھل تے ڈھل سارا تل پئے بھرن

ٹیڑی پوڑ کردے او جے تیں چرن

کنارے تیں پر یاں پیاں پاݨی بھرن

جتھاں ڈیکھ ہوٹے پئے سجدے کرن

تو مند باںکی حیا دار ہے

فضا بیٹ دی کیا مزیدار ہے

شاؔد صاحب ہک عوامی شاعر ہن اُنہاں دے سارے موضوعات عوام دی دلچسپیں نال وابستہ ہن انہاں دی ہک مشہور نظم "میلہ عالم پیر" دے اشعار اوںٹی روایتی تے عام فہم شائستہ زبان دے حامل ہن۔

آیا میلہ عالم پیر   خلقت کٹھی تھی کثیر

جاں وَل خاص مہینہ آوے   رَن پئی ڈاڈھے کوڑ کماوے

سر کوں پٹی روز چھکاوے   تن وچ سے سے سول جچاوے

ہے ہے آکھے میڈا پیر

رناں جوڑ کچاوے کیتے   کپڑے رَتے ساوے کیتے

موںجھاں حال ڈکھاوے کیتے   شوہر نال مکاوے کیتے

جو کجھ منگے ڈیویں پیر

شاد سرائیکی شاعری دی فکری کایا پلٹ کیتی ہے ایہ اُنہیں دا اہم کارنامہ ہے۔
اُنہیں ہوں نظماں آکھیّن جیھاں دے وچوں نظارہ جج، آرزو، پیٹ دی ہبک، رحمٰن آباد، بغدادی پیر، کہاڑی، پیلھوں، کاں، کنجری تے ونواڑ بے حد مشہور تھیّن، میں اتھاں صرف نظم ونواڑ وچوں چند بند پیش کریندا ں۔ جیندے وچ نظم دی تمہید تے اُٹھان تے چھیکڑ خصوصی توجہ دا حامل ہے:

ون واڑ دا اَج وار ہے
جھر بھر سکھو گلزار ہے
نندروں اُٹھیاں ٹپ مار کر بالیں کوں پٹ بیدار کر
ہک ڈی کوں ہکلاں مار کر ٹُر دیاں تکھی رفتار کر
خلقت سکھی چودھار ہے
ونواڑ دا اَج وار ہے
چینگیاں سبھے خوشحال ہن کئی مرد شامل حال ہن
گھروں تے بگڑے ہال ہن ٹکر پروتے نال ہن
ڈبی بھری نسوار ہے
ونواڑ دا اَج وار ہے

ڈوڈھا اولاد دے پیار کوں وی بھلواڑ یندے۔ ذرا بند ملاحظہ کرا ہے۔

کر شور عالم پہہ گیا دریا غضب دا وہہ گیا
ہر بال روندا رہ گیا دل ماء دا سہندا بہہ گیا
جو نئے گھٹایا پیار ہے
ونواڑ دا اَج وار ہے

ڈوڈھے نظم دا ہک پیارو بیہ ڈکھا ہے:

کئی چور تھی جالن پیاں ——— پٹ گوگڑے ڈالن پیاں
مالک دا گھر گالن پیاں ——— ڈڈھ ہال دا پالن پیاں
کھاونڑ ایہو مردار ہے
ونواڑ دا اَج وار ہے

محمد حسین شاؔد دی شاعرانہ زبان دی خصوصی توجہ منگدی ہے۔ ہُن میں اِتھاں ایندے بارے وی کجھ گالھ کریساں۔ روس دے مارکسی دانشوریں دا ہک گروپ اپنْے آپ کوں "لفظیں دا مزدور" سڈ یندا ہا۔ جدید ساختیاتی نظریہ دی مقبولیت شاعری تے ادب وچ زبان دی بنیادی اہمیت کوں واضح کیتے تے شاعر تے ادیب واقعی اَج دی لفظیں دے مزدور ہِن۔ جے شاعری والے لسانی پہلو دا مطالعہ کیتا ونجے تاں زبان تے محمد حسین شاؔد دی گرفت سامنْے آندی اے تے ایویں لگدے شاعری صرف زبان دی ہنرمندی داناں اے۔ ایں سانگے ساڈی روایتی شاعری فن خطابت دے اثر تلے رہی ہے۔

مشہور انگریز شاعر ولیم ورڈز ورتھ (1770ء۔ 1850ء) آکھیا ہا جو شاعری جذبات دے بے ساختہ اظہار داناں اے۔ میکوں ایں تعریف نال زیادہ اختلاف کائنی لیکن ورڈز ورتھ ایندے وچ زبان دا رول نظر انداز کر ڈِتے۔ اساں اپنا ہر خیال ہر جذبہ ہر واردات ڈوجھے تائیں زبان دے ذریعے پُچیندوں کیونکہ زبان دے بغیر ابلاغ ممکن اِی کائنی بلکہ حقیقت وچ کہیں جذبے اَتے کہیں ذہنی کیفیت دا کوئی وجود کائنی۔ ہر جذبہ، ہر خیال، ہر شئے زبان دے ذریعے اپنْے وجود دا اثبات کریندی اے۔ اِت واسطے جیکر شاعری جذبات دے بے ساختہ اظہار داناں اے تاں اظہار دی بے ساختگی لفظیں دے نال ممکن اے۔ جیرھے ایں بے ساختگی کوں اگوں تے منتقل کرن، اَتے قاری اپنْے اندر او ہا بے ساختگی محسوس کرے، اَتے

اپناImageشاعر دےImageنال رلا سگے تاکہ گالھ سمجھ آوے۔ میڈی تائید وچ دنیا بھر دے وڈی شاعری کوں پیش کیتا ونج سگدے۔ سرائیکی وچ خواجہ فرید (1845ء تا 1906ء) دی شاعری ایندی مثال ہے۔ انھیں دا ہک شعر ملاحظہ ہووے۔

جاں ڈیکھا جھڑ مینہ رکݨ مݨ کوں　　روواں کر کر یاد سجݨ کوں
اکھیاں ہلکن منہ ڈیکھݨ کوں　　گل لاوݨ کوں پھٹکݨ باہیں

"اکھیں ہلکن" اتے "پھٹکن باہیں" دے وچ جذبات دے اظہار دی جیڑھی بے ساختگی موجود اے او ایں شعر کوں ساری تاثیر ڈیندی اے۔ اتے ایہ زبان دے مناسب الفاظیں دے استعمال نال ممکن تھئی ہے۔ میں خواجہ فرید دے پورے کلام دا ایں حوالے نال جائزہ گھن سگدا ہم۔ لیکن اتھاں میں بہترین منظر نگار شاعر محمد حسین شاد دی شاعری کوں سامݨے رکھ تے ڈیہدا پیاں جو انھیں اپݨی شاعری وچ اظہار دی بے ساختگی سانگے زبان کوں کیویں کم وچ آندے۔

اتھاں شاد دی ہک نظم "بیٹ" دی فضا وچوں کجھ بند پیش خدمت ہن۔ ایہ نظم اپݨی منظر نگاری دی شاندار مثال ہے لیکن ایہ مثال او ویلھے بݨی اے جیڑھے شاعر اپݨے جذبات دے اظہار واسطے چست، برجستہ اتے موقع دے مناسب لفظ منتخب کیتن اتے انھیں دے آپت وچ سوہݨی بندش دا اہتمام وی کیتے۔

وچھی نرم نازک جتھاں ریت ہے
نہ تنکا نہ کنڈڑا نہ کئی چھیت ہے
وٹل دے کنارے صفا کھیت ہے
مہیں کوں اڑاہیں وڈا ہیت ہے

جو مالیں دا مسکن وی چودھار ہے

فضا ہیٹ دی کیا مزیدار ہے

مٹھے کھیر کانہیں دے بسیار ہن
پلاوݨ دی خاطر او تیار ہن
منڑیں منہ مکھݨ دے تھتے دار ہن
وپاریں دے ٹھنیں دے کھڑ کار ہن

اے روغن دی منڈی تے بازار ہے
فضا ہیٹ دی کیا مزیدار ہے

انہیں بندیں وچ وچھی نرم نازک ریت ، تنکا ، کنڈڑا چھیت ، ہیٹ اتے ماہیں دا مسکن جہیں لفظیں دا موقع دے برمحل اتے چست ہووݨ شعر وچ روانی اتے بے ساختگی پیدا کیتی ہے۔ جیویں اُردو وچ میر دی شاعری وچ پاتی ویندی ہے۔ ایویں تلویں بند وچ منڑیں منہ ، ٹھنیں دے کھڑکار ، روغن دی منڈی تے بازار دے الفاظ دے استعمال منظر دی تصویر کشی وچ بنیادی رول ادا کیتے اتے ایں طرح شعر وچ شعریت پیدا کیتی اے۔

اساں اگر کہیں وی شعری تخلیق دا زبان دے استعمال دے حوالے نال تجزیہ کروں۔ تاں جیرھی تخلیق جیرھے حوالے نال موثر ہوسی اوندے وچ اوں حوالے نال مناسب زبان دا استعمال سامنے آوسی اتے انہیں دا استعمال کہیں دی حقیقی تصویر کشی واسطے ضروری ہے جو واقعہ اتے زبان کوں مساوی ہووݨا چاہیدا اے۔ میڈا مطلب ایہ ہے جو کہیں واقعے یا منظر کوں بیان کرݨ واسطے او نجھا لفظ استعمال ہووݨ چاہیدا جیرھا اوندی حقیقی اتے سچی طور تے نمائندگی یا تصویر کشی کرے۔ ایہ ہے کہیں لفظ دا کہیں واقعے دا مساوی ہووݨ۔

اگر کوئی شاعر اپنے خیالات دے اظہار واسطے اوندے مساوی زبان استعمال

نہیں کریندا تاں اوندا نہ درست اظہار تھیندے نہ ابلاغ تھیندے اَتے نہ منظر کشی تھیندی ہے (وٹگن سٹائن واقعہ تے زبان دے تعلق تے فکر انگیز بحث کیتی ہے)۔ تاہم ہیئت پسند نقاد زبان دے ورتاوے کوں بنیادی حیثیت ڈیندن۔

محمد حسین شاد ہک انجھا شاعر اے جیکوں صحیح لفظیں دے انتخاب تے قدرت حاصل اے۔ صرف ایہ گالھ نیں بلکہ او اُنھیں لفظیں دا استعمال وی ٹھیک طرحاں تے کریندے اَتے ایں طور تے کہیں واقعے دی بھرپور تصویر کشی کرݨ وچ کامیاب رہندے۔ ایں حوالے نال شاد دی نظم ''پوہ دا شکار'' ڈیکھو۔ جو اُنھیں دی نظم وچ حسنِ لطافت کیتے کردار منتخب کرتے انھیں حالت زار بیان کرتے اَتے اوندے حوالے نال زبان وچ برمحل لفظیں دا انتخاب کرتے اَتے اُنھیں دی آپت وچ جوت کرتے کیا خوب منظر کشی کیتی ہے:

سُݨو قصہ شکاریں دا	اِنھاں بڈھیں تے ڈھاریں دا
سُݨاواں ڈکھ ڈکھاریں دا	ہا کنجھا حال ساریں دا
سکھو نقشہ جما ڈیہاں	تے حالت سبھ ڈسا ڈیہاں

....

کئی ہمن ڈپرے کئی ہمن ڈورے
کہیں کوں آہدے راتیں دھوڑے
رتج دے مارے ڈنگے ڈوڑے
ہِٹ پڈیں کھ دے گھوڑے

سارا ٹھالا ہا بے کار
پوہ دا کھیڈیے داہ شکار
ہک شکاری تھیا لاچار

پچھے کیتا درد آزار
چیل تے آکھے منکھیں مار
بگلیں ہک تے ماریں چا
جیویں مارے سٹ لوہار
پوہ دا کھیڈیئے واہ شکار

اُتلے بندیں وچ اظہار دی بے ساختگی واسطے جیرھے لفظ مثلاً ڈِپرے، ڈورے، رتیج دے مارے، ڈِنگے ڈِوڑے، ککھ دے گھوڑے، جیویں مارے سٹ لوہار استعمال کیتے گئین۔ اُنھیں لفظیں دے استعمال جیرھی شاندار منظر کشی کیتی اے۔ او شاعر دی زبان تے قدرت اَتے واقعے تے لفظیں دے مساوی ہوون دے لسانی شعور دا شاندار اظہار اے اَتے میڈے نزدیک ایہ سب زبان دی فعلیت اے جو اعلیٰ شاعری دی تخلیق ممکن اے۔

مختصراً محمد حسین شاد دی شاعری دے موضوعات وکھرے ہن۔ انھیں دی شاعری تے ماضی دے کہیں وڈے شاعر دی چھاپ کائنی۔ اوندا تصوف اَتے عام طور تے حسن و عشق نال کوئی تعلق کائنی۔ او معروف شاعرانہ اصناف کافی، مثنوی تے ڈوہڑے دے پابند کائنی۔ اُنھیں اپنا رستہ آپ بنائے جیرھا تخلیقی قوت دی بنیاد تے ہے۔ محمد حسین شاد دی زبان اَتے ڈکشن خاص ہے۔ اَتے اسلوب وی منفرد ہے۔ میڈے خیال وچ او اپنی شاعری دی انفرادیت دے حوالے نال ہمیشہ زندہ رہسن۔

شاکر تونسوی دی شاعری

انسانی شعور سانڑے وجود دا تعین نہیں کریندا بلکہ ایندے برعکس سانڑا سماجی
وجود سانڑے شعور دا تعین کریندے۔(مارکس)

شاکر تونسوی سرائیکی زبان دا ہک ''جنونی'' شاعر ہے۔اوں اپنٹی ساری حیاتی شاعری واسطے وقف کر ڈِتی ہے۔او ہک سدھا سادا اَتے شریف النفس انسان دی ہے۔اوندا ناں غلام محمد ہے اَتے او ایں وقت تقریباً پونجاہ دے پیٹے وچ ہے۔ تونسہ دی صدر بازار وچ اوندی چھوٹی جہیں تمباکو والی دکان تے ہر ویلھے علم ادب اَتے شاعری دا چرچا رہندے اَتے ادب دی تاریخ وچ ہک اِنڑ مٹ یادگار دے طور تے محفوظ تھیندا پئے۔

شاعر دی تعلیم معمولی ہے لیکن او شاعری وچ موجودہ وقت دے ہک وڈے شاعر سئیں جانباز جتوئی دا شاگرد ہے اَتے اُنھیں دے رنگ وچ لکھدے تے خوب لکھدے۔

شاکر دے کلام کوں ڈو حصیں وچ ونڈیا ونج سگدے۔ہک حصہ کلاسیکی انداز وچ عشق محبت دیں واردتیں اَتے تاثرات نال تعلق رکھدے اَتے ڈوجھا حصہ مظلوم عوام کوں احساس زندگی ڈیواونڑ واسطے وقف ہے۔

کلاسیکی انداز دا کلام بہوں مؤثر اَتے جاندار ہے اَتے وڈے وڈے شاعریں دے کلام دے مقابل رکھیا ونج سگدے۔

سانڑے اجڑے حال دی بھال نسی کوئی ورد نئیں دلدار دے وچ
اَج بے مُل تھی کے وکدے پئے ہئیں ظلم والے بازار دے وچ

لاغرض کوں کوئی غرض کنیں ساڈی جیت دے وچ نہ ہار دے وچ
ایہ کیجھا خلق دا خالق ہے اجاں بیٹھے سوچ وچار دے وچ

ہک قطعہ ملاحظہ ہووے:

تکبر دے ہوندن اینویں کئی جھاڑے
خدا دے مقابل وی مخلوق رہی اے
ایہے زور شاکر ہمیشہ نئیں رہندے
نہ کاغذ دی بیڑی کڈیں پار تھئی اے

پاکستان ڈیموکریٹک پارٹی دے نال نظریاتی دلچسپیں دے باوجود شاکر تونسوی مزدوریں اتے غریبیں دی حمایت وچ پیش رہیے۔ شاکر دی ایں قسم دی عوامی شاعری وچ وڈا جوش اتے زور ملدے۔

اتھے ستم دی دور وچ کیہ تائیں کوئی جی سگے
کیہ تائیں کرے کوئی خون وی اپنے ضمیر دا
غیرت جتھاں غیور دی بے مُل وکا ونجے
رہزن جتھاں وٹا گھڑے جبہ فقیر دا

ہک بیا بند ملاحظہ ہووے۔ غریب اتے مظلوم عوام دیں مجبوریں دے اظہار نال ظالمیں دی خودساختہ اہمیت دا پول وی کھولیا گئے۔

توں زر نہ ڈیندا زرداریں کوں کھن سگدے ہن چٹیاں
اج رج جو ہے کھڑ رہ ویندیں کوں کیوں نہ مارن جھٹیاں
ہُن حق انصاف دی اکھیں تے ہن ظلم زلل دیاں پٹیاں
اتھ کجھ توں باں غریبیں دے ہے مردان مار تکھیاں

انہیں اپنی غزل وچ رومانوی موضوعات کوں تخلیقی انداز وچ پیش کیتے۔

محبت وچ قدم رکھنا کوئی آسان نئیں ہوندا
اُوڑوں پتھر دی آ لگدن جتھوں امکان نئیں ہوندا
کیتو دعوٰی محبت دا زما نہ درد کئی ڈیسیا
اتھے بے درد لوکیں کوں کوئی ارمان نئیں ہوندا
ایں منزل وچ مصیبت دے کئی اوکھے وقت دی آندن
سوا دردیں دے عاشق دا کوئی سامان نئیں ہوندا

شاکر تونسوی اَپ دے اکثر کامریڈیں وانگوں ترقی پسندی کوں فیشن دے طور تے قبول نئیں کیتا بلکہ ہک مزدور ہوون دا خود تجربہ کیتے تے گورکی وانگوں اپنی شاعری دے موضوعات کوں خود دریافت کیتے تے شاعری کوں سماجی تبدیلی واسطے استعمال کیتے۔ شاکر تونسوی دی شاعری پڑھ کراہیں شعور تے سماجی وجود دے رشتے سانگے بارے مارکس دی بصیرت دی تجربی تصدیق تھیندی ہے۔

غلام حسین زائر دی ترقی پسندانہ شاعری

جڈاں اوں لوکیں کوں آکھیا اپنے ہمسائیں نال محبت کرو جڈاں لوکیں دے
پیٹ بھریے ہوئے ہِن۔ اَج حالات بدل چکن۔ (برتولت بریخت)

غلام حسین زائر مشہور سرائیکی شاعر ہِن۔ اُنھیں ابتدائی طور تے 1922ء وچ شاعری شروع کیتی اَتے میاں نبی بخش عاقل دی شاگردی اختیار کیتی لیکن اُستاد کنوں اصلاح بہوں گھٹ گھدی۔ کیوں جو اُنھیں کوں استاد موجب اصلاح دی زیادہ لوڑ کائنا ہئی۔ اپنی کاروباری معروفیت پاروں زائر 1938ء وچ شاعری چھوڑ ڈتی۔ اَتے وَل ڈوجھی دفعہ 1964ء وچ شروع کیتی۔

غلام حسین زائر ڈیرہ غازی خان دے رہائشی ہِن۔ اُنھیں نال میڈے کافی قریبی تعلقات ہِن۔ او ڈیرہ غازی خان دے ہِے بزرگ شاعر نور محمد سائل دے ہم عصر ہِن۔ غلام حسین زائر دے مطابق او سرائیکی زبان دے لکھاری شاعر اَتے ملتانی قاعدہ دے مصنف سئیں قاضی فخر الدین راضی (وفات 1933ء) دی زیر صدارت مشاعرے وی پڑھدے رہیں۔

غلام حسین زائر پہلے پہلے سی حرفی ڈھولا لکھیا۔ ایندے بعد مولود وی لکھیندے رہ گئے۔ بعد وچ کافی تے غزل دے پاسے آئے۔ اُنھیں کوں علم عروض تے عبور حاصل ہا۔

غلام حسین زائر 1964ء وچ جیڑھلے ڈوجھی دفعہ شاعری شروع کیتی تاں ہر موضوع تے لکھن پے گئے۔ ایں عرصے وچ اُنھیں دے زیادہ تر موضوعات سیاسی رہیے۔ او شاعری دے نال نال سرائیکی قومی تحریک دے کارکن وی ہِن۔ ڈیرہ غازی

خان وچ سرائیکی اکیڈمی دا قیام اُنھیں دا مرہون منت ہے۔ ایندے ذریعے اُنھیں کئی مشاعرے کرائے۔ سرائیکی شاعری کوں رواج ڈیوݨ واسطے اپݨے شاگردیں دی بھوں حوصلہ افزائی کیتی۔ سرائیکی دی ترقی واسطے جیڑھی تحریک چلی اُنھیں اوندے نال تعاون کیتے۔ ایں سلسلے وچ اُنھیں کئی نظماں وی لکھیاں۔ اُنھیں وچوں ''بول سرائیکی'' کافی مشہور ہے۔

غلام حسین زائرؔ دے کلام وچ روانی شعریت تے فنی پختگی ملدی ہے۔ علم عروض تے عبوردی وجہ کنوں اُنھیں دے کلام وچ عروضی غلطیاں گھٹ ہوندیاں۔ اُنھیں خواجہ فرید دے کلام دی عروضی حوالے نال تقطیع کیتی ہے۔ غلام حسین زائرؔ دیاں نظماں تے غزلاں کافی لمبیاں ہوندن۔ اُنھیں شاعری دی کہیں صنف کوں گھٹ چھوڑیا۔ سی حرفی، ڈوہڑا، کافی، غزل، قطعہ، نظم (بطور مخمس، مسدس وغیرہ) قصیدہ، ہجو، سہرا، مرثیہ وغیرہ اُنھیں دے کلام وچ عام ملدن۔ عام طور تے زائرؔ ڈوہڑے گھٹ آکھین۔

اُنھیں دا ڈوہڑا اپݨے اُستاد نبی بخش غافلؔ دے ڈوہڑے کنوں متاثر ہے۔ اِت واسطے اُنھیں دے ڈوہڑے وچ بعض اوقات پنج، چھی یا ایں کنوں وی ڈھیر مصرعے ہوندن۔ ہک ڈوہڑا ملاحظہ ہووے۔ ایندے وچ روایتی خیالات ہن:

ڄے ملک بکارہی ماہی دا، دِل بندڑیاں دی، دل بندڑی تھی
اکھ بھال غیر خیال نہ کر ایہا رمز سمجھ نہ اندھڑی تھی
رکھ میت تے ریت پریت ودھا، کر لوبھ تے نہ شرمندڑی تھی
توڑے زائرؔ ماہی بے پرواہ، توں باندھی بردی بندڑی تھی

ہُݨ سی حرفی دا ہک بند ملاحظہ ہووے۔ ایہ شاعر دا بالکل ابتدائی کلام ہے۔

ث: ثروت دولت ذرڑی مول نہ چھندی
ہک دیدار تیڈی دِل کوں تینڈی رہندی

بھاندی مول نہ دل کوں کہیں سیج پُھلاندی
ڈے دیدار ضروری زائرؔ موتھی ماندی

غلام حسین زائرؔ دی شاعری وچ ملک دی موجودہ صورت حال دی عکاسی دی ملدی ہے۔ایں سلسلے وچ اُنھیں دی ہک نظم ''اوترا انظام'' دا ہک بند ملاحظہ ہووے۔ایہ 1971ء وچ لکھی ہوئی۔

نہ پچھو کہ کیا ملک دا حال تھی گئے   ترقی کیتی ڈس کہ پامال تھی گئے
ستم در ستم قوم دے نال تھی گئے   نظام اوترا ہک دا جنجال تھی گئے
بھگیندیں بھگیندیں چڑی سال تھی گئے

ملک دی ایہ صورت حال غلام حسین زائرؔ دے مطابق سرمایہ دار تے کر ڈتی ہے۔اُنھیں دی ہک نظم ''پٹی دے کارخانہ دار'' وچ ایندا عکس ملدے۔ہک بند ملاحظہ ہووے۔

خدائی بنے کریندے کارخانہ دار پٹی دے
جیویں چہندے لُٹیندے کارخانے دار پٹی دے
اینویں موجاں مٹیندے کارخانہ دار پٹی دے

سرمایہ داریں دی ایں لُٹ پُٹ دے نتیجے وچ محنت تے سرمایہ دی کشمکش شروع تھی ویندی ہے۔غلام حسین زائرؔ ایں صورت حال کنوں وی پوری طرح باخبر ہن۔

زر کوں آزادی ، تے محنت قید ہے
زوراور صیاد ، ہیڑا صید ہے
ودھ بگئی طبقہ داری کشمکش
لائے محنت کوں پچوں سرمائے ڈش
ہر وڈا زردار ہے خرکار ڈش

تھیندی پئی محسوس زائر ایہ خلش

ہک پیا درکار ہے چوڑاں اگست
کیا؟ خوشی دا وار ہے چوڑاں اگست

زائر کوں اپنے کلام وچ لفظیں دے استعمال واہنر آندے۔ قافیے دے طور تے Nil (نل) انگریزی لفظ آتے سرائیکی لفظ نِلیل دا استعمال ملاحظہ ہووے۔ اتے ایندے نال گھمر گھیر دا صوتی تاثر دی لطف ڈیندے۔

ہے زمانہ مدرسہ یا امتحانیں دا مقام
ہوش کر بندہ متاں تیڈا نتیجہ نل تھیوے
ہے یقین محکم تاں جانی یار بیڑا پار ہے
ورنہ گھمر گھیر ہے جیکر یقین نِلیل تھیوے

غلام حسین زائر سرائیکی قومی تحریک دے ابتدائی ہمدردیں وچوں ہن۔ آخر وچ میں اُنھیں دی ہک نظم ''سرائیکی دی دھانہہ'' دے کجھ بند پیش کرن۔ جتھاں او سرائیکی زبان تے پنجابیں دے قبضے دی گالھ کریندن۔ اُتھاں ہٹی انج سُنجاݨ دا تذکرہ وی کریندن۔ ایں خراب صورتحال وچ اوں اُمید دی ہن جو ضرور تبدیلی آ وسی۔

پنجابی نال کوئی او نت دی میڈی تھیں رلدی
دھنک ڈھن دھانہ طبلے دی نہ تھاپڑ تھاریانے دی
میڈا لب لہجہ وکھرا ہے تے ابجد دی پھوں سارے
نہ زکدی طرز لاہوری نہ وقت ناتکانے دی
میڈے شعرا دے دعوئی دار پنجابی زبان والے
میں بے وس ہاں شکایت ہے میکوں اپنے بگانے دی

....

جیکر ہکھیں لتاڑیا ہا تے انگریزیں وکاڑیا ہے
تے اپنڑے وی نہ کیتی دِل جوالن دے بہانے دی
توڑے میں ڈو کروڑیں دے گھریں وچ بولی ویندی ہا
مگر حالت میڈی ہے "کس پرسہ" ناتوانے دی
جدا ہے وس وسیب اپنڑے تعلق والے لوکیں دا
جدا ہے رسم شادی دی جدا سہرے تے گانے دی
الگ تہذیب ہے میڈی الگ میڈی ثقافت ہے
تے وکھری تان سُر ہے میڈے نغمے دی ترانے دی
الگ تسلیم کیوں کیتی نئیں ویندی میڈی ہستی
توڑے صورت الگ ہے میڈے چلڑے ڈھوڑے مانے دی

آخر وچ غلام حسین زائر دی خواہش پوری تھی گئی اَتے سرائیکی زبان کوں پنجابی کنوں انج زبان تسلیم کر گھدا ہِگئے۔ ویسے اوندی ایہ اُمید اوندے کلام وچ وی موجود ہئی۔

مایوس تھی نہ زائر اوڑک ہئی کامیابی
جاری رہی جو کوشش سالیں دے سال ساڈی

زائر دی شاعری وچ ارتقاء واضح ہے اُنہاں دی ابتدائی شاعری مذہبی نوعیت دی ہئی تے پُرانڑیں اصناف وچ اظہارِ خیال کیتا گیا۔ لیکن وقت دے نال نال اُنھیں دی شاعری وچ ترقی پسندانہ تے قوم پرستانہ سوچ نشابر تھی۔ اُنھیں بدلدیں حالات دے تقاضیں دے مطابق اپنڑی شاعری دے موضوعات وچ تبدیلی آندی تے ہُنڑ اُنھیں دی شاعری دا مجموعی تاثر ترقی پسندانہ ہے۔ جتھیں سرائیکی وسیب وچ ظلم تے غربت تے استحصال راہسی زائر دی شاعری دی اہمیت پکی ہے۔

حسن رضا گردیزی: حاشیہ نشین موضوعات دا شاعر

ماضی وچ ہمیشہ مرکزی حیثیت بالا دست طبقے کوں حاصل رہی ہے اُتے تلویں طبقے دی حیثیت حاشیہ نشین انسان دی ہئی۔ قبائلی دور وچ سردار کوں مرکزی حیثیت حاصل ہئی اُتے سارے معاشی تے سماجی حالات اوندے گرد گھومدے ہَن۔ عام لوک ''رعایا'' دی حیثیت وچ جیندے رہندے ہَن۔ جیندی نہ سماجی حیثیت ہئی اُتے نہ معاشی۔

جاگیردارانہ سماج وچ جاگیرداری نظام اُتے جاگیردار کوں مرکزی حیثیت حاصل ہئی اُتے باقی انسان ہتائیں، مزارع، مٹھ دار تے کھیت مزدور ہَن۔

سرمایہ دارانہ نظام وچ صنعت اُتے صنعتکار سرمایہ دار کوں بنیادی حیثیت حاصل ہے اُتے پورا سرمایہ دارانہ سماج اوندے گرد گھمدے۔ ایں سماج وچ محنت کش تے مزدور دی حیثیت حاشیہ نشین انسان دی ہے۔

کارل مارکس (1818ء۔1883ء) دی فکر پہلی دفعہ ایں صورت حال کوں بھن سٹیا۔ اُتے مزدور اُتے اوندی محنت کوں بنیادی حیثیت ڈِتی۔

کارل مارکس اگرچہ اپنے ماڈرنسٹ فلسفے وچ سائنس اُتے Reason کوں چیلنج نہ کیتا جیرھا صنعتی دور وچ Metanarrative دی حیثیت رکھدے۔ تاہم مارکس Small narrative یعنی محنت کش طبقے کوں انقلاب وچ مرکزی تے بنیادی حیثیت ڈِتی۔ ایندے اثرات وچ جتھاں مزدور تحریکاں اُتے اُنھیں لیوں انقلاب دی جدوجہد سامنے آئی۔ اُتھاں ادب وچ وی مزدوریں دی کسمپرسی اُتے

اوندی محنت دی عظمت کوں اُجاگر کیتا گیا۔

ڈوجھی عالمی جنگ (1945ء۔1939ء) دے بعد دنیا ہک نویں دور وچ داخل تھئی۔ اگرچہ ایں کنوں پہلے وی سائنس اَتے Reason دیں کئی کمزوریں ڈو اشارے شروع تھی گئے ہن۔ لیکن بعد وچ Postmodernist دور وچ ہوں نظریات اُلٹ ڈتے گئے۔ ہُݨ Metanarrative دی بجائے Small marrative کوں اہمیت ملی۔ سائنس اَتے عقل دے ارتقائی کردار دی بجائے کلچر اَتے روایت تے زور ڈتا گیا۔ تے اُنھیں روشن خیالی دے منصوبے کنوں مایوسی دا اظہار کیتا۔ اَتے Paul Feyrabend (1994ء۔1924ء) Farewell to Reason لکھ سٹی۔ اوں کئی اعتراضات Scientific Methodology اُتے کیتن توڑے جو اوندے اعتراضات تے فلسفیں دے کئی تحفظات ہِن۔ تاہم ایندے نال کلچر اَتے روایات دی اہمیت اُجاگر تھئی تے فیرابینڈ مابعد جدیدیت کوں Respect for Culture/Tradition دا نعرہ ڈے ڈتا۔

اینویں کچھیلے ہوئے لوکیں بارے گیاتری سپی واک Can Subaltem Speak? وچ ایہا استدلال کیتا محکوم لوک وی الا سگدن۔

پوسٹ ماڈرن اِزم دا اثر پوری دنیا تے تھیا۔ اَتے سرائیکی ادب تے وی تھیا اپے۔

حیرت انگیز گالھ ایہ ہے جو ایں سب کنوں پہلے خواجہ فرید (1901ء۔1845ء) اپݨی شاعری وچ وجودیت Existentialism توں علاوہ پوسٹ ماڈرنسٹ فکر کوں وی نشابر کیتا۔ اُنھیں اپݨی شاعری وچ انسان دے داخلی عذابیں نال نال اپݨے کلچر اَتے روایات دے اندر الاوݨ شروع کیتا۔ اُنھیں دی شاعری وچ

عورت جیرھی سرائیکی وسیب وچ پچھی ہوئی مخلوق ہئی، سسی اتے ہیر دے روپ وچ اُلاون شروع کیتا اتے اپنی محبت تے وفا دا برملا اظہار کیتا۔ ایندے نال خواجہ فرید دی شاعری وچ ''تھرو'' تے لاڑ دی اُلاون پے گئے۔ خواجہ فرید انسانی محبت کوں وی احترام ڈتا۔ اُنھیں ''وچ روہی دے رہندیاں'' اتے ''آپنوں رل یار'' وچ انسانی محبت کوں اُجاگر کیتا۔

خواجہ فرید دے بعد باقاعدہ طور تے حسن رضا گردیزی اینجھے شاعر ہن۔ جنھیں اپنی شاعری وچ اُنھیں حاشیہ نشین موضوعات کوں جاہ ڈتی۔ اُنھیں محنت کشیں دیں خارجی اتے داخلی عذابیں کوں اپنی نظم ''نوکر دا بچہ'' وچ وڈے تاثر نال بیان کیتے۔

کہیں امیر گھر وچ ہک عورت نوکرانی دے طور تے کم کریندی ہئی اوندا ہک چھوٹا جیہاں بال وی ہا۔ جیرھا ماء دے کم دے دوران پیار اتے غذا دی تلاش وچ ماء دے پچھوں پچھوں ڈرکدا ودا رہندے۔ ماء جیرھلے بال ڈو توجہ ڈیندی ہے تاں گھر دی مالک اوندے اتے اپنی کاوڑ کڈھیندی ہے۔ ماء بال کوں مارتے اوندے نال خود وی روون پے ویندی ہے ایں خیال کوں شاعر وڈی چابکدستی نال بیان کیتے۔

اجاچیت ہک بجلی ڈھاوے، بیگم گھر کوں سر تے چاوے
چھوہر تیکوں شرم نمہیں آندی ان ڈھلکاندی، اُن پسلاندی
شام نہ تھیوے جھاڑو ڈیندیں، بال کھڈیندیں، لاڈ کریندیں
روز دا مرنا نمہیں کھٹیندا، تیڈے کولوں کم نمہیں تھیندا
رکھ گھنسوں کہیں بے نوکر کوں، چھوڑ ڈے نوکری، ونج وچ گھر کوں
''بی بی میڈا کوئی گھر کے نی، خیر اتھاں دی لنگر کے نی
روٹی کھانویں، کپڑے پانویں، کم دے ویلھے بال کھڈانویں
ایں منزل تے ماتا ہارے، ماء بچڑے کوں چاٹاں مارے

جیڑھے ویلھے مار کھڑ ودے، ماء وی رودے، بال وی رودے

حسن رضا گردیزی دی شاعری وچ اَج دے نویں موضوعات وی ہِن۔ جیڑھے کہیں نہ کہیں شکل وچ انسان دے منفی روّیں دا اظہار کریندین۔ ''دھاپے دھوڑے'' دی ہِک نظم ہے۔''لکھاں صدیاں پہلے'' ایندے وچ تہذیبی جبر اَتے نا انصافیں دی گالھ کیتی گئی ہے۔

اَج تیڈیاں افلاک تے دھاکاں، تیڈے ہتھ فطرت دیاں واگاں

سب کجھ تیڈے وَس دے اندر، دریا، جنگل، روہ، سمندر

کتیاں، بلیاں تائیں درسانویں، کہیں انسان تے رحم نہ کھاویں

آدم زاد دے کم نہ آویں، بچڑے اَن کوں بھاہ چا لانویں

بکھیاں ننگیاں توں منہ موڑیں، کھیر دی نہر سمندر لوڑھیں

ہِک پاسوں اَرباں مخلوقاں، بکھ توں مردیاں مارن کوکاں

بکھا ڈھانچہ بال کہیں دا، مر گئی ماں دا ہاں جھکیدا

کال دے چکر دے وچ آندے، لوک اُنہاں کے چھڑے کھاندے

اَپنا دشمن، اَپنا قاتل، واہ تیڈی تہذیب دا حاصل

مشل فوکو (1984ء۔1926ء) دا قول ہے۔علم طاقت ہے علم دے دوھارے نال انسان طاقتور تھیندے جنیں کول علم ہے طاقت وی اوں کول آویندی ہے اَتے علم دی ایں طاقت دے مظاہر ٹیکنالوجی دی شکل وچ اساڈے سامنے وَن۔ علم دی ایں طاقت بعض اوقات نا صرف تباہی مچائی بلکہ انسان کوں انسان دی سُنجاݨ کنوں وی محروم کر ڈتا۔ شاعر ایں ونڈ اَتے طبقاتی تقسیم تے خود کوں ''شرمسار'' محسوس کریندے۔ اُنھیں دی ہِک نظم ''شرمندگی'' دے کجھ شعر ہِن۔

ہِک او بندے جیڑھے شیش محل وچ رہندن

ہک او بندے جیڑھے فٹ پاتھ تے سُم پوندن
اِنھاں ڈو ہیاں بندیاں وچ فرق بہوں سارا ہے
جیڑھا انسان دی ہر سوچ کولوں بھارا ہے
سخت مشکل ہے زمانے تے اِنھاں ڈو دا ملاپ
میں کیہاں ذکر چا چھیڑیا، شرمندہ ہاں آپ

اگر ایہ شرمندگی کہیں حد تائیں مایوسی دا اظہار کریندی ہے مگر شاعر وَل وی اِیہ اُمید ہے اَتے اَج دے کچلے ہوئے طبقے یعنی مزدور دے نویں شعور کنوں باخبر ہے۔ جیڑھا اوندی حالت تبدیل کرن چاہندے۔ ہک نظم "اَے انسان" دے کجھ شعر ڈسن:

ایہ اِنسان جیہاندی محنت عرش توں رزق لہاوے
ایہ انسان جیہاں دا کھٹیا ہر کوئی بہہ کے کھاوے
ایہ انسان جیہاں دے ہتھوں جھولیاں بھرن زمیناں
ایہ انسان جیہاں دے خون تے چلدین سب مشیناں
ہُن ایہ بندے سُٹیے کجھ کجھ ہوش وچ پئے آندے
ایہ انسان سُٹیے راتیں کوں کٹھے تھی کے بہندے
کیا آہدن کیا سوچ کریندن، کون انہاندی جانے

ہک نظم "چٹے بدل" ہے۔ جیندے وچ "چٹے بدل" غیر آباد علاقے تے وَس تے موتجھے ماندے جٹ دا مذاق اُڈیندن۔ جو اوندی زمین تے ٹکیں دیئے، جتھاں تریہہ کنوں فصلاں سُکدیاں پئین۔ ایہ نظم فطری ناانصافی دا ہک سمبل ہے۔ لیکن ایں نظم دی تکویں پرت ڈِٹھی ونجے۔ اَتے متن دے آزاد مطالعے کوں سامنے رکھیا ونجے جتھاں ہک قاری یا نقاد Passive رول دی بجائے۔ فعال کردار ادا کریندے۔ تاں ایہ نظم "چٹے بدل" حکمران طبقیں دیں ناانصافیں دی شاندار مثال ہے

۔جیرھے غریب تے ضرورت مند لوکیں دی بجائے اپنے تعلق داریں تے نوازشات کریندین۔ شاعر ایں فطری اَتے سماجی ناانصافی دے خلاف مزاحمت اَتے تبدیلی دا درس ڈیندے۔ اِتھاں محروم لوک پُر عزم ہِن ۔ جو او دنیا تبدیل کرڈیسن۔

لیکن یاد رکھو اَے بدلو ، اپنے طور طریقے بدلو
میں انسان ہاں طاقت والا ، عزت والا ، حشمت والا
میں فطرت دے پاڑے سینے ، میں جنگل وچ منگل کیتے
میں افلاک دے تارے تروڑیے ، میں طوفاناں دے منہ موڑیے
ٹوڑ دے نال جھگڑدا آیاں ، میں صدیاں توں لڑدا آیاں
میں فطرت کوں مجبور کریساں ، میں تہاکوں انصاف سکھیساں
ہر جا جے رسدی وسو ، کہیں مظلوم دا حق نہ کھسو
اپنے طور طریقے بدلو ، اپنے طور طریقے بدلو

جتھاں سچلیے ہوئے لوکیں دی تبدیلی دا عزم واضح ہے۔ اُتھاں ایہ اوکھا پینڈا وی ہے لیکن شاعر بالکل ایں نال دی نظم ''اوکھا پینڈا'' وچ ایں عزم تے قائم ہے جو جبر دا ایہ سلسلہ ختم تھی ویسی۔

ہمیشہ اینویں رات کالی نہ رہسی اندھیاراں ۔ دا آخر نکلسی جنازہ
خدا ساڈی محنت سجائی کریسی اے مارو جبل ساڈے رستے توں ہٹسن

اگرچہ ایہ مرحلہ ہک انتظار دا ہے لیکن شاعر اپنی ہک ہی نظم ''انتظار'' اِنھیں لفظیں تے مکیندے۔ اَتے اُمید دا اظہار کریندے۔

جیویں کیویں جھاپ جھکیساں کل دیاں تانگھاں لا کے
رات دیاں پوڑیاں توں لہساں اُمید دے ڈیوے چا کے

شاعر کوں اوہنی اُمید تے پکا یقین وی ہے کیوں جو تاریخ دیاں کئی مثالاں

اوندے سامنے ہن ۔ جیرھیاں اساں خود وی روز اپنْیں اکھیں نال ڈیہدوں ۔ ایہ کچلیئے تے پسیئے ہوئے طبقے دی کامیابی دی گالھ ہے ۔ جو او بدترین آمریت دا تختہ اُلٹ ڈیندن، نظم ''سرکس'' دا ہک بند ہے۔

جیڑھے ویلھے کوئی قوم پنجیڑاں وچ آ ویندی
ماراں کھاندی، جاونہ لاہندی، اِن ڈھہندی اُن پوندی
ڈو وقتاں دی روٹی کیتے عزت وچ کھڑ ویندی
فرق اتنا ہے شیتہہ سرکس دے پنجرے اندر مردے
قوم کڈاہیں مر نی سگدی، ظالم آمر مردے

حسن رضا گردیزی دی شاعری وچ جتھاں Marginalized people موضوع ہن ۔ اُتھاں بہوں سارے بے حاشیہ نشین موضوعات دی ملدن ۔ ایہ موضوعات بعض اوقات تاریخی جبر وچ نظر انداز کیتے ونجن اتے انھیں کوں شعوری یا لاشعوری طور تے اُجاگر نئیں کیتا ویا ۔ اتے بعض اوقات ایجھے موضوعات دی ہن جیرھے انسان دیں اپنْیں زیادتیں دی وجہ کنوں نظر انداز تھین ۔ اوانھیں تے یا معذرت خواہانہ انداز وچ گالھ کریندے یا چپ سادھ گھندے ۔ جینویں جنگ دے ہک وحشیانہ عمل دے نتیجے وچ ناگاساکی اتے ہیروشیما دی تباہی تھئی ۔ ایہ تباہی بلاشبہ علم دی طاقت دا منفی نتیجہ ہے ۔ دنیا وچ خیر اتے حسن دا متلاشی شاعر جیرھے علم جہیں مقدس طاقت دے ایہ کالے کم ڈیہدے تاں مایوسی دا شکار تھی ویندے ۔ ایں سلسلے وچ ''دھاپے دھوڑے'' دی پہلی نظم ''العلم وحجاب الاکبر'' ڈیکھو ۔ ایہ قول قدیم فلاسفی دا ہک اہم issue رہیے ۔ عام طور تے ایندا ایہ مفہوم گھدا ویندا ہے جو جیرھے فلسفی کہیں ہک سوال دا جواب گول گھندن تاں وَل بیا سوال سامنے کھڑا ہوندے ۔ اتے ایہ سلسلہ مسلسل جاری رہندے ۔ اِت واسطے علم اگر ہک پردہ چیندے تاں اوندے حل

دے پچھوں پیا پردہ کھڑا ہوندے۔ لیکن حسن رضا گردیزی ایں قول کوں ہی طرح لکھندن:

ایں تیڈے علم تیڈے دل کوں اندھارے بخشے
ایں تیڈے علم دی برکت ہے جو بے جان ہئیں توں
ایہ تیڈا علم فقط جسم پلیندا ہے تیڈا
ایہ تیڈا علم ڈسیندا ہے کہ حیوان ہئیں توں
ایہ ابتداء علم ہے چشماں دے حیا دا دشمن
ایہ تیڈا علم ہے بے فیض، وفا دا دشمن
ناگا ساکی تے ہیروشیما دے جھگے ساڑے
ایں تیڈے علم کوں فطرت دے اشارے کئے نھیں
ایں تیڈے علم دی پلکاں تے ستارے کئے نھیں

بلاشبہ ایہ علم دا تصور کئے نھیں، بلکہ ایہ کم انسان دی اپنی فطرت تے روئیں دے مفاد پرستانہ رجحان دا نتیجہ ہن۔

ایویں ہک نظم "آدم دیں اولاد دیاں نظراں" ہے جیندے وچ شاعر انسان دی مادی فتوحات دی گالھ کریندیں ہوئیں اوندے اخلاقی زوال کوں سامنے آنیندے لیکن اخلاقی زوال تاں اوں ویلے وی ہا جیڑاں انسان مادی ترقی وچ بھوں پچھوں ہا۔

آدم دی اولاد دیاں نظراں
چیر گیاں اسمان دا سینہ
طاقت جیڑھی عرش کماوے
ڈیکھن بھالن وچ نہ آوے
طاقت جیندا زور ڈکھاوے
ہر ڈاڈھا ہینڑیں کوں کھاوے
جنگل ساڑے بیلے ساڑے
وسدے رسدے شہر اُجاڑے
اوں طاقت دے ہاں وچ گیاں
آدم دی اولاد دیاں نظراں

آدم دی اولاد دیاں نظراں — چار چفیروں بھوندیاں رہیاں
اپنے آپ کوں ڈیکھ نہ سکیاں — ذرے ڈالݨ والیاں نظراں
دل وچ دکھدی بھاہ نہ ڈٹھی — چن تے پیر لکاوݨ والیاں
حق انصاف دی راہ نہ ڈٹھی — ظالم تے مظلوم نہ ڈٹھے
سچ آکھݨ دی واہ نہ ڈٹھی — کھانے شہراں دے جنگل وچ
ہر شئے ڈٹھی چاہ نہ ڈٹھی — آدم دیاں اولاد دیاں نظراں
سب کجھ ڈیکھ کے اپنے کیتے — اینویں کجھ اندھیاں تھیاں

آدم دیاں اولاد دیاں نظراں

ترقی پسندانہ ادب وچ مزدور دی کسمپرسی اَتے اوندی محنت کوں اُجاگر کیتا گیا۔ مگر اوندے وچ جمالیاتی شعور سامراجیانہ رہیا۔ اردو وچ جمالیات دا سارا اثر فارسی جمالیات دا ہا۔ اِت واسطے ڈھیر ساری ترقی پسندانہ شاعری غیر مؤثر تے پروپیگنڈا تھی گئی۔ اَتے ایہ اثر سرائیکی شاعری وچ وی وڑ آیا۔

پوسٹ کالونیل ازم فکر دے ڈو پہلو ہن۔ ہک ایہ فکر جتھاں آبادکاریں دی نو آبادیں دے استحصال، مقامی تہذیب ثقافت دی تباہی، اَتے اوندے اُتے اَپݨی ثقافت تے روایات دی بالادستی قائم کرݨ دی مخالفت کریندی ہے۔ اُتھاں ایہ فکر مقامی ثقافت دی توانائی تے اوندی از سر نو بحالی دا ذکر وی کریندی ہے، کیوں جو لیوی سٹراس (2009ء۔1908ء) دے مطابق ہر کلچر دا ہک سٹرکچر ہوندے تے کوئی کلچر کہیں کنوں کمتر کائنی۔

سرائیکی وسیب وچ سارے سامراجی ادوار وچ جتھاں اِتھوں دے مقامی باشندیں کوں حاشیہ نشین دی حیثیت ڈِتی گئی۔ اُتھاں اِتھوں دی جمالیات کوں وی marginalized کر ڈِتا گیا۔ سرائیکی وسیب اَتے ثقافت دی اَپݨی جمالیات

ہے۔ انگریزیں اپنے سامراجی مفادات دے تحت بے حملہ آوریں مختلف طبقیں وانگوں زبانیں اَتے ثقافتیں نال وی اوہو سلوک کیتا۔ اُنھیں مختلف زبانیں کوں حاشیہ نشین کر ڈِتا۔ جیندے وچ سرائیکی زبان وی شامل ہے۔ اُنھیں ایکوں لکھیں وچ ونڈ کراہیں اوچی، ملتانی، دیروال، شاہ پوری، جٹکی، ہندکی، جگدالی، لہندا اَتے کئی بے بے ناں ڈِتے۔ اَتے سرائیکی ادب کوں وی Marginalezed کر ڈِتا۔ اَتے اوندے لکھݨ پڑھݨ واسطے کوئی ترقیاتی کم نہ کیتا۔ جیندے وچ سرائیکی زبان اَتے لوک دانش دی مخصوص جمالیات سامݨے نہ آ سکی۔

خواجہ فرید پہلے شاعر ہن جنھیں اپݨی سرائیکی شاعری وچ فارسی تے اردو شاعرانہ جمالیات کوں رد کر ڈِتا۔ اَتے سرائیکی وسیب، کلچر اَتے زبان دی اپݨی جمالیات کوں ورتیا۔ اُنھیں روہی کوں باغ و بہار بݨا ڈِتا اَتے پیلھوں، ڈیلھیں کوں سرو، صنوبر دے روبرو کر ڈِتا۔

حسن رضا گردیزی جتھاں سرائیکی زبان دی مٹھاس اَتے اثر افرینی دی جمالیات نال کم گھدا۔ اُتھاں اُنھیں وسیب دی جمالیات کوں وی نشابر کیتا۔ اُنھیں دی شاعری وچ تھل، کھجیاں، سندھ، چنانہہ، بیٹ، بیڑیاں، جھوکاں تے اُنھاں دیاں پُراسرار چاندݨی راتاں، ٹوبھے، کال کڑچھی دا سویلے نال سُریلا سیہاوی اپݨی پوری جمالیات نال سامݨے آئے۔ اَتے شاعر دے فن کوں مقامی حسن اَتے اوندے تاثر نال مالامال کر ڈِتے۔

تھل اَتے کھجیں دا جمال گردیزی صاحب دی شاعری وچ اَپݨے پورے جلویں نال موجود ہے اَتے شاعرانہ تاثر کوں گہرا کریندے۔

ناں پاݨی دیاں تانگھاں ترکھن
ناں قدماں وچ گوڈی منگن

لوک انہاندے میوے کھاون
ایہ کہیں دا احسان نہ چاون
بادشاہزادیاں رجیاں کجیاں
تھل دیاں کھجیاں

کیرھا گزریاں وسریاں جانڑے
کون انہاندی شان سنجانڑے
ایہ حوراں کہیں دیس توں آیاں
کیویں تھل وچ جھوکاں لایاں

اُنھاں دی ہک ہی نظم "سنجیاں سالھاں" وچ انھاں حوراں دے نال تھنگرو ، بازیاں ، تھل ، جھوکاں ، بلدی ریت دے ٹبے ، اُجڑے کھولے ، چھپر ، بھُر دیاں کندھاں ، نظم کوں سرائیکی وسیب دی جمالیات دا شاندار اظہار بنڑا ڈتے۔ ایہ نظم سرائیکی دھرتی دے سُوہنپ دا منظر نامہ وی ہے ، اَتے سُنجیاں سالھیں دی بُڈ اسرار ریت کوں وی نشابر کریندی ہے:

تھل دے ناں وچ لگیاں جھوکاں
بلدیاں ریت دی ٹبیاں چھچھوں
بھُردیاں کندھاں ، اُجڑے کھولے
چھپر کانڑ ، کباڑے ، ٹھُوں
وچ ہک اندھے کھوہ دا تُوبھا
وقت دی ریت بھرے رت جیکوں
سامنڑے کھجیاں ، دا ہک جوڑا

ٹُر ٹُر ڈیکھے ایں نج نہ کوں
اَہدن پچھلی رات دے ویلھے
جاں ایہ ریت دے ٹبے ٹُھردن
لہندے چن دیاں پیلیاں کرناں
سنجیاں سالھیں وچ آ وڑدن
اُساناں توں پوڑیاں لا کے
کئی اَن جاتو بندے لہندن
گھنگھرو پازیباں وجدن
پیلا چن تے بڈّے تارے
جھمراں چیندن وجد وچ آندن

سوہنی دا رومان اِتھوں دی روایات دا حصہ ہے۔ چناں ہے دا ترتا پانی اوندے لہو نال رنگدار ہے۔ کونجیں دا وی چناں ہے نال ہک رشتہ ہے۔ سوہنی، چناں ہے اُتے کونجیں دی ایہ حیثیت نظم "چناں ہے دیاں لہراں" وچ اپنے پورے حسن اُتے تاثر نال جلوہ گر ہے۔

ہزار روحاں جنھاں محبت دے واسطے اپنی جان واری
حسین پریاں دے روپ دے وچ
سیاہ بدلاں دی پھاٹ کولوں
نکل کے کونجاں واٹ لہندن
اُتوں اندھیاراں مٹاں تے ڈُسدی
لسکدی بجلی دے وانگ بھجدی
دلیر مٹگر "حیا" دی مورت
گھڑے کوں اپنی "وفا" دا زیور

سمجھ کے سینے تلے لکا کے

چناںہہ دیاں لہراں تے کھیڈ دی ہے

بلبل دے گاون اوثی جاہ تے سوہنٹے ہوسن، مگر کال کڑچھی دی بولی وچ اپنا ترنم، حسن تے پیغام ہے۔ کال کڑچھی بیٹ دی رہائش ہے۔ نظم ''کچا بیٹ'' وچ ''کھجیاں، بیڑی، کال کڑچھی دی تکون محبت دی جمالیات دی علامت ہن۔

آہدن انھاں کھجیاں پچھوں
چٹے پکھ ہک بیڑی کھولے
کئی وچھڑیاں روحاں کوں چاکے
تردی رہوے ہولے ہولے
موت دیں کالیاں سیڑھاں دے وچ
پریم نگر دی پتن کھولے
لوک اِتھوں دے آہدن بھولے
پچھلی رات کوں ظاہر تھیوے
دور اِنھاں کھجیاں دے اولے
اُہدن پریت کوں موت نئی آندی
موت دے بعد ہوندن رولے
پار چناںہہ دے کچے بیٹ وچ
فجریں کال کڑچھی بولے

چناںہہ اتے سندھ اُتے تردی ہوئی ایہ بیڑی جتھاں کئی دفعہ ملاپ دا سبب بݨدی ہے۔ اُتھاں محبت کرݨ آلیں روحیں کوں جدائی دے عذاب وی ڈیندی ہے۔ جدائی دا ایہ منظر سندھ دے ہک پتݨ تے پیش آندے۔ جدائی دے انھیں لمحیں وچ

خواجہ فرید دی شاعری درد دا داروں بݨدی ہے۔ ایں نظم وچ سرائیکی وسیب دے Marginalized people کیہل اَتے مُہاݨے مرکزی حیثیت حاصل کریندن:

پچھلی رات دے ویلھے اُٹھدن
کیہل مُلاݨے پڑیاں والے
ݙینہہ دے پہلے پُور کوں چیندن
کئی روندیاں روحاں تکھڑیندن
سندراپاں اَکھیں وچ ہنجوں
وچھڑݨ ویلھے ݙو جٹاں دے
ڈھل ڳئی رات تے ڳالھ نہ مکی
ہوٹھ سوچ گھڑے تختاں دے
ٹھڈڑے ساہ تے ٹھڈڑا ویلھا
ݙوڑے بھڑکݨ بھانبھڑ ہاں دے
اَکھیاں تکھن اَکھیاں کولوں
ݙینہہ گِنسن کیویں تانگھاں دے
پرھوں دیاں کالیاں راتیں نظرن
لمبے پینڈے روہ ݙکھاں دے
ٹُر ویندن، درداں دے مارے
پیر فرید دے ڳاوݨ ڳاندے

انسان سچائی دی تلاش وچ صدیاں کنوں نکلتا ہویا ہے۔ ایہ سفر کالی رات دا سفر ہے۔ حسن رضا گردیزی انسان دے ایں سفر دی کہانی اپݨی ہک نظم "رات دا راہی" وچ بیان کیتی ہے۔ ایں اوکھے سفر دی کہانی صرف سرائیکی وسیب دے تھل

ہے، لاہیاں چاڑھیاں دے حوالے نال مؤثر انداز وچ بیان کیتی ونج سگدی ہئی۔
اتھاں منظر نگاری اپنے کمال تے ہے۔

پوہ دی ادھی رات دے ویلھے
سر تے بار دی گنڈھڑی چا تے
تھل دے ٹبیاں وچ ہک راہی
ٹردا آوے کنڈ نوائی
موڈھیں تے ہک چادر موٹی
جڑیے اتھاں دے وچ سوٹی
رات دے راہ ولانویں نظرن
سوکھانے پرچھانویں نظرن
اکھیں بھالن توں سنگدے نظرن
تارے ٹھڈ توں کمبدے نظرن
وحشت ناک ڈکھالا نظرے
چندر گرہن وچ کالا نظرے
اچیاں ٹبیاں اوڈھر نظرن
جناں بھوتاں دے سر نظرن
چپ دیاں کئی اوازاں اٹھن
جیڑھیاں کن تائیں پج نہ سگن
کھس بھس ہوش بھوندی نظرے
ہر شئے گالھ کریندی نظرے
تھل دیاں لاہیاں چاڑھیاں نظرن

ریت وچ محل تے ماڑیاں نظرن
تھل، کھیڑ دے دھوں وچ نظرے
ہر شئے موت دے منہ وچ نظرے
چیرے نظرن اگوں ویندے
چیرے رہ وچ راہ بہندے
ہک گالھوں دل ہلدا نظرے
کوئی پیرا نہ ولدا نظرے
ڈیکھن ڈیہہ نکلن توں پہلے
کالے راہ وچ مر ویسی
ظالم رات دا گھپ اندھارا
ایں راہی دا گھٹ بھر ویسی
صدیاں توں ایہ کھلے راہی
اینویں رات وچ ٹردے رہسن

منظر نگاری دے علاوہ شاعرانہ تخلیقی خوبیاں سمیت سرائیکی زبان دی خوبصورتی دی ایں نظم وچ نشابر ہے۔ حسن رضا گردیزی دی ایہ نظم ہک پُر اسرار ماحول تخلیق کریندی ہے جتھاں لاتعین دہشت دی وجودی کیفیت پیدا کریندے۔

ہک بیا نظم میڈے سامنے ہے۔ ایندے وچ سرائیکی وسیب دی ہاڑ دی ڈھپ، ہکر والی بدلیں دی موسلادھار بارش، تھل دا کوڑ آتے بلدی ریت دیاں تشبیہاں ورتیاں گئین۔ جنھیں دی انوکھی جمالیات ہے۔

تیڈیاں یادیں دے پرچھانویں
میڈی روح تے اینویں پوندن

جیویں تیڈی ہاڑ دی دھپ وچ
چشمیں ویکھے اچن چیتی
بکر وال دے بدلے نظرن
ٹھڈی وا دے جھولے آون
ول او گجدے ، کھمدے بدلے
ٹھڈیاں جرمدیاں زلفاں کھولن
بلدی ریت تے تنبو تانڑن
ترسدیاں فصلاں ، سڑدیاں جھوکاں
سُکھ دا ساہ گھن کے مسکاون
تھل دے منہ دا کوڑ مریجے
ریت دی اکھ اچ پانی پووے

حسن رضا گردیزی اپنی شاعری وچ سرائیکی جمالیات کوں زندہ کیتے۔ اُنھیں دی شاعری وچ پُراسراریت، مٹھاس اَتے انفرادیت دا تاثر ہے۔ اُنھیں دی شاعری اِتھوں دے تھل دی وسعت، اُنھیں وچ اُسردیاں ہویاں قدآور کھجیاں، چاندنی رات وچ سالھیں دی پُر اسرار خاموشی، چنانہہ دیں لہریں اُتے سوہنی دی جانبازی تے وفاداری، سندھ دریا دے لہریں اُتے بیڑی وچ سوار موہنجے مانڈے اَتے خواجہ فرید دیاں کافیاں گاندے ہوئے عاشق بکر وال بدلیں دی آہڑ وچ موسلادھار بارش، سویلے سویلے وسیب کوں جگیندی ہوئی کال کڑچھی دی سُریلی آواز، دی خوبصورتی نال جُڑی ہوئی ہے۔ سرائیکی وسیب دی ایہ جمالیات جینکوں صدیاں تائیں Marginalized کر ڈتا گیا ہا۔ پہلے خواجہ فرید اَتے وَل حسن رضا گردیزی دی شاعری وچ اپنی پوری توانائی نال نشابر تھئی۔ جیرھی اَج دے رفعت

عباس اَتے اشولال دے کلام وچ وی اظہار چیندی پئی ہے اَتے ایہ جمالیات کہیں وی ہی دھرتی دی جمالیات کنوں گھٹ کائنی۔

حسن رضا گردیزی دی شاعری وچ بیان دی فن دی جمالیات دیاں خوبیاں موجود ہن ۔ اظہار دی لطافت دی جاہ جاہ تے نشابر ہے۔ حسن رضا گردیزی اچھا شاعر ہے جئیں اَج دے دور دے کھلیے ہوئے موضوعات تے بھوں واضح شاعری کیتی ہے۔ اَتے کئی دانستہ نظر انداز کیتے انسان دے منفی رویں کوں بھوں خوبی نال بیان کیتے ۔ [redacted] اُنھیں خواجہ فرید وانگوں عربی، فارسی شاعرانہ جمالیات کنوں اساڈے شاعریں دی جان چھڑائی ہے اَتے سرائیکی وسیب دی جمالیات نال اونکوں جوڑ یے۔ ایہا سچائی اُنھیں دے کلام کوں زندہ رکھسی۔

اقبال سوکڑی دا شاعرانہ مقام

تاریخ دی نسبت شاعری زیادہ فلسفیانہ تے سنجیدہ ہووݨ پاروں خاص توجہ چاہندی ہے۔ (ارسطو)

اقبال سوکڑی سرائیکی زبان دے ہک نامور اَتے فطری تخلیقی صلاحیت رکھݨ والے شاعر ہن۔ اُنھیں کوں مِلݨ کنوں پہلے اُنھیں دے ہک ڈوہڑے دا ایہ مصرع میڈی زبان تے رہ ویندا ہا۔

اقبال کوں بے اقبال نہ کر اقبال سلامت ہووی

ایندے بعد اُنھیں دیاں نظماں پڑھی اَتے پاگل میڈے سامݨے آئیاں تاں اُنھیں میکوں متاثر کیتا۔

اقبال سوکڑی روایتی ڈوہڑے نال اپݨی شاعری دا مُنڈھ بدھا۔ جیندا موضوع عام طور تے عشق محبت ہوندا ہا مگر اوں اپݨی ذہانت، تجربے، مشاہدے اَتے تخلیقی صلاحیتیں دے زور تے اپݨی شاعری کوں ہمہ گیر موضوعات نال ہمکنار کیتا۔ میں اَڄ وی اُنھیں دے ڈوہڑے دا مداح ہاں اگرچہ اُنھیں شاندار غزلاں اَتے آزاد نظماں وی آکھین۔

اقبال دی شاعری وِچ کجھ روایتی موضوعات دے نال اَڄ دے جدید انسان دا ڈُکھ تے کرب وی شامل ہے۔ اُنھیں وݙی مہارت نال ایں ڈُکھ کوں اپݨے ڈوہڑیں دا موضوع بݨائے۔

مخلوق دے منہ تے چندرے ݙین کیا دور سُݨوں نزدیک سُݨوں
دَر دَر رُلوں کوں وی بھیک منگوں مِل پووے کوں وی بھیک سُݨوں
کوئی دسوں تاڑ تے سیڈ ماروں پر کوڑی گالھ وہیک سُݨوں
اقبال اِتھ پھیرا دیہہ ماریے، غمستان جُلوں کوئی چیک سُݨوں

اَج دا انسان اندھا دھند مسائل دا شکار تھی کراہیں اپݨی ذات دے بحران دا شکار تھی ڳئے۔ جیندے نال اوندی سُنجاݨ گُم تھی ڳئی ہے اَتے ماہرین نفسیات دے نیڑے ایہو اَج دے جدید انسان دا المیہ ہے۔

پل پل دی فکر فنا کیتے ، پل پل دی پیڑ اِچ رُل ڳئے ہیں
ساڈیاں جھوکاں دھڑتھی ڈھیر تھیاں تھوں شہر دی بھیڑ اِچ رُل ڳئے ہیں
یا جھل جھل دڑکے داب تیڈے جھنڑک جھمیڑ اِچ رُل ڳئے ہیں
ساڈے چار چودھاروں اولوں ہݨ اقبالؔ کھیڑ اِچ رُل ڳئے ہیں

سائنس دی یلغار اَتے مغرب دی بالادستی علم وِچ Reason کوں بنیاد بݨا تے اپݨے نظریات کوں دنیا تے تھپݨ دی کوشش کیتی اے۔ اَتے مشرق کنوں اوندیاں اپݨیاں روایات کھس گھدین۔ مغرب دی ہر چیز اساڈے واسطے آئیڈیل بݨ ڳئی اے۔ حالانکہ انسان ساری زندگی عقل دی بنیاد تے نئیں گزریندا۔ بلکہ انسانی جذبات دی وی اپݨی اہمیت ہے اَتے سائنس انسانی جذبات تے واردات دی ترجمانی نئیں کریندی بلکہ حقیقتاً اُنھیں کوں پچھل تے رکھ ڈیندی اے جتھاں سائنسی علوم دا اپݨا ہک جواز ہے اِتھاں شاعری دی وی اپݨی Logic اَتے Poetic Wisdom ہے جیرھی انسان کوں اپݨے حوالے نال متاثر کریندی ہے۔ تاریخی دانائی دی بنیاد استقرائی استدلال تے ہے تے بقول ہیوم ایہ کمزور استدلال ہے جیڑھاں جو شاعری دا سُنڄپ قبل تجربی (A Postriori) ہوندے ایں سانگے عظیم شاعری دا ہر شعر بقول مایا کاوسکی نامعلوم دشت وِچ فکری قدم ہے۔ اِت واسطے ارسطو شاعری کوں تاریخ تے ترجیح ڈیندے تے اقبال سوکڑی دی شاعرانہ بصیرت ایں نظریہ دی تکذیب نئیں کریندی۔

بلاشبہ اساں مغرب کنوں متاثر تھی کراہیں شاعری وِچ نویں اصناف کوں اختیار کر گھدے اَتے اپݨی شاعری دیاں کئی اصناف ترک کر ڈِتن۔ جیرھی کہیں کڈاہیں

دی دانش مندی کائنی کیوں جو قوماں اَتے انسان اپݨے کلچر وچ جیندے رہندن۔ سرائیکی زبان اَتے کلچر دا اپݨا مزاج ہے۔ جیڑھا مغرب کنوں مختلف اَتے اپݨی اہمیت دا حامل اے۔ کافی اَتے ڈوہڑا سرائیکی شاعری اَتے کلچر دے مزاج دی نمائندگی کریندن۔ اُنھیں کوں ترک کرݨ دی بجائے اُنھیں وچ نویں سوچیں مطابق تبدیلی گھن آوݨ دی لوڑ ہے۔ تاہم نویں کافی وچ تصوف دا احیاء وقت دے مطابق کائنی۔

بلاشبہ اقبال سوکڑی ڈوہڑے دی اہمیت کوں سمجھیئے اَتے تسلیم کیتے۔ اوں اپݨے ڈوہڑے کوں نویں موضوعات نال ہم آہنگ کیتے۔ اُنھیں سرائیکی شاعری وچ ماضی دے تصوف دی خیالی روایات کنوں ہٹ تے جدید دور دیں زمینی حقیقتیں دا سامݨا کیتے اَتے اَڄ دے انسانیں دے اصل ڈکھیں کوں اپݨی شاعری دا موضوع بݨائے۔ بکھ، اپݨی دھرتی دی خشک سالی، تریہہ، شناخت کنوں محرومی، غیریقینی مستقبل دا ڈر اُنھیں دی شاعری دے اہم موضوعات ہِن۔ جیڑھے اساکوں ورثے وچ ملین اَتے اساڈے دماغ دا حصہ بݨ گئین۔ ہُݨ تاں اساڈا اتواں جایا ہویا بال وی ”بدھݨے“ وچ ڈر کنوں کنبدا پیا رہندے۔ جیڑھاں جو عمر رسیدہ لوک صدیں دی تریہہ کنوں گھبرا کراہیں خوابیں دے سمندر وچ ہچکولے کھندے رہندن۔

ساکوں ورثے دیوچ خوف ملیے اساں بدھݨے دے وچ ڈرسوں پئے
ساڈی تس ہے کئی سوسالیں دی اساں خواباں وچ پیڈ تے ترسوں پئے
ساڈا جیوݨ جنگ دا خواہ ہے جنگ جیت تے بازی ہرسوں پئے
اساں سبے مرسوں، مرویسوں، اساں سجھ کہیں روز اُبھرسوں پئے

اقبال سوکڑی دے ایں ڈوہڑے دا آخری مصرع نظریاتی حوالے نال دنیا وچ سزائے موت دے خاتمے دی تحریک دا ہک سلوگن ہے جو سجھ ہک دفعہ غروب تھیندے تاں ول اُبھر آندے لیکن جیڑھاں ہک انسان ماریا ویندے او کڈاہیں ول

پیدا کیتیں تھیندا۔

اقبال دی شاعری وچ انجھیاں عالمی سچائیاں جاہ جاہ تے کھنڈیاں پئین۔ شئیت اقبال سوکڑی کافی لکھݨ چھوڑ ڈِتی ہے۔ کیوں جو اوندے آخری مجموعے "اٹھواں اَسمان" وچ کوئی کافی شامل کائنی۔ حالانکہ او کافی وچ وی ڈُوہڑے وانگوں نویں موضوعات کوں داخل کر تے عورت دی زبان وچ روایتی عاشقانہ واردات دے اظہار دی بجائے اَج اوندی بے توقیری اَتے انھیں سماجی مسائل کوں وݙی خوبصورتی نال شعری قالب وچ ڈھال سگدا ہا۔

اقبال سوکڑی سرائیکی وچ غزل اَتے آزاد نظم دے بانیں وچ شامل ہے۔ غزل دی مقبولیت واسطے اوں نہ صرف استقامت نال غزل لکھ تے اونکوں مقبول بݨایا بلکہ اوندی مدافعت وچ ہک کامیاب اَتے ادبی جنگ وی لڑی۔

اقبال سوکڑی دے وسیب تونسہ اَتے پچادھ دا علاقہ صدیں کنوں پاݨی دی کمی دی وجہ نال "تس" دا شکار اے اَتے شاید تونسہ دا لفظ وی اِتھاؤں نکلتا ہووے۔ اقبال دی غزل اَتے آزاد نظم وچ تس ہک وݙا موثر استعارہ ہے۔ پچادھ دے واسیں دا ایہہ ڈُکھ اقبال دی شاعری دی ایں طرح جان اَتے شناخت ہے جیویں خواجہ فریدؒ دی شاعری وچ "روہیلیں" دا ڈُکھ۔

خشک ساوݨ دی کوجھی کریہہ ڈیکھ کے
ایں دفعہ میݙے تونسے دے تل رو ڈِتے

....

میں خود کالی کریہہ دی ویڑھ وچ ہاں پیا
اونکوں آکھ جیہیں موسم سنبھالے، میݙے حصے دے

....

توں گزری رُت دے عذابیں دا ذکر جاری رکھ
تیکوں خبر ہے کریہہ دا ایہ سال سنگتی نئیں

....

ساڈی تس تے کھڑین مُسکدیاں ساڈی بکھ تے رکھلدے روہ
اساں کونجاں کال کریہہ دیاں ساکوں بے شک ٹپ ٹپ کوہ

....

کال کریہہ وچ کون لبھیندے سوہنی رُت البیلی
آسانوں تن مار حویلی

....

پنکھ دی خاطر ہے پالیں کوں درختیں دی تلاش
خشک دھرتی تے مگر کمزور ہی باقی نئیں!

....

تس کولوں جھمری پئی ہے نال تالوں دے زبان
تندر ہے آوݨ لگی، خواب وچ سمندر ݙیکھسوں

....

منہ مُنکالے پلودالے
کال کریہہ وچ ٹکڑے بال آیالے
رَل مِل کے بارش منگوں
پر موسم کوں علم ہے یارو
تو ڑے سارے دھرتی واس
چڑھ ونج اسمانیں ونگن

....

ہک بارش دی خواہش کرتے
اساں اپنا بھرم ونجایا
ساری رات دلیا وکھڑ یارو
ساڈے کم نہ آیا

اقبال سوکڑی دی شاعری وچ بعض جاہیں تے موضوع اتے معروض اوندی شاعری وچ ہک بے نال پیوست ہن تے انھیں دے درمیان جدلیاتی تعلق واضح تھیندے۔

کئی نسلیں کولوں ایہ حال ساڈے
ڈراکل خواب ڈیہدن بال ساڈے
دکھیاں ترچ بھیا ہے روح دے اندر
مگر منڈیں تے وکدن مال ساڈے
اساں مدت کولوں ہکیں تس دے میلک
توڑے دریا گزروے نال ساڈے

اقبال سوکڑی دی شاعری ساڈے وسیب دیں بے شمار المیں دی شاعری ہے جیند ا ساڈیاں وڈیاں چھوٹیاں نسلاں شکار دِسن۔

ایہ وسیبی محرومیاں جیڑھیاں اساکوں کئی المیں نال ڈوچار کریندن۔ جنھیں کوں اساں گھبراتے اپنے آسوں پاسوں اُچے اُچے کوٹ بنا گھندوں۔

کوٹھے تھیمن مسیتاں یارو
مذہب کھیڈ تماشا
مندر، مندر کنوں پکا

دھرتی، دھرتی ناں دا بار
اپنے چار چُد حاروں بیبا
اُچی کندھ اُسار

ولاسا کوں انھیں اُچیں اُچیں کندھیں دے اندر اپنٹی ذات دے کرب دی اُداز تک نہیں سُنیندی۔

اُچے کوٹ بنا تے رہندن کجھ کمزور قبیلے
تار متار حویلیاں
تار متار حویلیاں اندر رہن والیاں
کاہیاں تھی کے روندیں
اوہر کہیں دیاں بیبیاں ہوندن

اقبال سوکڑی دی شاعری ہک صحت مند ذہن دی شاعری ہے۔ جیندے وچ خارج اَتے داخل متوازن تناسب نظر آندن۔ اَتے کہیں وی بیمار ذہن وانگوں کہیں پروپیگنڈے کنوں متاثر تھی تے یکطرفہ جھکاؤ دا شکار نہیں تھیندا۔ ارتقائی حوالے نال ڈیکھوں تاں اقبال سوکڑی دی شاعری دا سفر کافی لمبا ہے۔ اوں کافی محنت نال اوجھڑ جھاگیّن۔ ''ہنجوں دے ہار'' کنوں ''بے اَنت'' تائیں اَتے ڈوہڑے کنوں آزاد نظم تک اوندا اپندا مختلف مرحلیں وچوں لنگھیّے۔ اوندے ابتدائی مجموعیں وچ زبان دی نفاست تے ملائمت غالب ہے لیکن بعد دیں غزلیں تے آزاد نظمیں وچ اُردو شاعری دے اثرات نال فارسی عربی ڈکشن زیادہ نشابر ہے۔ فنی اعتبار نال اقبال سوکڑی دی شاعری ہمیشہ ارتقاء پذیر رہی ہے اَتے اگوں تے ودھدی رہی ہے۔ حالی تائیں اوندے وچ کوئی مضمحل تھیوݨ دے اثرات دی کائنی۔ اَج اوندی شاعری اعلیٰ فنی اقدار دی حامل ہے اَتے او خود ہک زندہ legend دا رُتبہ حاصل کر گئے۔

عاشق بزدار دی شاعری

سرائیکی علاقے تے جتنا قومیں دی حملے کیتن اُنہیں معاشی لُٹ پٹ اُتے سیاسی بے چینی پیدا کرݨ دے علاوہ اَݨ ڳݨت نظریاتی گمراہیاں وی پھیلائین۔ حقیقی طور تے سرائیکی قومی تاریخ حملہ آوریں دے خلاف مزاحمت دی تاریخ رہی اے، مگر حملہ آور حاکمیں اینکوں اپݨی بہادری اَتے جہاد دی تاریخ لکھواڑتے۔ اَتے اساکوں ہمیشہ "ہاری ہوئی مخلوق" آکھے، حالانکہ حقیقت ایہ ہے جو انہیں حملہ آوریں سرائیکی علاقے اِچ جاہ جاہ تے کھلے دی کھادن۔

درباری مورخیں اساکوں ایہ کہڈاہیں نہیں ڈسیا جو ہڑند اَتے درگڑی دے قلعے انہیں حملہ آوریں دے سرکنڑ واسطے اِی بنائے گئے ہن۔ اَتے نہ سرائیکی ڈیس اِچ جاہ جاہ تے اُسرئے ہوئے انہیں قلعیں دی تاریخ بیان کیتی گئی ہے اے جو انہیں دے ذریعے سرائیکی قوم قدم قدم تے حملہ آوریں دا کیویں جی واری نال مقابلہ کیتا، تاریخ اِچ ایہ کتھائیں نہیں لکھیا گیا جو ٹھیڑ تھئے ہوئے سرائیکی شہر "مجاہدین" دی تباہی دی علامت ہن اَتے نہ جاہ جاہ تے شہیدیں دے قبرستانیں دی تاریخ ڈسی گئی اے جو اِتھاں دفن ہن اوہے عظیم لوک جنہیں باہروں آوݨ آلے حملہ آوریں نال ٹکر کھن تے اپݨی دھرتی کوں رت تے جان دی سوکھڑی ڈتی ہئی۔

سرائیکی قوم دی تاریخ وانگوں سرائیکی زبان نال وی ایہو سلوک کیتا گئے، ہر حملہ آور جڈاں سرائیکی دھرتی تے قبضہ کر گھدا تاں سب کنوں پہلے اُساں کنوں زبان کھسی اَتے اپݨی زبان کوں ترقی یافتہ آکھ تے اساکوں اوندے سکھݨ دی

ہدایت فرمائی تا کہ اساں وی "عالم" بݨ سگوں حالانکہ مقصد صرف اِتلا ہوندا ہا جو اساں اپݨا تشخص ونڄا بہوں، اَتے قوم دی حیثیت نال اپݨے اندر اتحاد برقرار نہ رکھ کرا ہیں انہیں دا مقابلہ نہ کر سگوں بلکہ ایں طرح جسمانی غلامی دے نال نال ذہنی غلامی وی قبول کر گھنوں۔

ہر نویں حکمران دے درباری دانشوریں اساڈی زبان کوں بولی، لہجہ یا نامکمل تے اَدھوری زبان آکھ تے ایندے ادب کوں غیر معیاری قرار ݙے ݙتا اَتے اساڈیں تخلیقی صلاحیتیں کوں رد کیتا، نتیجہ اساں ہر دور دے حکمرانیں دا ادب پڑھݨ اِچ عمر گالی رکھی، اَتے اپݨی تخلیقی صلاحیتیں کوں وی انہیں دی زبان اِچ لکھݨ تے ونڄیندے رہیوسے۔ جیندی وجہ کنوں اساں اپݨی دھرتی دی ڳالھ کرݨ دی بجائے لیلیٰ تے شیریں دے حسن دی صفت اِچ حیاتی ونڄائی۔ اَتے موڳ تے سسی دی محبتیں کوں بھل ڳیوسے، اساں سرو سنبل کوں یاد رکھیا مگر پھوڳ تے لاݨے کوں وسار ݙتا۔ اساں قمری دی سُر پکائی مگر کال کڑچھی دا پیغام نہ سُݨیا، جیندا نتیجہ ایہو نکلا جو اساں اپݨے "شجرے" رول بیٹھوسے۔

ستم ظریفی ایہہ ہے جو ہر نویں حاکم اساکوں اپݨی تاریخ، زبان تے ادب پڑھایا اَتے نال اونکوں اساڈی تاریخ زبان تے ادب آکھیا، ایہا وجہ اے جو اساں عربیں، افغانیں تے مغلیں دی تاریخ زبان تے ادب کوں اپݨی زبان تے اَپݨا ادب سمجھی رکھیے۔ نتیجہ اساڈیں وݙکیں دیاں عمراں عرب کنوں گھن تے دہلی تائیں دی تاریخ پڑھݨ اَتے عربی، فارسی دیاں گرداناں رٹݨ اِچ گزر ڳیاں۔

ݙکھ ایہہ ہے جو پاکستان بݨݨ دے بعد اَڄ دی اساکوں اوہو کجھ اوتویں پڑھایا ویندا پئے۔ اَتے اَڄ دی اساڈی زبان کوں پنجابی اَتے اساڈی (سرائیکی) قومی تاریخ کوں پنجاب دی تاریخ آکھیا ویندا پئے، حالانکہ حقیقی ڳالھ ایہہ ہے جو

سرائیکی قوم ہر صورت اِچ اپنْاں وجود، اپنْی تاریخ اَتے اپنْی زبان رکھدی ہے۔

اساڈے کیتے خوشی دی خبر ایہ ہے جو عاشق بزدار ایں سچائی دا پورا ادراک رکھدے اَتے تاریخ، زبان تے ادب دے نصابی تصور دا منکر اے۔ اپنْی ماء بولی سرائیکی اِچ اوندی شاعری ایں صحت مند شعور دا نشابر اظہار اے۔

میڈے خیال اِچ خواجہ فرید جیڑھے سرائیکی قومی شعور دا آیا ابد ہِن عاشق بزدار اونکوں ڈھیر سارا اُسارے۔ اپنْے وسیب نال پیار اَتے وسیبی علامتیں دے حوالے نال اپنْے پیغام دی ترسیل خواجہ فرید دی یقیناً منڈھلی تے وڈی صفت اے لیکن تاریخ دا اصل تے انقلابی تصور جیڑھا اوں ویلے شکل اِچ عاشق بزدار دیں نظمیں اِچ ملدے خواجہ فرید دے اپنْے مخصوص مذہبی منصب دی وجہ کنوں انہیں دے کلام اِچ ممکن اِی نہ ہا۔ اِت واسطے ایہ اعزاز پوری سرائیکی شاعری اِچ صرف عاشق بزدار کوں اِی ڈھیسے، اَتے او اپنْے ایں انقلابی تے جرأت مندانہ اظہار کیتے اساڈے تے آونْ والیں نسلیں دی عقیدتیں دا حقدار اے۔ ایندے علاوہ عاشق بزدار جانْدے جو ہُنْ اساں ایں انقلابی تصور کوں وِدھائے بغیر اپنْا وجود اِی برقرار نسے رکھ سگدے، اِت واسطے اوندی پوری شاعری انہیں بنیادیں تے سرائیکی قومی تشخص کوں نواں تے صحیح رُخ ڈیونْ دی بھرپور کوشش وی ہے تے سرائیکی دی قومی شاعری کوں حقیقی بنیاد وی عطا کریندی ہے۔

عاشق بزدار دی شاعری ترقی پسندانہ فکر تے شعور دے کئی ہنْسیں پہلوئیں نال وی مالا مال ہے۔ اوندیاں بھوں ساریاں نظماں جاگیردارانہ استحصال دے خلاف مؤثر ترین آواز ہِن ایندے نال دولت دی تقسیم بارے اوملوانْیں دیں تفسیریں کوں منْنْ دی بجائے محنت کوں بنیاد بنْیندے۔ اَتے پورہیت طبقے دے حقوق کیتے آواز چیندے۔

اُچ بھٹو شہید اَتے اوندا خاندان پاکستان اِچ سیاسی جبر دے خلاف مزاحمت دی ہِک علامت بݨ گئے، ایہا وجہ اے جو عاشق بزدار دے کلام اِچ انہیں کوں نذرانہ عقیدت پیش کرݨ دا مطلب ایں جبر کوں تروڑ ڈیوݨ اَتے جمہوری حقوق دی بحالی دی جدوجہد کوں خراج تحسین پیش کرݨ اے۔

میڈے خیال اِچ ایہ ہن عاشق بزدار دی شاعری دے کجھ بنیادی پہلو، جیندے مطابق اوندی شاعری نصابی تاریخ دے کوڑ کنوں انکار، معاشی استحصال دے خلاف احتجاج اَتے سیاسی جبر دے خلاف مزاحمت دی شاعری بݨدی ہے۔ البتہ عاشق بزدار جتھاں سیاسی جبر دے خلاف اَواز چاندی اے اُتھاں اگر او سرائیکی قومی جدوجہد دے سوجھلے اِچ داؤد خان، مظفر خان، مول راج تے غلام حسین مشوری دی جدوجہد کوں وی اپݨا موضوع بݨاوے ہا جنہیں حملہ آور لٹیریں تے جابر حکمرانیں دے خلاف مزاحمتی جنگاں لڑدیں ہوئیں دھرتی تے اَپݨے سرواریں تاں اوندی شاعری دے مزاج نال زیادہ مناسبت بݨے ہا۔ اینویں اگر او اُتھوں دے "جعفریں" اَتے "صادقیں" دی دھرتی نال بے وفائی کوں وی اپݨے شعریں اِچ آنے ہا (جنہیں دھرتی تے جان ڈیوݨ والیں کئی شہیدیں دے مقدس سریں کوں توبریں اِچ پا تے ظالم حکمرانیں دے سامݨے پیش کیتا اَتے تمنداریاں حاصل کیتیاں ہن) تاں سرائیکی قومی تاریخ دا ایہ افسوسناک پہلو نشابر وی تھیوے ہا اَتے عبرت دا سبب وی بݨے ہا۔

عاشق بزدار جتھاں ہِک باشعور دانشور وانگوں پختہ تاریخی اَتے سیاسی شعور رکھدے، اُتھاں ہِک کولے دِل والا شاعر وی ہے اِت واسطے جنگ اوندی طبیعت تے مزاج دے خلاف اے۔ اَتے او انسان دوستی تے امن دا پرچار کریندے۔ او جتھاں حملہ آوریں کوں محسن تسلیم کرݨ دی بجائے ڈاکو اَہدے اُتھاں خود وی کہیں تے حملہ کرݨ کوں انکار کر ڈیندے، اَتے چاتے ہوئے ہتھیار وی سٹ چھوڑیندے، خواہ ایندے

نتیجے اِچ اونکوں کیہہ جیڈی مصیبت اِی کیوں نہ بھوگنی پووے۔

جنگ دے بعد میں جے کراپنْی وستی ویساں
مار کے دھرتی ماء دے بھیڑے تِگر
کیا وَت منہ ڈِکھلیساں
میں ایہ سوچ تے
رائفل سٹ کے
مورچے وچوں باہر نکھتاں
اپنْی دھرتی جئیں کوں
نہ مارنْ دے جرم اِچ
میڈے ہتھ ہتھکڑی لگ ونجی

ایہا وجہ اے جو ڈو وجھے رُخ دے طور تے عاشق دی شاعری پیار، محبت، انسان دوستی تے امن دی شاعری اے، سرائیکی وسیب دے انجھے کردار جئیں اپنْیاں عمراں پیار اِچ رولین، عاشق کوں بہوں پسندین، جیندی وجہ کنوں سسی اَتے بی اوندی شاعری دی جان ہن۔ اَتے اوندی شاعری اِچ پیار محبت دی رَس گھول ڈیندین، ایہا ایہہ نظریاتی شاعری بغوچڑیں اِچ گھلدی ہوئی بادِ نسیم دے لوشے ڈیونْ لگدی اے۔

مختصر طور تے ایہ آکھیا ونج سکدے جو عاشق دی لطیف تے پُر اثر شاعری ہک زرخیز مگر مظلوم دھرتی دے محنتی لیکن لُٹیے ہوئے لوکیں دی محبتیں تے ڈکھیں دی شاعری اے یا سادہ لفظیں اِچ ماء دھرتی دے ماضی تے حال دی سچی تے کھری تصویر اے، حملہ آوریں دے ماریے ہوئے اساڈے وڈکے تے اُنہاں دے محنتی مگر غربت دے ڈنگے ہوئے لیلینْ، پھر وجھتاں عاشق دی شاعری دا موضوع ہن اُنہاں سیاسی جبر دا شکار جیلیں اِچ سہکدے ہوئے شریف شہری اَتے سماجی پُنتیں اِچ لتھڑیاں

ہوئیاں وفادار سمیاں تے سسیاں دی اوندے اظہار دا حصہ ہن ، ایندے علاوہ جتھاں بکھ دیاں ماریاں ہوئیاں معصوم بالڑیاں ذر در مزدوری دا بھوگ بھوگ تے شام کوں تھکے تے موتجے منتے نال گھریں کوں ولدیاں نظر دین تاں محلیں اچ انہیں دی بے بس جوانی دی انتظار اچ شکاری نہروی خواب ڈیہدے ہوئے لبھدن۔

غریب ماء پیودیاں دھیریں کم سن
جوتن توں بکھ دے عذاب
تالن دے کیتے
اُچیں حویلیں ونج کے
امیر لوکیں دے بال چاون
ودیاں رہاون
سویر توں لا تماشاں تائیں
نہ پکھ وندا ون
اُنہاں دے لالن بھرا جو روون
تاں منہ نہ لاون
تے ایندے بارے
حویلیں والے
غریبڑیں دے
جوان تھیون دے خواب ڈیکھن

ایہ ہن اساڈی دھرتی دے اُداس منظر، جیندے اُتے عاشق دا دِل کڑھدے، ہن او ایہ صورت حال قبول کرن کوں تیار نئیں تھیندا، بلکہ ایں کوں بدلن دی خواہش دا اظہار کریندے، جیندے وجہ کنوں انہیں ڈکھیں دے بیان لیوں او اینجھا

جذباتی لہجہ اختیار کریندے جو قاری دے دل اِچ اپݨی حالت کوں بدلݨ دا احساس خد بخود جاگݨ پئے ویندے۔

میڈا خیال اے جو عاشق بزدار دا سب کنوں زیادہ باشعور سرائیکی قومی شاعر اے۔ جئیں ناصرف سرائیکی قومی شاعری دے رجحانات کوں سمجھ تے اپݨی شاعری دا اَیرلبد ھے بلکہ اینکوں ماڑی دی شکل وی ݙِتی اے۔ اِت واسطے ایا آکھݨ اِچ میکوں ݙرکائی جو اَپ دے بعد سرائیکی دی نویں قومی شاعری دے سارے رستے عاشق بزدار توں اِی ٹُرسن اَتے اِتھائیں ختم آتھیسن، اِکو تے جیڑھاں عاشق دی شاعری اِچ مزید فنی تے فکری پختگی آ ویسی اَتے سرائیکی قومی شاعری دے سارے عناصر مکمل شکل اِچ آن موجود ہوسن تاں میکوں یقین اے جو مستقبل اِچ سرائیکی ادب دا دیانتدارانہ لکھیا ہویا نصاب پڑھدیں ہوئیں سکول دا ہک معصوم بال اپݨے سنگتی دا امتحان گھندے ہوئے پچھسی۔ بھلا ݙس ہاں جو خواجہ فرید دے بعد سرائیکی دا سب کنوں وݙا قومی شاعر کون اے، تاں او کھل تے جواب ݙیسی۔ اچھا! ایہ وی کوئی مشکل سوال اے ایہ تاں ساݙی کتاب دے صفحہ 27 تے لکھیا کھڑے۔ عاشق بزدار

اَکھیں وچ دوزخ بارے مختصر گالھ

محمد اعظم سعیدی بنیادی طور تے ہک عالم دین ہن لیکن اوہ کے دور دے ڈھیر سارے عالمیں دے برخلاف اُنھیں وچ تحقیق دی تڑپ موجود ہے۔ ایہا وجہ ہے جو او اپنے علمی کم کاریں وچ جتھاں مذہب کوں پہلی حیثیت ڈیندن اُتھاں اپنی زبان اُتے دھرتی نال پیار وی کریندن۔ سچائی دی ٹول اُتے وسیب نال محبت اُنھیں وچ روشن خیالی اُتے مظلوم لوکیں نال پیار دا جذبہ پیدا کیتے۔ ایندے نال اُنھیں دے مٹھے مزاج اُتے تصوف نال شغف اُنھیں وچ رواداری اُتے انسان دوستی پیدا کیتی ہے ایہا وجہ ہے جو نذیر لغاری جہیں "نظریاتی گنہ گار" اُنھیں دے سنگتیں دی قطار اِچ کھڑن۔

"اَکھیں وچ دوزخ" علامہ سعیدی دی چھوٹی جہیں اردو تے سرائیکی شاعری دی رَلی مِلی کتاب ہے۔ جیندے وچ نعتاں، غزلاں تے آزاد نظماں ہن۔ میں ہک زمانے دچ شاعرہم شاید کجھ لوکیں واسطے ایہ حیرانی دی گالھ ہوسی۔ حالانکہ بہوں سارے رسالے اُتے اخبار ایندے گواہ ہن مگر تحقیق اُتے تنقید دی علمی، منطقی تے محنت طلب کم میڈے اِنھیں لطیف احساسات تے جذبات کوں پس منظر وچ سٹ ڈتے میں سمجھݨ لگاں جو ہک محقق تے نقاد اپنے مخصوص کم دی نوعیت دی وجہ کنوں شاعری نال مستقل سنگت نئیں رکھ سگدا۔ علامہ اعظم سعیدی بارے وی میڈا ایہو خیال ہا مگر "اَکھیں اِچ دوزخ" کوں پڑھ تے محسوس کیتم جو شعر آکھݨ لیوں جیڑھے لطیف احساسات اُتے تحقیقی صلاحیتیں دی لوڑ ہے او سعیدی صاحب وچ پوری طرح موجود ہن۔ جیندی وجہ کنوں اُنھیں دی ایں کتاب وچ سوہݨے شعر دی مِلدن۔

سعیدی صاحب دے ایں مجموعہ کلام وچ ترے صفتاں خاص طور تے اُچیریاں ہن۔ پہلی اپنی دھرتی تے وسیب نال پیار، ڈوجھا اِتھوں دے لُٹیجے پُٹیجے لوکیں دے ڈُکھ دا احساس تے تریجھا روشن خیالی۔ ایہ ترے صفتاں کہیں نہ کہیں شکل وچ ''اَکھیں اِچ دوزخ'' دے شعریں وچ موجود ہن۔ دھرتی تے وسیب نال پیار بارے شاعر دے خیالات پڑھو (میں صرف سرائیکی کلام وچوں مثالاں گھدم)۔

زندگی ودھدی رہی وَت گھر ونجݨ دی آس وچ
تاہوں کئی یوسف کہیں قید وچ اَکلدا رہ گیا

اپنی دھرتی تے وسیب نال پیار دا مطلب اِتھوں دے وسنیکیں دے ڈُکھ سُکھ وچ شرکت تے اُنھیں دے مسائل دا شعور حاصل کرݨ ہے۔ جیرھا سعیدی صاحب دے کلام دا ہک قابل ذکر حصہ ہے۔

ڈیندا کوں مندے گالھیں سُݨدا رہ گیا بکھا مزدور
خواب گئی ڈُٹھس تاں بجھ توڑیں وِچلدا رہ گیا

دِل وی اوں شودے دا چھندا ہے، پریاں وی ڈھیر پر
کیا بݨے سیفل جیندا چولا نہ گل دا رہ گیا

سعیدی صاحب اَج کے دور دے عالم اَتے شاعر ہن۔ اِت واسطے او اَج دے سماجی، سیاسی تے معاشی حالات دا ادراک رکھدن۔ ایہا وجہ ہے جو اُنھیں دے کلام وچ روشن خیالی دے اثرات جاہ جاہ تے مِلدن۔

شعور رکھو حقیقتاں دے مزاج بدلو سماعتاں دے
اندھاریاں راہیں تے بال رکھو چراغ اپنی بصارتاں دے

''اَکھیں وچ دوزخ'' دے کئی شعر روایتی قسم دے وی ہن لیکن سعیدی سئیں جہیں فاضل اَتے باشعور شاعر دے کلام وچ اُنھیں دا ٹکانہ تھوڑے ڈیندا ہے۔

ظلم دے اگوں ہتھیار نہ سٹن والا شاعر

مزاحمت ڈھیر کروں بھکو گھٹ۔(والٹ واٹمین)

باوی اپریل 1992ء کوں عبدالمجید ذوقؔ دی اچانچیتی موت نے جام پور شہر کوں ہلاتے رکھ ڈ تا۔ کہیں آکھیے اوکوں اوندی "رندی" نے ہلاک کیتے ۔ کہیں اوندی موت کوں ڈاکٹر دی غفلت قرار ڈ تے ۔ اَتے کہیں آکھیے جو اوندے اندر جیڑھا ڈو جہا انقلابی انسان موجود ہا اوندا بار ذوق مرحوم دا نفیس جسم نیں سہار سکیا۔ اَتے او ریزہ ریزہ تھی گئے ۔ پتہ نئیں اصل معاملہ کیا ہے۔ میکوں تاں تریے گالھیں ظاہری طور تے ٹھیک نظر دن۔ 1970ء دے الیکشن وچ جاگیرداریں کوں ذوقؔ اوہنی سرائیکی نظمیں نال جیویں جرأت اَتے بہادری نال للکاریا او اَج تائیں لوکیں دے ذہنیں وچ تازہ ہے۔ اَج اَتے جیڈاں وی ذوقؔ دا ذکر آ وسی تاں اوندی ہک نظم دا ایہ مطلع سب کنوں پہلے ذہن آ وسی۔

لغاری رہے نہ مزاری

جنگ جاری رہے جنگ جاری رہے

1970ء دے الیکشن دے نتیجے وچ پاکستان پیپلز پارٹی اقتدار وچ آئی۔ لوکیں کوں ایں اقتدار دے ذریعے کجھ ملیا نہ ملیا۔ ایندا تصفیہ کرن تاریخ دا کم ہے۔ مگر ذوقؔ ایں مسئلے توں اُچا تھی کراہیں پاکستان پیپلز پارٹی دی سٹیج توں عوامی جدوجہد اَتے انقلاب واسطے جابر قوتیں کوں چیلنج کریندا ریہا۔ او حسینی قافلے دا ہک انجھا سپاہی ہا ۔جیندا انقلاب تے ایمان کڈاہیں کمزور نہ تھیا۔

ذوقؔ نال میڈی ذاتی دوستی ہئی ۔ روشن خیالی اَتے ترقی پسندانہ نظریات

دے حوالے نال اَتے خصوصی طور تے سرائیکی شاعری دی وجہ کنوں۔ میں اونکوں جیڑاں وی رسول پور وچ کہیں مشاعرے واسطے سڈ یے تاں او ڈُرکدا آئے۔ اوندی نیاز مندی، عاجزی، انکساری دے نال اوندی باغیانہ انقلابی شاعری اَتے ظلم تے جبر دے خلاف بغاوت اُنجھیاں متضاد خوبیاں ہُن۔ جنہیں وچ میکوں ہم آہنگی بگولݨ وچ مشکل پیش آندی رہی ہے۔

ہک دفعہ جیر حلے اوں نے فاروق لغاری کوں پرچ وچ پاݨی دا گلاس رکھ تے وڈی نیاز مندی نال پیش کریندے ہوئے سر جُھکایا تاں میکوں اوندی نظم یاد آ گئی۔ جیندے وچ اوں لغاریں، مزاریں کوں للکاریا ہا۔ ایہ منظر ڈیکھ تے میکوں ڈکھ تھیا۔ میں ٹھڈا ساہ گھن تے اپݨے آپ کوں آکھیا۔ افسوس ایہ منظر وی میکوں اپݨیں اَکھیں نال ڈیکھݨاں ہا۔ اَتے وَل بعد وچ جیر حلے میں ذوقی نال ایں واقعے دا ذکر کیتا تاں اوں ڈکھ نال کھلدے ہوئے آکھیا۔ کیا خواب ڈٹھے ہانسے کیا تعبیراں ڈیکھݨیاں پئین۔

پیشہ ورانہ مصروفیات دے دوران اوندی نشست میڈے چیمبر دے قریب ہئی۔ او فرصت دے وقت میڈے کولھوں آبہندا ہا۔ موجودہ حکومت دے قیام کنوں کجھ عرصہ بعد ذوقی حکومت دی کارکردگی تے مایوسی دا اظہار کیتا۔ اَتے آکھیا جو اساں اپݨا فرض پورا کر ڈتے۔ لیکن پتہ نئیں اساکوں وَل مُنڈھ کنوں ایہ سفر شروع کرݨا پووے۔ لیکن او کہیں بے سفر تے ٹُر گیا۔ پتہ نئیں اوں کیا سوچیا۔

ذوقی کڈاہیں ظلم دے اگوں ہتھیار نہ سٹیے۔ اَتے نہ گردن جھکی کیتی۔ اوں لوکیں کوں جبر دے خلاف ٹُرݨ دا ناصرف درس ڈتا بلکہ ہنر وی سکھایا۔ او ہک غریب مزدور مگر غیرت مند انسان ہا۔ او غربت دے باوجود کہیں دے اگوں ہتھ نہ پھیلایا۔ اوں سرائیکی وچ بہوں لکھیئے۔ میں اوندے قلمی نسخے ڈٹھے مگر غربت دی وجہ کنوں اوندا

کوئی مجموعہ کلام نہ چھپ سکیا۔ اوندی سرائیکی شاعری سرائیکی وسیب دا ورثہ ہے۔ اوندا پیغام پوری دنیا دے مظلوم انسانیں واسطے درس انقلاب ہے۔ او ہک وڈا انسان ہا۔ جیرھے روز روز جمیں جندے۔ اوندے بالیں کوں اپنے والد دا انگوں فخر نال گردن اُچی رکھنی چاہیدی ہے۔ جو او ہک وڈے پیو دے پتر ہن۔

ذوقؔ کوں مشاعرہ پڑھن ڈاآندا ہا۔ او گھن گرج نال پڑھدا ہا۔ اوندی زور دار آواز، انقلاب دی گونج اَتے نظم وچ زوردار لفظیں دا انتخاب تے بھرپور استعمال اونکوں مشاعرے وچ سرخرو کریندا ہا۔ اوندی شاعری لفظیں دی طاقت دا ہک بھرپور اظہار ہئی۔ اَتے جام پور شہر وچ غلام رسول ڈڈا دے بعد ذوقؔ دی شاعری اِی انقلاب دی نوید ہئی۔ مندرجہ بالا گالھ مہاڑ وچ میں ذوقؔ دی حیاتی دا ذکر ایں سانگے کیتے جو تُساکوں ڈس سگاں سچے ترقی پسند شاعر شعرآ کھن دے نال عملی جدوجہد دی لازماً کریندن تے ترقی پسندانہ فکر دے مطابق عمل دی Primacy دے قائل ہن۔

آخر وچ شاعر ذوقؔ دے کلام دا نمونہ ملاحظہ ہووے:

میڈا مزدور جیویں میڈی گالھ سُن
وقت بھوں تیز ہے نہ مٹھا تھیویں ہُن
ایہی راہ ہی جیرھی، پھل اوندا آپ چُن
مار زردار کوں، جنگ محنت دی تھن

اپنے اتحاد دی بند اُساری رہے
جنگ جاری رہے، جنگ جاری رہے

نہ اِتھاں کوئی دھن دا پجاری رہے
نہ اِتھاں ظلم، ظالم دا جاری ہے
نہ لاکھی رہے نہ ہزاری رہے

نہ لغاری رہے ، نہ مزاری رہے
تیڈی تلوار دا وار کاری رہے
جنگ جاری رہے ، جنگ جاری رہے

....

مزدور کوں ذوق جگائی رکھ
پی زہر تے شعر سنائی رکھ
اوندے منہ توں ایہ اکھوائی رکھ
ہُن محل اُچے دا در رہ گیا
دم مست قلندر ، دھر رہ گیا

ضیاء الحق دے ناں

تیڈے ظلم تشدد جبر اُتوں ساڈیاں سوچاں اک نئیں سکدیاں
اساڈیاں اکھیں شوخ بغاوت دیاں ہک پلک جھپک نئیں سکدیاں
تیڈیاں ظلم توں باہیں شل تھیسن اساڈیاں جاناں تھک نئیں سکدیاں
تیڈیاں جیلاں ، سیخاں ، پابندیاں اساڈا رستہ ڈک نئیں سکدیاں

....

امیر سوچاں زیان تھی گیاں ہن
ضعیف آساں جوان تھی گیاں ہن
گرم لاوا اکھیں توں ایں ترمیئے
لہو دیاں ہنجوں چٹان تھی گیاں ہن

....

تاج شاہی دے ہوا وچ اچھلیسوں اساں

زندگی باقی ، تاں سارے مُرج اٹھیسوں اساں
موت دے دڑکے نہ مُنن ڈیوے کوئی مائی دالعل
دار دی رَسی اُتے وی جھوٹ ڈیکھیسوں اساں

ذوالفقار علی بھٹو دے اعزاز وچ

کب جگن اینکوں ڈیکھے تے زرداراں دیاں ماڑیاں
جگن چھوڑ محلات دی سازش دیاں تاڑیاں
تا حشر ودیاں روشن ظالم دیاں پچھاڑیاں
مزدور مریندا ہے خوش خبر دیاں تاڑیاں
لگ نعرے گئے "بھٹو جیوے" سارے دہر وچ
کہرام مچا چھوڑے ہی زردار دے گھر وچ

مِلدیں رستیں تے کھڑا شاعر

بچولن کانی کائی سچ دی تشکیل وچ شامل تھیون دی ضروری ہے۔(مشل فوکو)

ماڈرن ازم اَتے پوسٹ کالونیل ازم وچ اگرچہ بہوں سارا فرق ہے لیکن بہوں کجھ مثبت اشتراک وی ہے ۔ جدیدیت پسندیں سارا زور سائنس تے تے ڈِتے اَتے اوندے کئی پُرجوش حامیں کلچر اَتے روایات دی اہمیت Reason کوں مسترد کر ڈِتا۔تاہم پال فیرابینڈ تے فوکو عقل دے Repressive کردار کوں واضح کیتا۔اَتے فیرابینڈ جدید سائنسی طریقہ کار تے بھرپور تنقید کیتی۔حالانکہ انھیں ڈوہیں نظریات وچ کئی چیزاں مشترک ہن ۔ہک ایہ ہے جو کارل مارکس بلاشبہ ماڈرنسٹ ہا۔سائنس اَتے Reason تے یقین رکھدا ہا لیکن اوں پہلی واری سرمایہ دارانہ نظام وچ Metanarrative (سرمایہ) کوں مرکز وچوں کڈھ تے محنت کوں مرکزی حیثیت ڈِتی اَتے سرمایہ دارانہ نظام وچ مزدور جیرھا Marginalized ہا کوں تبدیلی وچ مرکزی حیثیت ڈے ڈِتی۔ایویں مارکسزم وچ مدافعتی رول دی اپݨی اہمیت ہے اَتے Post modernist مفکر مشل فوکو دے نزدیک جبر دے خلاف مزاحمت لازمی تھیندی اے تے جبر تے مزاحمت دا اٹوٹ تعلق ہے۔

نذیر فیض اَج دا سرائیکی شاعر ہے۔اوندی شاعری وچ کچلے ہوئے لوکیں (Marginalized People) اَتے انھیں دی محنت دی ڳالھ ہے اَتے جبر دے خلاف مزاحمت دی ڳالھ وی او ہک اینجھا شاعر ہے جیرھا ماڈرن ازم اَتے پوسٹ کالونیل ازم دے دوراہے تے کھڑے ۔ہک پاسے نذیر فیض پنجابی دے خلاف مزاحمت کریندے جیرھی Domestic کالونیل ازم دے دائرے وچ آندی ہے تے ڈوجھے پاسے محنت کش دے استحصال دی مذمت کریندے۔

شاعری بلاشبہ ہک فن اے اَتے ایندے واسطے فطری تخلیقی صلاحیتیں دی لوڑ ہے۔ کیوں جو شاعری حسن تخلیق کرݨ دا وݙا وجھاناں ہے اَتے شاعر کوں اپݨا خیال Beautify کر تے پیش کرنا ہوندے لیکن ہک پُر اٹا سوال ایہ ہے جو حسن اَتے فن دا معیار کیا ہے اَتے اوکوں کون طے کریسی۔ کانٹ دا جواب ایہ ہے جو حسن دا کوئی معیار کائنی اَتے ہر کوئی اپݨا معیار آپ بݨیندے۔

قبائلی جاگیرداری اَتے سرمایہ دارانہ سماج وچ بالادست طبقے فن تے حسن دا اپݨا ہک معیار طے کیتے اَتے ہمیشہ کنوں شاعری کوں وی اوندے اُتے پرکھیا گئے۔ ایہا وجہ ہے جو پچھلے ہوئے محروم طبقے دی شاعری کوں اُتلے طبقے اَتے اُنھیں دے ادبی نقادیں کݙاہیں منہ نہیں لایا تے ہر دور وچ اوکوں بھونڈی تے غیر معیاری شاعری آکھ تے رد کرݙتے۔

سرائیکی ادب وچ ایہا صورتحال رہی ہے مگر ایندے باوجود ہر دور وچ پچھلے اَتے مظلوم طبقیں جیڑھے اپݨے حقوق واسطے جدوجہد کیتی ہے تاں اوں جدوجہد دی شاعری وی سامݨے آئی ہے۔ ایں قسم دی سرائیکی شاعری کوں کم از کم قیام پاکستان دی جدوجہد کنوں ہُݨ تائیں ترے حصیں وچ ونڈیا ونڄ سکدے۔

پہلی قسم دی شاعری تحریک آزادی تے قیام پاکستان نال جُڑی ہوئی ہے۔ اوں دور دے کئی سرائیکی شاعریں سیاسی بیداری اَتے انگریزی سامراج دے جبر دے خلاف اَواز چاتی ہے۔ اُنھیں بے شمار شاعریں وچوں غلام رسول ݙڈا دیاں کئی نظماں اَڄ وی لوکیں دی زبان تے ہن۔ ایندے بعد ݙوجھا دور ستر دی دہائی دا دور اے۔ جیڑھے پاکستان پیپلز پارٹی دی تحریک سامݨے آئی تے جاگیرداری نظام دے خلاف سرائیکی شاعریں اَواز بلند کیتی۔ مجبور بخاری، عبدالمجید ذوق، فیض علی فیض، نذیر فیض تے ٻئے شاعریں دیاں نظماں لوکیں کوں گرمیندیاں ریہاں۔

ظالم گیردار نشکی تے پیر آدی (فیض علی فیض)

سرائیکی شاعری دا ترےجھا تحریکی دور جدید سرائیکی قومی شاعری نال وابستہ ہے جیرھا سرائیکی قومی شناخت ، وسیب نال محبت ، اَتے Domestic Exploitation دے خلاف اَواز تے مَنی ہے۔ ایندے وچ خصوصی طور تے سرائیکی دھرتی تے پنجابیں دی آبادکاری تے قبضہ گیری، اُنھیں کوں زمینیں دی الاٹمنٹ تے نوکریں تے قبضے دے خلاف اَواز بلند کیتی گئی ہے۔ ایں دور دے شاعریں وچ اللہ ڈِتہ بدنام، جہانگیر مخلص، ثاقب قریشی، خورشید بخاری، عاشق بزدار، غیور بخاری اَتے نذیر فیض خصوصی طور تے قابل ذکر ہن۔ تاہم اِنھیں شاعریں وچ اپنے طور تے طبقاتی ونڈ نمایاں رہی ہے۔ جیرھے شاعر مزدور کلاس نال تعلق رکھدن یا اُنھیں دا کوئی سماجی رُتبہ نئیں ہوندا۔ جیویں اللہ ڈِتہ بدنام تے نذیر فیض ہن۔ تاں اُنھیں دے کلام کوں عام طور تے سیاسی، وقتی اَتے غیر معیاری آکھ تے نظر انداز کیتا ویندا رہیے۔

نذیر فیض دی شاعری دے بنیادی موضوعات جاگیردارانہ جبر دے خلاف اَواز دے نال نال خصوصی طور تے سرائیکی دھرتی تے آبادکاری تے قبضہ گیری دے خلاف ہن۔ خواہ او بہاریں دی ہووے یا پنجابیں دی۔

ٹھا کیا لاتھے ہُن تاں جھیڑا
جنگ دی ہُن تاں کر تیاری
میں اَیداں توں کڈھ پنجابی
توں آہدیں جو کڈھ بہاری

اِت واسطے نذیر فیض دے مجموعہ کلام دا ناں وی ہے۔ ''اِتھوں کڈھ پنجابی''
جیرھا اوندی ہک مشہور نظم کنوں گھدا گئے۔

ہنجھ دی جاہ تے رَت ہے وہندی اَکھیں رو رو ہیرے
لہو سکیں مُردار گِیب رَنگ دے وچ کیتن سُول بسیرے

کیہہ تائیں ساڈے حاکم رہسن تیڈے وڈ وڈیرے
اے سی ، ڈی سی تیڈے ساکوں ڈیسن سخت لتیڑے
بی اے ساڈے برفاں دھکن موجھے شام سویرے
مڈل تیڈے ایس پی بن کے رکھدن رعب گھنیرے
گوندل ، گجر ، گھر ہدھ اپنے قابو کر شکھیرے
کیویں ساڈے لیکھ اج لکھی تیڈی ڈڈھ نوابی
میں نمیں اہدا جگ پیا اہدے اتھوں کڈھ پنجابی

نذیر فیض صرف ایہ نمیں چہندا جو صرف سرائیکی دیب وچوں پنجابیں کوں کڈھ ڈتا ونجے بلکہ اوایہ وی اہدے جو ساڈی شناخت وی پنجابیں کنوں انج ہے اتے اساں اوٹی شناخت واسطے اپنا انج صوبہ گھنسوں۔ اوایٹی نظم ''توں اساں توں انج'' وچ آہدے:

جیویں ساڈے جی دیاں جگتاں اونویں ساہ سنجاپوں
رسماں ، ریتاں ، رونق میلے چاہت چاہ سنجاپوں
اونویں پیر پندھیڑو ساڈے اونویں راہ سنجاپوں
تیڈے ڈوتے ڈاہ ہن وکھرے ساڈے تے ڈاہ سنجاپوں
لُٹ تیڈے دے چھپر کوں ہُن لگی بھاہ سنجاپوں
سانجھ اساڈی توں نہ رلیں توڑے تھیویں رنج
توں اساں توں انج وے ظالم توں اساں توں انج

....

ساہ دا سادہ پن ہے ساڈا بے شک سادہ پن
اِک ہئیں تئیں توں پہلے اساں آکیں نال نہ کھن
دھن دی دھونس ڈکھا نہ ساکوں ڈیر ڈٹھنے دھن

ہُن تئیں ڈھیر لُٹیا ہے ساکوں تیڈے مکر و فن
چارے تن وی سر اُکھیں تے پہلے ہنجواں تن
گالھ میڈی تے شک ہووی تاں ہُن چا بھولا گھن

زورے نال بٹیسوں اساں صوبے اِتھاں پنج
توں اساں توں اَنج وے ظالم توں اساں توں اَنج

نذیر فیض دے کلام وچ زور تے گھن گرج دے علاوہ لفظیں اَتے ترکیبیں
دی ذو معنویت وی ملاحظہ ہووے۔ ہک دفعہ اُنھیں مصرعیں تے ولا غور کرو:

''اَک'' ہئیں تئیں توں پہلے اساں ''اَکیں'' نال ڈٹھن
''چارے تن'' دی سر اُکھیں تے پہلے ''پنجواں تن''

نذیر فیض صرف آباد کاری دی مزاحمت نئیں کریندا۔ بلکہ اِتھوں دے
جاگیردار جیہڑے سرائیکی وسیب وچوں ووٹ گھن تے وزیر بݨ ویندن اَتے لہور ٹکائے کر
گھندن۔ اُنھیں نال وی دو بدو گالھ کریندے۔ اوندی ہک نظم ''سرائیکی وزیر'' ہے:

کیوں غیر دا حامی بݨ گیا ہئیں کیوں ظالم تیکوں بھائے ون
اِتھ ہر مظلوم دے سینے تے پئے دُکھدے درد پُرانے ون
اِتھ سریں ظلم دی بارش ہے تیڈے شہر لہور ٹکائے ہن
ہک وار توں وَل آ، سُݨ تاں سہی، کیا اَہدے لوک نمانے ون
تیڈی کار تے جھنڈا اَجیں چھکدا نئیں تیڈے شہر دے واسی بکھے ون
جیندی بھوئیں تے قبضہ غیر دا ہے او لوک ارواسی بکھے ون

ہک ویلھے پاکستان وچ ''بہاریں'' دی آمد تے اُنھیں دی آباد کاری دا
بھوں شور ہا اَتے ایہ کوشش کیتی ویندی پئی ہئی جو اُنھیں کوں سرائیکی وسیب وچ آباد کیتا
ونجے۔ نذیر فیض جیہڑا پہلے پنجابیں دی آباد کاری دی مزاحمت پیا کریندا ہا۔ اوندے

واسطے ایہ گالھ کھاں قابل قبول ہئی:

غم ہئی ڈھیر بہاریں دا تاں سانبھ لہور وچ یکے
ساڈے دہبے ہک جے آیا جوڑ مریسوں دھکے

نذیر فیض کوں لفظیں دے سوہݨے استعمال تے وی قدرت حاصل ہے۔ اِتھاں لفظ "سانبھ" داوݙی ہنرمندی نال استعمال کیتا ڳئے۔ "بہاری" نذیر کوں اِتھ واسطے قبول نہ ہَن کیوں جو اِتھاں پہلے کئی کئی حیلیں نال پنجابیں دی آبادکاری زور شور نال جاری ہئی:

جیرھا فوجی فوج توں نکلے ساڈی بھوئیں سنبھلیندے
ساڈی بھوئیں تے رَہ تے بُھتر ساکوں بھوتے ڈیندے
جاہل، جعلی سنداں چا تے افسر آ سڈویندے
"جھارا" کشتی جُھلوے جے کر مُلخ ساڈا الکھویندے

بے شک سرائیکی وسیب تے مسلسل جبراَتے محرومیں دے نتیجے وچ نذیر فیض دے لہجے وچ تلخی اَتے کاوڑ موجود ہے، اَتے اوا وندا اظہار تلخی نال کریندے۔ لیکن ݙیکھݨا ایہ ہے کیا عیش وعشرت دی زندگی گزریندے ہوئے سرمایہ داروی ملائم زبان اَتے کڑکدی دُھپ وچ سڑدے ہوئے مزدور شاعروی کھردری زبان دا آپت وچ موازنہ کیتا ونج سکدے۔ کیا دولت مندی ذہنی عیاشی تے مسرت لیوں خودساختہ فنی تقاضے پورے کریندی ہوئی شاعری کوں سامݨے رکھ تے مزدور شاعردے حقوق دی بازیافت واسطے کیتی ہوئی شاعری کوں رد کرݨ مناسب ہے۔ جیرھی لوکیں وچ سیاسی شعور بیدار کرتے بہتر سماج واسطے تبدیلی گھن آندی ہے۔ جڈاں اعلیٰ داخلی شاعری تبدیلی وچ رکاوٹ بݨدی اے۔

نظم بنیادی طور تے نذیر فیض دے موضوعات نال مناسبت رکھدی ہے۔

اِت واسطے اوں زیادہ تر پابند یا آزاد نظماں لکھیں ۔ تاہم اوں غزل، ڈوہڑا، قطعہ اَتے گاونڑ (گیت) وی لکھیں ۔ اَتے ہر صنف وچ اپنی مخصوص اَواز قائم رکھی ہے اَتے ایں طرح ساریں اصناف دا روایتی مزاج وی بدل ڈتے ۔ جیرھا یقینی طور تے سرائیکی شاعری وچ انقلاب آفرین تبدیلی ہے ۔ اوندی ہک غزل ملاحظہ ہووے ۔ جیرھی روایتی عشق محبت کوں موضوع بناونڑ دی بجائے اوندی مخصوص سوچ تے لہجے دی نمائندگی کریندی ہے:

دھرتی ساڈی راج تہاڈا
کمت ساڈی کھاج تہاڈا

اَساں ہسے رڑھ رہا کے
دانڑا بھوہ اَناج تہاڈا

رَت مزدور دی پیتی ویندے
تسا سخت سماج تہاڈا

ہک ڈینہ فیضؔ بدلنا پوسی
ہمت نال مزاج تہاڈا

اینویں اوندا ہک ڈوہڑا ملاحظہ ہووے جیندے وچ اوندا پیغام نشابر ہے جئیں پورے ڈوہڑے دا مزاج بدل ڈتے ۔ اَتے اوندے وچ ڈُسکار دی بجائے بغاوت بھرڈتی ہے:

میڈے سندھ دے ہر ہر سندھ اُتے، ڈے پندھوں کوڑ ڈیوال ڳئی اے
میڈے تھل کوں پل ہن زور گھتوں رنگ روہی اپنا جال ڳئی اے
تیڈے کوڑے قیدو مار گھتے رُل من دی ہیر سیال ڳئی اے
فیضؔ دے وسبے وسدے ہن ، تیڈی سازش ظلم ڈکھال ڳئی اے

نذیر فیضؔ دی شاعری وچ بھوں تازگی ہے تے تخلیقی عنصر وی ہر جاہ تے نمایاں ہے ۔ ایں سلسلے وچ نذیر فیضؔ دے گاونڑ وی کافی مشہور ہن:

کر دھرتی نال پیار، ہنگر ڈھیر سیانا تھی
ہئی غیریں دی سرکاری، ہنگر ڈھیر سیانا تھی

اے دھرتی ماء دے سینے تیں، کیوں قابض آن کھینے تھئے
جا حیدر دی تلوار، ہنگر ڈھیر سیانا تھی
جیڑھیاں سنداں وچ صندوقاں، گل گھیں، سیٹاں سبھ پنجابی مل گھن
جیڑھا علم تھیا ہے گار، ہنگر ڈھیر سیانا تھی
ہے "لہور" دے توڑے قصبے وچ، ناں لکھویندے جیڑھے وسے وچ
جیڑھا احق جو ویندے مار، ہنگر ڈھیر سیانا تھی
جیڑھے بی اے گارے ڈھوون، اوندے مڈل ایس پی ہوون
ہے کیہ جیڑھا اندھار، ہنگر ڈھیر سیانا تھی

اینویں ہک بے گاون دے کجھ بند ملاحظہ ہوون:

دھرتی کر آباد وے جیویں، غیر دی پٹ بنیاد وے جیویں
پچی سانجھ تے سوچ سیانی ، دھرتی تسی منگے پانی
ڈسدے سندھ برباد وے جیویں
ننگے تن پیا رنج دہاویں ، کپڑے کاٹ کپاہ رہاویں
مل فیصل آباد وسے جیویں

نذیر فیض جتھاں آباد کاریں دی لُٹ پُٹ دے خلاف نویں نسل وچ اوندے قومی شعور کوں جگاونڑ دی کوشش کریندے۔ اُتھاں او ایں نسل کوں اوندی بے حسی دا احساس وی ڈیویندے:

اتھ سب کجھ لُٹیج گیا ہے
ساہ دی کھٹیج گیا ہے
کاوڑ نوی چا کیتی
تھوڑیں کوں رہیوں سیتی

تساں کڈاہیں سرائیکی مشاعرہ ڈٹھا ہوسی ۔ سینکڑیں مشاعریں وچوں جیرھلے نذیر فیض یا کوئی بیا باغی شاعر سٹیج تے آندے تاں لوکیں وچ خوشی دی ہک لہر رواں تھی ویندی ہے اُتے سامعین اوندی نظم دے ہک ہک مصرعے تے نا صرف جھومدے پئے ہوندن بلکہ وَل وَل فرمائش وی کریندے پئے ہوندن۔ اوں ویلھے عوام دا معیار اِی سب کجھ ہوندے۔

ایہ طبقاتی سماج ہے۔ اِتھاں ہر شئے ونڈی ہوئی ہے۔ ادب وی تے فن وی۔ اِتھاں ہر کہیں دیاں اپݨیاں دلچسپیاں تے مفادات ہن۔ اِت واسطے ہر چیز کوں اینددے اُتے تولیا ویندے۔ کہیں چیز دا کوئی ہک پیمانہ کے نھیں۔ نذیر فیض ایں سٹیٹس کو کوں نھیں منیندا اتے سچ دی تشکیل دے عمل وچ شامل تھیوݨ چاہندے۔ حکمران طبقے دے طے شدہ سچ دا انکار کرݨ نذیر فیض دی شاعری دا مقصد ہے تاہم عوامی تحریکاں جیرھلے سامݨے آندین اوندی شاعری وی سامݨے آندی ہے۔ اوندے وچ اپݨا حسن تے اوٹی چاشنی ہوندی ہے جیرھی عوام دے جذبات، احساسات تے ترجیحات کوں اپیل کریندی ہوندی ہے۔ ایہ نا صرف عوام دے جذبات دے کتھارسس دا سبب بݨدی ہے بلکہ اپݨا ہک تاریخی جواز وی رکھدی ہے حتیٰ کہ بعض اوقات تاریخی تبدیلی دا سبب وی بݨدی ہے اُتے خود وی ہک تاریخ ہوندی ہے۔ نذیر فیض وی ہک اینجھا شاعر اے جیندی شاعری دا اپݨا حسن، چاشنی تے تاثیر ہے اُتے اوٹی تاریخی اہمیت وی۔ ایندے علاوہ اپݨا لہجہ، مزاج، انفرادیت اُتے شناخت وی ہے:

تیں سندھ کوں سندھاں ماریاں ہن — تیں راوی جہلم تار کیتے
توں میڈے رزق دا دشمن ہئیں — میڈی بھوئیں کوں تیں بیکار کیتے
تیں منجھیں گاڈے جُھگیاں ہن — بس اپݨے ونج وپار کیتے
ہر بال تے واتوں کھیر کھسی — افسوس تیڈے کردار اُتے

خدا کرے کوئی بال رووے

شاعری جیومیٹری دانگوں منظم علم ہے۔ (گستاو فلابیئر)

اَج دے دور وچ سرائیکی شاعری دا معیار کافی اُچا ہے۔ ایہ فن دے حوالے نال وی ہے تے فکر دے حوالے نال وی، ایندے علاوہ اپنْے احساسات اَتے ذہنی واردات داذکر موثر انداز اِچ مختلف اصناف دے حوالے نال بیان کرنْ وی اَج دے نویں سرائیکی شاعریں دی قدرت دا ہک ثبوت ہے۔ ایہا وجہ ہے جو اَج سرائیکی شاعری کوں پڑھدیں ہوئیں میں بھرپور مسرت اَتے بصیرت حاصل کریندا ں۔ اَتے بے شمار شعر میکوں زبانی یاد تھی ویندن (حالانکہ میں حافظے دی تازگی دے حوالے نال اوں عمر اِچ کے نمیں۔)

کافی عرصہ پہلے جڈاں انجم لاشاری مرحوم نال مسلسل کئی ملاقاتاں تھیندیاں رہیاں اَتے میں اوندے کلام کنوں زیادہ متعارف تھیندا رہیم۔ تاں اُنھاں دا ایہ شعر میڈے ذہن تے چھا گیا۔

خدا کرے کوئی بال رووے
تُنجیں ساہ کیں دا پڑ رونے جیجے

شاید میں خود کالیں اَتے تنہا اُداس راتیں دا شکار رہندا ہم۔ اَتے کالی رات اِچ تنہائی دا خوف میڈی جان کو پیار ہندا ہا۔ تاں میں ایں شعر دا ورد کریندا رہندا ہم۔

انجم لاشاری ہک ذہین اَتے بھرپور تخلیقی صلاحیتیں رکھنْ والا شاعر ہا۔ او سرائیکی زبان اَتے تحریک نال وی محبت کریندا ہا۔ اَتے سرائیکی دھرتی دا سچا تے پیار کرنْ والا واسی ہا۔

او اپٹیں تخلیقی صلاحیتیں (جیڑھیاں اونکوں شاید اپٹے عظیم والد سئیں سفیر لاشاری کنوں ملیاں ہِن) نال جدید جذبیں دے ادراک تے قادر ہا۔ اَتے اونٹی شاعری اِچ ڈُکھ دے نویں حوالیں دا اظہار کریندا ہا۔ میکوں اوندی شاعری کنوں بے پناہ اُمیداں ہِن جو او سرائیکی شاعری اِچ لازوال تخلیقی ورثے دا اضافہ کریسی لیکن اوندی موت میڈے اُمیدیں کوں ناکام کر ڈِتے۔ اوندی اچانک اَتے بے وقت موت میڈے واسطے ایہ جیڈا صدمہ ہا جو اَجٹ تائیں او مسلسل میکوں یاد آندے اَتے میں سمجھداں ایہ صدمہ پورے سرائیکی ادب اَتے وسیب واسطے ہے۔ انجم لاشاری چونکہ ہِک ذہین اَتے بھرپور تخلیقی صلاحیتیں والا انسان ہا۔ اِت واسطے او بے شمار ذہنی اَتے نفسیاتی الجھنیں دا شکار وی رہندا ہا۔ اَتے ایہ عام طور تے ہِک بے پناہ ذہین انسان دیاں مقدر ہوندن۔ او اپٹے ایں مقدر کوں نال گھن تے ٹُر گئے اَتے اپٹے نال وابستہ اساڈیں بے شمار اُمیدیں کوں مُکا ڈِتے۔

سجھ روز لہندے تے وَل اُبھردے لیکن جیر ھلے کوئی انسان مردے تاں وَل نھیں ولدا۔ انجم لاشاری وی مر ونجٹا ہا۔ ایندا میکوں وی پک ہا لیکن ایہ پک نہ ہا جو او بے وقت موت دا شکار تھیسی۔ اگر ایندا پتہ ہوندا تاں میں اوں کنوں اِتلا اُمیداں وابستہ نہ کراں ہا۔

بعد وِچ چھپٹ والی انجم لشاری دے مجموعہ کلام ”اَکھیں سیساں“ وچوں کجھ عظیم شاعری ملاحظہ کرو۔ (میں اعلیٰ شاعری جیڑھی اونٹی دھرتی توں بالاتر ہووے دے وجود کوں نھیں منیندا بلکہ میں عظیم شاعری دا قائل ہاں جیڑھی اونٹی سرزمین نال جڑی ہوندی ہے تے فنی قدر دی حامل وی ہوندی ہے)۔

خدا کرے کوئی ہال رووے — جو گونگیاں ساکھیں ولڈر ونجیجے
صدیں دا پورہیا وصال لمحہ — ایں خاص لمحے کوں شر ونجیجے

حسین تے مہربان لوکو تساں نہ ہووتاں مر ونجیجے

....

سائنس دور ہے ، اُلفت کیا ہے
پیار دی کہیں کوں ضرورت کیا ہے؟

....

جتنے رنگ رنگیلے نعرے پڑھدو شہر دیاں کندھیاں تے
اوں توں ودھ تے ون سنونے کتبے لگدن قبراں تے
ہک شہزادی نے مزدور دے پیار توں جان وتائی ہئی
کیڈے سوہنے کوڑ مے قصے لکھیے ہوئے ہن ذہناں تے
اپنی لاش تاں چوڑی کے نعیں ، ہانہیں آ ہکن ترڑاں تے
اُتوں کرتا پے گئے چا تے گھر دا بار دی موںڈھیاں تے
آس دا تھکا کرتا پکھی کھاں بہہ تے گئے ساہ
کئی دی خنکی ساوی کئے نی ، تاں کوئی پتر درختاں تے
میں جیندو دی پیار بھری اکھ چا تے ڈٹھا ہے انجم
فوراً اوندی دید پئی ہے میڈیاں میلیاں کپڑیاں تے

انجم لشاری دا تخیل سوہنے لفظیں دے چناؤ تے ورتاوے نال ہر جاہ اپنا نواں رنگ ڈکھلیندے ۔ اوندی شاعری کوڑے خیالات تے روایات کنوں ہٹ تے ریڈیکل انداز وچ بہادری نال قاری مخاطب تھیندی ہے جیندی وجہ کنوں شاعردا منفرد اسلوب ہے تے آپ دے بھوں سارے شاعریں دے جھگھٹے وچ خود کوں سنجاپو رکھدے ۔ تاہم مجموعی طور تے اوندی شاعری وچ داخلیت دا کرب نمایاں ہے ۔ بطور شاعر اوندا تجربہ بھوں گہرا ہا تے اوندی سب توں وڈی دریافت معروضی عوامل پاروں

انسانی موضوع وچ تھیون والی بے ترت کوں ٹریس کرݨ ہاں۔ میں شاعری کوں وڈے عرصے تئیں پُراسرار شئے سمجھی رکھیے لیکن ایہ گالھ درست کائنی۔ انجم دی شاعری دا مطالعہ میکوں شاعری دی ماہیت سمجھݨ وچ ہوں بجھڑا ہے جو شاعری خارجی دنیا دی رپورٹنگ نئیں بلکہ موضوعی احساسات کوں بذاتہ بیان کرݨ داناں ہے۔

شاعری وچ شاعر دی ذات دا عکس

کلاسیکی نظریہ تنقید دے مطابق فن دی بہتر تفہیم، اوندے تخلیق کار دی ذات کوں مدنظر رکھ تے تھی سگدی ہے۔ صدیں تک مغربی تے مشرقی نقادیں ایں نظریے دی مشق کیتی اے۔ ایں نظریے دی تصدیق سانگے میڈے سامنے سرائیکی ادب وچوں کئی مثالاں ہن۔ اِتھاں میں مصطفیٰ خادم دی ذات تے اوندی شاعری دے درمیان تعلق کوں مدنظر رکھ تے اوندے فن دا جائزہ گھنساں۔

مصطفیٰ خادم ہک نفیس آدمی ہے۔ اگر تساں کہڑا ہیں اوندے نال ملیو تاں وَل تساکوں ڈوجھے دفعہ اوندے نال ملݨ دی خواہش پیدا تھئی ہوسی۔ ایہا صورت حال مصطفیٰ خادم دے پہلے سرائیکی مجموعہ کلام ''پارت'' دی ہے اگر تساں اونکوں ہک دفعہ پڑھیے تاں اونکوں ڈوجھے دفعہ وَل پڑھݨ دی تمنا کیتی ہوسے دے۔ کیوں جو کتاب ''پارت'' وچ مصطفیٰ خادم اپݨیں ساری صفتیں سمیت موجود ہے۔ محبت، خلوص ، دھیما پن اُتے نفاست ''پارت'' دیاں ایہ بنیادی خصوصیات ہن جنہیں میکوں مجبور کیتے جو میں اونکوں وَل وَل پڑھاں۔ اَتے ایں طرح میڈے اُتے کتاب دیاں بھوں ساریاں بیاں دی خوبیاں نشابر تھیکن۔

سرائیکی ادب دی اگر تاریخ پڑھی ونجے تاں معلوم تھیندے جو کئی دفعہ اینویں تھئے جو سرائیکی وچ بھرپور تخلیقی صلاحیتیں رکھݨ والے شاعر کٹھے یا قریب قریب اگوں پچھوں پیدا تھین۔ اَتے سرائیکی ادب کوں اپݨی شاعری دے حسن نال مالا مال کیتے۔

اَج دا دور وی یقیناً ہک اَنجھا دور ہے جیندے وچ بہترین شاعری تھیندی پئی ہے۔ اگرچہ اَج دے وڈے شاعریں دا موضوع سرائیکی وسیب اَتے قومی شعور ہے تاہم ہر شاعر دا اپنا انداز تے اوندے کلام دا ذائقہ اپنا ہے۔ اَج رفعت عباس، اشو لال، ارشاد تونسوی، ممتاز حیدر ڈاہر، نصر اللہ ناصر، عزیز شاہد، اقبال سوکڑی، حسن رضا گردیزی، حسین گوہر، مصطفیٰ خادم، بشیر غمخوار، زبیر احمد، عاشق بزدار اَتے بے شمار شاعر ہن۔ جنہیں سرائیکی ادب دے پلوکوں سوہنی شاعری نال بھر ڈتے۔ بلاشبہ مصطفیٰ خادم انہیں ساریں وچوں ہک اَنجھا شاعر ہے جنہیں دے کلام وچ سرائیکی وسیب اوندیاں خوشیاں اَتے ڈکھ جیندی جاگدی شکل وچ موجود ہن۔ ایندے علاوہ زندگی دیاں بے شمار سچائیاں، تجربے اَتے مشاہدے اپنے ساریں حسن اَتے لطافت نال مصطفیٰ خادم دے مزاج دی نفاست سمیت نظر آندن۔ مصطفیٰ خادم دے کلام وچ بے ساختہ پن دی جاہ جاہ تے موجود ہے۔

دِل آہدے کوئی گالھ کریجے لیکن کیندے نال کریجے
ہنجوں توں رُخسار بچاؤں بھل توں اَنج پلیال کریجے
کیویں کوئی موسم راس نہیں آیا اپنے آپ سوال کریجے

"پارت" مصطفیٰ خادم دا تو ڑے جو پہلا مجموعہ کلام ہے لیکن ایندے وچ پختگی دا پورا احساس ملدے۔ او لفظیں دا استعمال بہوں سوہنپ نال کریندے۔

مسکیں میڈے لہو لہجے کوں لکنت الوداع آکھے
ولا کیویں تیور توں تڑی محسوس تھیندی ہے

مصطفیٰ خادم دی شاعری ہک ذہین تخلیق کار دی نمائندہ شاعری ہے۔ ایہ شاعری فکر دی گہرائی نال مالا مال ہے اَتے بے معنویت کنوں عاری تے معنی نال پُر۔ دھیما پن نال ہک ڈکھی انسان دی شاعری جیندے وچ کاوڑ موجود کائنی بلکہ غمگین،

محبت دا گہرا اثر ملدے ۔ مصطفیٰ خادم دی شاعری اساڈی تہذیبی عمل دی نمائندہ شاعری ہے ۔ جیندے وچ سرائیکی وسیب جیندا اجاگر دا اوسدا ہے ۔

جنہاں ڈیندے ڈو پہر تے شب دیاں تندراں جیڑی نظر توں نثار کیتن
او شخص بے خواب ، منتظر ہے سحر دے بارے بشارتیں دا
او پوہ مہینے دے وچ وی اپنے لوار لہجے بحال رکھدن
جنہیں کوں ہاڑ اچ نئیں پسردا تجمل سایہ عمارتیں دا

اساں شاعرلوک بچارے ہئیں

شاعری انسانی تجربے دا لطیف اظہار ہوندی ہے۔ خواہ او داخلی تجربہ ہووے یا خارجی۔ ایں اظہار کوں روایتی تے گھسیئے پٹیئے انداز کنوں ہٹ تے جدید انداز دے حوالے نال بیان کرݨ، اوں کنوں وی اوکھا عمل اے۔ کیوں جو اپݨا مخصوص اسلوب بݨاوݨ ہک عام شاعر دے وس دا روگ نئیں۔ اِت واسطے بہوں سارے شاعر ساری زندگی اپݨے اُستاد یا کہیں بے وݙے شاعر دے اسلوب وچ لکھدے رہندن، اَتے اپݨا کئی مخصوص اسلوب نئیں بݨا سگدے۔ نتیجہ ایہ تھیندے جو انجھی شاعری دوامی زندگی نئیں پا سگدی۔

شبیر ناز دی شاعری واسطے ایہو مرحلہ بہوں اوکھا ہا کیوں جو اوندے والدِ محترم سرائیکی دے ہک وݙے شاعر ہِن۔ اَتے اُنھیں دا ہک مخصوص اسلوب ہے جیندے رنگ وچ کئی سرائیکی شاعر رنگیئے ڳئین۔ پر شبیر ناز اے مرحلہ وی وݙی ہنر مندی نال طے کیتے۔

شبیر ناز دی شاعری داخلی اَتے خارجی دنیا دی ہک بہوں موثر مثال ہے اَتے آپت وچ ڳندھیا ہویا مخصوص مزاج اَتے اسلوب رکھدی ہے۔ او جیڑھے ویلھے اپݨی کہیں وی داخلی واردات دا اظہار کریندے تاں اوندے واسطے کوئی گھڑیا گھڑایا اسلوب اختیار نئیں کریندا۔ او اوندے واسطے ہک خاص اسلوب نال جدت پیدا کریندے اَتے عام طور تے بحر وی غیر روایتی اختیار کریندے۔ اور گھڑی ہوئی تے گھسی پُرانی ترکیب دی بجائے اوندے واسطے کوئی نویں ترکیب اَتے علامت

ݙکھلیندے۔شبیر ناز کوں لفظیں دی چوݨ اَتے اُنھیں دے استعمال تے وی پوری قدرت حاصل ہے اوتکرار لفظی دے فن کنوں وی پوری طرحاں واقف ہے جوایندے نال تاثر کیویں پیدا کیتا ویندے:

ہولے ہولے کہیں دا لب چولݨ
ہلکی ہلکی پھنوار رنگیں دی

بدلیا بدلیا مزاج موسم دا
موجھی موجھی کنوار رنگیں دی

رنگ اِتلا نفیس چیز ہن جو اوکہیں دے ہتھ نئیں آسڳدے۔اُنھیں رنگیں کوں اَپݨی گرفت اِچ آݨ تے اُنھیں کوں اپݨی شاعری دا موضوع بݨاوݨ ہر کہیں دا کم کائنی۔ایہو رنگ تاں پوپٹ وانگوں ہوندن جیندے پچھوں پچھوں انسان بھڄدے بھڄدے حیاتیاں ونجا باہندے۔مگر نا صرف شبیر ناز اُنھیں رنگیں تے اپݨی پکڑ پکی کریندے بلکہ اوندے بیان واسطے تشبیہاں اَتے استعارے وی نویں ݙکھلیندے۔پھلیں دیں پنکھڑیں کوں جھنجیریں نال تشبیہ ݙیوݨ ونجھی نادر مثال ہے:

پھل دے چودھار پَے جھنجیریں دے
صرف ہک یادگار رنگیں دی

اَپݨی داخلی واردات کوں بیان کریندے ہوئے جیکر شبیر ناز کہیں موضوع روایتی وی ہووے تاں وی او اَپݨے مخصوص اسلوب اَتے نویں پن نال ایں اظہار کوں نویکلے انداز وچ بیان کریندے او اَپݨے محرومیں تے ݙکھیں کوں وی نواں رنگ ݙے تے قاری دے سامݨے آنیندے:

کہیں دیاں ہاہیں کہیں دے ڳل دا ہار بݨیاں
میڈے ہتھ وچ ونگ دا ٹوٹا باقی اے

اینویں او آپݨے داخلی کرب کوں ہک بئی جاہ تے پھوں مؤثر اَتے شاعرانہ تراکیب نال ایں بیان کریندے۔ دریادے چھول دا استعمال ملاحظہ ہووے:

اَنت ٹرٹ پئی اے بندھ چھلیں دی
دِل دے دریا کوں چھول وکھرا ہے

کہیں کہیں جاہ تے اوندی شاعری لفظیں دی کاریگری دا شاندار نمونہ بݨ ویندی ہے۔ او لفظیں دے تضاد نال ایں طرحاں کم گھندے جو ہک چھوٹا جیہاں موضوع اساں کنوں داد گھدے بغیر نئیں رہندا۔ اِتھاں ہک جاہ تے ''وسݨ'' اَتے اوندے نال رول ہووݨ دے لفظی تے معنی تضاد دا ہک نمونہ ملاحظہ ہووے:

میڈے شبیر ناز سینے وچ
کون وسدا ہے ، رول وکھرا ہے

شبیر ناز ہک باشعور وسیبی شاعر اے، او صرف اپݨے اندر کنوں موضوع نئیں بݨیندا اَتے نا صرف اپݨی ذات وچ گم رہندے بلکہ خارج کوں وی اَپݨے تجربے دا حصہ بݨیندے۔ اَتے باہر دی دنیا وچ تھیوݨ والیں تبدیلیں تے نظر رکھدے۔ مگر کتھائیں وی اَپݨی شاعری کوں پروپیگنڈا نئیں بݨݨ ڈیندا بلکہ شاعری کوں شاعری اِی راہݨ ڈیندے:

کھوٹ سارا اُدھار کھاتے وچ
شہر ساڈے دا تول وکھرا ہے

ایندے نال او اپݨی شاعری کوں فرضی طور تیں یونیورسل بناوݨ دی بجائے اپݨے وسیب کنوں موضوع گھندے اَتے اونکوں شاعری دا حصہ بݨیندے۔ جینویں جو او ہمیشہ شاعری دا موضوع ہووے:

آکھو ساتوں! کتواں سال اے میل نئیں تھئے

آکھو صدر دین دا میلہ باقی اے

عظیم شاعری ہمیشہ اعلیٰ قدریں دی حامل ہوندی ہے۔ شبیر ناز ایں سچائی کنوں پوری طرح باخبر اے۔ او انسان دی ذاتی شناخت دی حیثیت داوی جانوں اے اتے کہیں طورتیں وی ایہ شناخت ونجاوݨ واسطے تیار کائنی۔

ایہ وی بھوں اے چہرئیں دی ایں بھیڑ دے وچ
میڈا چہرہ ، میڈا چہرہ باقی اے

اپݨی سُنڄاݨ کوں قائم رکھݨ دا تعلق انسانی زندگی وچ رجائیت نال جڑیا ہویا ہے اتے شبیر ناز دی شاعری ایں رجائیت اتے اُمید دے عنصر نال مالا مال اے او اُمید دا اظہار کہیں وی روایتی شاعری وانگوں مانگویں انداز وچ نئیں کریندا بلکہ اپݨے مخصوص اسلوب دے نال نال نِروار اہندے:

گئی شبیر اے ونج آکھے پردیسیں کوں
جے تئیں وَل نہ ولسو بھالا باقی ہے

اَڄ دے دور وچ شاید روحِ عصر انسانی منافقت اے۔ شبیر ناز کوں وی لوکیں دی ایں منافقت دا گئی وار تجربہ تھیا ہوسی۔ اَڄ وی ایہ منافقت انسان دے اندر ہک تلخی پیدا کر ڈیندی اے مگر شاعری تاں مٹھاس داناں ہے۔ اِت واسطے شاعر شبیر ناز انسانی منافقت دا ایہ اظہار محبوب دے حوالے نال بھوں دی لطیف انداز وچ کریندے:

اپݨے باہر کوں ڈیکھ گیا ہے
اپݨے اندر کوں بھول وکھرا ہے

شبیر ناز دے والدِ محترم اتے سرائیکی دے اُستاد شاعر سئیں احمد خان طارق کوں اَڄ دے دور وچ ڈوہڑے دا امام آکھیا ویندے۔ اتے ڈوہڑے وچ اُنہیں دا

اِتلا سچا پوا انداز اے جو طارق صاحب دا ڈوہڑہ ہر جاہ اُپنے آپ اَلیند اکھڑا ہوندے۔ بلاشبہ ہک پُتر واسطے اپنے والد محترم دے ایں انداز کنوں بچ نکلݨ بہوں مشکل تھی سگدے مگر شبیر ناز ایہ سرحد وی کمال نال پار کیتی اے۔ اوندے ڈوہڑے دا انداز وی اوندی غزل وانگوں وکھرا تے نویکلا اے۔ اولپنے ڈوہڑے وچ اُستاد طارق صاحب دی بجائے خود آپ اَلیند اکھڑا ہوندے۔ اوندے ہک ڈوہڑے وچ اوندے ذاتی ڈکھ دا اظہار ملاحظہ ہووے۔

کیا کھڑ کے کہیں دی گالھ سنڑوں اساں کہیں بھوئیں اَنب دے دات اِچ ہئیں
ساڈے پیر زمین تے ٹکیں تِکدے ترڈے چکریے کل کائنات اِچ ہئیں
نہ کہیں دے راہ دا بھالا دَس نہ کہیں دی جھات جھپات اِچ ہئیں
شبیر اونویں تاں جیندے تَل نہ ڈینہ وچ ہئیں نہ رات اِچ ہئیں

ذرا ایں ڈوہڑے وچ لفظیں دی ترکیب گونگی شاند، گنگ دام اشارے اپنے آپ تے بار ہووݨ دے نال سرائیکی دے خالص لفظ ''اُتارے'' دے استعمال تے شاعر دی قدرت ملاحظہ ہووے:

اساں تیڈے مندر دے مُندریے ہئیں ترڈے لبھدے ڈھول اُتارے ہئیں
اساں گونگی شاند دے وانگوں ہئیں اَکھ دے گنگ دام اشارے ہئیں
اینویں لگدے سر آسمان آ پے شبیر ایں آپ تے بارے ہئیں
ساڈے بول کھلا تیڈی دھرتی دے اساں شاعر لوک بچارے ہئیں

سرائیکی ادب وچ نثری شاعری

مادی ترقی دی وجہ کنوں دنیا سمٹ چکی ہے۔ اگر دنیا دے کہیں ملک وچ کوئی واقعہ پیش آندے تاں اوندا اثر پئی دنیا تے وی پوندے۔ ذرائع ابلاغ دی ترقی دی وجہ کنوں نویں علمی ادبی نظریات فوری طور تے پوری دنیا تے اثر انداز تھیندن۔ ادب دی کوئی صنف ہووے اوندے وچ موضوع تے ہیئت دی رو نال پچھلی اَدھ صدی وچ وڈیاں وڈیاں تبدیلیاں آئین۔ جنہیں وچ ہک نثری شاعری وی ہے۔

نثری شاعری دا منڈھ فرانس کنوں بدھا ہے۔ فرانسیسی نثری شاعری وچ چارلس بودلیئر (1867ء۔1821ء) اَتے رایمبو (1891ء۔1854ء) دے ناں اہم ہن۔ ایندے نتیجے وچ اُردو وچ انیس ناگی اَتے مبارک احمد وغیرہ نثری شاعری کوں رواج ڈِتا۔ بودلیئر دی کتاب (Little prose poems) اوندا او پہلا تجربہ ہا جیرھا کامیاب تھیا۔ کجھ سرائیکی شاعریں وی نثری شاعری دے تجربے کیتن۔ جنہیں وچ عامر فہیم اَتے ابن قیصر شامل ہن۔ بعد وچ معروف سرائیکی شاعر رفعت عباس اپنی کتاب ''بھوندی بھوئیں تے'' ایں تجربے کوں ہک پوری شکل ڈِتی۔ مگر پوری کتاب وچ شاعرانہ ردھم موجود ہے۔ رفعت عباس دی شاعری وچ چارلس بودلیئر دے اثرات نمایاں ہن۔ اَتے اُتھاہوں رفعت تحریک گھندی ہے۔ تو ڑے جو موضوعات مختلف ہن۔

نثری شاعری دی حمایت تے مخالفت وچ بہوں آکھیا گئے۔ ہک دور وچ ایہ گرما گرم بحث دا موضوع رہی ہے۔ نثری شاعری دے مخالفین دا سب کنوں وڈا اعتراض ایہ ہے جو شاعری واسطے وزن دی پابندی لازمی ہے۔ اَتے نثر ایں کنوں آزاد

ہوندی ہے۔ اِت واسطے ایہ ادب دیاں ڈُو مختلف قسماں ہن۔ جیندے وچ وزن دی لازمی کندھ حائل ہے۔ انھیں ڈُو دیں کوں کٹھا کرݨ ناممکن ہے بلکہ ایہ عجیب گالھ ہے جو کہیں تخلیق کوں نثری شاعری آکھیا ونجے۔ کیوں جو کوئی فن پارہ بیک وقت نثری تے منظوم نہیں ہو سگدا۔ او یا نثری ہوسی یا منظوم۔ اِت واسطے نثری شاعری ہک مہمل جہیں گالھ ہے۔

میڈے خیال وچ ایں دلیل وچ ہک بنیادی غلطی موجود ہے۔ او غلطی ایہ ہے جو شاعری واسطے وزن دی رواجی پابندی کوں لازمی قرار ڈے ڈتا گئے۔ حالانکہ ایہ حقیقت ہے جو وزن شاعری واسطے ماضی وچ کڈاہیں لازمی نئیں ریہا بلکہ ایہ صرف بعد دے دور وچ شاعری دا تقاضا بݨئے۔

پُرانے زمانے دی شاعری خواہ او کہیں ملک نال تعلق رکھدی ہووے اپݨے واسطے وزن دی پابندی کوں لازمی قرار نئیں ڈیندی۔ یونان دے مشہور فلسفی تے نقاد ارسطو (322۔384 ق م) اپݨی مشہور کتاب "بوطیقا" وچ شعر واسطے وزن کوں لازمی قرار نئیں ڈتا۔ ایندے علاوہ کلاسیکی عرب شعراء جنھیں دی شاعری دی اَج تائیں دھوم مچی ہوئی ہے۔ وزن کوں شاعر واسطے لازمی قرار نہ ڈیندے ہِن۔ عرب دے مشہور شاعر حسان دے چھوٹے پُتر کوں ڈیمھوں کھا گیا تاں او روندا ہویا پیو کنیں آیا۔ پیو پُچھیا کیا تھئے۔ بال کوں ڈیمھوں داناں نہ آندا ہا۔ اوں شاعرانہ انداز وچ ڈیمھوں دی شکل ڈسی تاں حسان خوشی کنوں ٹپا کھادا تے آکھیُس۔ یقیناً میڈا پُتر شاعر بݨسی۔ اینویں الطاف حسین حالی (1914ء۔1837ء) دی اپݨے مقدمے "شعر و شاعری" وچ شاعری واسطے وزن کوں لازمی قرار نئیں ڈتا۔ صرف اِتلا آکھیئے جو ایندے نال شعر وچ سوہݨپ پیدا تھی ویندے۔ ایہ بجا ہے جو وزن نال شعر سوہݨا تھی ویندے۔ لیکن تخیل تے فکر جیڑھی شعر دی روح ہوندی ہے۔ ایں پابندی نال مجروح تھی ویندی

ہے۔ اِت واسطے نثری شاعری دے حامیں دا خیال ہے چونکہ تخیل بنیادی حیثیت رکھدے اِت واسطے وزن دی پابندی نال اونکوں نقصان نہ پُنچا یا ونجے۔ ویسے ایہ حقیقت ہے جو شاعری صرف وزن دی پابندی داناں نئیں۔ کیوں جو کہیں ڈو باوزن سطریں کوں اساں تاں پہلے شعر نئیں آکھ سگدے اگر آکھ وی ڈیوں تاں وی او حقیقتاً شعر دے تقاضے پوری نئیں کریندا۔ شعر اگر باوزن سطریں داناں ہووے ہا تاں عرب دی فصیح قوم قرآن مجید کوں کڈاہیں شاعری نہ آکھے ہا۔ کیوں جو اوندی آیات وچ وزن نئیں پاتا ویندا۔

حقیقتاً شاعری لطیف تخیل تے لفظیں دے سوہنے انتخاب اُتے برمحل استعمال نال پیدا تھئے آہنگ داناں ہے۔ جیرھا ضروری نئیں وزن دا محتاج ہووے۔ جیرھے لوک شاعری واسطے وزن دی لازمی پابندی دی مخالفت پئے کریندن۔ او نا صرف ہک روایت دے ڈو ھپ کنوں جان پئے چھڑویندن بلکہ پُرانے زمانے وچ رائج شاعری دے اہم تصور کوں زندہ کرݨ دی کوشش وی پئے کریندن۔

فرض کیتا شاعری وچ وزن دی پابندی کہیں اٹل قانون دے تحت وی ہووے تاں وی ایں تجربے کوں ممنوع نئیں قرار ڈتا ونج سگدا۔ کیوں جو تجربہ بہر حال جائز ہے۔ اگر اساں انھیں تجربیں کنوں نہ گزروں ہا تاں اَج ترقی دی ایں منزل تے نہ ہووں ہا۔ میں اِتھاں ایہ وی یاد ڈیواوݨ چہنداں جو عروض دا استعمال وی ہک تجربہ ہا۔ جیرھا مخصوص حالات وچ کامیاب رہیے۔ لیکن ایں کامیابی دا ایہ مطلب ہرگز کائنی جو ایہ ہمیشہ واسطے شاعری دے پلو بدھ ڈتا ونجے۔ بلکہ پوری دنیا وچ شاعری دا ہکو وزن دی کائنی بلکہ ہر کہیں دے اپنے اپنے میٹر ہن۔

میڈے خیال وچ نثری شاعری دا تجربہ نا صرف ہووݨا چاہیدا ہے بلکہ موجودہ سماج کنوں پیدا تھیوݨ والے پیچیدہ مسائل تے خیالات دے اظہار واسطے

وزن دی ایں گھٹن کنوں نکل تے شاعری کوں آزاد فضا وچ ساہ گھنناں چاہیدا ہے۔ نثری شاعری پچھوں ڈاکٹر وزیر آغا وانگوں چوتاپدھ تے ٹیک لگ پووناں چاہیدا۔

نثری شاعری دے معترضین دا خیال ہے جو ایں کہیں اخبار دی خبر دیں سطریں کوں چھوٹا وڈا کر تے نظم بنائی ونج سگدی ہے۔ تے ول ہر شخص شاعر وی بݨ سگسی۔ اِتھاں میں صرف اِتلا گزارش کریساں جو نہ ہر شخص شاعر بݨ سگدے تے نہ کہیں خبر کوں چھوٹا وڈا کر تے نظم بنایا ونج سگدے۔ کیوں جو جیویں ہر شخص علم عروض سکھ کرائیں شاعر نئیں بݨ سگدا اینویں کوئی غیر شاعر، شاعر نئیں بݨ سگدا۔

نثری شاعری وی بنیادی طور تے شاعری ہوندی ہے۔ جیندے وچ تخیل دی بلندی دے علاوہ ''شاعرانہ آہنگ'' وی پاتا ویندے اَتے ایہ شاعری وی صرف فطری شاعر کر سگدے۔ کیوں جو او وزن کوں چھوڑ کرائیں شاعری دے بے سارے بنیادی تقاضے پورے کریندی ہے۔ جیندے وچ ردھم / آہنگ وی ہوندے۔

بعض لوک سوچیندن جو نثری شاعری دا ہر مصرع لازمی طور تے نثر وچ ہووے جینویں جو او سوچیندن جو نظم یا غزل دا ہر مصرع وزن دا پابند ہوندے۔ حالانکہ نثری شاعری وچ بنیادی گالھ ایہ ہے جو وزن نہ ہُݨ لئی دوروچ شاعری دا سطے لازمی ہا تے نہ ہُݨ ہووݨا چاہیدا ہے بلکہ شاعر کوں اجازت ہووݨی چاہیدی ہے جو او خیالات دے تسلسل وچ جیرھا مصرع / فقرہ جینویں آوے اونویں لکھے۔ کیوں جو تحریر خود آپ لکھویندی ہے اَتے اونکوں بھن تروڑ کرائیں اپݨی فکر مجروح نہ کرے۔

بہرحال نثری شاعری ہک نواں تجربہ ہے۔ جینویں جو ہمیشاں میڈا موقف رہ گئے۔ سرائیکی ادب وچ نویں اصناف کوں رواج ڈیتا ونجے۔ ایں سانگے میں سرائیکی شاعریں کوں نثری شاعری تے طبع آزمائی کرݨ دی اُکّ ڈیندن۔ البتہ ایندی کامیابی سرائیکی شاعری دے کہیں تخلیقی شاعر دی طبع آزمائی نال مشروط ہے۔

سرائیکی غزل اِچ انقلاب

شاعری او تصویر ہے جیڑھی محسوس کیتی ونج سکدی ہے لیکن ڈٹھی نمیں ونج سکدی۔ (لیونارڈو اونچی)

موجودہ سرائیکی غزل دا رواج زیادہ تر اُردو غزل کنوں آئے جیکر خواجہ فرید دیں کجھ کافیں کوں غزل دی صنف وچ نہ رکھیا ونجے تاں کلاسیکی شاعری وچ ایندے نمونے تقریباً نہ ہوون دے برابر ہن۔ ایہا وجہ اے جو سرائیکی شاعریں وچ ہک اُنجھا طبقہ پیدا تھی گیا جیڑھا غزل کوں سرائیکی شاعری دے مزاج اُتے روایات دے مطابق نہ سمجھدا ہا لیکن ایندے باوجود سرائیکی وچ سرور کربلائی، اقبال سوکڑی اُتے کجھ شاعریں مثلاً ریاض رحمانی، رشید رحمانی، ممتاز حیدر ڈاہر وغیرہ مستقل مزاجی نال غزل آہدے رہ گئے۔ تو ڑے جو اوندے اُتے اُردو دے اثرات نمایاں رہیے۔

البتہ سرائیکی غزل دے ایں انداز اُتے لہجے وچ سب کنوں پہلے کجھ تبدیلی ممتاز حیدر ڈاہر پیدا کیتی۔ جیڑھے 1981ء وچ اوندیں غزلیں دا مجموعہ ''کشکول وچ سمندر'' سامنے آیا۔ ممتاز حیدر سرائیکی غزل کوں کلاسیکی انداز وچ کڈھ تے نویں لہجے دی چاشنی ڈتی اُتے اونکوں خواجہ فریدؒ وانگوں دھرتی نال وی جوڑیا۔ ایہ غزل ہوا دے ہک ٹھنڈے جھولے وانگوں ہئی۔ ایندے بعد 1984ء وچ رفعت عباس دیں غزلیں دا مجموعہ ''پڑچھیاں اُتے پھل'' چھپیا۔ رفعت عباس نہ صرف غزل دے مخالفین دا ایہ اعتراض بھن تروڑ ڈتا جو غزل دے موضوعات تے ڈکشن سرائیکی وسیب دے نال تعلق نمیں رکھدے بلکہ اوں اُنھیں شاعریں کوں وی کھوکھلا کر ڈتا جیڑھے سرائیکی غزل وچ حسن عشق یا عوامی موضوعات کوں پروپیگنڈے دی سطح تے

ورتیندے پئے ہِن۔

رفعت عباس دی غزل دا اسلوب تے موضوعات سارے دے سارے نویں ہن اَتے اوں ڈکشن اَتے موضوعات کوں سرائیکی وسیب نال جوڑ ڈتے۔ ایہ یقیناً سرائیکی غزل وچ وڈا انقلاب ہا اَتے سرائیکی غزل، سرائیکی غزل بݨی اَتے اُردو غزل کنوں پابند چھڑا گھدا۔

لیونارڈو ڈاونچی دے قول دی روشنی وچ آکھیا ونج سکدے رفعت عباس حسیات دا شاعر اے تے اوندی شاعری کوں کہیں روایتی اسلوب، موضوع اَتے نظریے نال نہیں سمجھیا ونج سکدا۔ بلکہ ایندا اثر صرف محسوس کیتا ونج سکدے یا لطف اندوز تھیا ونج سکدے۔ البتہ اوندے وچ دھرتی ماء دی بوباس تے محبت موجود ہے۔

رفعت عباس دا سارا ماضی جیرھا اوندے دماغ دے یادداشت والے کہیں گوشے دا حصہ ہا اپݨی تخلیقی شکل وچ آن ظاہر تھیا۔ چناب دی دھرتی اوندے مختلف واسی، بارشیں وچ بھجیئے ہوئے پکھی اَتے وسیب دیں لوک کہانیں رفعت عباس دی شاعری کوں انجھی شکل ڈتی جو جے تائیں اساں انھیں ساریں صورتیں کوں اپݨی یادداشت وچ تازہ نہ کروں اُنھیں کنوں لطف اندوز نہیں تھی سکدے۔

سرائیکی دھرتی دے ایں بھرپور تخلیقی صلاحیتاں رکھݨ والے شاعر دیاں تقریباً ہک بحر وچ لکھیں ہوئیں غزلیں کوں ممکن اے محدود موضوعات دا حامل سمجھیا ونجے لیکن میڈا خیال اے انسانی یادداشت دی غیر محدود دنیا وچ اَݨ گنت حالات اَتے تصورات رفعت عباس دی شاعری وچ اِتلا پھیلے ہوئے ہِن جو اساں صرف اَکھیں بند کرتے اِی تصورات دی دنیا دے ذریعے اُنھیں دی وسعت دا اندازہ لا سگدوں۔

رفعت عباس دی غزل وچ سرائیکی وسیب اپݨی جیندی جاگدی شکل وچ موجود اے اَتے ایندے واسیں دی حیاتی اپݨے سارے ڈکھیں اَتے خوشیں نال موجود

نظر آندی اے۔ اُنھیں واسیں دیاں محنت مزدوریاں، میلے، تھیڑ اَتے قصے قدم قدم تے حقیقی زندگی دی عکاسی کریندے ہوئے ملدین اَتے اُنھیں دے شعر اساڈی حیاتی دیاں وی کئی پرتاں نشابر کریندین۔ کیوں جو رفعت عباس دے پیر ہر گھڑی دھرتی تے ٹکیے رہندن۔ اَتے او خود عوامی زندگی دا ہک حصہ بݨیا رہندے بلکہ اوندی شاعری وچ دریائے چناب دے کنارے آباد مور قبیلے دی حیاتی اساکوں اینویں لگدی اے جوادا ساڈی اَپݨی حیاتی ہووے۔

حالی تاں بس کوندراں کپ تے سکڑیاں پاتیاں ہِسے
باقی وَل توں ڈیکھیں ساکوں پچھیاں ڈھیاں چیندیاں

....

ڈو ترے کاوݨ ڈو ترے قصے یاد تاں کر گھدے ہِن
بے شک عمراں گزر گئی ہے اینویں پڑھ پڑھیندیاں

اُنھیں شعریں وچ جتھاں غریب آدمی کوں اَپݨی بے وقعتی دا احساس نظر دے اُتھاں اَپݨی محنت دے شعور دا احساس وی مِلدے۔ تاہم عوام دی زندگی بہوں بے وقعت ہے ایں حقیقی سچائی دا اظہار اساکوں کئی شعریں وچ ملدے۔

پوری گھیڈی اِج ساڈا حصہ ایہو ہے بس رفعت
جیرھے ویلے بادشاہ آوے بتیاں سر تے چاوُں

غریب انسان کوں روزگار دے چکر وچ اپݨیاں بہوں خوشیاں قربان کر ڈیوݨیاں پوندن، اُنھیں شکیں دے ونجیجݨ دا غم وی شاعری وچ پورے تاثر نال جاہ جاہ تے مِلدے۔ لیکن شاعر ایں ڈکھ دا اظہار سرائیکی وسیب دے حوالے نال ای کریندے۔ اَتے ایں ڈکھ کوں پروپیگنڈا بݨاوݨ کنوں وی بچیندے۔

اساں وی کنڈے لہہ نہ سگے کینجھا موسم ہئی او

سرہیوں دی خوشبو تاں ساکوں بیڑیاں وچ وی پہنچی
بیڑیاں رنگݨ دے موسم دی پاٹیاں وچ لنگھے
یادر یہاں بس اُڈ دیاں کونجاں وسر گئے سب کنڈے

....

نہ ہُݨ لہراں سوہنیاں ہوہیاں نہ ہُݨ پکھی جاتوں
ٹوکرے وٹدے ڈٹھر نے اساں کن دریاواں ٹھلے

روزگار لگا رہے تاں انسان ایندے واسطے اپݨیاں کئی خوشیاں قربان وی کر سگدے لیکن جیرھلے روزگار دی وچھ وینجے تاں اوں غم کوں کیہ جیڑھے حوصلے نال برداشت کرنا پوندے۔

خشکی اُتے بیڑیاں چھک تے کون کیڈاں خوش راہندے
دل وی وڈے رہندے ہسے دل کوں پکا کر تے

رفعت عباس دی شاعری وچ عوام دی زندگی دے کئی ڈوجھے پہلو وی وڈی خوبی نال اساڈے سامݨے آندن۔ کھیڈ "تماشا" میلے، ٹھیلے، تفریح دا سب کنوں وڈا ذریعہ ہن۔ رفعت اپݨی شاعری وچ عوام دیں انھیں چھوٹیں چھوٹیں خوشیں دا ذکر جاہ جاہ تے کرتے اُنھیں دے ڈکھیں دے ذکر دا ازالہ کریندے۔

جے تائیں ویلھاں بگدیاں پیاں ہُݨ کھیڈ وی چلدی پئی اے
اپݨی دُھن وچ میلہ ڈیہدے سوہݨے ٹھگر جیون
گھوڑ سوار تاں بھالویں شینہ نال کلہا بھڑیا ہوندے
ٹھیڑ دے وچ ہر کوئی اینویں تکیا بیٹھا ہوندے

رفعت اپݨی شاعری وچ عام طور تے عوام دے تکویں تے پچھلیے ہوئے طبقے کوں اپݨا موضوع بݨیندے۔ او معمولی معمولی آدمیں دی روزمرہ زندگی اُتے اُنھیں

ویں دلچسپیں دا گہرا شعور رکھدے اُتے اپنے مخصوص اسلوب وچ بیان کریندے:

میرو جتیاں والا میرو شالا جیندا راہوے
ساڈے سارے کھیل تماشے اینویں چلدے رہسن
ڈدھ وچیندا خدا نگر ڈدھ وچیندیاں گاندے
اساں تاں ساریاں مر ونجنا ہے ساڈے قصے رہسن
طالب شاہ دا عرس ہووے یا چیتر دی ملھنڑ ہووے
ممدو ہوریں سبھ دے رَلے، سبھ دے رَلے رہسن

لوک قصے دراصل لوک دانش دا اظہار ہوندین۔ خواجہ فریدؒ لوک روہائیں دے ذریعے اپنا پیغام لوکیں تائیں پہنچایا لیکن رفعت عباس ایں روایت کوں ودھیندیں ہوئیں لوک قصیں دا ہک بیا درشن ساڈے سامنے آندا اُتے لوک قصیں دے مختلف کرداریں کوں علامتی طور تے ورت کراہیں عوامی زندگی دے مختلف روئیں کوں نشابر کیتا۔ کیا ایہ شعر اَج دے کہیں سیاسی رہنما دے کردار کوں واضح نمیں کریندا۔ جیندے لیوں سرائیکی لوک قصے وچوں گدڑ دی علامت کوں گھدا گئے۔

نیل تلا وچ ڈھہ تے گدڑ کیہ تائیں نیلے رہسن
آخر ہک ڈینہ رُت بدلدی، ہک ڈینہ مینہ دی لوندا

اساڈی زندگی وچ کئی انہونے تے عجیب غریب واقعات آویندن۔ اِت واسطے سرائیکی وچ آہدن ''آدمی کرے تاں ڈرے نہ کرے تاں ڈرے'' سرائیکی لوک قصیں کنوں کم گھندیں ہوئیں رفعت عباس ایں مفہوم کوں ڈیکھو کیویں اُدا کریندے کمزور آدمی دا اِتھاں کیا حشر تھیندے (نزلہ بر عضو ضعیف مے گرد)

کنکویں تاں بس ڈو وجھے کھاندے ہتھیں کونج آ ویندی
جیندے نکلے بچے نہ پانی نہ چوگا

رفعت دی شاعری وچ اینجھے معمولی معمولی موضوعات تے بے شمار مثالی شعر موجود ہن۔ اِنھیں شاعریں وچ لوک قصیں دے بہوں سارے کردار اپنے نویں علامتیں دے حوالے نال اساڈے سامنے آندن۔ مثال دے طور تے اِتھاں نیلا سیہڑ معصومیت دی علامت ہے۔

نیلا سیہڑ ریڑھے اُتے گاجراں لڈ گِیا
پر او جیڑھا رستے دے وچ لومڑ رہندا ہئی پیا

اینویں لومڑ ہوشیاری اُتے چالاکی دی علامت ہے۔

شینہ دا پہرہ ڈیندیں ہوئیں وی ہک او بڈھا لومڑ
کھڑے کھڑے سم ونجن دا گر پورا جاندا ہئی پیا

جنگل وچوں گھدیاں ہوئیاں ایہ علامتاں شہری انسانیں تے دی منطبق کیتیاں ونج سگدن۔

رفعت عباس دی شاعری وچ عوامی احساسات اُتے تمثیلات دے علاوہ اوندیں ذاتی خواہشات دا اظہار، حسن عشق دے بارے اوندے داخلی احساسات، جذبات اُتے واردات دا تذکرہ اُتے انسانی نفسیات دے مختلف پہلوویں بارے اوندے شعری تجزیں دے علاوہ بہوں سارے بے موضوعات ہن۔ مختصراً میں ایہ آکھساں رفعت عباس دی شاعری وچ سرائیکی وسیب ساکوں ساہ گھندا محسوس تھیندے ایہا عظیم شاعری دی علامت ہے۔

ڈو معاصر شاعر

اساں ہک ہے کوں اُوندی ذہنی سطح دے حوالے نال اپروچ کریندوں۔ لکھݨ والے دا المیہ ایہ ہوندے جو او اپݨی تخلیق ہر قسم دے قاری واسطے چھوڑ ڈیندے۔ اُتے ڈل مستقل عذاب سہندا اودا رہندے۔ ہر قاری اوندے اُتے اپݨا تبصرہ فرض وی سمجھدے تے درست وی۔

غالباً ایہا اذیت تخلیقی عمل دی اذیت کنوں کئی طرح نال مختلف ہوندی ہے۔ کیوں جو تخلیقی عمل دی اذیت اپݨے دوران وی ہک طرح دا لطف ڈیندی ہے۔ اُتے تکمیل تخلیق دے بعد تاں لازوال مسرت بخشیندی اے لیکن قاری دی تنقید بھوں گھٹ مرحلے تے لطف ڈیندی اے بلکہ اکثر اوقات تاں اوسراپا اذیت ہوندی ہے۔

سرائیکی نثر اُتے شاعری وچ بھوں ذہین تخلیق کار آ گئین۔ جیڑھے وڈی محنت تے ریاضت نال لکھدن۔ اُتے اُنھیں دی تخلیقی صلاحیت وی اعلیٰ درجے دی ہوندی ہے۔ اُنھیں وچ خصوصی طور تے شاعری دے حوالے نال قابل ذکر رفعت عباس اُتے اشولال ہن۔ اُنھیں ڈوہیں دیاں نویاں کتاباں 1995ء وچ آئین۔ اُتے موضوع بحث بݨدین یا موضوع تنقید، تنقیص وغیرہ۔

اساں ہک ڈوجھے دے نقطہ نظر کوں سمجھے بغیر اپݨی فوری رائے قائم کر گھندوں جیرھا میڈے خیال مطابق ابتدائی اُتے سطحی ہوندے۔ اُتے اوندی کوئی علمی حیثیت نہیں ہوندی۔

رفعت عباس اپݨی نویں کتاب ”بھوندی بھوئیں تے“ وچ سرائیکی نظم دے

مخصوص ڈھانچے کوں تروڑتے رکھ ڈیتے ۔شاید او سمجھدے جو جیرھلے پوری دنیا وچ تبدیلی آندی پئی ہے تاں شعر دی مخصوص فارم کوں کیویں نہیں تروڑیا ونج سگدا ۔اوندی موجودہ شکل ہرگز مقدس کائنی ۔او اونکوں تبدیل کرتے اپنڑے نویں خیالات کوں زیادہ چنگے طریقے نال بیان کر سکسی ۔ رفعت عباس بیک وقت فارم اُتے خیالات وچ تبدیلی گھن آونڑ چاہندے ۔جیندی وجہ کنوں اوندا قاری حیرانی نال اوندا منہ تکیندا اپنے ۔قاری دا خیال ہے شاید رفعت عباس دے دماغ وچ کوئی گڑ بڑتھی گئی ہے ۔حالانکہ ایہ تجربہ خاصا گمبھیر ہے اُتے حالی قاری دی گرفت وچ نہیں آندا پیا۔

اشو لال دی نویں کتاب ''گوتم نال جھیڑا'' دی وی کجھ ایہو جہیں کیفیت ہے ۔اوندے قاری واسطے ''چھیڑ دہتھ نہ مُرلی'' کنوں ایہ تجربہ ہٹ تے ہے ۔تاہم اوں ایں کتاب وچ ''بھوندی بھوئیں تے'' وانگوں فارم کوں نویں نثر نما شکل نہیں ڈیتی ۔ اشو لال دی اگرچہ بعض جاہیں تے پہلے وانگوں ہُنڑ دی مخصوص فارم کوں بھن سٹیئے مگر اوندا بنیادی مسئلہ فارم نہیں خیالات ہن ۔اوندے سامنڑے اصل مسئلہ Origin دی گول پھول ہے ۔او ہنڑی پُرانڑی تہذیبی سائیکی کوں دریافت کرتے اوندے حوالے نال اظہار کرنڑ چاہندے ۔اوں اونڑی پہلی کتاب وچ وی ایہو کجھ کیتا ہا ۔اوں ویلھے اوندے سامنڑے ایہ صورت حال درپیش ہئی جو کیا اوندے اظہار دا ایہ وسیلہ کامیاب تھیسی یا کائنا۔لوک اوندی گالھ کوں قبول کریسن یا کائنا؟ عام طور تے ایں بارے وچ اونکوں کوئی ڈر نہ ہا۔ اِت واسطے اوں اعتماد نال گالھ کیتی ہئی اُتے ہُنڑ او ایں نظریے تے زیادہ پکا تھی گئے ۔جیندا اظہار ''گوتم نال جھیڑا'' وچ موجود ہے۔ میڈے خیال وچ ایں مرحلے تے لوکیں دے ذہن وچ ایہ سوال آسگدے جو آیا اشو دا گوتم نال کوئی جھیڑا دی ہے یا کائنا؟ یا ڈوجھے لفظیں وچ ایہ صرف ''نورا کشتی'' ہے۔

انہیں ڈوہیں کتابیں دا آپت وچ موازنہ مطلوب کئے نہیں اُتے مشکل دی

ہے۔ تاہم ایہ ڈوہیاں کتاباں اُنھیں دیں ابتدائی کتابیں کنوں اسلوب دے حوالے نال مختلف ہِن۔ اَتے شاعری دا سفر وچ مختلف سمتیں وچ ہے۔ گوتم (583-563ق د۔م) دا عہد ہندوستان دا پُرانا عہد ہے۔ جیڑھا ان جو "بھوندی بھوئیں تے" معروف فرانسیسی شاعر، مترجم اَتے نقاد چارلس بادلیئر (1867ء-1821ء) دے نثری نظمیں دے اثرات ہِن۔ جیرھیاں 1868ء وچ (Petits poemes) دے ناں نال چھپیاں۔ اشولال دا تجربہ اُونّی ماضی کوں دریافت کرݨ واسطے ہزاراں سالہ پُرانی تہذیب نال بجوت دی کوشش ہے۔ جیڑھا ان جو رفعت عباس دا تجربہ انویویں صدی عیسوی دے نثری نظم دے حوالے نال مخصوص وزن رکھݨ والی شاعری دی فارم کوں بھنݨ نال ہے۔ ڈوہیں تجربے اُونّی جاہ تے اہم ہِن۔ تاہم اُنھیں کوں مقبولیت حاصل کرݨ وچ وقت لگسی۔ اَتے شاید ایہو ہیں نہ تھیسی جیویں "پڑچھیاں اُتے پھل" تے "چھیڑو ہتھ نہ مُرلی" دی مقبولیت دے مینار اُسر دے گئے ہِن۔

ترامے دے شہر وچ پیروڑائی تریمت

تریمت دنیا وچ پیدا نہیں تھیندی تریمت دنیا وچ بݨدی ہے۔ (سیمون ڈی بوار)

انسان اپݨے ارتقا دے سفر وچ بہوں عذاب بھگتین۔ خصوصی طور تے عورت اونکوں ہمیشہ پورے انسان دا رتبہ وی نہیں ڈتا گیا۔ تاریخ وچ جاہ جاہ تے اوندیاں منڈیاں لگدیاں رہین اَتے او وکدی رہی ہے۔ حتیٰ کہ سرائیکی وسیب وچ اَج وی او وکاندی ہے اَتے کراچی وچ بہاری، بنگالی عورتیں دی خرید و فروخت تھیندی ہے۔

تاہم سرائیکی ادب وچ خواجہ فرید عورت کوں زبان ڈتی۔ او خواجہ فرید دی شاعری وچ اَلاوݨ پے گئی اَتے اپݨے سارے ڈکھ سُکھ بیان کیتے۔ ایندا نتیجہ ایہ تھیا جو عورت سرائیکی ادب وچ عورت جوگی تھئی۔ ول سرائیکی وچ بے شمار عورتاں لکھݨ پے گیاں۔ اُنھیں وچوں ہک سحر سیال وی ہے۔

سحر سیال دی شاعری دا مجموعہ "ترامے دا شہر" لہو کے دور دے عورت دے عذابیں دی شاعری ہے۔ جیویں جو کتاب دے ناں کنوں ظاہر ہے۔ "ترامے دا شہر" پچھلے ڈینہیں میکوں پڑھݨ واسطے ملی۔ میڈے واسطے ایہ یقیناً ہک خوشگوار حیرت دا سبب بݨیے۔ جو ایں مجموعے وچ اساڈے خصوصاً تریمت دے انفرادی تے اجتماعی ڈکھیں، خواہشیں اَتے مستقبل دے اندیشیں کوں بہوں سوہݨے انداز وچ بیان کیتا گئے۔ میں ژونگ (1961ء۔1875ء) دے ایں خیال دی تائید کریندا ہاں جو تریمت دی نفسیات ہک تریمت اِی سمجھ سگدی ہے اَتے ایہ سب کجھ ایں شعری مجموعے وچ ظاہر ہے۔

سرائیکی سماج وچ تریمت جیڑھے داخلی کرب دا شکار رہندی ہے اَتے

اوکوں آپٹیں خواہشیں کوں جیویں مارٹا پوندے۔ اوندا ہک اظہار اساکوں ایں کتاب وچ ملدے۔ اگر چہ ایہ عورت واسطے اجتماعی عذاب ہے تاہم سماجی جبر دے تحت ہک پڑھی لکھی شاعرہ دا ذاتی تجربہ وی تھی سگدے۔

اپٹے اندر سکیاں سانبھیاں

باہروں جندریاں وانگ مریسوں

سرائیکی وسیب اپٹے ہزاریں سالیں دے سماجی ڈھانچے دی وجہ کنوں تریمت دی شخصی خودمختاری دے تصور کنوں شاید نا صرف ناواقف رہیے بلکہ حقیقتاً مخالف رہیے۔ جیندا نتیجہ ایہ نکلتے جو اَج جیڑھی تھوڑی بہوں تعلیم دے حوالے نال آزادی ملی ہے۔ اوکوں عورت پوری طرح نا صرف استعمال نمھیں پئی کریندی بلکہ مستقبل دے اندیشیں دا شکار وی رہندی ہے۔

کیہ توڑیں بچے ٹر تے جیسوں　　کڈاں جیوڑ جوگے تھیسوں

پیرو پیر تھکے آندن　　کڈاں ونج کے وڈے تھیسوں

اساں وی ہیر سیال دیاں سینگیاں　　کیکے تئیں کھیڑیں نال منگیسوں

ایہ تریمت توڑے جو صدیں کنیں ڈکھیں دا شکار ہے لیکن اوں کڈاہیں اُمید دا آسرا نمھیں چھوڑیا بلکہ او چھوٹیں چھوٹیں خوشیں کوں اپٹی حیاتی دا سرمایہ سمجھ تے اپٹی زندگی کوں مایوسی دی کھیڈ وچوں کڈھݨ دی کوشش کریندی رہی ہے۔

ساڈے ویڑھے چڑیاں بولیاں　　اساں بوہے تاکڑیاں کھولیاں

نویں رُت دی چاہ سجا وچ　　اساں رَل مِل مینڈھیاں کھولیاں

شاید صرف سرائیکی وسیب وچ نمھیں بلکہ دنیا دے بیشتر معاشریں وچ تریمت ہووݨ ہک عذاب بݨ گیا ہے۔ اوکوں بچاری ننگا کر تے منڈیں وچ ڈھانڈیں وانگوں وِچیا اُتے اوندے اُتے کئی ناروا پابندیاں لایاں گیاں۔ جیڑھیاں

اَج دے دور وچ مضحکہ خیز لگدن ۔ سرائیکی وسیب وچ ایہ پابندیاں شاید فضول توہمات دی بنیاد تے لایاں گئین۔

اَساں شیشہ کچ تے رکھناں ساکوں ماء دی منت

سحرسیال تربیت دیں محرومیں کوں اپنے کلام وچ مختلف انداز وچ بیان کریندی ہے۔ کاہناں تربیت دی بلاشبہ ہک اجتماعی نفسیاتی کمزوری ہے۔ اَتے اوں کنیں محرومی یقیناً اونداسب کنوں وڈا ڈکھ ہے۔

ساڈا تکلے باجھوں متھا ساڈے کنگن وانجے ہتھ

اساڈے سماج وچ گھر دی ڈیکھ بھال تربیت دی ذمہ داری ہے اَتے گھر دی ویرانی دا ڈکھ وی مرد دی نسبت تربیت کوں زیادہ سہنا پوندے۔

ساڈا اچھاں توں خالی ویڑھا ساڈی پکھیاں واندی چھت

اِتھاں تاں تربیت اپنے بالیں دی بکھ اُتے وی چپ دے جندرے لاتے ہوئے ہن۔

تال دے گھر تندور ہے بلیا
روٹی کندھوں پار
ماء دی چپ توں اُتیں تھی گئی
بالیں دی ڈسکار

تے تربیت کوں اپنے جیونڑ دا سب کنوں وڈا اندیشہ مستقبل کنوں ہوندے جو اوکینجھا ہوسی۔ سحرسیال دے کلام وچ ایہ اندیشہ ایں اپنا اظہار کریندے۔

کیہ تائیں اپنا ماس ہچے کھاسوں
کیہ تائیں اینویں جیندے راہسوں
نیڑے تیڑے سوجھلا کتے نی

کیڑھیاں دستیاں وچ ونج لاہسوں

میڈے خیال وچ تریت دے مختلف ڈکھ جیہڑا اونکوں صدیں کنوں سامنا ہے۔سحر سیال دی شاعری وچ سب کنوں زیادہ تنوع اَتے بھرپورتاثیر نال سامنے آندن۔میں سمجھداں جو سرائیکی زبان وچ اَجھیں کوئی وی ہِک شاعرہ کائنی جئیں عورت دے عذابیں کوں اپنی مخصوص علامتیں اَتے وسیب دے رواجیں نال پیش کیتا ہووے ۔ویسے تاں سرائیکی زبان دا کیا ذکر ہے۔اُردو وچ وی کشور ناہید، پروین شاکر، فہمیدہ ریاض پنجابی وچ امرتا پریتم اَتے کشمیری زبان وچ کہیں خاتون دی کیوں نہ ہووے۔ عورت دے ڈکھیں دا عذاب اُنھیں دی شاعری وچ ایں تواتر اَتے ذاتی حوالے نال نئیں ملدا ۔توڑے جو اُنھیں کنیں پے کئی موضوعات ہِن اَتے اُنھیں دے حوالے نال اوشاعری جیوݨ والی وی ہے۔

توڑے جو کوئی شاعری عالمی نئیں ہوندی بلکہ اپݨے سماجی تے کلچرل پس منظر دے حوالے نال ریجنل ہوندی ہے مگر انسان دے مشترکہ داخلی احساسات اَتے جذبے دے حوالے نال بعض اوقات کہیں ہِک ملک دی شاعری ٻئیں ملکیں دے لوکیں دے احساسات دی ترجمان بݨ ویندی ہے۔اِیں واسطے اساں اونکوں عالمی شاعری آہدوں۔

عالمی شاعری دے ایں نکتہء نظر دے حوالے نال اگر میں سحر سیال دا کجھ مشہور عالمی شاعرات دے نال جزوی موازنہ کراں تاں سحر سیال دی انفرادیت واضح کرݨ وچ مدد ملسی ۔امریکی صوفی علامتی شاعرہ ایملی ڈکنسن (1830ء۔1886ء) (Emily Dickinson) دی شاعری وچ سحر سیال وانگوں تخلیقی اثر نمایاں ہے مگر سحر سیال دے مقابلے وچ اوندے موضوعات اَتے تجربہ محدود ہے۔جیہڑی وجہ کنوں ایملی ڈکنسن دی شاعری وچ تکرار پاتا ویندے ۔ جیڑھاں جو سلویا پلاتھ

(1932-1963) دی شاعری وچ ہک تربیت دے تجربات تے احساسات دا فقدان ہے۔ اُنھیں دے برعکس سحر سیال اپنی شاعری وچ Feminism کوں انتہے تخلیقی انداز وچ ورتیے جو ناصرف اوندی شاعری ڈو جھی شاعرات دے مقابلے وچ موثرتھی گئی ہے بلکہ ادب وچ جیڑھی Feminism دی تحریک ہے اوندے وچ روح پھوک ڈیتی ہے۔ بلاشبہ مسرت کلانچوی دے بعد سحر سیال سرائیکی ادب وچ Feminism دی ڈو جھی وڈی ترجمان ہے۔ فنی حوالے نال سحر سیال اپنے اظہار واسطے اپنڑیاں علامتاں استعمال کیتن۔ تاہم اکثر جاہیں تے رفعت عباس دا اثر نمایاں ہے۔

اُداس لمحیں واسطے مرجات

شاعر انسانی جذبات دی روح نال سوچیندے تے محسوس کریندے۔ (ورڈز ورتھ)

شاعری وی فنونِ لطیفہ وچ آندی ہے اَتے ہر فن وانگوں اپݨے اظہار واسطے تخلیقی صلاحیت منگدی ہے۔ ہک وݙا فنکار پیدائشی طور تے تخلیقی صلاحیتاں گھن تے آندے۔ جینکوں بعد وچ اپݨی محنت اَتے مطالعے نال بہتر بݨیندے۔ ولا ہولے ہولے اوا اپݨا اظہار دا ہک مخصوص اسلوب بݨا گھندے۔ جیرھا عام طور تے اوں فنکار دی شناخت بݨ ویندے۔ اَتے اُنھیں فنکاریں کنوں اونکوں اَنج ثابت کریندے۔

سرائیکی شاعری وچ خواجہ فرید، ممتاز حیدر ڈاہر، اشولال، رفعت عباس، سحر سیال، زبیر احمد وغیرہ اپݨے مخصوص اسلوب دی وجہ کنوں ہک ٻے کنوں واضح طور تے سُنڄاݨے ویندن۔

شاعر دا ایہ مخصوص اسلوب اِی اوندے مقام دا تعین کریندے۔ زبیر احمد دا ناں میڈے واسطے نواں ہا۔ اُنھیں دا پہلا سرائیکی شعری مجموعہ "چاندی مڑھیے طاق" سامݨے آئے تاں خوشگوار حیرت تھئی ہے۔ ایہ سرائیکی نظمیں دا مجموعہ ہے۔ جیرھیاں جدید اسلوب دیاں نمائندہ ہن اَتے سرائیکی ادب وچ ہک نواں پکھواہ کریندی ہے۔

زبیر احمد دا اپݨا شعری اسلوب ہے۔ اونویں لہجے تے تخیل دا شاعر ہے۔ جیرھا اپݨی ڳالھ اپݨے مخصوص اسلوب تے تشبیہیں نال موثر بݨیندے۔ اُنھیں دی ہک نظم پاکستان دی موجودہ صورتحال بارے ہے۔ جیرھی اپݨے مخصوص اسلوب اَتے تشبیہیں دی نمائندہ مثال ہے۔

حاضر دا وی ہُوہے دِل وچ
غیب دے وی میں ڈر وچ رہنداں
جینکوں پاکستان سڈیندوں
میں اوں "بارے گھر" وچ رہنداں

سرائیکی وسیب وچ "بارا گھر" مخصوص معنی وچ استعمال تھیندے اتے لوکیں دے دلیں وچ بارے گھر دا کوئی ازلی خوف ہوندے۔ بعض اوقات انسان کہیں اُنجھی ذہنی کشمکش دا شکار ہوندے جو کوئی فیصلہ نئیں پیا کر سگدا ہوندا۔ شاعر وی کوئی اُنجھی داخلی کشمکش دا شکار ہے او ایندا اظہار پھوں سوہݨے انداز وچ اپݨے شعریں وچ بیان کریندے جو قاری دے سامݨے او کشمکش اپݨی ساری اذیت نال آویندی ہے۔

"ریتیں دے شہر تے پریتیں دا بیت" جیہاں تشبیہاں شاعر دی تخلیقی صلاحیت دا اظہار وی ہِن اُتے شعر کوں تاثیر نال مالا مال کریندن:

ہک پاسوں شہر ہے ریتیں دا
ہک پاسوں بیت پریتیں دا
نئیں اُلجھن میں توں سلجھ سگی
ایہ شہر سٹاں او بیت سٹاں
بس اکثر سوچ دے ساحل تے
ہک حرف لکھاں ہک میٹ سٹاں

ادھورے وصال بارے اُنھیں دی ہک نظم تریہہ دے عنوان نال ہے۔ ایں نظم توں شاعر دے اپݨے خاص اسلوب دا اندازہ تھیندے جو او ہک چھوٹے جہیں خیال کوں کیویں تشبیہیں تے لفظیں دے برمحل استعمال نال بیان کریندے:

تریہہ اساڈی سجاک کر کے

شراب ہونٹیں دی لال چیڑی
اُدھار حسنیں دا چوپ چپ کے
اُڈر وی گئی ہے وصال چیڑی
تے لکھ موںجھیں دے سٹ کے گئی ہے
پتہ نئیں کِلتے پلٹ کے گئی ہے
میڈے خوابیں کوں خاک کرکے
تریہہ کوں اَج وی اُشاک کرکے

تریہہ کوں اُشاک کرݨ ، شراب ہونٹیں دی لال چیڑی ، وصال چیڑی ، موںجھیں دے لکھ جیہاں تشبیہاں نا صرف شاعر دے ذہن دی تخلیقی صلاحیتیں دا اظہار ہِن بلکہ اوُنھیں دے برمحل استعمال دا ہنر وی جاݨدے ۔ جنیں پوری نظم کوں حسن اَتے تاثیر بخشی ہے ۔ ایں پاروں میں اُنھیں دی شاعری کوں سرائیکی ادب وچ نواں پکھا آکھیے ۔

اساڈے ماضی دے بہوں سارے شاعر عشق محبت دی شاعری دے علاوہ کجھ سماجی جبر دے حوالے نال وی نظماں لکھدے رہ گئین جیرھیاں عام طور تے سطحی پروپیگنڈے وچ آندن ۔ اُنھیں شاعریں وچوں بہوں گھٹ کوں ایہ اندازہ ہا جو ایہ سماجی جبر انسان دے داخل تے کتلا اثر انداز تھیندے اَتے داخل ول کیرھے انداز وچ ایں کرب کوں شعری رنگ ڈیندے ۔ تخلیق دا عمل خود ہک پُر اسرار عمل ہے لیکن اساں اینکوں وڈے شاعریں دے کلام دے ذریعے سمجھ سکدے ہوں ۔

زبیر احمد کوں ایں صورت حال دا ادراک ہے ۔ سماج دا جبر اوندے سامݨے ہے مگر او ایندا اظہار کہیں پروپیگنڈے دی شکل وچ نئیں کریندا بلکہ اونکوں خواجہ فرید وانگوں داخلی ڈکھ دے حوالے نال بیان کریندے ۔ اصل وچ عظیم شاعری کہیں دی

صورت حال کوں ہنرمندی اَتے چابکدستی نال بیان کرݨ داناں ۔ ہے۔ اَج دی زندگی دی تیز رفتاری انسان کوں جیویں بے بس کیتے اوں صورتحال دا اظہار اپݨے مخصوص اسلوب وِچ زبیر احمد ایں بیان کریندے:

وقت اَکھیں دی نور کُردا ہا
ہر پندھیڑو دی بھال رکھدا ہا
وقت کوں بے مہاب کیتی ہِجے
جئیں دی پتھر کوں بھول گھڑیا ہا

اَج دے دور وِچ ماضی دیاں پُرسکون وستیاں کیویں اُجڑ دیاں پئین او کیویں شہریں دی گنجان آبادی دی شکل پاتے بے روزگاری، جرم، تشدد اَتے دہشت پسندی دا ٹکاݨا بݨ ڳئین ۔ شاعر اپݨے ایں ݙکھ دا اظہار اپݨی نظم ''انارکلی'' وِچ ایں کریندے ۔ اپݨی وستی کوں ''انارکلی'' نال تشبیہ ݙیوݨ کتلا خوبصورت ہے ۔ اَکھیں ݙوہیں دا انجام وی سامݨے رکھیا وَنجے:

اومیڈی وستی
اومیڈی سوہݨی انارکلی
انارکلی کوں وقت چُݨ ڳئے
کچے سلھیں دی تارکندھ وِچ
وقت ݙاڈھا ہا، شہنشاہ ہا
اوݙاڈھا اپݨا ڈھپ کر ڳئے
کچی مٹی دے خواب خوشبو دے
ہاب ہر ہک کوں ٹھپ کر ڳئے
سر ہینہ دی خوشبو

کریندے ڈیکھے
تے چال پیلھوں کوں زہر کر گئے
او میڈی وستی کوں شہر کر گئے
میں کلہا بندہ
میں کیا کراں ہا
میں ہار موجھیں دا پوندا رہیا
میں اپنی وستی کوں روندا رہیا
او میڈی وستی
او میڈی سوہنی انارکلی

شاعر اجتماعی ڈکھیں دے علاوہ اپنے ذاتی ڈکھیں دا اظہار وی اتنجے خوبصورت اسلوب وچ کریندے جو اوندے اُتے "رومان" دی ہک کیفیت طاری تھی ویندی ہے۔

کہیں شرابی دے وانگ مستی وچ
چندر دے نال نال ٹُردی ہے
جیڈی آواز اَج وی وستی وچ

زبیر ہک رجائیت پسند شاعر وی ہے۔ اوندے کلام وچ وستیں دے اُجڑن دے مظاہر دے باوجود اُمید دا عنصر موجود ہے۔ ایں سلسلے وچ میں اوندی ہک نظم "ڈیوا ہر دم بالی رکھو" دا ذکر کریساں۔

ڈیوا بھانویں بجھا ہووے
ڈیوا بھانویں جتھاں ہووے
اَج تے بلے جھک تے بلے

بھانویں سئیں دی جھگی اندر
بھانویں تل دی بھک تے بلے
کالی رات کوں تاڑی رکھدے
توڑے "کاکا" رات فی سڑدی
چانڈناں اوندا ساڑی رکھدے
رات دے چاندکوں ساڑن کیتے
ڈیوا ہر دم بالی رکھو
ڈیوا بھانویں جھنجھا ہووے

اَج سرائیکی شاعری دیں بے اَنت اَوازیں تے شور شرابے وچ زبیر احمد دی اَواز ہک سنجاپو ہے۔ نویں لہجے، نویں مسرت تے نویں بصیرت نال "چانڈنی مرھیے طاق" اساڈے اُداس گھر یں واسطے مرجات ہے۔

زبیر احمد دی شاعری وچ میکوں انسانی داخلیت تے وسیب دی محبت دا ملاپ نظر آندے۔ خاص طور تے اوں اپنی شاعری وچ رومانویت پسندیں وانگوں جذبے کوں درمیانی حیثیت ڈِتی ہے تے دھرتی کوں ہک زندہ شئے وانگوں ٹریٹ کیتے۔ میں ولا ولا زبیر احمد دے نویں اسلوب تے زور ڈیندے لیکن اُنھیں دا شاعرانہ احساس (موضوعیت) تے ادراک وی قطعی طور تے انفرادیت دا حامل ہے۔ اُنھیں اپنی شاعری دا انسانی جذبات نال تعلق کتھائیں نہیں ترٹن ڈِتا۔ شاعر دا کم نظریات اَکھان نہیں ہوندا جیویں علامہ اقبال کیتے۔ شاعری انسانی جذبے تے احساس دے زبان نال تعلق قائم کرن نال ممکن تھیندی ہے۔

منفرد شاعری دی بگویڑاں چ

(1)

فن دی دنیا وچ بعض اوقات وڈے وڈے وقفے آندن۔ ہک حقیقی اَتے سچے فنکار دے کتھائیں بعد او ہو جیہا ایا فن کار آندے۔ ایندا تجزیہ کئی حوالیں نال کیتا ونج سگدے۔ ہک خیال ایہ ہے جو جیڑھے کوئی وڈا فن کار اپنے فن کوں اَسمان دی اُچائی تائیں گھن ویندے تاں اوں فن کار دی ہک آمریت قائم تھی ویندی ہے اَتے کوئی بیا فنکار لمبے عرصے تائیں اوں فن کار دی چھاں تلے پروان نہیں چڑھ سگدا۔

مثال دے طور تے خواجہ فرید سرائیکی وچ کافی کوں جیڑھے مقام تے پُنجائے۔ پورے ہک سو سال تائیں کوئی بیا سرائیکی شاعر او ہو جیہڑی وڈی کافی نہیں لکھ سکیا۔ فارسی وچ حافظ شیرازی اَتے اُردو وچ غالب دی غزل دی مثال وی ڈتی ونج سگدی ہے۔ جدید سرائیکی شاعری وچ جیڑھی غزل لکھی ویندی پئی ہے او اُردو غزل دے اثرات تلے ہئی۔ رفعت عباس پہلا سرائیکی شاعر ہے جئیں سرائیکی غزل کوں بالکل نواں اَتے قطعی انداز ڈِتے۔ اوں اپنی غزل کوں سرائیکی وسیب دے نال جوڑیے۔ اوندی غزل وچ سرائیکی دھرتی اَتے خصوصاً چنانہہ دی وسوں اَتے اُتھوں دے واسیں دی حیاتی جھلکدی ہے۔ اوں چنانہہ تے بیٹ دے واسیں دے ڈکھ سکھ، خوشیاں غمیاں اَتے روزمرہ دے معمولات جیڑھے انداز وچ بیان کیتن۔ اوندا پہلے کوئی جواب نہ ہا رفعت عباس دی شاعری دا ایہ اثر تھئے جو اوں بھوں سارے شاعریں کوں اپنی لپیٹ وچ گھن گھدے۔

سرائیکی دھرتی قسم قسم دی جغرافیائی حدود رکھدی ہے۔ روہی، تھل، بیٹ،

دمان وغیرہ۔ خواجہ فرید دی شاعری روہی دی شاعری ہے۔ جڈاں جو رفعت عباس دی شاعری ہیٹ دی شاعری ہے۔ دمان دی حیاتی دا اپنا رنگ ڈھنگ ہے۔ ایہ کہیں حد تائیں اقبال سوکڑی دی شاعری وچ نظر آندے۔ لیکن حالی ایندی پوری نمائندگی نہیں تھی۔ البتہ اَج کل جوگی فقیر دا مجموعہ کلام ''کھمبیاں کھمب کھنڈائے'' سامنے آئے۔ اَتے ایندے وچ دمان دی حیاتی دا ہک عکس موجود ہے۔ لیکن شاعر اُتے رفعت عباس دا اثر بہوں گہرا ہے۔ جوگی فقیر اگرچہ غزل دے علاوہ ٻنہیں اصناف وچ وی لکھیئے۔ مگر ہر جاہ تے رفعت عباس دا تعاقب جاری ہے۔ جوگی فقیر دی شاعری وچ تخلیقی اُچ موجود ہے۔

(2)

جوگی فقیر (خالد اقبال) داڈوجھا شعری مجموعہ میڈے مطالعے وچ آئے۔

خالد اقبال اُنہیں ٹھنگر شاعراں وچوں ہے جیرھے سرائیکی دی مضبوط شعری روایت دے بعد اساڈے سامنے آئین۔ اُنہیں داڈوجھا مجموعہ کلام ''پٹی وٹھے ہک تھل'' (مطبوعہ جولائی 1994ء) کوں میں ڈوجھی یا ترٹھی واری رات پڑھدا ریہاں۔ ایں مجموعے وچ شعری مزاج اَتے رویہ میکوں کھمبیاں کھمب کھنڈائے کنوں مختلف نظر آئے۔ ایندیں لگدے شاعر ہک منفرد شاعری دی ٹگویڑ اِچ ہے۔ تاہم ایں مجموعے وچ لوک شاعری دی جیرھی چس رس ہوندی اے او زیادہ اے۔ اصل شاعری تاں لوک شاعری ہوندی اے۔ جیندے اندر عام لوکیں دے جذبات احساسات اَتے ڈکھ لطیف ترین لفظیں دی شکل اِچ ڈھل ویندن۔ اِت واسطے میڈے نزدیک جیرھے شاعر دا کلام لوک گیتیں دے جتلا وی کولھوں تھیندا ویسی شاعری اعلیٰ مقام دیاں اُتلا پوڑیاں اُتے چڑھدی ویسی۔

خالد اقبال دی شاعری وی میکوں لوک گیتیں دے نیڑے تیڑے لگی اے۔

اِت واسطے ایں میکوں آپ ڈُو دستجہ دی کیتے ۔ شاعر عمگر اے ۔ اوکوں حالی زندگی دا بھرپور تجربہ حاصل کرتے ۔ میڈا خیال اے ایندے بعد اوندی شاعری وچ زندگی دیاں اَبدی صداقتاں بہتر طریقے نال اظہار پیسن ۔ شاعر دا مشاہدہ، تجربہ اَتے زندگی بارے ردیہ جتلا وسیع تھیسی ۔ شاعری دے موضوع اَتے Vision دی اِتلا وسیع ہوسی ۔

بہر حال شاعر دا واسطے ایہ ضرور چیلنج ہے جو اَج سرائیکی شاعری بہوں اعلیٰ معیار تے پُج ڳئی اے تے اوندا مقابلہ بہوں سخت اے ۔ میڈی خواہش ہے جو او وڈا شاعر بݨ سگے ۔ ایندے اِچ میڈی اپݨی خود غرضی کوں دی اِتلا دخل ضرور ہے جو میں سرائیکی شاعری کوں دنیا دی اعلیٰ شاعری دے مقابلے اِچ ڈیکھݨ چاہنداں کیوں جو ہُݨ ایہو اِی میڈی ماں اَتے اَنا اے ۔ آخر اِچ خالد اقبال دی نظم دا ہک حصہ ملاحظہ فرماؤ:

عمراں گزری تانگھ تکیندیں
سُتی ساتھے توں نہ پُچیا
تیکوں نہ کھلیا وَتیا

مابعد نوآبادیاتی عہد دا بیانیہ

''پندھ کوئلیاں کوں'' دی شاعری کئی سطحیں تے ڈٹھی ونج سگدی اے۔ لیکن ابتدائی طور تے ایہ مابعد آبادیاتی (Post-Colonial) دور دی شاعری اے۔ اگرچہ ایندے وچ پچھلے دور دے فکری اثرات وی موجود ہن۔ اَتے نویں نوآبادیاتی دور دا پر چھانواں وی ہے۔ ایں طور تے ایہ ماضی، حال، مستقبل دی شاعری بݨ ویندی ہے۔ تاہم مابعد نوآبادیاتی دور دا طرزِ احساس اَتے اسلوب زیادہ ہے۔

عام طور تے مابعد نوآبادیاتی دور دا مُنڈھ ڈوجھی وݙی جنگ (1945ء۔ 1939ء) دے خاتمے کنوں سمجھیا ویندے۔ جݙاں تقریباً سو دے نیڑے تیڑے ملک مرحلہ وار وݙیں وݙیں یورپی سامراجی ملکیں دی پکڑ کنوں آزاد تھیندے ڳئے۔ البتہ کہیں حد تائیں ایں تبدیلی دے اشارے پہلی وݙی جنگ دے خاتمے اَتے سوویت یونین دے قیام (1917ء) نال مِلݨ شروع تھی ڳئے ہن۔

عام خیال ہے جو آزاد تھیوݨ والے ملکیں دا ادب مابعد نوآبادیاتی ادب وچ اندے لیکن حقیقتاً مابعد نوآبادیاتی ادب دی بنیاد ہک مخصوص فکر اَتے ادبی اسلوب تے ہے۔ جیرھا ہک خاص قسم دے ادب دی وݨڈ وچ آ سگیندے۔ جیندے وچ فکری طور تے اپݨی شناخت دا مسئلہ اَتے اسلوب دے حوالے نال مقامی زبان دا زیادہ ورتاوا اَتے سادگی نمایاں حیثیت رکھدن۔

مابعد نوآبادیاتی صورت حال کوں سمجھݨ واسطے ضروری ہے جو مختصر طور تے ایں عہد دیں کجھ خصوصیات دا ذکر کیتا ونجے۔

نوآبادیاتی عہد دے منڈھ وچ سب کنوں پہلے نوآبادکار کہیں نہ کہیں طریقے نال زمین تے قبضہ کریندے ۔ ایندے بعد او اِتھاں اپݨی تہذیب ،ثقافت اَتے مذہب دی برتری دے حوالے نال مقامی تہذیب ، ثقافت اَتے مذہب کوں کمتر قرار ڈیندے۔اَتے اپݨی ثقافت رائج کرݨ دی کوشش کریندے:

"......یہ بات آسانی سے کہی جاسکتی ہے کہ یہ لوگ ہندوستان کے سب سے زیادہ دھوکے باز اور جھوٹے لوگ ہیں۔ان میں اخلاقت کا کوئی معیار نہیں" (صفحہ نمبر 19 غیر آریائی زبانوں کی تقابلی لغت از سر ولیم ولسن ہنٹر) (اُردو ترجمہ)

ایندے علاوہ ہیا ہک اقتباس ڈیکھو:

"......اب ہمیں یہ فیصلہ کرنا ہے کہ یہ راستہ ان کے لئے ہندومت کی طرف جائے گا یا اس راستے وہ اس خالص دین اور تہذیب تک پہنچیں گے جن کی ہم نمائندگی کرتے ہیں۔" (ایضاً صفحہ 25)

ایندے علاوہ انگریز نوآبادکاریں ہندوستانی واسیں کوں اپݨے ادب وچ وی منفی شکل ڈِتی ۔ رڈیارڈ کپلنگ (1936ء۔1865ء) اپݨے ناول "کم" (Kim) وچ ہندوستانیں کوں لاپرواہ، روپے دے محبتی ، ڈروک اَتے کمیشن خور آکھیے ایندے علاوہ کپلنگ اپݨی نظم "The White Man's burdan" وچ کالے آدمی کوں سفید آدمی تے بوجھ دی قرار ڈِتے ۔

رڈیارڈ کپلنگ وانگوں ای ۔ایم۔فورسٹر (1970ء۔1879ء) دا رویہ وی ہندوستانیں نال تقریباً ایہو ہا۔حالانکہ اوکوں ہندوستانیں دا ہمدرد سمجھیا ویندے۔ اوں اپݨے ناول (A Passage to India) وچ ڈاکٹر عزیز کوں ہک جذباتی مسلمان ظاہر کیتے ۔جڈاں جو اوندے مقابلے وچ کئی انگریز کردار متحمل مزاج ہن۔

انگریز نوآبادکاریں دا ہندوستانیں بارے ایہ رویہ اتلا عام تھی گیا جو وڈے وڈے غیر جانبدار سکالرز وی دھوکا کھا گئے ۔ حتیٰ کہ کارل مارکس (1883ء ۔1818ء) وی ایشیائی دیہات تے زراعت کوں تبدیلی کنوں عاری سمجھدے۔

ایہ صورت حال صرف ہندوستان تائیں محدود نہ ہئی۔ بلکہ پورے یورپی سامراجی ملکیں ایہ سوچ اپنْیں ساریں نوآبادیں وچ پھیلاڈتی ایہا وجہ ہے جو فریڈرک اینگلز (1895ء۔1820ء) الجزائر دے لوکیں کوں ڈرپوک نسل آکھیے۔ کیوں جو انہیں شکست کھاونْ دے باوجود اپنْا انتقامی جذبہ برقرار رکھیا۔ اینویں جوزف کونرڈ وی مقامی آبادی کوں کاہل قرار ڈتا۔ ایں ساری صورتحال دی اصل وجہ ایہ ہئی جو محکوم عوام دے بارے اُنہیں دا بیانیہ وی سامراجی ملکیں تیار کیتا ہا۔ نتیجتاً کئی ملکیں وچ آزادی دے بعد وی پہلی صورتحال برقرار رہی۔ ایندی ہِک وجہ ایہ ہئی جو اکثر ملکیں دی آزادی دے رہنما سامراجی ملکیں دی ثقافت دے اثرات ہیٹھ ہَن اَتے اُنہیں وی یونیورسٹی وچ پڑھدے رہے ہَن ۔ اِیں واسطے فرانز فینن (1961ء۔1925ء) اپنْی کتاب The wretched of the earth وچ آکھیا جو کئی ملک آزادی دے بعد زیادہ پسماندہ تھی گئین ۔ ایندے بعد آزادی ڈیونْ والے بعض سامراجی ملکیں آزادی ڈیونْ دے کراہیں وی نو آزاد ملکیں دے خلاف سازشاں برقرار رکھیاں جیویں جو کانگو وچ بلجیم حریت پسند رہنما اَتے وزیر اعظم پیٹرس لومبا (1961ء۔1925ء) کوں اپنْے ہِک ایجنٹ شومبے (Tshombe) دے ہتھوں شہید کراڈتا۔ ایہ ہِک گنبھیر صورت حال ہئی۔ جیندا نتیجہ ایہ نکلا جو آزادتھیونْ دے باوجود وی کئی ملکیں تے سامراجی ثقافتی اثرات اونویں دے اونویں رہیے ۔ اَتے مقامی لوکیں وی خود کوں پسماندہ، نااہل تے نکما سمجھنْ شروع کرڈتا یا شاید بنْ وی گئے اَتے اُنہیں دے اپنْے تخلیق کیتے ہوئے ادب وچ اپنْے بارے وی سامراجی ثقافت دا

بیانیہ ذہر یندا ہے گیا۔لیکن کجھ دانشوریں کوں ایندا احساس وی ہا اَتے انہیں سامراجی بیانیے اُلٹ ڈِتے۔اَتے اپݨی شناخت قائم کرݨ دا منڈھ بدھا۔ایں طرحاں مابعد نوآبادیاتی دور دے منڈھ وچ مقامی آدمی اپݨی شناخت دا سفر شروع کیتا۔جیویں حسین الاتاس مقامی آبادی دے کاہل ہوݨ دے تصور کوں اپݨی کتاب The myth of the lazy native وچ رد کیتا۔ایویں شمس الرحمٰن فاروقی وی اپݨی کتاب ''تعبیر کی شرح'' وچ سامراجی ثقافتی اثرات دا ذکر کریندیں ہوئیں آہدے۔

''اُردو والوں کو باور کراتا تھا کہ تمہارا ادب ناکارہ اور زوال یافتہ، کمزور، اخلاقی، عملی اعتبار سے دیوالیہ ہے۔انگریزوں کے تہذیبی اور تعلیمی ایجنڈے میں سرفہرست تھا اس ایجنڈے کو وہ اتنی کامیابی سے عمل میں لائے کہ ہم لوگوں نے خود ہی اپنی تہذیبی میراث کو اپنے لئے باعث شرم وافسوس کہنا شروع کر دیا۔اردو ادب کی کون سی ایسی صنف ہے جس پر نیم وحشی سے لے کر غیر اخلاقی، جھوٹ پر مبنی الزام ہم نے خود نہیں عائد کیا۔''

بالکل ایہا صورت حال سرائیکی ادب وچ عام ہے لیکن خالد اقبال کوں سامراجی ثقافت دے ایں عیارانہ اَتے مقامی بندے دے خلاف بدبختی تے مبنی رویے دا احساس پوری شدت نال ہے اَتے او پوری شدت نال اپݨی ہک نظم وچ حملہ آوریں دے معاشی استحصال دے نال انہیں دے ثقافتی رویے کوں وی بیان کریندن۔

برچھیاں نیزے
ڈنڈ کلیہڑے
گھوڑے اُتے بہہ کے آئے ہن

بھائیں لیندے آئے ہن
ساڈی چاندی پُھلیں والیں
دھرتی اُتے
راہزن اُلٹا ساکوں
راخش سڈّن؟

صرف ایہ نمیں جو خالد اقبال کوں صرف سامراجی ثقافتی رویے دا ادراک ہے۔ اُتے اونا صرف انہیں دے کوڑے نقطہ نظر کوں رد کریندن بلکہ اوسرائیکی عوام دی عظمت وی بیان کریندن۔ او سرائیکی عوام کوں محنتی اُتے متحد وی قرار ڈیندن اُتے ایندے واسطے کویلی دی علامت استعمال کریندن جیڑھی ہک محنتی تے منظم مخلوق ہے۔

کویلی دے وانگوں
نگر ہوتساں ہُن
بگھری توں باہر
سرائیکی ودلوکا

کویلی اپنی کمزوری دے باوجود نہ کاہل ہے نہ کم چور بلکہ اپنے مقصد دے حصول لیوں او بلا تکان جدوجہد جاری رکھدی ہے اُتے ایں طور خالد اقبال دا سرائیکی عوام بارے اپنا مابعد نو آبادیاتی نقطہ نظر سامنے آندے۔

رُکدیاں نمیں کویلیاں
مُکدیاں نمیں کویلیاں
کیں جاتے دی پہنچا ہووے
چلدیاں نمیں کویلیاں
توڑے ڈرہے بوٹاں دا

ڈرکدیاں نئیں کویلیاں
لگدے وَدن لومڑ
گاجر کھاون والے
ٹھکدیاں نئیں کویلیاں
بھانویں قدم قدم تے
ڈِھکڑے ڈھوڑے دھاپے
ٹُردے وِیَپ کویلیاں
رُکدیاں نہیں کویلیاں
مُکدیاں نہیں کویلیاں

کویلیاں صرف محنتی اَتے متحد نئیں بلکہ طاقتور وی ہِن ۔ اِت واسطے اُنہیں کنوں ہاتھی وی خوف زدہ رہندے ۔

شہر لہور دے
چڑیا گھر وِچ
ہاتھی ڈیکھ تے ہال ہلوڑے
ہِک ڈوجھے کوں آہدے پئے ہِن
ہاتھی کیوں وَت گِن ہلیندے
ہاتھی تھیوں تاں گِن ہلیندے
ایہ کویلیاں توں ڈردے

ایں نظم وِچ لہور دا چڑیا گھر، ہاتھی اَتے کویلیاں دیاں علامتاں اپنی مخصوص معنویت رکھدن اَتے پنجاب تے سرائیکی وسیب دی تاریخی کشمکش کوں ظاہر کریندن ۔

انگریز سامراج بارے ایہ خیال عام ہے جو اوں ہندوستان وِچ علمی اَتے

معاشی ترقی واسطے بھوں کم کیتے ۔حالانکہ ایہ غلط ہے بلکہ اوندا سارا علمی اُتے تحقیقی کم اپݨے مفادات واسطے بدنیتی نال کیتا ڳیا ہا۔یا وَت اصل صورت حال کنوں لاعلمی دا نتیجہ ہا۔ اُتے رعایتی طور تے اساں اونکوں اینڈریو ایلیگزینڈر دے لفظیں وچ Imperialism of Ignorance دا ثمر آکھ سڳدوں۔ حقیقتاً ایں سارے سامراجی ثقافتی کم دی بنیادی وجہ ایہا ہئی جو مقامی بندے دی ثقافت ونجائی ونڄے کیوں جو کہیں کوں وی غلام بݨاوݨ واسطے اوندی شناخت مٹاوݨ ضروری ہوندی ہے۔جیویں کتاب Roots وچ انگریز مالک سب کوں پہلے اپݨے غلام دا ناں تبدیل کریندے۔

اِت واسطے سامراج کنوں آزادی واسطے پہلا قدم اپݨی شناخت کوں قائم یا بحال رکھݨ اُتے وَل اپݨی زمین واپس گھنݨ ہے اُتے ایہ مابعد نوآبادیاتی عہد دا اعلامیہ ہے۔سرائیکی وسیب دا مسلسل زد وچ رہݨ اُتے نوآبادکاریں دی طرفوں سرائیکی زبان کوں نت نویں ناں ڈیوݨ دی وجہ نال سرائیکی قومیت دی سُنڄاݨ گم تھی ڳئی۔ مابعد نوآبادیاتی عہد وچ کھلیں ہوئیں قومیں دی پہلی جدوجہد اپݨی سُنڄاݨ دی واپسی ہے۔خالد اقبال ایں حقیقت کنوں باخبر ہے۔اِت واسطے او اپݨے قاری کنوں اپݨی شناخت برقرار رکھݨ تے جیوݨ دا مطالبہ کریندے۔

روہی تھل دمان دے ڈھولیو

ناں ''سرائیک'' سیڈا کے جیوو

مابعد نوآبادیاتی فکر دے کجھ بئے پہلو ہن جیندا تعلق تبدیلی نال ہے۔ ایندا منڈھ سوویت یونین دے قیام نال سامݨے آیا۔ ایندے وچ حاشیہ نشین (Marginalized) لوکیں کوں مرکزی حیثیت ڈتی ڳئی اُتے او ہولݨ پئے ڳئے۔ ایندے نتیجے وچ کئی بیانیے وی بدل ڳئے۔یعنی فرانز فینن دے مطابق آخری آدمی پہلا تے پہلا آدمی آخری تھی ڳیا۔ایں فکر دے تحت سرمایہ دارانہ اُتے جاگیردارانہ سماج

دے انسان دشمن رویں دے خلاف آواز چاتی گئی اَتے پیریں پئے ہوئیں لوکیں کوں برابری دی سطح تے گھن آیا گیا۔ ایہ پہلو دی خالد اقبال دی شاعری وچ خاصا نشابر ہے بلکہ اُنہیں دی شاعری دا معتبر حوالہ ہے۔ اُنہیں جاگیردارانہ استحصال (ایں دھرتی دے جٹ) سرمایہ دارانہ نظام دا افسر شاہانہ انداز (پیپر ویٹ) عورت دی بے وقتی (آ ڈیکھو تصویر میڈی اے) جمہوریت دی جانگی (جمہوریت) عدالتی ناانصافیاں (جرموں ودھ سزا) اَتے سامراج دے جنگی جنون (استعمار یک لوہار) دے حوالے نال کئی موثر نظماں آکھین۔ آؤ کجھ نظمیں کوں پڑھ گھندوں۔

کجھ دے ڈینھاں کالیاں راتاں دے وچ رُلدے
کنڈ تے پنڈ ڈکھاں دی چاتے
سر تے پٹکے لیر کتیر اں
دوزخیاں دے پیراں تلے
تھاں تے دھکڑے دھوڑے کھاندے
وڈے ہوہے گجن توں دی پہلے پہلے
ظالم کھس گھندے ہن ساری جمع پونجی
گھن آئے جو ویچ وٹا کے ڈاند تے وچھے
وڈے ہوہے در، دلانان اُتے سیوی کُردی وینڈی
کردیاں بکھر دیاں کندھاں اُتے کرلیاں دے ہن چھجے
وڈے ہوہے گجن تائیں ہُس ویندے ہن
جو فاتر کرنکلاں کورٹ دی فیساں جوگا
اَگوں اے غربلے تے ہرکارے آہدن
عرضیاں تہاڈیاں نپج گیاں ہن

وڈے صاحب دی میز دے اُتے

پیپر ویٹ دے تلے

پدر سری نظام دی بنیاد رکھن دے باوجود اکثر مردیں کوں کوئی فائدہ نئیں تھیا ۔عورت تاں ظاہر اے وڈے عذاب وچ آ گئی ہے۔ ناں ناں چھوٹے چھوٹے بال وی اوندے ذمے لاڈے تے ڈکھیں ۔خالد اقبال ہک ہے دے ڈکھیں کنوں بے خبر ماء تے بالیں دیں ہک عذاب کوں اپنے خاص اسلوب نال بیان کیتے ۔خالد اقبال دے اپنے خاص اسلوب دی ہک گالھ ایہ ہے جو او گالھ دا منڈھ کتھاوں بدھیندے لیکن اخیر وچ گریز نال کم گھن تے ہک نویں گالھ تے نظم دا خاتمہ کریندے :

ناں اوندے کجھ بال ہلوڑے ویندے ہن

ہنکوے ہنکوے بالڑیاں کوں او

تھاپڑے پئی مریندی ہئی

''مروجلدی کرو''

دیر پئی جو تھیندی اے

بیگم صاحب مندے کڈھسی''

ننگے ننگے پیراں دے نال

وڈے وڈے اُڈ بھریندیاں

نکا جیہا لڑا ہولیا

''کڈ پوندی ہے برتن بھانڈے دھوون

فجریں فجر نال

ساکوں پوری ننڈر وی نی

کرن توں ڈیندی''؟

مابعد نوآبادیاتی نظام دی خصوصیت ایہ وی ہے جو اپݨا رستہ آپ ڳولݨا ہوندے۔ اپݨی شناخت واسطے اپݨے کلچر وچ جیوݨا ہوندے۔ سامراجی روایات دی نقل نکل مارݨی ہوندی۔ پاکستان وچ اساں اپݨے سابقہ حکمرانیں دا طرز جمہوریت ولا ولا وَتا تے اپݨاوݨ دی کوشش کیتی اَتے ہر دفعہ ٹھوکر کھادی۔ سو یقین دہانیاں دے باوجود اَڄ وی جمہوریت کوں کئی خطرے برقرار ہن۔

ساوے ساول بھریے چھٹے
سوہݨے ساوے کھیت وچ اساں

چندرݨ بوٹا لیندے پئے ہیں
اَکھیں کوں ہُݨ خواب ݙکھیندے
اپݨے دِل کوں ہُݨ وندلیندے
بالیں کوں پئے ہیں ٻجھیندے
ایہو بوٹا وݙا تھیسی
ٹھڈی ٹھڈی چھاں ونڈیسی
جھنگر کھلدے ہَسدے ہن
جھنگرا ایہو آہدے ہن
ہک ݙینہ ایویں چپ چپیتے
کال کلوٹی بکری آسی
ایں بوٹے کوں آ تے کھاسی؟

جمہوریت کوں ایہ مشکل اَزادی دے حصول نال پیش آوݨ پئے ڳئی ہئی۔ کیوں جو نوآبادیاتی دور ختم تھیوݨ اَتے مابعد نوآبادیاتی دور شروع تھیوݨ نال اِی ہک نواں نوآبادیاتی دور شروع کرݨ دا ترلا تھیوݨ پئے ڳیا۔ نویں آزاد ملکیں وچ جمہوریت دا

خاتمہ اُنہیں وچوں ہک ہا ایں نوآبادیاتی دور دا سطے نویں ٹیکنالوجی کئی سہولتاں مہیا کر ڈتن۔
انٹرنیٹ دے ذریعے اپنے مخصوص نظریات کوں چھوٹے تے کمزور ملکیں دی نویں نسل تائیں پھیلاون ، اُنہیں ملکیں دیاں چوریاں کرتے جاسوسی کرݨ ، ڈرون حملے، براہ راست کہیں ملک تے حکومت کرݨ دی بجائے مقامی طور تے اپݨے ایجنٹیں دے ذریعے حکومت کرݨ ، چھوٹے ملکیں دے گرد اگرد اسلحہ دے ڈھیر کٹھے کرتے اُنہیں دا گھیرا تنگ کرݨ نویں نوآبادیاتی نظام دیاں علامتاں ہن ۔ خالد اقبال ایں صورت حال کنوں باخبر ہے۔ ایں واسطے اُنہیں کوں میں مستقبل دا شاعر آکھیے:

بٹھی دریا پار دی
جیڑھی بھکھدی پئی ہے
جیڑھی بلدی پئی ہے
جیندے وچوں لوہا ساکوں
وَن پونے ڈِکھ ڈِکھیندا
بم بندوقاں جیٹ جہاز
دھواں دھار اندھار
زوراں اُتے
اسلحہ ودھدا ویندا اے
منڈی دے وِچ اَگھا چِیرا
اسلحہ ودھدا ویندا اے
ساڈے آسوں پاسوں

خالد اقبال جئیں ویلھے اپݨی شناخت دی بحالی ، جبر تے ناانصافی دے خلاف مزاحمت اَتے اسلحہ دے ڈھیریں کنوں نفرت دا اظہار کریندے اُوں ویلھے او

اصل وچ دھرتی کوں عذابیں کنوں بچاتے خوشبوئیں نال مالا مال کرݨ اَتے پیار محبت کوں رواج ݙیوݨ دی خواہش دا اظہار پیا کریندا ہوندے۔

ساݙے شہراں چوکاں وچ
گناں
توپاں
ٹینک
بندوقاں
ادھ وچالے چوک شہر دے
بݨا جیٹ جہاز نصب ہے
تہاکوں لوڑ نمائش جنگیں دی ہے
ساکوں کسیر کیاردی ہے
اَکھیں وچ سِک پیار دی ہے

خالد اقبال ایں خواہش دے ساتھے ہک بامقصد شاعری کریندے او جبر دے خاتمے اَتے آوݨ والیں نسلیں دیں خوشیں واسطے گیت لکھݨ چاہندے تاکہ انسانی سماعتاں ہزاریں سالیں دیں کریہہ حکمائیں کوں سُݨ سُݨ تے تھکے تھکن کیتے سکون محسوس کرن۔

میں گیت بݨاوݨ چاہندا ہاں
میں گیت بݨاوݨ چاہندا ہاں
اُتھ سڑنے ڈھڈے بندیاں دا
اِتھ ڈیہاڑی دے مزدوراں دا
اُتھ گھٹے تیل جئی سیکل دا
اُتھ جیوݨ کوڑے تے دا

اتھ چیتا بھلی خلقت دا
ایہ دفتر جو سرکاری ہن
ایہ برزخ دی راہداری ہن
اتھ سائل رلدے پھردے ہن
ایہ وانگ کویلیاں بھجدے ہن
اِتھ دھکے ، کھاندے بندیاں دا
میں گیت بناون چاہندا ہاں
میں گیت بناون چاہندا ہاں
میں تہاڈے جیون جل وچوں
اتھ شہراں وچدے ٹل وچوں
انہاں اکھیں نیناں تھل وچوں
انہاں اُچے برج محل وچوں
تہاڈی ساویاں سندراں گل وچوں
انھاں وہندے وگدے پانیاں دا
انھاں وَن پونے پھلاں دا
انھاں بالاں دی کھلکاراں دا
میں گیت بناون چاہندا ہاں
میں گیت بناون چاہندا ہاں

خالد اقبال تاں گیت بناون چاہندے لیکن میں آہداں جو ایہ خود ہک گیت ہے اَتے شاید سرائیکی وسیب دا قومی ترانہ جیرھا اساڈے صدیں دے ڈکھیں کوں اظہار دا موقع ڈیندے اَتے لوک گیتیں دے وی نیڑے ہے (لوک گیت انسان دے

داخلی احساسات اَتے جذبات دے بہترین نمائندہ ہوندن) ایہ نظم دی شاعر دے سچے جذبات دے بھرپور اظہار دے علاوہ فنی خوبیں نال دی بہوں امیر ہے ایندے وچ نویاں ترکیباں سنجھے وڈے بندے، کوڑے تے داجیوݨ، چیتا بھلی خلقت، برزخ دی راہداری، ساویاں سدراں نظم دے تاثر کوں بہوں گہرا کرڈیندن۔ اگر کجھ لوکیں مطابق شاعری نظریاتی دی بجائے صرف انسان دے داخلی احساسات دی ترجمان ہوندی ہے اَتے اوندا فنی رُتبہ اوندی ہیئت نال طے تھیندے تاں ایہ نظم ایں حوالے نال شاعری دا ہک بہترین نمونہ ہے۔

ماء دھرتی دی محبت وچ پڑی ہوئی ایہ شاعری ماء دھرتی کوں جبر اَتے نا انصافی وچوں نجات ڈیواوݨ دی خواہش دی شاعری ہے لیکن ایہ صرف ایں نظریے اَتے خواہش تائیں محدود نئیں بلکہ عام انسانی محبت اَتے حسن عشق دیں واردات دی شاعری وی ہے۔ ایہ شاعری ایں مرحلے وچ داخل تھیندی ہے تاں زیادہ کومل تے رسیلی تھی ویندی ہے اَتے اونکوں پڑھݨ نال قاری خوشی دے نال نال کئی داخلی بصیرتاں وی حاصل کریندے۔ اتھے کلام وچوں جاں پھل موتیے دے، آر پھل ہن پار پھل ہن، دل دا چور پادے شور، موسیقیت نال وی مالا مال ہن۔

جاں پھل موتیے دے میں پانواں
خشبو وٹڑݨ گوریاں باہنواں
جاں پھل موتیے دے میں پانواں
موتیے والے چٹے جھمکے
نمی دا پکی لشکے چم کے
رچی خشبو میڈے ساہواں
جاں پھل موتیے............

چھٹے پھُل موتی دے کنگݨ

میں توں سکھیاں وَل وَل منگن

کنگݨ ڈیکھاں تے شرماواں

جاں پھُل موتیے ....

چٹے پھُل موتیے والا جوڑا

ماہی سیڑا اقول دا کوڑا

وَل دی گیت ماہی دے گاواں

جاں پھُل موتیے ....

خالد اقبال دی شاعری وچ جتھاں مابعد نوآبادیاتی فکر نمایاں رہندی ہے۔ اِتھاں اوندا شاعرانہ اسلوب وی مابعد نوآبادیاتی روایات دے مطابق ہے نوآبادیاتی دور دی عربی فارسی لفظیں نال لدی رُعب دار زبان اَتے اظہار دا پیچیدہ تے نام نہاد عالمانہ اسلوب دی بجائے لوک مقامی لفظیں دے استعمال نال اسلوب وچ بے ساختگی اَتے سادگی غالب رہندی ہے اَتے ایں طور خالد اقبال دی شاعری وچ ہک ناقابل بیان مٹھاس دی چس وَگدی رہندی ہے۔

دل دا چور پاوے شور

میں تے نچاں بݨ تے مور

دل دا چور..........

وَل وَل آکھے سانول جھیاں

ناں کئی ہور، ناں کئی ہور

دل دا چور..........

لوکاں کولوں لُک لُک ڈیکھے

واہ وے ڈھولا تیڈی ٹور

دل دا چور...........

چوری چوری تھاتیاں پاوے

روکاں کینویں، ہے منہ زور

دل دا چور..................

امریکہ دی معروف سائنس دان اَتے سائیکاٹریسٹ نینسی اینڈرسن اپنے ہک انٹرویو وچ آہدی ہے جو تخلیق دا عمل دماغ دے ہک خاص حصے وچ تھیندے۔ جیرھا ہک کوندر فلیش (Flash) دی شکل وچ تھی سگدے اَتے اینکوں کئی سال دی لگ سگدن۔ اوندے دماغ دا ایہ حصہ خیالات اَتے نظریات کوں ہک انوکھے انداز وچ مربوط کرݨ دے قابل ہوندے اَتے تخلیق کار عام طور تے مسائل کوں مختلف انداز وچ ڈیہدے۔

خالد اقبال دی شاعری کوں پڑھݨ دے بعد اساکوں ایہا احساس تھیندے جو اور روایتی شاعری وچ اپنے خیالات اَتے نظریات کوں انوکھے اسلوب وچ نا صرف بیان کریندے بلکہ گریزتے ہک خاص انداز نال مربوط وی کریندے اَتے ایں طرح اوندی شاعری وچ جدت آویندی ہے۔ ہݨ اساں ہک نظم پڑھدوں اینکوں تساں جدید اسلوب دی غزل وی آکھ سگدو۔

دل توں دل تئیں رستا ہوندا

تیں وی تاں کجھ سوچیا ہوندا

میلے کوں تاں میلہ آہدے

میلے وچ ہے ڈھولا ہوندا

وانگ کویلیاں کیوں وَت پھردے

گھر وچ جیکر اٹا ہوندا
روہی گل گلزاراں ڈسدی
بدل کھل تے وسیا ہوندا
توڑے مشکی ساہ تھمن پاہوے
چڑیاں کوں سب پتا ہوندا

شاعرانہ فن دے حوالے نال خالد اقبال دی شاعری وچ موسیقیت دا اثر بہوں گھر املدے۔ کیوں جو شاعر آوازیں حرفیں دی موسیقیت دے اسرار رموز کنوں واقف ہے۔ ایں نظم، غزل وچ "ن"۔"ر" دے حرفیں دا تسلسل نال استعمال نظم کوں موسیقیت دی دھونی لاڈیندے۔

شکر ونڈاں مصری ونڈاں
لہجے تھیون شیر
کالھیں ساڈیاں تکڑیاں تھیون
ڈنگے تھیون تیر
کنڈاں وانگوں ہتھڑی کاوڑ
دلڑی بہوں دلگیر
اسلحہ شاں وچ سمندراں
تھیوے امن سفیر

نظم وچ امن دی بلاشبہ نیک خواہش موجود ہے لیکن اوندا اظہار سادہ اتے رواں ہے جیرھا نظم دے موضوع کوں اثر انگیز بنیندے۔ لہجے تھیون شیر، کالھیں تکڑیاں تھیون ڈنگے تھیون تیر، ہتھڑی کاوڑ جھیں ترکیبیں کلام کوں جدت دا ہک دلکش رنگ ڈے ڈتے۔

شعر دی ہک خوبی درست میٹر (Metre) دا استعمال وی ہوندے جیڑھا شعر کوں موثر بݨیندے ۔ خالد اقبال کوں ایندا وی شعور حاصل ہے ۔ کوئی وی نظم اگر اپݨے خیالات دے اظہار دے حوالے نال کہیں خاص وزن دا تقاضا کریندی ہے تاں اوا او ہوور تھیندن ۔ اِت واسطے انہیں دیں مختلف نظمیں وِچ بحر بدلدی رہندی ہے ۔ اَتے بعض نظماں ایں وجہ کنوں خاصیاں اثر انگیز ہن ۔ ایں حوالے نال انھیں اپݨی نظم نواب مظفر خان شہید وِچ ''وار'' دا میٹر استعمال کیتے ۔

میں ہاں سلطان ملوہے دا
میڈی غاصباں نال ہے جنگ
میں سوہا جوڑا پاوناں
ہے شہادت میڈی منگ

خالد اقبال دی شاعری دے فنی خوبیں وِچوں ہک اوندیں مخصوص علامتیں دا نظام وی ہے ۔ جیڑھا خصوصی طور تے کویلی اَتے ہاتھی دے گرد گھومدے (ایندا تھوڑا جیہاں ذکر پہلے تھی آئے) کویلی دی علامت ابتدائی طور تے خالد اقبال دی کتاب ''کویلی دی کاوڑ'' وِچ میڈے سامݨے آئی ۔ جاندار دی دنیا وِچ کویلی ہک حاشیہ نشین (Marginalized) مخلوق ہے اَتے ہاتھی کوں مرکزی (Centeral) حیثیت حاصل ہے ۔ خالد اقبال مابعد نو آبادیاتی صورت حال وِچ انہیں علامتیں کوں Deconstruct کر تے اُلٹ ݙِتے انہیں اپݨی شاعری وِچ کویلی (غریب سرائیکی عوام) کوں مرکزی حیثیت ݙِتی ہے اَتے ہاتھی (مقتدر طبقہ) کوں ذیلی حیثیت کویلی توڑے جو کمزور ہے اَتے اپݨی رزق دی بھول وِچ رُجھی ہوئی ہے ۔ مگر آزاد متحد اَتے منظم ہے ۔ جیڑھاں ہاتھی طاقتور ہے مگر چڑیا گھر وِچ بند ۔ اِت واسطے ہاتھی کویلی دے ݙر کنوں تھرکیاں بھریندا کھڑے ۔

ہاتھی تھوں گن بلیندے
ایہ کویلیاں توں جو ڈردے

ویسے تاں وسیع معنی وچ کویلی کنوں مراد دنیا بھر دا محنتی اَتے کچلیا ہویا طبقہ تھیندا اونج سگدے اَتے ہاتھی کوں دنیا دا مقتدر طبقہ لیکن "چندھ کویلیاں کوں" دے مجموعی متن دے حوالے نال ایہ علامتاں مخصوص طور تے سرائیکی عوام دے حوالے دے طور تے بہتر سمجھ آندن اَتے ایہ پوری شاعری سرائیکی خطے دا مقدمہ لکھدی اے اَتے اَج دے نویں مکالے کوں اگوں تے ٹُریندی اے۔ اِت واسطے میں کویلی کنوں مراد محنتی سرائیکی عوام اَتے ہاتھی کنوں مراد ماتھا مقتدر طبقہ گھندا ں اَتے چونکہ سارا نظام اِی ایں خودغرض طبقے دے گرد گھمدے۔ خالد اقبال دا خیال ہے۔

نظام ہاتھی
تمام ہاتھی
مشیر ہاتھی
وزیر ہاتھی
سفیر ہاتھی
ایہ ڈینہ وی ہاتھی
ایہ شام ہاتھی
ایہ رات ہاتھی
نظام ہاتھی
تمام ہاتھی

خالد اقبال اپنے انہیں مخصوص علامتیں دے حوالے نال انسانی رشتیں دے تعلقات دا تجزیہ وی کریندے اَتے طبقاتی تفریق کوں ہک سماجی المیے دے انداز وچ

واضح کریندے۔ جیرھا خودغرضانہ ہے۔

ساڈے وچوں بندے
ساڈی وسوں وچوں
اساں کویلیاں کوں جے
کم کوئی پووے تاں
ساڈے کم دے اہکوں
او بڻ ہمدن ہاتھی
ہاتھی کیندے ساتھی

تاریخ دے لمبے طبقاتی سفر وچ کچلیا ہویا طبقہ اپݨے دشمن مقتدر طبقے دیں عیاریاں کنوں واقف تھی ڳئے۔ خالد اقبال علامتیں چڑیاں اَتے مشکی نانگ دے حوالے نال ایں صورت حال کوں اپݨے مخصوص اسلوب وچ ایں بیان کریندے۔

توڑے مشکی ساہ گھنڻ بھوے
چڑیاں کوں سب پتا ہوندا

انہیں دے علاوہ موقع محل دے مطابق خالد اقبال کجھ ہی مخلوق کوں دی اوندیں خصوصیات دے حوالے نال اپݨے اظہار دا ذریعہ بݨیندا ریہے۔ جنہیں وچ شیر، گیدڑ، لومڑ، رچھ، بندر وغیرہ شامل ہن۔ تاکلجیاناں دی ہک مؤثر نظم ہے اَتے "تھدکر دی گالھ اے" وچ زندگی دی معنویت دا سوال چاتا ڳئے۔

کتاب وچ خالد اقبال Walt Whiteman دیں انگریزی نظمیں کوں سرائیکی نظمیں وچ وی ڈھالیے۔ شاعری دا ترجمہ بلاشبہ ہک مشکل کم ہے ایہ لفظی ہووے یا آزاد خالد اقبال دا ایہ آزاد ترجمہ ہے جیرھا اصل نظمیں دے مفہوم دے آسوں پاسوں رہندے۔ اَتے اپݨی آزاد حیثیت وی قائم رکھدے۔ اگر ترجے کنوں

انگریزی دا اصل متن انج کر کھداونجے تاں ایہ خالد اقبال دیاں اپٹیاں نظماں لکھسن
جیڑھیاں اپٹے مفہوم وچ فکر انگیز اَتے فن دے حوالے نال موثر ہن۔
میڈے خیال مطابق کویلی کوں حالی بھوں چندھ درپیش ہے اَتے "راہ وچ
لڑون چور" والی صورت حال وی موجود ہے۔

ہاتھی شیر گدڑ تے لومڑ
لگڑ بھگے رچھ تے بندر
راہواں مل کے بیٹھے ہن

لیکن پوری شاعری وچ کویلی کتھائیں مایوس نمیں نظر دی بلکہ اُمید نال بھرا ایہ
شاعری سرائیکی وسیب واسطے مخصوص نظریاتی رجائیت تے یقین کوں پکا کریندی ہے۔
یاڈ وجھے لفظیں وچ ایہ آکھ سگدوں جو "چندھ کویلیاں کوں" دا پورا متن پڑھن دے
نال مجموعی تاثر ایہ بندے جو ایہ ڈیکھن نال اندر دے عذابیں دی وی ہک کہانی ہے
اَتے معروض تے موضوع دی سوہنی بنت نال مجموعی طور تے جدید سرائیکی شاعری دا
ہک گلدستہ وی۔ جیندے وچ انسان دے داخلی اَتے خارجی احساسات اپنی راہ
بٹیندن۔ ایندے نال ایہ شاعری سرائیکی وسیب دی "گم شدگی" دا ڈکھ اَتے "نویں
شناخت" دی تلاش وچ کامیابی دی اُمید کوں نال نال گھن تے ٹردی ہے۔ ایہ بلاشبہ
مابعد نو آبادیاتی عہد وچ سرائیکی بیانیہ وی ہے جیندا اظہار ناانصافی دے خلاف
مزاحمت ماء دھرتی نال پیار، امن دی خواہش، سچ نال محبت اَتے محبت تائیں رسائی
دی کوشش وچ تھیندے اَتے ایں بیانیے کوں مابعد نو آبادیاتی عہد نے سرائیکی وسیب
وچ اپٹے اظہار دا وسیلہ بٹائے۔

کون اساڈے پیر کھیسی

شاعری او شئے ہے جیڑھی ترجمے بعد ختم تھی ویندی ہے۔ (رابرٹ فراسٹ)

صوفی تاج گوپانگ کوں کیرھا سرائیکی قوم پرست نہیں جاݨدا۔ او سرائیکی وسیب دے علاوہ پاکستان دے سارے صوبیں وچ جاتا سُنجاتا ویندے۔ او ہک روشن خیال، لبرل تے ترقی پسند قوم پرست ہے۔ اوں ساری حیاتی محنت نال پیسے ہوئیں قومتیں اَتے لوکیں واسطے خود کوں وقف رکھیئے۔ ایندے نال صوفی تاج گوپانگ صاف ستھرا ادبی اَتے علمی ذوق وی رکھدے۔ اوندا مطالعہ وسیع اے اَتے تجربہ وی۔ تاہم میڈے اُتے جیڑھی اوندی نویں خوبی نشابر تھئی اے او شاعری ہے۔ او کوئی مشاعرے کماوݨ والا شاعر نہیں لیکن ہک بھرپور تخلیقی صلاحیتیں رکھݨ والا حقیقی تے سچے جذبیں دا شاعر ضرور ہے۔ جیندی گواہی اوندی ایہ کتاب ہے۔ "صدیں پچھّ اَلایا"

صوفی تاج گوپانگ چپ چپاتے ہک لمبی مُدت تائیں اوٹی ایں کتاب تے محنت اَتے دِل جمعی نال کم کریندا رہیے اَتے اَج سرائیکی ادب کوں ہک "سوکھڑی" ڈِتی ہے۔

ترجمیں والے حصے تائیں پُجݨ کنوں پہلے مترجم دی شاعرانہ صلاحیت دا اظہار اساڈے سامݨے ہک نمونہ بݨ تے آندے۔ ایہ مترجم دا سرائیکی قومی تحریک دے مرحوم سنگتیں دے ناں منظوم انتساب ہے۔ ایہ خود مترجم دی تخلیقی استعداد دا بہترین ثبوت ہے جیندا اثر قاری دے دِل دیں گہرائیں وچ لہہ ویندے:

روزی کاݨ کراچی رُلدے، ہر بے وطن بھرا دے ناویں
وَر دَر برتن مانجھݨ والی بھیݨ دے ناویں ماء دے ناویں

انجم یار، سفیر لشاری کوں ہُݨ وِکھرا کیویں بُھولاں
فخری کوں ہِیں یاد کراں تے سئیں سرور کوں سوراں
اسماعیل احمدانی سئیں دی ''امر کہانی'' کردی پئی اے
تھرکلور دی اَندھی کوٹھی سلھ سلھ تھی تے بھر دی پئی اے

ایہ کتاب جیویں جو تساں اگوں پڑھسو۔ چوݙیں عالمی شاعری دی سرائیکی وچ منظوم ترجمے دی پہلی کتاب ہے۔ ایہ کتاب کہیں ہِک عہد، ہِک زبان تے کہیں ہِک خطے تائیں محدود نہیں۔ مگر سارے زمانیں وچ ہِک انسانی جثے وچ رت وانگوں سرائیت کیتی ہوئی انسان دوست آئیڈیالوجی دی نمائندہ ضرور ہے اَتے ہر زمانے تے اوندے مخصوص سماجی حالات دے تحت شفٹ (Shift) تھیندے ہوئیں پراڈائم کوں وی سامنے رکھیا ڳئے۔ جیندے ذریعے وݙے وݙے شاعریں انسان دوستی، رواداری، برداشت، داخلی انسانی احساسات (جیندے وچ عشق محبت دے سچے جذبے ہِن) اَتے جبر دے خلاف غیر مشروط مزاحمت دی ڳالھ کیتی ڳئی ہے۔

زبان کہیں ثقافت دا اہم حصہ ہوندی ہے اَتے اوندے لفظ تے معنی اوں ثقافت وچ اپݨا اظہار پیندن۔ ہر زبان اَتے ثقافت اپݨے مخصوص جغرافیائی، سماجی تے تاریخی حالات وچ پروان چڑھدی ہے۔ اِت واسطے مختلف قومیتیں دیاں زباناں تے ثقافتاں انجو انج ہوندن۔ جیندی وجہ کنوں ݙو مختلف زبانیں وچ ورتے ہوئے بعض ہکو جہیں الفاظ متضاد معنی تے ثقافتی روئیں دے حامل ہوندن۔ جیندی وجہ کنوں بعض دانشور لکھاریں دا خیال ہے جو کہیں ہِک وݙی زبان دی وݙی شاعری کوں اوں ساری چس تے لطف نال ݙوجھی زبان وچ ترجمہ کرݨ ممکن نہیں ہوندا۔ ایں ڳالھ کوں جے سی ینگ اپݨی کتاب ''پوسٹ کالونیل ازم'' دے آخری باب ''ٹرانسلیشن'' وچ ایں آکھے:

"The translated man disappear
into what thay have translated."

شاعری دراصل ہک صناعی ہے۔ مخصوص تے سنگریے پنگریے لفظیں دا ہک بے نال جوڑ تے اُنہیں دی صوتی ہم آہنگی شعروچ ہک خاص چس تے مترنم کیفیت پیدا کریندی ہے اَتے ہر لفظ اپنے مخصوص ثقافتی پس منظر وچ معنی دا ہک خاص ابلاغ کریندے۔ چونکہ ترجمے وچ لفظیں دے ایہ جوڑے تے صوتی آہنگی تُرٹ ویندی ہے اَتے اوں لفظ تے معنی دا ثقافتی پس منظر گم تھی تے رہ ویندے اِت واسطے ترجمے وچ قاری اوں لطف، مسرت، چاشنی تے مفہوم کنوں محروم تھی ویندے جیڑھا اصل زبان وچ آکھیے ہوئے شعر وچ ہوندے۔

اتھاں مترجم دی تخلیقی صلاحیت اَتے زبان تے قدرت کم آندی ہے۔ اونکوں لفظیں دے نویں جوڑے بناونے ہوندن تے اُنہیں وچ صوتی ہم آہنگی پیدا کرنی ہوندی ہے۔ ترجمے کوں اصل شعر دا مفہوم نال نال رکھنا ہوندے تاکہ ترجمے تے اصل تخلیق دا گمان گزرے اَتے اوندے وچ اپنی ہک نویں چس پاونی ہوندی ہے۔

صوفی تاج گوپانگ دے اُنہیں ترجمیں وچ اوندی تخلیقی صلاحیت اَتے سرائیکی زبان تے قدرت پوری طرح نشابر ہے۔ اِت واسطے اوندا کم ایہا جو اصل شعر دے ترجمے دے آسوں پاسوں ریہا وَنجے۔ اَتے ثقافتی تقاضے ملحوظ رکھ تے اونکوں سرائیکی شعری قالب وچ ڈھالیا ونجے۔

کتاب وچ مختلف زبانیں دیں بھوں ساریں نظمیں کوں ترجمہ کیتا گئے۔ میں اپنی محدود رسائی دی وجہ کنوں اُنہیں ساریں اصل لفظیں تائیں نئیں پُج سکیا تاہم ایں ترجمے دا کئی حوالیں نال مطالعہ کیتا ونج سگدے۔ اگر مترجم اصل نظماں وی فراہم

کرے ہا تاں ترجمے دے خالص متن دے حوالے نال ایندا جائزہ بھوں بنیادی ریڈنگ (Reading) ہوندے ہا۔ مگر میں ہُݨ اپنے طور تے گالھ ٹُریساں اَتے ترجمے کوں پرکھݨ واسطے حافظ شیرازی دے دیوان دے پہلے شعر دے ترجمیں کوں سامݨے رکھساں۔

الا یا ایہا الساقی ادر کاساً و ناولہا
کہ عشق آساں نمود اوّل ولے افتاد مشکل ہا

مولانا شبلی نعمانی اُردو وچ ایں شعر دا ایہ ترجمہ کیتے:

اے ساقی خبردار! کاسے کا دور جاری کر اور دے
کیونکہ اوّل عشق آسان نظر آیا مگر اب مشکلیں پیش آئیں

ہک انگریزی ترجمہ ایں طور کیتا گئے:

beautful wine bearer bring forth the cup at put it to may lips. path of love seemed Easy at first, what came was many Hardships.

ہُݨ اساں صوفی تاج گوپانگ دے ترجمے کوں ݙیکھدوں:

جیویں ݙینہ پھردے ہن لوکیں دے اونویں ساقی جام پھیریندا پئے
جینہہ لاونڑ اتنا اوکھا نئیں، انجام اوکھا تھی ویندا پئے

ایہ ترجمہ تقریباً آزاد اے اَتے ݙوجھے مصرعے دا نسبتاً اصل دے نیڑے تیڑے۔ ایں ترجمے وچ جام پھیرݨ، جینہہ لاونڑ، ݙینہہ پھرݨ دے محاوریں دا استعمال تے لفظ اوکھا دی تکرار ترجمے وچ ہک انوکھی نویں چس پیدا کریندے۔ جتھوں مترجم دی محنت، تخلیقی صلاحیت اَتے سرائیکی زبان تے قدرت دا اندازہ تھیندے۔ اینویں اڳلیں ساریں ترجمیں وچ مترجم سرائیکی زبان تے مہارت دے علاوہ اوندے مزاج

کوں وی سامنے رکھیے اُتے کتھائیں وی اپنی ماء بولی دی مٹھاس تے ملائمت نئیں بُھلیا۔ نا صرف اوں ساریں ترجمیں وچ سرائیکی زبان دی نفاست دے خلاف ہر اوپری تے پروبھری زبان دے بوجھل تے مشکل لفظیں کنوں پابند چھڑائی رکھیے۔ بلکہ اپنی ہمسایہ ہم مزاج زبان ہندی دے سرائیکی نال رلدے ملدے اکھریں کوں وی ورتیئے جیندے نال مترجم دے لسانی شعور دی نمائندگی تھیندی ہے جینویں جو اِنہوں تے تساں اچھے لفظیں دا ورتارا جاہ جاہ تے ڈیکھسو: دھر، رین، کرپا، اکھر، صوبھ، کریھل، جالش، واٹ، بیا وغیرہ

ادب تے شاعری بارے ہک بحث کڈاہیں ساڈی جان نئیں چھوڑی جو کیا ایندے اندر کہیں مقصد دا اظہار ہووݨاں چاہیدا اے۔ یا صرف تخلیق کار دی اپنی ذات دا اظہار ہووے جیندا قاری نال کوئی تعلق نئیں ہوندا۔ میں ایں گالھ دا عام طور تے قائل ریہاں جو تخلیق کوئی وی ہووے اوندا سامع یا قاری نال بہر حال ہک تعلق ہوندے۔ بیا کجھ وی نہ ہووے تاں کم از کم پڑھݨ یا سُنݨ والے دا کتھارسس ضرور تھیندے اُتے او مسرت یا بصیرت وی حاصل کریندے۔ جیرھا اوندے اندر ہک تبدیلی آنیندے۔

اگرچہ ایں ترجمے وچ ایہ گالھ نمایاں ہے جو زیادہ تر اچھے شاعر جیڑھے، کہیں جیرھے اپنی مخصوص انسان دوست آئیڈیالوجی دی نمائندگی کریندن جیندے وچ صلح صفائی تے پیار محبت دی گالھ ہے لیکن اچھے شاعریں نال او شاعر دی ہن جیرھے لٹ مار، ظلم اُتے جبر دے خلاف مزاحمت دی گالھ کوں اگوں تے ٹوری رکھن۔ اُنہیں وچوں شیخ ایاز، گل خان نصیر اُتے محمود درویش خصوصی طور تے قابل ذکر ہن۔ گل خان نصیر دی ہک نظم دے ترجمے وچوں ہک بند ملاحظہ ہووے۔ ایہ ترجمہ اصل دے نیڑے رہوݨ دے علاوہ مترجم دی اپنی تخلیق ہووݨ دا احساس وی ڈیندے

جیہدا اپنا اَنج لطف ہے۔

ساڈی بھوئیں تے قابض تھی تے

ساڈا اتر کہو ور کہ لیئے

بے ڈوہ، جرم، خطا دے

ساڈی بچی گھیئے

سر ساڈے بارو دو ساوے

ظلم کماوے

اساں وَت وی..........

اوندے گیت، قصیدے لکھوں

ایں نہ تھیسی

ایں کتاب وچ کئی اجھے ترجمے وی ہن جیڑھے انسان دی محبت دے پاکیزہ جذبے تے خالص داخلی احساسات تے جذبات دی نمائندگی کریندن۔ شاہ لطیف دے ہک شعر روائی دا ترجمہ ملاحظہ ہووے۔ جیندے وچ اصل شعر دی رس چس موجود اے:

پلکیں نال میں پیر پُنل دے دم دم صاف کراں

پائمی ہتاں بلوچ دی، تے سب کجھ معاف کراں

بلاشبہ عالمی نظمیں دا ایہ شاندار انتخاب ہے اُتے ترجمے بذات خود شاعری دا بہترین نمونہ وی عام طور تے اَپّ دے سماجی حالات وچ اجھا اعلیٰ کم بھوں گھٹ کیتا ویندا ہے۔

نو آبادیاتی دور وچ مغرب دے مشرق شناسیں (Orientalists) وچوں زیادہ تر نے ہک خود ساختہ تے مخصوص کلامیے / بیانیے (Discourse)

کوں قائم کرݨ دی کوشش کیتی جیکوں بعد وچ ایڈورڈ سعید نے Orientalism وچ رد کیتے ۔ اُنہیں دے مطابق مشرق دے باشندے وحشی، پسماندہ اَتے تہذیب کنوں ناواقف ہِن اَتے مغرب انہیں کوں تعلیم یافتہ تے مہذب بݨا ونڄے ۔ اُنہیں مشرقی آدمی کوں ''سفید آدمی تے بوجھ'' قرار ڈِتا ۔ اَتے اُنہیں چھاونیں وچ اینجھے بورڈ لائے جو ''کُتیں تے ہندوستانیں دا داخلہ ممنوع اے'' اَتے نوآبادئیں واسطے اوہے اصطلاحات استعمال کیتیاں جیڑھیاں ڈھانڈھیں واسطے استعمال کیتیاں ویندیاں ہِن ۔ اُنہیں مستشرقین وچوں بہوں گھٹ نے مشرقی دانش دا ذکر کیتے ۔

اَج پوسٹ ماڈرن ازم دور وچ جیڑھے مہا بیانیہ (Grand Narrative) گم تھی گئے اَتے اوندی بجائے Small Narratives دی گالھ تُرپئی اے تاں معاشی طور تے پیسے ہوئے طبقے Subaltern تے خاک نشین (Marginalized) لوکیں کوں ہک نویں اہمیت ملی اے اَتے اوہ ولت بچے کھچے تاں اُنہیں دیں زبانیں تے ثقافتیں کوں وی سُنڄاݨ دا حق ملیے ۔ ایں طور تے مشرق دیں ثقافتیں تے زبانیں وچوں دانش تے حکمت دی گھول تے سامݨے آئی ہے ۔

مترجم اگرچہ مشرق تے مغرب دی دانش وچ خاص فرق قائم نہیں رکھیا ۔ مگر ''صدیں دا سچ'' دراصل مشرق دا سچ ہے ۔ ایں طرح ایہ کتاب مشرق دی دانش دی ہک دستاویز بݨ ڳئی ہے ۔

مترجم دا دراصل اپݨے سچ کوں ہک دفعہ ول ڳولݨ دا عمل دراصل خود شناسی یا اپݨے آپ کوں از سرِ نو دریافت کرݨ دا عمل ہے ۔ جیکوں خواجہ فریدؒ ''اپݨے آپ کوں ڳولے'' آہدے ۔ ایہ دراصل مغرب نال مشرق دا ہک نواں مکالمہ وی ہے اَتے اَج دا کلامیہ (Dircourse) وی ۔ جیکوں اڳوں تے ٹورݨ دی لوڑ اے ۔

ایہ کتاب ٹیکنالوجی، طاقت اَتے استحصال دی بنیاد تے کھڑی مغرب دی

مغرور (proud) تہذیب کوں ایہ سیکھا وی ڈیندی ہے جو آ وَ ڈیکھو! اساڈا صدیں دا سچ ایشیا جاہ تے اَج وی اکیہو اچے۔ جنیں ماضی وچ انسان کوں بھرا بݨ تے جیوݨ دا ہنر سکھائے۔ جڈاں جو تساں سرمائے دی توسیع دے جنون وچ انسانیں تے بارود وسیندے پیو۔ "صدیں دے سچ" ایں کوڑ کوں وی چیلنج کیتے۔ جو مشرق دا آدمی مغرب تے بوجھ ہا، تے دانش کنوں محروم ہک جاہل، غیر مہذب تے وحشی انسان ہا۔

آخر وچ ایں سوال دا جواب جو ایں ساری محنت دا حاصل کیا ہے۔ ہک غریب شاعر دیو دھا سل دے لفظیں وچ ڈیساں۔ اَتے صوفی تاج گوپانگ دا شکریہ وی اَدا کریساں جو انھیں سرائیکی ادب کوں ہک اَنمل شاندار کتاب ڈتی ہے۔

جھکیر دانت ایہو لکھا اے

جو چھاں ساڈی

صرف اساڈے پیر تکھسی

حبیب اللہ طارق دی ہک غزل دا ہیئتی مطالعہ

تمام لسانی تعمیریں (Devices) دا مجموعہ ادب ہے۔ (شکلووسکی)

قیام پاکستان کنوں پہلے جان محمد گدازؔ توں اَج سلیم انسب تائیں سرائیکی شاعریں دی جام پوروچ ہک کہکشاں ہے۔ ایں کہکشاں وچ خود کوں نشابر کرݨ کوئی آسان کم نہ ہا۔ لیکن حبیب اللہ طارق ایہ چیلنج قبول کیتے اَتے سرائیکی دے معروف شاعر احمد خان طارقؔ دا تخلص اختیار کرتے اپݨی اَنج شناخت وی بݨائی ہے۔ ایہ وی کوئی سوکھی گالھ نہ ہئی۔

حبیب اللہ طارقؔ دی شاعری اپݨے فنی حسن نال مالا مال ہے ایندا ثبوت اوندا پہلا مجموعہ کلام "ویریں پرا گروے پیاردے" اساڈے سامݨے ہے۔

ایں کتاب دی شاعری دا رتبہ متعین کرݨ ہک چھوٹے جہیں مضمون وچ ممکن کائنی۔ اِت واسطے ہک غزل کوں اپݨے مطالعے دا موضوع بݨیساں اَتے صرف ہیئتی حوالے نال اوندا جائزہ گھنساں۔ اگرچہ ایندا مطالعہ ڈی کنسٹرکشن Deconstruction دے حوالے نال وی کیتا ونج سگدا ہا۔ جیندے ذریعے تہہ در تہہ معنی کھلن ہا۔ مگر او کہیں ٻی نشست وچ۔

ہیئتی تنقید وچ ایہ نئیں ڈیکھا ہوندا جو کیا آکھیا گئے بلکہ ایہ ڈیکھا ہوندے جو جیرھا کجھ آکھیا گئے۔ او کیویں آکھیا گئے۔ ایہ تنقیدی طریقہ کار روسی ہیئت پسندیں متعارف کروایا ہا۔

عاشقانہ واردات دا اظہار شاعری دا عام موضوع ہے۔ پُرانے اَتے گھسیے پٹیے خیالات کوں کہیں جدت اَتے خاص اسلوب دے بغیر بیان کرݨ قاری یا سامع

تے کوئی خاص تاثر نئیں چھوڑیندا۔ اِت واسطے کہیں وی منفرد شاعر دا سطے ایہ ضروری ہوندے جو اوں کنیں اگر خیال پُرانا ہے تاں او اونکوں خاص اسلوب تے جدت نال بیان کرے۔

''پیریں پراہگوے پیار دے'' دا ناں ایہ ظاہر کریندے جو ایں مجموعے دا مزاج عاشقانہ احساسات تے جذبات دے اظہار تے مبنی ہے۔ اگرچہ ایندے اندر بھوں سارے انسانی زندگی دے تجربیں دا بیان وی ہے مگر زیادہ تر شاعری ایں موضوع دے گرد گھومندی ہے۔ اِت واسطے میں اُنھیں دی ہک اُنجھی غزل چُنی ہے جیڑھی عاشقانہ تجربے دے ارد گرد رہندی ہے۔ او غزل تُساں وی پڑھو:

اساں اینویں پیت پالٹی ہئی — حیاتی چپکے تے گالٹی ہئی
اساں تاں بانھی دے بال وانگوں — ایہ چنگھ تیکوں جھلاٹی ہئی
گھلی اندھاری تیڈی طلب دی — انا دی چادر سنبھالٹی ہئی
اَے جان! تیکیں ہا سفر تے و نجناں — میں موبجھ بانہہ تے سمالٹی ہئی
ہجر دی رات وچ لکھیندوں غزلاں — میں دِل دی ہٹی وندالٹی ہئی

ایہ غزل عشق دے مختلف مرحلیں، مشقتیں اَتے ڈکھیں دا مرحلہ وار اظہار ہے۔ ایندے موضوعات اگرچہ روایتی ہِن لیکن ایندے باوجود ہر شعر وچ نویں چس رَس ہے اَتے سارا لطف کلام دی جدت اَتے شعر دے مخصوص اسلوب دی وجہ کنوں ہے۔ ایہ جدت اَتے اسلوب اُنھیں قافیں، ترکیبیں، لفظیں دی ملائمت موسیقیت اَتے اُنھیں دے چناؤ تے برمحل استعمال تے ہے۔

غزل دی سب کنوں پہلی گالھ جیڑھی اساکوں متوجہ کریندی ہے او ایندے قافیے ہِن۔ کہیں لفظ دی تصغیر وچ ہک خصوصی تاثیر اَتے موسیقیت ہوندی ہے۔ ایں غزل وچ قافیے پالٹی اگالٹی، جھلاٹی، سنبھالٹی، سمالٹی، وندالٹی وغیرہ دی تصغیر

جتھاں شعر دی تاثیر کوں ڈو وڈا کریندی ہے اُتھاں موسیقیت دی اینداحصہ ہے۔ ایہ خوبی خصوصی طور تے خواجہ فرید اَتے عمومی طور تے اقبال سوکڑی دی شاعری وچ نشابر رہندی ہے۔ ایہا وجہ ہے جو ایں غزل دے تاثر وچ قافیں داوی اَپنا خصوصی کردار ہے۔

ڈوجھی گالھ ایہ ہے جو شاعر کوں زبان تے قدرت، لفظیں دی شناس اُتے اُنھیں دے استعمال دا گُر آونا چاہیدا ہے اَتے ایہ شاعر دی پیدائشی ایستھیٹک سنس (Aesthetic Sense) تے منحصر ہوندے۔ حبیب اللہ طارق دا Aesthetic Sense کافی بیدار ہے۔ او شاعری وچ کول تے نرم لفظ استعمال کریندے۔ پیت، حیاتی، ماہنی، ہنجھ، اَتے موہنجھ وغیرہ۔ او اُنھیں دی جاہ تے محبت، زندگی، خادمہ، آنسو، غم وغیرہ دی استعمال کر سگدا ہا۔ مگر او بوجھل اَتے بھاری بھرکم لفظیں کنوں گریز کریندے اَتے لفظیں دی ایہ ملائمت اوندی شاعری وچ موسیقی دیں کول سُریں وانگوں ہے۔ جیرھی اوندے کلام کوں نغمہ بنا ڈیندی ہے۔

تریجھی گالھ ایہ ہے۔ حبیب اللہ طارق خصوصی طور تے نویاں ترکیباں وضع کریندے یا پُرانیں ترکیبیں کوں نواں رنگ ڈیندے جینویں چٹکے تے حیاتی گالھن، ماہنی وانگوں جھالن، طلب دی اندھاری، اَنا دی چادر، ہنج نال اَکھا گھالن لٹی پٹی کنوار وانگوں وغیرہ۔ غزل وچ ایہ ترکیباں شعر کوں روایتی بیان کنوں بچا تے ہک جدت عطا کریندین اَتے شعر دی تاثیر کوں بیا گہرا کر ڈیندن۔

حبیب اللہ طارق عام طور تے چھوٹی بحر استعمال کریندے۔ چھوٹی بحر وچ کوئی قادر الکلام شاعر سوہنا شعر آکھ سگدے مگر حبیب اللہ طارق اپنے تخلیقی ہنر نال ایں فن تے قدرت رکھدے۔ ایں طرح ایں غزل دا ہر شعر سہل ممتنع دی تعریف وچ آ ویندے۔ ایہ شاعری دا اَپنا انج کمال ہے۔

عشق دے بھوں سارے مرحلے دہشت دی پیدا کریندن جیندا تجربہ "وجودی فکر" نال کیتا ونج سگدے۔ اُتے ایں غزل وچ ایں دہشت دا ہک تاثر موجود ہے لیکن او حقیقی دہشت پیدا نئیں کریندا بلکہ اونکوں حبیب اللہ طارق اپنے Aesthetic sense اَتے Poetic logic نال ہک اینجھے فنی حسن دے ذریعے پسِ پردہ دھکیل ڈیندے جو قاری عشق کنوں خوفزدہ تھیون دی بجائے اوں کنوں لطف اندوز تھیندے۔ حبیب اللہ طارق عشق دے بھوں گھیں اُتے ہجر دی کالی رات کوں اپنی شعری زبان نال او مقام ڈتے جیرھا خواجہ فریدؒ روہی دی ڈراکلی تے بنجر دھرتی کوں اپنے کلام وچ گل گلزار بنا ڈتا ہا۔

نویں سرائیکی شاعری اَتے ثقافتیں دے درمیان مدافعتی عمل

ہک زبان بولن ہک دُنیا، ہک ثقافت ورتن ہے۔ (فرانز فینن)

1960ء دا ڈہاکا سرائیکی زبان تے ادب اَتے تحریک دے سلسلے وچ ہک اہم ڈہاکا ہے۔ ایں ڈہاکے وچ سرائیکی زبان کوں باقاعدہ سرائیکی دا ناں ڈتا گیا۔ جیرھا بہوں تیزی نال مقبول تھیا اَتے بعد وچ ایں ڈہاکے وچ ہک وڈا ثقافتی پروگرام دی تھیا۔ جئیں سرائیکی وچ لوکیں دی دلچسپی کوں ودھایا۔ اَتے اہل قلم کوں سرائیکی ڈو متوجہ کیتا اَتے سرائیکی اکیڈمی، ملتان دی بنیاد رکھی گئی۔ ایں ڈہاکے وچ سرائیکی وسیب وچ پاکستان پیپلز پارٹی دی تحریک کئی سرائیکی شاعریں کوں متحرک کیتا اَتے اُنھیں ترقی پسندانہ سیاسی نظماں لکھن شروع کیتیاں اَتے ایں طور تے ہک نویں سرائیکی شاعری دی بنیاد رکھی۔

جنوبی ایشیاء وچ 1936ء دی اُردو دے حوالے نال ترقی پسندانہ ادبی تحریک نویں شکل وچ 1968ء وچ سرائیکی ادب وچ پہنچی۔ جئیں لمبیں لمبیں نظمیں لکھن دے رجحان کوں عام کیتا۔ ایہ نظماں اپنے ماضی دے حوالے نال کافی مختلف ہن۔ اَتے اُنھیں وچ کاوڑ اَتے احتجاج دی صورت نمایاں ہئی جیرھی پہلے بہوں گھٹ سرائیکی شاعری دا موضوع رہی ہئی۔

لغاری رہے نہ مزاری رہے
جنگ جاری رہے جنگ جاری رہے

ایں دور وچ سرائیکی نظم وچ موضوعات اَتے ہیئت دی تبدیلی نال نویں سرائیکی غزل وی اپنی شکل بناون شروع کیتی۔ اَتے اپنے روایتی موضوعات اَتے

عشق دے علاوہ جنہیں پہلوئیں کوں اپنا موضوع بنایا۔ اقبال سوکڑی دی غزل ایندی ہک عمدہ مثال ہے۔ تاہم سرائیکی غزل تے اُردو غزل دے اثرات نمایاں رہیے اُتے عام طور تے او مقامی ثقافتی حوالیں کنوں ہک حد تائیں محروم رہی۔

لمبیں اُتے پابند نظمیں دے نال ستر اُتے اسی دے ڈہاکے وچ سرائیکی وچ آزاد نظم لکھݨ دا رجحان عام تھیا اُتے ایہ اپݨے نال فارم دی تبدیلی نال نویں نویں موضوعات دی گھن آئی۔ خصوصی طور تے ایں دور وچ ارشاد تونسوی دیں نظمیں وچ ترقی پسندانہ خیالات عام ملدن۔ جنہیں کوں بعد وچ عاشق بزدار اپنا موضوع بنایا۔ البتہ ایں دور وچ نصر اللہ خان ناصر دیں نظمیں وچ سرائیکی وسیب نال جُڑت اُتے مقامی ثقافتی حوالے بہوں معتبر ہن۔ جیرھے بعد وچ عاشق بزدار دی ترقی پسندانہ فکر دے نال اپݨی ڈوڑی سُنجاݨ واسطے مشہور تھئے۔

میڈے نزدیک سب کنوں اہم گالھ ایہ ہے جو نویں سرائیکی شاعری کہیں دی دور وچ اپݨے آپ کوں ارد گرد دے ماحول اُتے تبدیل تھیندی ہوئی سوچ کنوں انج نئیں رکھیا۔ ترقی پسند فکر دا دور گزرݨ دے بعد موجودہ دور دے گلوبل ازم کنوں نویں سرائیکی شاعری اپݨے مضبوط ثقافتی مدافعتی عمل دے ہتھیار نال جدوجہد وچ مصروف ہے۔ جیرھی اپݨے اعلیٰ فکری فنی حوالیں نال ممتاز حیدر ڈاہر، اشولال اُتے رفعت عباس دی شاعری وچ نمایاں ہے اُتے خصوصی طور تے اشو دے تازہ ترین مجموعے ''سندھ ساگر نال ہمیشاں'' اُتے رفعت عباس دے ''پرودھرے ہک شہر وچوں'' کوں نمونے دے طور تے پیش کر سکدی ہے۔

گلوبل ازم دے حامی دانشوریں دا خیال ہے جو بہوں جلدی ایہ تحریک ساریں چھوٹیں معیشتیں اُتے ثقافتیں کوں چٹ کر ڈیسی۔ ایندے اثرات کنوں منکر نہ ہووݨ دے بعد میں سمجھداں جو اینویں کڈاہیں نہ تھی سکسی۔ کیوں جو جیرھے تکھپ

نال گلوبل ازم دار رجحان اگوں تے ودھدا پئے۔ اِیں تعصب نال مقامی سیاسی، لسانی اَتے ثقافتی تحریک دی اپنے مدافعتی عمل نال پڑ وچ داخل تھیندی پئی ہے۔ خود سرائیکی زبان تے ثقافت بارے عوامی شعور ایندا اغماز ہے اَتے نویں سرائیکی شاعری تاں خود ایں مدافعتی عمل دا حصہ بݨ چکی ہے اَتے میڈے خیال مطابق اَج کل ایہو ایندا نمایاں رجحان ہے۔

نویں سرائیکی شاعری دا ایہ عمل جیرھی طاقت اَتے خود اعتمادی نال رفعت عباس دی غزل وچ تھیسے تے اوں پورے وسیب وچ بھونچال دی کیفیت پیدا کرڈِتی ہے اَتے صدیں کنوں قائم ایران تے ہندوستان وچ رائج غزل دے مخصوص مزاج کوں وی یکسر اُلٹ ڈِتے اَتے اونکوں بیرونی حوالیں کنوں کڈھ تے اپنے وسیب دے حوالیں نال جوڑ ڈِتے۔ ایندے بعد رفعت عباس دی ساری شاعری وچ فارم دی بھج ترٹ اَتے روایتی خیالات کنوں انحراف ہک مستقل انداز وچ اپݨی شناخت تے اصرار کیتے۔ جیرھا عالمی ثقافتی یلغار کنوں بغاوت دا اوندا اپݨا مخصوص انداز ہے۔

اشولال دی ساری شاعری مرکز کنوں گریز دا ہک توانا اظہار ہے۔ جیرھلے تساں مقامی ثقافت دی گالھ کریندو تاں ظاہر ہے عالمی ثقافت دی Authority کوں چیلنج کریندو۔ پوری وادی سندھ دی پُراݨی تہذیب دا احیاء اَتے اونکوں نویں اَتے پُراعتماد کیفیت نال پینٹ کرݨ نویں عالمی ثقافت دی یلغار نال ہک مدافعتی لڑائی لڑݨ ہے اَتے اشو دی پوری شاعری ایں تسلسل نال اوندی روشن مثال ہے۔ اشو دی شاعری ایہ عمل کاوڑ اَتے جارحانہ رویے دی بجائے ہک بھوں اِی ٹھڈے مزاج نال کریندی ہے جیرھی ایندی فکری گہرائی اَتے فنی بلندی دی مثال ہے۔ البتہ رفعت عباس اپݨی نویں کتاب "پروبھرے ہک شہر اچوں" اندر ہک نواں انداز اختیار کیتے۔ او اتھاں اپݨی فکر وچ بھوں پختہ نظر آندے اَتے اوں مقامی ثقافتیں نال مجوت دا نواں نظریہ پیش

کیتے۔ اوندے نزدیک ہک مقامی مدافعتی سیاسی اَتے ثقافتی عمل اِی دراصل ایں عالمی ثقافتی عمل دا رُخ متعین کریندے اَتے اُنھیں کوں ہک رشتے وچ سلھڑیندے۔ میکسیکو نال اپنا رشتہ تسلیم کرݨ دے باوجود رفعت عباس دی شاعری وچ ''پروبھرے'' شہر (ایہ ملتان، مظفر گڑھ یا کوئی بیا شہر وی تھی سگدے) اِی اصل وچ مرکزی حیثیت رکھدے۔ اَتے سرائیکی وسیب دے کہیں ''پروبھرا'' شہر دی سرائیکی ثقافت کوں مرکزی حیثیت ڈیوݨ اِی اصل وچ عالمی ثقافت دی بالادستی کوں چیلنج کرݨ داناں ہے۔ اَتے ایہ چیلنج شبیر حسن اختر دی ورگھی نظم ''ملوہہ'' وچ اپݨے عروج تے ہے۔ جیرھا ل دی تاریخ دے پہیتے کوں چڑھے ڈے حوالے نال جاندے۔ اَتے خود کوں عالمی ثقافت دی بھاری بھرکم مشین دے پہیتے تلے کچلیجن کنوں بچا گھندے۔

سرائیکی کافی سرائیکی ثقافت دا ہک نمایاں حوالہ رہی ہے۔ اوندی اپݨی شعریت ہے۔ نویں سرائیکی کافی ہُݨ اپݨے نویں ثقافتی حوالیں اَتے فارم دے حوالے نال قبولیت حاصل کریندی پئی ہے۔ ایں صنف وچ کجھ نبھیں شاعریں نال رفعت عباس اَتے سلمان سہو خصوصی طور تے قابل ذکر ہن۔ تاہم حالی تائیں اوندے اُتے تصوف دا غلبہ ہے جیندے وچوں اونکوں کڈھݨ اَتے نویں موضوعات نال شناسا کرݨ ضروری ہے۔ ورنہ ایندے اُتے ہک وارول جمود طاری تھی ویسی۔

عالمی سامراجی طاقتاں جیرھی عالمی ثقافت کوں رواج ڈیندے تے اپݨے استحصال کوں نویں شکل ڈیوݨ چاہندن۔ مقامی ثقافتاں ایں کنوں پوری طرح Aware ہن اَتے اوا پݨی بقا دی شاندار مدافعت کریندیاں پئین۔ سرائیکی وسیب دی اپݨی بقا دی خواہش دی ثقافتی احیاء دی شکل وچ پروان چڑھدی پئی ہے۔

1960ء دے ڈہاکے وچ ترقی پسندانہ سرائیکی شاعری پاکستان پیپلز پارٹی دے حوالے نال جیرھی مدافعتی تحریک دا اپݨی نعرہ بازی نال منڈھ بدھا ہا۔ اوہُݨ

پھوں Mature تھی گئی ہے۔ اُتے ہُݨ اوندے اندر نعرہ بازی دا عنصر ختم تھی چکیے۔ ہُݨ او اپݨے توانا ثقافتی حوالیں دے نال جیندا امنڈھ خواجہ فرید دی کافی کنوں بدھا گیا ہا اپݨے فنی تے فکری بلندیں نال نا صرف نویں عالمی شاعری دے نال اکھیں ملاوݨ کوں تیار ہے بلکہ عالمی ثقافتی حلقیں وچ سرائیکی ثقافت دی بھاری ضامن دی ہے۔ خوشی دی گالھ اے ہے جو ایندے وچ ترقی پسندانہ فکر وی شامل ہے مگر نعرہ بازی گھٹ ہے۔ ایں سلسلے وچ ممتاز حیدر ڈاہر دی شاعری خصوصی طور تے قابل ذکر ہے۔ جڈاں جو اخلاق مزاری، خورشید بخاری، عزیز شاہد، نذیر فیض، جہانگیر مخلص اُتے غیور بخاری دی اپݨا حصہ پیندے پئین۔ میں ایں گالھ کوں مکیندیں ہوئیں اخلاق مزاری دا شعر لکھساں جیڑھا موجودہ صورت حال کوں نشابر کریندے تے ایں بحث دا حاصل ہے۔

کھا گیاں راخس بلائیں ہاکڑے دی حور کوں
تانگھ جیندے رہ گئے، "پتݨ منارا" مر گیا

نویں سرائیکی کافی دا مینی فیسٹو

زبان ہستی دا گھر ہے۔(مارٹن ہیڈیگر)

روزاں بارتھ دا خیال ہے جو جیویں زبان دا سسٹم لانگ اَتے پیرول دی شکل وچ ہوندے اینویں ادب دا وی تھی سگدے۔ میڈے خیال وچ ایہ نثر اَتے شاعری وچ اہنْیں بنیادی تفریق دی وجہ کنوں اَنج اَنج ہے۔ سرائیکی کافی وچ ایہ لانگ تخلیقی عمل دے طور تے یونیورسل گرامر دے انداز وچ شاعر دے ذہن وچ ہوندے جئیں شاعریں دی کافی تے صدیں دی مشق دے بعد تاریخ وچ تشکیل پاتے اَتے پیرول(Speech) دی شکل وچ اپنا اظہار پیندے۔

کافی دی رمزیت تے آہنگ ڈِوڑا ہے۔ ایندی شعریت وچ کافی راگ دا وی اَپنا اثر موجود رہندے۔ جیندے نال ایندی اُہنْیں مخصوص شعریت دی سُنجاݨ بݨدی ہے۔ جیرھی فکر تے احساس دی نرمی، جذبے دی شدت اَتے خاص ڈکشن نال مخصوص ہے۔ ماضی وچ سرائیکی کافی دے وݙے شاعریں سچل سرمست، بلھے شاہ اَتے بیدل سندھی دے کلام وچ سماجی حالات دے تحت تصوف اَتے وحدت الوجود اَپنا شعری رنگ بݨایا۔ مگر حالات دی تبدیلی نال خواجہ فرید تائیں آندیں بدل گیا اَتے اوندے وچ سرائیکی دھرتی نال محبت، اوندے ثقافتی تے فطری تناظر دی عکاسی تے عام انسانی رویے دا اظہار رواج پا گیا۔ گالھ اَگوں تے ٹورݨ توں پہلے میں ترائے نکاتی ایجنڈا سامݨے رکھساں:

1۔ نویں سرائیکی کافی ہیڈیگرین نظریہ زبان کنوں استفادہ کرے۔ ہیڈیگر دے نزدیک ہستی دی حقیقت زبان دے

ذریعے ہی کُھل سگدی ہے۔ (خارجی حقیقت دا ادراک زبان دے ذریعے تھیندے)۔ کافی دی زبان دی نویں تشکیل نال کافی دے موضوعات تے اسلوب وچ ریڈیکل تبدیلی واقع تھیسی۔

2۔ نویں سرائیکی کافی کوں پوسٹ کالونیل تحریک نال جوڑیا ونجے تے ساڈی پوسٹ کالونیل کیفیت کوں بیان کرݨ کیتے کافی کوں موضوعاتی تجربے وچوں لنگھاوݨ ضروری ہے۔

3۔ نویں سرائیکی کافی کوں چھندر پنگل دے علاوہ عربی عروض دے مطابق دی لکھیا ونجے۔ تاہم نویں سرائیکی کافی وچ فلسفیانہ تے مزاحتی موضوعات شامل کرݨ دے علاوہ خواجہ فرید وانگوں کافی دا ثقافتی حوالہ برقرار راہوے۔

انسان اپݨے کلچر وچ حیاتی گزریندے۔ ایہ ڳالھ پوسٹ کالونیل دور وچ مغربی مفکریں کوں وی سمجھ آ ڳئی ہے جیڑھے ماضی وچ ماڈرن ازم دے تحت ساری دنیا کوں ہک سسٹم تے ہک نظریاتی ڈنڈے نال ہکلیندے ہن ۔اڄ سرائیکی لکھاری اپݨے کلچر دی نویں شناخت تے احیاء دی تحریک نال جڑیے ہوئے ہن اتے او شاعری وچ نویں تجربے کریندے پین ۔جنھیں وچ کافی دی نویں تشکیل وی ہے۔ جیڑھی ہوں چنگی ڳالھ ہے۔ اتے اپݨے کلچر وچ نویں جیوݨ دی ہک کوشش ہے مگر صرف پُرانی کافی دی نقل مارݨ کافی کیناں بلکہ کافی دے مزاج تے نظام کوں سمجھ تے اوندے وچ وقت دے مطابق تبدیلی گھن آوݨ دے تقاضے کوں وی سامݨے رکھیا ونجے اتے ایہ نویں کافی دا ہک امتیازی وصف ہوسی۔ جیویں جو خواجہ فرید اپݨے دور وچ کیتا ۔اوں کافی دے روایتی انداز وچوں خود کوں کڈھیا۔ تصوف کنوں زیادہ ٹھیٹھ موضوعات کوں

کافی وچ داخل کیتا۔ مثال دے طور تے فطری منظر نگاری، عام آدمی دے روزمرہ دے کم کار، ذاتی تعلقات دے حوالے اَتے سیاسی فکر وغیرہ۔ جیہڑی وجہ کنوں اُنھیں اپنْے موضوعات دے تقاضے دی وجہ کنوں کافی دی پُراݨی فارم کوں وی بھن سٹیا اَتے ایں حوالے نال کئی تجربے کیتے۔ اُنھیں دیاں کافیاں غزل وانگوں ڈو مصرعے تے مشتمل ہِک شعر دی شکل وچ وی ہِن اَتے مثلث، مربع مخمس تے مسدس دی شکل وچ وی۔ اُنھیں دی کافی دا مطلع بعض اوقات غزل وانگوں ڈو مصرعیں تے اَتے بعض اوقات ہِک مصرعے تے مشتمل ہوندے۔

اِتھاں ہِک اہم مسئلہ (جیہڑی بنیاد ارسطا طالیسی فلسفے تے ہے) ایہ وی ہے جو مواد اَتے ہیئت دا ہِک ہے نال گہرا تعلق ہوندے او ہِک ہے نال جُڑیے ہوندن بلکہ روح ہیئت پسندیں دے تیڑے اے ہِک ہے کنوں نا قابل جدا ہِن۔ کہیں صنف دی ہِک مخصوص ہیئت جیر ھلے اپنْے مخصوص موضوع نال جُڑ ویندی ہے تاں وَل اوں کنیں جان چھڑاوݨ بہوں مشکل ہوندی ہے۔ میڈے خیال وچ اَج نویں کافی تحریک نال وابستہ شاعریں کوں ایہا مشکل درپیش ہے۔ او ماضی وچ کافی نال وابستہ روایتی موضوعات کنوں جان نکیں چھڑا سگدے۔ سئیں رفعت عباس جیر ھا ایں نویں کافی تحریک دا اگواݨ ہے۔ اپنْی ماضی دی شاعری دی نسبت ہُݨ ہݨیں کافیں وچ سریت پسندی دا شکار ہے۔ سلیمان سہو ہِک تخلیق کار شاعر ہے مگر اوندی وی ایہا کیفیت ہے۔ تاہم ارشاد تونسوی دیاں مزاحمتی کافیاں قابل ستائش ہِن۔

جیر ھلے کہیں پُراݨی صنف دا احیاء کیتا ویندے تاں ضروری ہوندے جو اوندے موضوعات وی وقت دے تقاضے دے مطابق ہوون۔ جیویں خواجہ فرید روایتی تصوف تے عشق محبت دے علاوہ عام انسانی مسائل کوں وی اپنْی شاعری دا موضوع بنائے تے حتیٰ کہ فلسفیانہ موضوعات تے وی کافیاں لکھیں۔ اینویں اَج وی کافی وچ

حالات دیں تقاضیں مطابق نویں موضوعات گھن آ دلے ہوون ۔ جیرھے سرائیکی قومی تحریک دی فکر دے علاوہ سماجی جبر دے خلاف مدافعی رویے تے منحصر تھی سگدن ۔ جیندے وچ عام انسان دی حقیقی زندگی دی نشابر تھیوے ۔ ایندے نال ایندی دی لوڑ ہوسی جو نویں خیالات واسطے کافی دی پُرانی فارم کوں خواجہ فرید وانگوں بھن سٹیا ونجے ۔ جیکر نویں سرائیکی کافی لکھݨ والے شاعر کافی دی قدیم فارم کوں قائم رکھسن تاں وَل اوسی دی داستان عشق اُتے تصوف دے دائرے وچ پھس تے رہ ویسن ۔ انھیں دے موضوعات دے علاوہ ڈکشن اُتے علامات وی او ہے ہوسن جیرھے پُرانی کافی دے ہن ۔ حالانکہ اَج انھیں سب کوں تبدیل کرݨ دی لوڑ ہے کیوں جو اہو کے آدمی دے دنیا دے اِدراک دی ساخت وچ ریڈیکل تبدیلی واقع تھی چکی ہے ۔ نویں کافی لکھݨ توں پہلے اہو کے آدمی دی سائیکی کوں پکڑ وچ آݨ ضروری ہے ۔

میڈا خیال ہے جو کافی دے احیا دی تحریک سرائیکی ادب دی Nationalization کرݨ دا حصہ ہے مگر ایندے کیتے تخلیقی انداز وچ کافی دی ہک وݙی تجدید دی ضرورت ہے ۔ جیندے وچ کافی دی مخصوص شعریت کوں برقرار رکھݨ ضروری ہے ۔

ادب وچ موضوعات اُتے خیالات یقینی طور تے سماجی حالات دی پیداوار ہوندن ۔ ماضی وچ ستارھویں صدی کنوں انویہویں صدی عیسوی تائیں سرائیکی وسیب دا جاگیردارانہ نظام اَتے اوندے نال جڑیا ہویا تاریخی سیاسی بادشاہانہ نظام اپݨے سماجی حالات دا نتیجہ ہا ۔ اَتے انھیں حالات دے نتیجے وچ وحدت الوجودی فکر پرورش پیندی پئی ہئی ۔ اِت واسطے اوں دور وچ کافی وچ وحدت الوجودی خیالات دا بھرپور عکس مِلدے ۔ دلچسپ ڳالھ ایہ ہے جو اِنھیں خیالات دے حامل صوفیاء کہیں نہ کہیں شکل وچ درباریں نال (دور دے تعلق دا رسہی) وابستہ رہ ڳئین ۔ خود خواجہ فرید دے

خاندان دی مثال وی اساڈے سامنڑے ہے۔

اَج جاگیردارانہ نظام ہُنڑ ترٹ دا شکار ہے۔ بادشاہت دا دور ختم تھی گئے۔ سرمایہ دارانہ نظام وچ مزدور ہک کسان یا مزارع وانگوں زمین نال وابستہ مخصوص رشتے دا پابند نئیں ریہا۔ بلکہ او اپنڑے روزگار دی تلاش وچ آزاد ہے اَتے روزگار دی آزادی فکر کوں آزاد کریندی ہے۔ اِت واسطے جیویں پابند نظم دی بجائے آزاد یا نثری نظم ہک تاریخی جبر دے نتیجے وچ سامنڑے آئی ہے۔ اینویں اَج دے دور وچ کافی وچ آزاد فکر دے حوالے نال فارم دی مخصوص شکل دی پابندی دی ضروری کائنی۔ میں سمجھداں نویں کافی لکھنڑ دی تحریک دے پچھوں نویں پوسٹ کالونیل فکر دے علاوہ ہک تاریخی جبر وی موجود ہے جئیں کوں اَکھیں نوٹ دی ضرورت کائنی اَتے نہ کافی کوں پُرانڑے موضوعات دا پابند رکھ تے اوندے احیاء دے فطری مگر جبری تقاضے کوں روکنڑ دی ضرورت ہے۔ اِت واسطے نویں کافی کوں نویں فکر اَتے نویں ہیئت نال آشنا کرنڑ دی ضرورت ہے۔ پُرانڑیں علامتیں اَتے ڈکشن کنوں وی جان چھڑاونڑ دی لوڑ ہے۔ اَتے نویں علامتیں تے ڈکشن کوں ورتنڑ ضروری ہے۔ علاوہ ازیں نویں موضوعات جیرھے سیاسی تے تاریخی وی تھی سگدن نال آشنا کرنڑ دی ضرورت وی ہے۔ میں ایہ وی واضح کر ڈیواں جو نویں کافی دے موضوعات مقرر وی نئیں کیتے ونج سگدے۔ اُنس و محبت کنوں گھن تے جنسی موضوعات تے کافیاں لکھیاں ونج سگدین۔ جیکر اینویں نہ تھیا اَتے شاعر پُرانڑی فارم تے سریت پسندانہ فکر نال جُڑے رہنڑ دی کوشش وچ رُجھے رہے تاں وَل کافی وچ کہیں وڈی تبدیلی دی اُمید رکھنڑ بے معنی ہوسی اَتے کافی دے احیاء دی ایہ تحریک اپنڑی موت آپ مرویسی۔

نثری ادب

سرائیکی کیوں؟

پُرانے زمانے وچ برصغیر کوں سونے دی چڑی سمجھیا ویندا ہا تے بے شمار قوماں ہزاریں سالیں کنوں ایں چڑی دے شکار لیوں اساڈی مقدس دھرتی کوں تڑیندیاں رہن ۔ بھوں گھٹ حملہ آور جیڑھے مغرب کنوں آئین یا شمال کنوں ہندوستان دے مشرقی حصے تائیں پُجن بلکہ انھیں وچوں بیشتر برصغیر دی آدھل تائیں دی نہ گئے ۔ زیادہ تر پاکستان دے سرائیکی علاقے تائیں اپڑن اتے دولت کٹھی کر تے واپس ول ویندے یا اپنا مستقل گھر بنا بیٹھن ۔ اگر کجھ اگوں تے وی ویندے تاں سرائیکی علاقے دی دولت کنوں کھیسے بھر تے ویندے ۔ اِت واسطے اساڈا ایہ علاقہ دولت کنوں مالامال ہووݨ دے باوجود اپݨے واسیں کوں بکھ اتے تنگ کنوں سوا کجھ نہیں ڈے سکیا ۔

انگریزیں دے دور کنوں پہلے وی صدیں تائیں ایہ غیر ملکی حملہ آوریں دی لُٹ دا شکار رہیے لیکن انگریزیں دے زمانے اِچ سرائیکی دھرتی دی لُٹ پُٹ ڈوڑی تھی ڳئی ہئی ۔ ہک تاں ایہ غیر ملکی استحصال دا شکار ہئی اتے ڈوجھا مقامی جاگیرداریں دی ۔ ایہا وجہ ہے جو ایں عرصے وچ اساڈی ایہ محبوب دھرتی ڈکھیں دا گھر بݨ ڳئی ہئی ۔

کہیں وی علاقے تے جیڑھے کوئی باہر دی قوم قبضہ کر کے اپݨی حکومت قائم کریندی اے تاں سب کنوں پہلے اُتھاں او نویں زبان کوں رواج ڈیندی ہے ۔ سرائیکی علاقے نال غیر ملکی حملہ آوریں وی ایہو سلوک کیتا ۔ اتے اپݨے اپݨے دور وچ اپݨیں اپݨیں زبانیں مثلاً عربی، فارسی اتے انگریزی کوں رواج ڈِتا اتے ہر دور وچ

سرائیکی کوں ہک غیر ترقی یافتہ تے پسماندہ بولی قرار ڈے تے نظر انداز کر ڈتا۔ اُتے اِتھوں دے لوکیں کوں اپݨی (حاکم طبقے دی) زبان وچ لکھݨ پڑھݨ، سوچݨ اَتے گفتگو کرݨ دی ہدایت کیتی تے اُنھیں کوں مہذب تے تعلیم یافتہ قرار ڈتا۔ جنھیں ایں ہدایت تے عمل کیتا۔ ایندے برخلاف ماں بولی سرائیکی بولݨ والیں کوں اَݨ پڑھ، جاہل تے اُجڈ آکھیا گیا۔ ایندے نال نال اِتھوں دی تہذیب تے ثقافت کوں وی فضول سمجھیا تے ایں طرح مقامی باشندیں کوں احساس کمتری دا شکار کرتے اَتے خود کوں برتر منوا تے غلامی قبول کرݨ دا عادی کیتا۔

پاکستان بݨݨ دے بعد لوک آزاد فضا وچ سوچݨ لگے تے اُنھیں کوں اپݨی زبان، تہذیب اَتے ثقافت دی عظمت دا احساس تھیا۔ ایندے نتیجے وچ کجھ سرائیکی دانشور اپݨی زبان دی ترقی بارے سوچݨ لگ پئے اَتے ایندے وچ لکھݨ وی لگے۔

سرائیکی بلاشبہ ہک قدم زبان اے، اَتے ہر مشکل دور وچ پوری توانائی نال زندہ رہی اے۔ ایندا ذخیرہ الفاظ دی وسیع اَتے معانی دی وسعت وی بے پناہ ہے۔ ایندی ایں استعداد دا اندازہ کلاسیکی شاعری کنوں وی کیتا ونج سگدے تے جدید ادب کنوں وی جو ایہ زبان کیویں نویں خیالات تے ڈوجھے زبانیں دے الفاظ کوں خود وچ جذب کرݨ دی صلاحیت رکھدی ہے۔ ایندی ایں استعداد دا اندازہ لاوݨ دے بعد دورِ غلامی دا پیدا کیتا ہویا ایہ وہم ختم تھی ویندے جو سرائیکی غیر ترقی یافتہ زبان ہے اَتے اِتھوں دے لوک صلاحیتیں کنوں محروم ہن۔

نشاۃ ثانیہ دے موجودہ دور وچ سرائیکی زبان کوں نصابی زبان بݨا کراہیں اَتے خصوصاً ابتدائی جماعتیں وچ رائج کرتے طالبیں کوں اپݨی زبان وچ تعلیم ڈیوݨ دے جیڑھے فائدے ہن او حاصل کیتے ونج سگدن۔ اَتے ایں طرح بالیں دے معصوم ذہن تے جیڑھا غیر زبان وچ تعلیم حاصل کرݨ دا بوجھ ہوندے او دور کیتا ونج

سکدے اَتے گھر تے سکول دی ایں اَنج اَنج زبان دے نتیجے وچ پیدا تھیوݨ والے تضاد تے الجھاؤ کوں ہالیں دے ذہن توں پاک کیتا ونج سکدے اَتے ایں طرح نویں نسل کوں دور غلامی دی پیدا کیتی ہوئی احساس کمتری وچوں کڈھیا ونج سکدے تے خوداعتمادی پیدا کیتی ونج سکدی ہے۔

سرائیکی زبان کوں ترقی ڈیوݨ دی تحریک دراصل اِتھوں دے لوکیں دی خود شناسی دی تحریک ہے۔ اُنھیں کوں اعتماد بخشݨ دی کوشش ہے۔ اپݨی تہذیب، ثقافت نال پیار سکھاوݨ دی خواہش ہے۔ غلامی دے پیدا کیتے ہوئے فرسودہ خیالات اَتے اندرونی تے بیرونی استحصال دے خلاف ہک بَن بدھݨ دا عمل ہے۔ ڈوجھے لفظیں وچ ایہ حقیقی طور تے سیاسی تے اقتصادی لحاظ نال اِتھوں دے لوکیں وچ اپݨا تحفظ کرݨ دا شعور پیدا کرݨ دی تحریک ہے۔ ایہا وجہ ہے جو مفاد پرست طبقہ اِیں تحریک دی مخالفت کریندے اَتے سرائیکی زبان دے احیاء دی کوشش بارے غلط خیالات پھیلیندے۔ جنھیں کنوں متاثر تھی کراہیں بعض اہل سرائیکی اُردو یا انگریزی وچ لکھدن۔ یا گھریں وچ اپݨے بالیں کوں ایہے زباناں سکھیندن۔ شاید اُنھیں کوں علم نھیں جو ہر زبان صدیں کنیں اپݨے بولݨ والیں دے مزاج دی نمائندہ بݨ گئی ہوندی ہے اَتے اُتھوں دی تہذیب، ثقافت دی رازدار ہوندی ہے۔ اِت واسطے کہیں اہیں کوئی شخص اپݨے پورے ثقافتی پس منظر کوں نال گھن تے کہیں طرح ڈوجھی زبان وچ اپݨا پورا مافی الضمیر ادا نھیں کر سکدا اَتے ہمیشہ اَدھ گونگا رہندے تے خیالات دی پوری ادائیگی نہ کر سکݨ دی وجہ کنوں ذہن وچ ہک خلش محسوس کریندے۔ ڈوجھی زبان وچ مافی الضمیر ادا نہ کر سکݨ دی سب کنوں چنگی مثال ترجے دیاں مشکلات ہِن۔ ترجمہ جتلا ای بہتر کیوں نہ ہووے کڈاہیں وی اصل تخلیق دے برابر نھیں تھی سکدا۔ میڈے ایں نقطہ نظر دی تائید امریکی فلسفی ڈبلیو۔وی۔ قو آئین دے Thesis of

untransabilty کوں وی تھیندی ہے۔

سرائیکی دی احیاء دی موجودہ تحریک دیچ اہل سرائیکی دا عمومی اَتے سرائیکی لکھاریں دا خصوصی فرض بندے جو او ہائیہ ہیلی تھیون ۔ میں اتھاں اُنھیں سرائیکی لکھاریں کوں یاد ڈیویساں جیرھے اُردو وچ لکھدن جو ماضی ایں حقیقت دا گواہ ہے جو سرائیکی علاقے دے اُردو لکھاریں دیاں پچھلیاں اکثر تخلیقاں تاریخ دی دھوڑ وچ گم تھی ڳئین اَتے حال دے لکھاریں دے خوش خوابیں دیاں مستقبل وچ ڈراونیاں تعبیراں منتظر ہن۔

سرائیکی قومی تحریک اَتے سرائیکی ادب دا فیدا

سرائیکی دے کجھ اہل قلم دا خیال ہے جو سرائیکی قومی تحریک سرائیکی ادب کوں نقصان ڈِتے کیوں جو بہوں سارے لکھاری ایں تحریک دا حصہ بݨ ڳئین۔ حالانکہ او اہل قلم ایں تحریک دے ایں پہلو کوں نظر انداز کر ڈیندن جو تقریباً ہک ہزار سال کنوں سرائیکی شاعر سرائیکی زبان کوں مالا مال کریندے کھڑن اَتے اَڄ او شاعر سرائیکی قومی تحریک کوں وی اڳوں تے ٹُریندے پئین۔

سرائیکی زبان کوں اَنج زبان منواوݨ واسطے اَتے سرائیکی ادب دی ترقی واسطے انھیں شاعریں دا حصہ مُٹھا پوسی، اَتے اُنھیں دا سیاسی عمل وچ حصہ گھنݨ لازمی ہے۔

سرائیکی ادیب اَتے شاعر جیڑھے ساری زندگی مفلسی دا شکار تھئے رہندن اَتے اُنھیں دیاں تخلیقاں پریس دا منہ وی گھٹ ڈیکھ سڳدیاں۔ اُنھیں کوں اَڄ ایہ مسئلہ سمجھ آ ڳئے جو ساریں مسئلیں دا حل وی اَنج سرائیکی صوبہ دا قیام ہے۔ اِت واسطے ایں تحریک دا حصہ بݨین۔

میڈا ہک سنگتی جیڑھا خود سرائیکی زبان دا بہترین شاعر ہے اَتے سرائیکی تحریک دا پُر جوش کارکن ہے اکثر اوقات شکایت کریندے جو سرائیکی دے مہاندرے شاعر خواجہ فرید کوں ہمیشہ نصابی کتابیں اِچ پنجابی دا شاعر لکھیا ویندے اَتے ایں طور نویں نسل کوں نا صرف سچائی کنوں محروم کیتا ویندا پئے بلکہ سرائیکی وسیب دے طالب علم کوں پریشان وی کیتا ویندے جو او ذہنی کشمکش دا شکار رہن جو آیا میڈے ماء پیؤ ٹھیک آہدن

جو خواجہ فرید سرائیکی شاعر ہے یا میڈے نصاب دیاں کتاباں جیرھیاں آہدن جو خواجہ فرید پنجابی شاعر ہے۔ اِت واسطے اوندا خیال ہے جو او سرائیکی قومی تحریک دا حصہ بݨے۔ اَتے جیرھے شاعر ایں تحریک دا حصہ نھیں بݨیے او وقت دی سچائی دا ادراک نھیں رکھدے۔

اصل مسئلہ ایہ ہے جو جیرھے ویلے تائیں سرائیکی وسیب پنجاب دا حصہ رہسی ایہ سارے مسئلے باقی رہسن۔ ورنہ حقیقت ایہ ہے جو پنجابی اہل قلم وی جاݨدن جو پنجابی اَتے سرائیکی ڈو مختلف زباناں ہِن تے خواجہ فرید پنجابی دا نھیں بلکہ سرائیکی دا شاعر ہے۔

سوال ایہ ہے جو نصاب مرتب کرݨ والیاں کوں اِتلا وݙی کیا مجبوری ہے جو او مسلسل کوڑ مریندے رہ ویندن اَتے سرائیکی وسیب دی طرفوں ولا ولا احتجاج دے باوجود وی او خواجہ فرید کوں پنجابی شاعر لکھدن۔ ایہ مسئلہ صرف سیاسی لیڈر حل نھیں کر سکدے بلکہ دانشور، سیاست وچ حصہ گھن تے حل کر سکدن۔

حقیقت دراصل ایہ ہے جو سرائیکی صوبہ بݨ ونجݨ نال اپر پنجاب جیرھے اقتصادی مفادات کنوں محروم تھیسی او پنجابی دانشوریں کوں ݙریندے اَتے ایہ جیݙے وݙے کوڑ لاوݨ تے مجبور کریندے۔ ایہ کوڑ جیرھا پورا نسلیں کوں گمراہ کریندے اَتے خود نصاب مرتب کرݨ والیں اَتے حکومتیں دے اعتماد کوں وی برباد کریندے۔

میݙی ساری گفتگو دا حاصل ایہ ہے جو سرائیکی صوبہ دا قیام جتھاں ساݙے اقتصادی اَتے ثقافتی مسائل دا حل ہے۔ اتھاں اپݨے نویں نسلیں کوں نصابی کوڑیں کنوں بچݨ دا حل وی ہے۔ اَتے اینٹی حکومت تے اعتماد بحال کرݨ دا مسئلہ وی ہے۔ سرائیکی تحریک کوں سرائیکی ادب واسطے نقصان دہ سمجھݨ والے دانشور اگر اپݨے خول وچوں نکل آون اَتے سرائیکی قومی تحریک دا حصہ بݨن تاں انھیں دیاں تخلیقات وی زندہ رہسن ورنہ او مر ویسن۔

سرائیکی رسم الخط دا دفاع

سرائیکی زبان نال دلچسپی ہوݨ دے ودھدی ویندی ہے جیندی وجہ کنوں جاہ جاہ ادبی ثقافتی تنظیمیں نال سیاسی جماعتاں یا گروپس وی وجود وچ آندے ویندن اَتے اپݨے نال نویاں نویاں تجویزاں وی گھن تے آندے پئین۔ اُنھیں وچوں کجھ سرائیکی رسم الخط بارے وی ہن۔

رسم الخط دا مسئلہ ہک ٹیکنیکل مسئلہ ہے اَتے زبان دیں بنیادی آوازیں اَتے رسم الخط (orthography) دی تاریخ تے ارتقاء کوں سمجھے بغیر ایندے اُتے بحث کرݨ قدرے مشکل ہے۔ سرائیکی دے موجودہ رسم الخط (جیندے وچ اوندیاں مخصوص آوازاں دے حروف تہجی وی شامل ہن) دے ارتقاء دی تاریخ کم از کم سو سال کنوں وی زیادہ ہے۔ کیوں جو عام طور تے ایہ خیال کیتا ویندے سرائیکی اہل قلم وچوں سب کنوں پہلے قاضی فخر الدین راضی (ڈیرہ غازی خان وفات1933ء) اپݨے سرائیکی تحریریں واسطے سرائیکی رقم الخط بݨایا ہا۔ جیرھا اَج وی اوندیں کتابیں "ملتانی قاعدہ" وچ ملدے۔ تقریباً ایں دور کنوں کجھ عرصے پہلے ڈیرہ غازی خان وچ مقیم مشنری اینڈریو جیوکس (1933ء۔1847ء) 1900ء وچ اپݨی لغت چھپوائی۔ جیندے وچ اوں محمد حسن نامی اپݨے مقامی کاتب دی مدد نال سرائیکی دا رسم الخط بݨایا تے اپݨی لغت وچ استعمال کیتا۔ (میکوں نئیں پتہ جو جیوکس یا محمد حسن دا قاضی راضی نال کوئی تعلق ہا)۔ بعد وچ ایہ سلسلہ جاری ریہا۔ مولانا عزیز الرحمٰن خان بہاول پوری (1943ء۔1871ء) 1942ء وچ ہک سرائیکی رسم الخط کمیٹی دے ذریعے

جیندے وچ انہیں دے علاوہ مولانا نوراحمد فریدی، خرم بہاول پوری، پنڈت واحد بخش اَتے دلشاد کلانچوی وغیرہ شامل ہن، تیں ہک رسم الخط تیار کیتا جیندے بعد مولانا عزیزالرحمٰن خان اپنا معروف دیوان فرید (مترجم) شائع کرایا۔

1943ء وچ مولانا عبیداللہ سندھی (1944ء۔1872ء) دی تحریک تے ریاستی قاعدہ شائع تھیا اَتے سرائیکی دی مخصوص آوازیں واسطے حرف بنائے گئے۔ بعد وچ ایہ سلسلہ خرم بہاول پوری (1951ء۔1854ء) وحید اختر انصاری (1953ء) بشیر احمد ظامی بہاول پوری (1955ء)، دلشاد کلانچوی اَتے سرائیکی کانفرنس ملتان (1962ء)، (جیندے وچ سرائیکی کوں موجودہ ناں ملیا) کنوں گزردا ہویا 1975ء دی سرائیکی کانفرنس ملتان دی رسم الخط کمیٹی تائیں پُجیا۔ جیندے ممبران وچ ڈاکٹر مہر عبدالحق، ظفر مرزا، مولانا نوراحمد خان فریدی، پروفیسر دلشاد کلانچوی، عطا محمد حامی اَتے راقم الحروف وغیرہ شامل ہن۔ تاہم ایندے بعد وی انفرادی اَتے اجتماعی کمیٹیں دے ذریعے ایہ سلسلہ چلدا ریہا اَتے ایں طرح گزشتہ سوسالہ مدت وچ سرائیکی رسم الخط دے تعین واسطے اجتماعی اَتے انفرادی کوششیں دے نتیجے وچ ہک اینجھے رسم الخط تے اتفاق تھی گئے جیرھا عام طور تے اَج کل زیر استعمال ہے اَتے کہیں وڈے اختلاف دے بغیر سارے سرائیکی لکھاری ایکوں ورتیندے پئین۔

انہیں کوششیں دے دوران سندھی اَتے سرائیکی آوازیں دی مشابہت دی وجہ نال سرائیکی اضافی حرفیں کوں وی سندھی اضافی حرفیں وچ ڈھالݨ دی کوشش کیتی گئی (جیرھا انگریزیں دی کوشش نال سندھی دانشوریں 1853ء وچ بݨایا) کجھ لوکیں دا خیال ہا جو ایں طرح سندھی زبان دے پڑھݨ اَتے لکھݨ والیں واسطے دی سوکھی تھی ویسی۔ حالانکہ اصل معاملہ ایہ ہے جو سندھی دا ہک اَنج رسم الخط ہے جیندے

وچ ہوں سارے اِنجھے حرف اَتے شکلاں شامل ہن جیڑھیاں پاکستانی عوام دیں مانوس زبانیں اُردو، عربی اَتے فارسی کنوں مختلف ہے۔ جیندی مثال ف، ک، ٹ، ڈ، ڑ، بھ، پھ، کھ، جھ، ڑھ وچ ڈٹھی ونج سگدی ہے۔ اِت واسطے سرائیکی رسم الخط دی ہر کمیٹی سندھی رسم الخط کوں مسترد کر ڈتا۔ اَتے ایندے واسطے سرائیکی ماہرین اُردو رسم الخط (نستعلیق) دیاں پہلے کنوں مقرر کردہ علامتیں واسطے کجھ ہے نقطے یا چھوٹی ''ط'' کوں گھن گھدا اَتے اُنھیں دے ذریعے سرائیکی دیں مخصوص اُوازیں دیاں نویاں شکلاں مقرر کیتیاں۔

سرائیکی دیاں کل اضافی اُوازاں ست ہن۔ جنھیں وچ ڈو مخلوط اُوازاں ہن۔ اُنھیں کوں Diagraph (ڈو وڑی ترمیم) آکھیا ویندے۔ ایندیاں کئی مثالاں دنیا دے کئی زبانیں وچ ملدین۔ جیویں انگریزی وچ ae دا کٹھا استعمال۔ اُنھیں ڈو مخلوط اُوازیں دی سندھی وانگوں اَنج علامت یا علامتاں بناوݨ دی لوڑ کائنی۔ لہٰذا سرائیکی وچ پنج مخصوص اُوازیں واسطے اَنج علامتاں رحرف بݨائے گئے اَتے اُنھیں واسطے نستعلیق انداز وچ لکھیجے ہوئے اُردو دے قریبی ہم شکل حرفیں تے ہک یا ڈو نقطیں اَتے چھوٹی طوئے دا اضافہ کر ڈتا گئے۔ جیندے نال چار دورں کش (implosive) اُوازاں ٻ، ڄ، ڈ، ڳ ہے تاں ''ن'' اُتے چھوٹی ''ط'' لاتے ''ݨ'' بݨا ڈتا گئے۔ جیڑھاں جو باقی ڈو مخلوط اُوازاں یعنی ڈو وڑی ترمیم (Diagraph) دا تعلق ہے تاں نون غنہ (ں) نال ''ج'' رلا کرائیں ''ݨج'' بݨایا گئے۔ جتھوں ونجھدے۔ اَتے وَل نون غنہ (ں) نال ''گ'' رلاتے ''ݨگ'' بݨایا ونج سگدے۔ جتھوں لفظ سنگ (سینگ) دی ادائیگی کیتی ونج سگدی ہے۔ اَتے ایں طرح سو سالہ جدوجہد دے بعد سرائیکی دے اضافی حرف طے تھی گئین۔

سرائیکی دے علاوہ عربی زبان دیاں کجھ اِنجھیاں اُوازیں ہن جنھیں کوں

سرائیکی کافی تربیت دے بغیر اَدا نئیں کر سکدے ۔ جنہیں وچ ث، ذ، ص، ض، ط، ظ، اَتے ع وغیرہ ہن مگر اسلامی الفاظ دے تلفظ واسطے انہیں حرفیں کوں وی سرائیکی رسم الخط وچ شامل کر گھدا ڳئے ۔ ایں طرح فارسی دی "ژ" کوں وی مَن گھدا ڳئے ۔ حالانکہ سرائیکی آوازیں وچ انہیں دی گنجائش کائنی ۔ اِت واسطے سرائیکی دے رسم الخط وچ حرفیں دی بہتات دی وجہ کنوں مزید ڈو غیر ضروری آوازیں ر حرفیں جنہیں دا اُتے ذکر آچکیے ضرورت نہ ہئی ۔ کیوں جو مخلوط آوازیں ہووݨ دی وجہ کنوں اُنہیں دے مخلوط حرف رشکل پہلے کنوں موجود ہئی ۔ جیویں جو اُتے نمونے ڈتے ڳئین ۔

اَج صدی بھر دی محنت کوں متنازعہ بݨاوݨ دی کوئی خاص وجہ نظر نئیں آندی ۔ کیوں جو سارے سرائیکی لکھاری ایں رسم الخط نال اپݨیاں ساریاں ضرورتاں پوریاں کریندے پئین ۔

میڈے خیال وچ محترم تحسین یزدانی جیڑھے سوال چاتن اُنہیں وچوں بہوں سارے غیر علمی اَتے عدمِ واقفیت دی بنا تے ہن ۔ جیڑھاں جو فرید ساجد دا ایہ اعتراض جوگ دے تلے ڈو نقطے ڈیوݨ دی بجائے اوندے اُتے ہک نقطہ لایا ونڄے ۔ ایہ نہ صرف ہک چھوٹی جئیں ڳالھ واسطے سارے معاملے کوں Re- open کرݨ ہے بلکہ گ دے اُتے ڈو ڈنڈیں نال نقطہ لاوݨ ابہام تفہیم اَتے قرأت واسطے اُلجھن دا باعث بݨسی ۔ اَتے حقیقی ڳالھ ایہ ہے جو دلشاد کلانچوی دی وجہ کنوں ایں معاملے تے غور وی کیتا ڳیا مگر متفقہ طور تے ایکوں رد کر ڈتا ڳیا اگر اُتے نقطے دا معاملہ ہے تاں وَل ہم آہنگی واسطے اردو وچ ب اَتے پ دے اُتے نقطے لائے ونڄن ۔ تاکہ "ت" دے نال ہم آہنگ تھی ونڄے ۔ ایندے علاوہ ب دے تلے ڈو نقطے لاوݨ تے وی اعتراض کیتا ڳئے ۔ جو ایندے نال بعض لفظیں خصوصاً ' تلے ڈو نقطے لاوݨ نال ابہام پیدا تھی سڳدے جیندے نال جنسی عمل دا ڳمان تھی سڳدے ۔ ایہ ڳالھ ایں طور تے قابل قبول

کائنی۔ جو کہیں لفظ دا مفہوم اوندے سیاق وسباق کنوں ہٹ تے نمیں گھد ا ونج سگدا۔ ہر زبان وچ اتھجے کئی لفظ ہن جیندے کئی کئی معانی ہن اَتے کوئی وی قاری اصل مفہوم کنوں ہٹ تے اوندے معانی نمیں گھندا۔ اُردو وچ ''سونا'' دے ڈو معنی ہن لیکن کہیں کوں قرأت دے دوران اوندے اصل معنی سمجھن وچ مشکل پیش نمیں ائی بلکہ قاری ہمیشہ اوندے سیاق سباق دے پس منظر وچوں افہام تفہیم نال کم گھندے۔ سرائیکی وچ وی ہک لفظ دے کئی کئی معنی ہن مگر کڈاہیں وی کوئی قاری اصل مفہوم کنوں نمیں ہٹدا۔

ویسے دنیا دا شاید کوئی اتھجا رسم الخط ہووے جیندے وچ اتھجے چھوٹے چھوٹے مسئلے موجود نہ ہوون۔ ایں سلسلے وچ انگریزی، اُردو، سندھی، دیوناگری اَتے گورمکھی رسم الخطیں دے بارے اعتراض اٹھائے ویندے رہن۔ مگر اَج تائیں ایہ مشہور زباناں اپنے رسم الخطیں دی وجہ کنوں ابلاغ کنوں محروم نمیں رہیاں۔

سرائیکی رسم الخط وچ اتھجی کوئی وڈی خامی کائنی۔ جیندے وچ لکھاریں کوں کوئی وڈی مشکل پیش آندی پئی ہووے۔ ہُݨ تاں وسیب ڈاٹ کام اَتے اِن پیج سرائیکی رسم الخط دیں اضافیں حرف وی شامل کر گھدن اَتے نسخ تے نستعلیق وچ سرائیکی زبان اپنْیں اضافی حروف نال کمپوز تھیندی پئی ہے۔ ایں سلسلے وچ مزید مطالعے واسطے میڈی کتاب ''سرائیکی رسم الخط کی مختصر کہانی'' اَتے شوکت مغل دی ''سرائیکی دیاں خاص آوازاں دی کہاݨی'' دا مطالعہ کیتا ونج سگدے۔

منشی محمد حسن دا وطن

ہندوستان اُتے انگریزیں دی حکومت دے دوران جنھیں مشنریں یا افسران سرائیکی زبان واسطے مختلف حوالیں نال کم کیتے ۔ انھیں وچوں ہک اینڈریو جیوکس (1933ء۔1847ء) دی ہا۔ اینڈریو جیوکس کینیڈا اوچ جایا۔ لندن وچ پڑھیا اُتے ہندوستان وچ عیسائیت دی تبلیغ واسطے آیا۔ ایں سلسلے وچ او ہک لمبا عرصہ ڈیرہ غازی خان (پنجاب) وچ مقیم ریہا۔ اوں اِتھاں انجیل دے ترجمے دی کیتے اُتے سرائیکی زبان دی ہک قابل اعتبار لغت وی تیار کیتی جیڑھی اَج وی معتبر ہے اُتے جیندا ناں ہے۔
Dictionary of the Jatki or Western Punjabi Language
ایہ پہلی دفعہ نسخ رسم الخط وچ لکھی گئی۔ جڈاں جو ایں کنوں پہلے کم کرݨ والے انگریزیں مثلاً ولیم کیرے (William Carey) سرائیکی زبان وچ کیتے ہوئے انجیل دے ترجمے واسطے لنڈا رسم الخط استعمال کیتا اُتے زبان کوں وی ''وچ'' (Wuch) داناں ڈِتا۔ سرائیکی زبان کوں سمجھݨ اُتے لکھݨ دی تربیت اینڈریو جیوکس کوں منشی محمد حسن ڈِتی۔ اگرچہ ایں سلسلے وچ خود جیوکس دی منشی محمد حسن دی مدد کیتی تے اونکوں کتابت تے اشاعت دے مرحلیں کوں سکھݨ واسطے ہک لمبے عرصے واسطے لاہور بھیجیا۔

منشی محمد حسن دی تاریخ پیدائش، وفات اُتے اوندے اصل وطن (شہر) بارے معلومات اساکوں کتھاؤں نئیں ملدیاں۔ سوائے ایندے جو جیوکس اپݨی علمی ضرورت واسطے چرچ مشنری سوسائٹی کوں امداد لیوݨ جیڑھے خط لکھیے انھیں وچ منشی محمد حسن دا ذکر کیتے۔

جیوکس 25 مارچ 1895ء کوں اپݨے ہک خط وچ جیڑھا لندن وچوں لکھیا ڳئے ۔ آہدے جو منشی محمد حسن کوں اپݨے کم دی امداد واسطے لندن منگواوݨ چہندے ۔ اِت واسطے سوسائٹی اوندا خرچہ بھوڳے ۔ لیکن جیوکس دی ایہ درخواست مسترد کر ݙتی ڳئی ۔ ایں خط نال منشی محمد حسن دا فوٹو وی چسپاں ہا۔

ایندے علاوہ 1897ء وچ ہک ٻے خط وچ جیوکس لکھدے اوں منشی محمد حسن کوں 1884ء وچ ملازم رکھیا ہا ۔ او تیرھاں سال کنوں خدمات سرانجام ݙیندا پئے ۔ ایں خط وچ اکوی (21) روپے ماہانہ امداد (شاید منشی دی تنخواہ واسطے) دی استدعا ہے ۔ جیڑھی منظور کر گھدی ڳئی ۔

منشی محمد حسن انتہائی خوش نویس ہا ۔ اوندے ہتھ دیاں لکھیاں ہوئیاں چھوی (26) جلداں وی لائبریری آف بائبل ہاؤس لندن وچ موجود ہن جیڑھیاں چھپ نہیں سڳیاں۔

اینڈریو جیوکس دیں ساریں علمی اَتے مشنری خدمات دے پچھوں منشی محمد حسن دا ہتھ ہا ۔ منشی محمد حسن دا جیوکس دی تربیت تے علمی کم اِتلا اہم ہا جو نہ صرف سرائیکی ڈکشنری (اشاعت اوّل 1900ء) ہک صدی گزرݨ دے باوجود اَڄ تائیں قابلِ قدر ہے بلکہ سرائیکی کوں لنڈا دی بجائے اَڄ نسخ یا نستعلیق وچ لکھیا ویندا تاں ایندی ابتداء وی منشی محمد حسن تے جیوکس کیتی ۔ منشی محمد حسن اینڈریو جیوکس واسطے سرائیکی دے اضافی حروفاں دیاں شکلاں وی بݨائیاں ۔ جیڑھیاں پہلی دفعہ ہِن اَتے اُنھیں وچوں کئی اَڄ تائیں قائم ہن ۔ جیوکس دی لغت وچ جیڑھے اضافی سرائیکی حروف استعمال کیتے ڳئین ۔ اُنھیں دیاں شکلاں ایہ ہِن ۔

ٻ ، ڄ ، ݙ ، ڳ ، ݨ ، ݨ ، ن۔

جیوکس دے خطیں وچوں ایہ پتہ چلدے ۔ جو منشی محمد حسن دا تعلق ڈیرہ غازی

خان نال ہا لیکن ایہ پتہ نئیں چلدا جو منشی صاحب خاص ڈیرہ غازی خان شہر دے ہن یا ضلع ڈیرہ غازی خان دے کہیں بے شہر دے۔ تاہم اساں جزوی طور تے بائبل دے ترجمے یا ڈکشنری وچ ڈتے ہوئے حروف ابجد تے اُنھیں دے تلفظ کنوں اندازہ لا سکدوں جو منشی صاحب دا تعلق کیرھے علاقے نال تھی سکدے۔

ڈکشنری وچ ڈتے ہوئے ہک حرف چ (چے) دا تلفظ جیم ڈتا گئے۔ جیرھا عام طور تے ضلع ڈیرہ غازی خان دے اُبھے علاقے شاہ صدر دین کنوں پرو تے شادن لُنڈ اَتے تونسہ دے پاسے الا یا ویندے۔

انجیل دے ترجمے وچ ہک جاہ تے ترجمہ وی جیم دے حوالے نال کیتا گئے "...... پس باغ دا مالک چہ کریسی؟۔ او آوسی اَتے باغوانیں کوں ہلاک کریسی اَتے انگوریں دا باغ بھیں کوں ڈیسی......"

ایں ترجمے وچ "چہ کریسی" دا تلفظ وی شاہ صدر دین کنوں اُبھے والے پاسے دا ہے۔ جتھاں "چے" کوں جیم آکھیا ویندے۔ تے کیا کریسی کوں چہ کریسی؟ کنوں وی ایہو ظاہر ہے۔

چونکہ جیوکس کوں سرائیکی منشی محمد حسن پڑھائی اَتے ترجمہ وی اوں کرایا اَتے کتابت وی منشی صاحب کیتی۔ جتھوں ظاہر تھیندے جو منشی محمد حسن دا تعلق شہر ڈیرہ غازی خان شہر نال نہ ہا۔ بلکہ شاہ صدر دین کنوں پرو کہیں اُبھے پاسے نال ہا۔ اَتے ایہ شاید تحصیل تونسہ دا کوئی علاقہ تھی سکدے۔ کیوں جو ڈیرہ غازی خان شہر اَتے نیڑے تیڑے وچ جیم کیں الا یا ویندا۔

حوالے

1 : Dictionary of the Jatki or Western Panjabi Language

2: سرائیکی مطالعے دے سو سال ازی۔ شیکل۔ سرائیکی ترجمہ دلشاد کلانچوی

سرائیکی گلاسری وچ نویکلا کم: پوتھی

لغت دی ہک شکل گلاسری وی ہوندی ہے۔ جیرھی عام طور تے لغت نویسی کنوں پہلے تیار کیتی ویندی ہے۔ گلاسری (Glossary) دے معنی تشریح الفاظ، فرہنگ اَتے لغت ہِن لیکن اصل وچ ایندا مطلب "لغت تراشنا" ہے۔ گلاسری وچ عام طور تے ہک زبان دے موضوع وار لفظ کٹھے کیتے ویندن اَتے او وَل باقاعدہ مروجہ معنی وچ لغت دی بنیاد بݨدن۔

ایں سلسلے وچ سرائیکی دے حوالے نال مولوی خدا بخش جراح تونسوی دی کتاب نصاب ضروری (1797ء) سب کنوں پہلے اساڈے سامݨے آندی ہے۔ جیندے وچ موضوع وار فارسی لفظیں دا سرائیکی وچ منظوم ترجمہ کیتا ڳئے۔ ایندے بعد انگریزی عہد وچ اینڈریو ایلکارن مرے 1856ء وچ اَتے آر۔ فریئر 1876ء وچ سرائیکی دے مختلف حوالیں نال لفظ کٹھے کیتے لیکن بعد وچ ای۔ او، برائن باقاعدہ طور تے 1881ء وچ گلاسری آف ملتانی لینگوئج چھاپی۔ جیندے وچ زیادہ تر لفظ زراعت دے متعلق ہِن البتہ ایندے وچ گیت، کہانیاں، اَکھاݨاں وغیرہ وی شامل ہِن۔ تقریباً ایں گلاسری دی مدد نال اینڈریو جیوکس (1933ء۔1847ء) 1900ء وچ "ڈکشنری آف جٹکی آر ویسٹرن پنجابی لینگوئج" چھپوائی۔ وَلا ایہ سلسلہ ٹُر پیا اَتے سرائیکی لغت نویسیں وچوں خاکی بہاولپوری، دلشاد کلانچوی، سعد اللہ خان کھیتران، پروفیسر شوکت مغل ایں کم کوں اڳوں تے ٹوریا۔ جݙاں جو جزوی طور تے کجھ لکھاری وی ایہ کم کریندے رہے۔ تاہم لغت نویسی دا کم کݙاہیں مکمل نئیں تھیندا۔

کیوں جو زبان ہر ویلھے تبدیلی دے عمل وچوں لنگھدی رہندی ہے۔ اَتے نت نویں لفظ اوندے وچ شامل تھیندے رہندن۔ پُرانی لغت تاں صرف لفظیں دا گستان ہوندی ہے۔ جے تائیں اوندے وچ نویں لفظ داخل نہ کیتے ونجن۔ اِت واسطے نویں لغت دی ترتیب یا پُرانی لغت کوں نواں کرݨ واسطے ہک نویں گلاسری دی ہر ویلھے ضرورت رہندی ہے۔ میڈے خیال نزدیک ''پوتھی'' وی ہک اَنجھی گلاسری ہے۔ جیرھی اِجوں تے آوݨ والیں سرائیکی لغتیں واسطے ہک لازمی ضرورت ہوسی۔ ہندی وچ ''پوتھی'' عام طور تے علم نجوم دی کتاب یا ہندوئیں دی مقدس کتاب واسطے استعمال تھیندا ائے۔ لیکن اساڈے علاقے وچ مروجہ طور تے ''پوتھی'' یادداشت دی اَنجھی کتاب ہوندی ہے جیندے وچ لکھݨ والا اپݨیاں مختلف یادداشتاں یا کم کوں محفوظ کریندے۔ اگرچہ ایہ عام طور تے لغت دے معانی وچ استعمال نئیں تھیندی۔ لیکن غلام محمد خان کندانی مرحوم اپݨی ''پوتھی'' وچ سرائیکی لفظ ایں طور تے کٹھے کیتن جو ایہ ہک ''گلاسری'' بݨ ڳئی ہے۔

ایں ''پوتھی'' وچ تقریباً پورے سرائیکی وسیب دے ہر حوالے نال اَتے ہر موضوع تے ممکن اَتے معلوم حد تائیں لفظیں کوں کٹھا کیتا ڳئے۔ اَتے اُنھیں لفظیں دے معانی تے بعض جھیں تے تفصیل وی ݙتی ڳئی ہے۔ مثال دے طور تے اگر کہیں جنس (غلہ) دا ذکر آئے تاں ایہ ݙسایا ڳئے جو او کیرھے علاقے وچ تھیندی ہے۔ اوندا ذائقہ کیا ہوندے، اَتے ایں کنوں کیا کیا شئے بݨدی ہے۔

اینویں ہک لفظ دے مختلف علاقیں وچ جیرھے تلفظ استعمال تھیندین اُنھیں دی وی وضاحت کیتی ڳئی ہے۔ جیویں جو جوتا ریا جوآرو وغیرہ۔ اگر کہیں لفظ نال دنیا دے کہیں علاقے دی کوئی دیومالائی کہانی وابستہ ہے تاں اوندا وی ذکر کیتا ڳئے جیویں جوگی وغیرہ۔
سرائیکی کھیݙیں دے لفظیں دے حوالے نال خصوصی طور تے سرائیکی وسیب

دے وڈے کھلاڑیں دے ناویں دا ہک تاریخی ریکارڈ وی مرتب کیتا گئے۔ جیویں جو کھیڈ "دودہ" دے سلسلے وچ۔ ایندے علاوہ اپنے دور دے سرائیکی وسیب دے معروف گھڑ وئیں دے ناں وی محفوظ کیتے گئین۔ ایہا ای اوبرائن دی گلاسری دی نسبت نویکلا کم ہے۔

سرائیکی زبان دے او لفظ جیڑھے کہیں خاص موضوع نال ہک دور وچ رائج ہن اتے ہُن ختم تھیندے ویندن۔ انھیں کوں وی محفوظ کیتا گئے۔ جیویں جو کھوہ اتے اوندے نال متعلق لفظ اڈ، جھلار وغیرہ۔

ایندے علاوہ سرائیکی وسیب وچ مشہور تقریباً سارے رومان مثلاً راول ممی، مرزا صاحباں وغیرہ دی وی تفصیل ڈتی گئی ہے اتے جاہ جاہ تے اپنی گالھ دی وضاحت واسطے سرائیکی شعریں دے ایں طرح حوالے موجود ہن۔ جو محسوس تھیندے غلام محمد خان کندانی کلاسیکی اتے جدید شاعری دے حافظ ہن۔ ایندے علاوہ ضرورت پووݨ تے سرائیکی اکھاݨیں اتے لوک گیتیں دے ریفرنس وی موجود ہن۔ اہم گالھ ایہ ہے جو سرائیکی زبان دی گرائمر دا حصہ وی ڈتا گئے۔

مسودے کوں پڑھدے تے میں ایویں محسوس کیتے جو ایہ صبر آزما کم ہک حوصلے اتے توجہ نال لمبے عرصے تائیں جاری رکھیا گئے۔ ایندے نال جتھاں کندانی صاحب دی اپنی ماء بولی سرائیکی نال محبت ظاہر تھیندی ہے اتھاں او اپنی زبان تے مکمل طور تے ہک قادر شخص دے علاوہ ماہر زبان دے طور تے وی اساڈے سامݨے آندن۔

لغت نویسی یا ترجمہ کرݨ ہک فن ہے۔ بعض اوقات کہیں لفظ دا ہو بہو مترادف یا معنی مشکل نال لبھدے۔ بلکہ بعض ماہرین لسانیات دا خیال ہے جو کہیں لفظ دا حقیقی مترادف ہوندا ای کائنی۔ لیکن کئی جاہیں تے کندانی صاحب ایں مشکل تے قابو پاوݨ ویلے ہنرمندی اتے مہارت نال کم گھدے۔ "پوتھی" وچ تہا کوں انجھیاں مثالاں جاہ جاہ تے ملسن۔

اگر کندانی صاحب زندہ ہوون ہا تاں ممکن ہے او ایں کتاب کوں مزید مکمل

کرن ہا اَتے اَونٖی پسند دا تاں وی ڈیون ہا۔ لیکن اُنھیں وی اچانک وفات دی وجہ کنوں ایہ کم جیرھی صورت وچ اساڈے سامنڑے آئے اووی ہک بھرپور کم ہے اَتے اگوں تے سرائیکی لغت نویسی وچ بنیادی کردار وی اَدا کریسی۔

ایں لغت رگلاسری دیاں بے شمار اُچیاں خصوصیات ہِن جنھیں وچوں کجھ میں اُتے بیان کر آئیاں لیکن ایندی سب کنوں وڈی تے بنیادی خوبی ایہ ہے جو ایہ سرائیکی زبان وچ پہلی گلاسری ہے جیندے وچ سرائیکی لفظیں کوں سرائیکی معانی اَتے تشریحات نال درج کیتا گئے اَتے ایہ سرائیکی رسم الخط وچ مرتب کیتی گئی ہے۔ ایں طرح اپنٖی صنف وچ ایہ اپنٖی نوعیت دا پہلا کم ہے۔ ایں طرح ایندے وچ کہیں وی لغت دے برخلاف قاری اَتے محقق کوں اپنٖے موضوع تے کم دیلے اَسانی نال سارے لفظ کٹھے مل ویسن۔ جیرھی ہِک خاص گالھ میکوں اِتھاں آکھنٖی ہے او ایہ ہے جو ایں گلاسری وچ خصوصی طور تے پکھی دے لفظ پوری طرح شامل کر ڈتے گئین۔ جیرھا اَج کنوں پہلے اِت واسطے ممکن نہیں تھیا کیوں جو سرائیکی دے سارے لغت نویسیں وچوں کہیں دا وی تعلق پکھی دے علاقے نال نہ ہا۔

"پوتھی" وچ اگر متعلقہ موضوعات ہک بے نال مربوط ہوون ہا جیندی میکوں ضرورت محسوس تھیندی رہی ہے۔ اَتے ہر موضوع تے لفظیں دی ترتیب ابجد دی رو نال ہووے ہا تاں قاری کوں کہیں لفظ دی ڳول وچ زیادہ سوکھ تھیوے ہا۔

بہر حال سرائیکی دے ایں اہم کم دی ترتیب اَتے اشاعت غلام محمد خان کندانی دی وفات دے بعد اُنھیں دے خاندان سرائیکی زبان دے ڄمگر لکھاری، محقق شاعر اَتے صحافی سید مالک اُشتر دے ذمے لائی۔ جینکوں اُنھیں پوری محنت، توجہ اَتے دلجمعی نال کیتے۔ اَتے ایں طرح ایہ سرمایہ اَساں تائیں پُجے۔ اَتے سرائیکی لغت نویسی وچ ہک نادر اضافے دا سبب بݨے۔

سرائیکی نثری ادب وچ حقیقت نگاری

دنیا وچ ادب تے فن دے حوالے نال کئی تحریکاں سامنے آئن ۔ جنھیں وچوں رومان پسندی (انویویں صدی عیسوی) حقیقت پسندی (انویویں صدی عیسوی دا آخر) علامت پسندی (انویویں صدی عیسوی دا آخر) روسی ہیئت پسندی (ویہویں صدی عیسوی) مارکسی تحریک (ویہویں صدی عیسوی) شعور دی رو (آزاد تلازم خیال) یعنی Stream of Consciousness (ویہویں صدی عیسوی) وجودیت پسندی (ویہویں عیسوی صدی) لاشعوریت رماروائے حقیقت (Surrealism)، ڈاڈاازم، پوسٹ ماڈرن ازم (ویہویں صدی عیسوی) اُتے پوسٹ کالونیل ازم دیاں جدید تحریکاں کافی معروف ہن۔ سرائیکی دا اہم نثری ادب (ناول، افسانے اُتے ڈرامے وغیرہ) دے مطالعے نال اندازہ تھیندے جو سرائیکی لکھاری بہوں گھٹ کہیں باقاعدہ تحریک نال جُڑ ین۔ (اگرچہ جزوی طور تے ایندیاں کجھ مثالاں موجود ہن) سرائیکی لکھاری لکھݨ دے پیدائشی تے فکری رویے دے حوالے نال حقیقت پسندانہ انداز وچ اپݨے سماج دے مسائل نال جُڑیا رہیے ۔ او سرائیکی وسیب دے مسائل دا خود ادراک کریندا ہا۔ اُتے اپݨی سوچ دے مطابق اُنھیں بارے لکھدا ہا۔ سرائیکی لکھاریں دے ایں حقیقت پسندانہ انداز وچ اسلوب دی سادگی اُتے انسانی زندگی دے روزمرہ واقعات دا ذکر نمایاں رہیے ۔ جیرھا عام طور تے سرائیکی وسیب دے صدیں دے استحصال اُتے جبر دے نتیجے وچ پیدا تھیوݨ والے عورت دے مسائل اُتے عام آدمی دے معاشی ڈُکھ سُکھ دے بیان تے منحصر

ہے۔ اگرچہ اُنھیں وچ ذاتی محبت واڑ کوں وی شامل ہے۔ لیکن اوندے بہوں بچھوں کتھائیں اوا جتماعی المیہ دی لگیا کھڑا رہندے۔ جیندا ایہ وسیب شکار ریہے۔
سرائیکی افسانیں دی تعداد تاں سینکڑاں تائیں ہے۔ جنھیں وچ خواتین افسانہ نگار وی کافی ہن۔ انھیں سارے افسانہ نگاریں وچوں کجھ ناول نگار وی ہن۔
سرائیکی وچ ڈرامہ وی کافی سارا لکھیا ڳئے۔ ابتداء وچ ایہ ناٹکیں دے حوالے نال ہا۔ وَل تھیٹر آیا تے ریڈیو سٹیشن تے ٹی وی سٹیشن وغیرہ۔ ریڈیو دے آوݨ نال کافی سارے ڈرامے لکھیے ڳئے تے نشر وی تھیندے ریہے۔ اَڄ ڈرامہ نگار وی کافی ہن۔ لیکن جیندے ڈرامے نشر تھئے اُنھیں وچوں کئی جنھیں دے علاوہ حفیظ خان، خالد اقبال اَتے مسرت کلانچوی وغیرہ کافی جاݨے سُنڄاݨے ہن۔
سرائیکی ناول، افسانے اَتے ڈرامیں دے لکھاریں دا تعلق چونکہ سرائیکی وسیب نال ہے۔ ات واسطے او اِتھوں دے نا صرف زمینی حقائق کنوں واقف ہن بلکہ اُنھیں دا اپݨا تے خاندانی حوالے نال وی اِتھوں دے مسائل نال واسطہ وی ریہے۔ اِت واسطے اُنھیں دیں زیادہ تر تحریریں دے موضوعات اَتے کردار وی سرائیکی وسیب دے ہن۔ چونکہ ایہ سارے لکھاری پڑھیے لکھیے ہن۔ اِت واسطے اُنھیں دا رویہ دی عام طور تے سماجی مسائل کوں بیان کرݨ کیتے حقیقت پسندانہ ریہے۔ جیرھا اُنھیں دیں تحریریں وچ اونویں دا اونویں نشابر تھئے۔ سرائیکی دے کلچر دے اندر رہندے ہوئے لکھاریں کوں بذات خود اُنھیں رسمیں ریتیں نال واسطہ پئے جیرھیاں نا صرف موجودہ حالات وچ انسانی زندگی دے ارتقاء وچ رکاوٹاں ہِن بلکہ او اُنھیاں رسماں یا رواج ہِن۔ جیرھے مشکلات دا سبب وی بݨدن۔ مثال دے طور تے جاگیردارانہ لٹ پٹ، وٹہ سٹہ، چھوٹے لا دی شادی وغیرہ۔ دنیا بھر دے بہتر ملکیں وچ شاید ایویں ہووی لیکن سرائیکی وسیب وچ حالی تائیں قائم پُرانیں رسمیں دی وجہ کنوں عورت اِتھاں

ہِک غلامی دی زندگی گزریندی پئی ہے اَتے اَڄ وی بعض علاقیں وچ اونڈی خرید و فروخت تھیندی اے۔ سرائیکی افسانے وچ مسرت کلانچوی اَتے بتول رحمانی کونا گوں پیچیدہ مسائل دے حوالے نال خواتین دیاں کہانیاں بیان کیتن۔ جیڑھیاں ڈُکھی دی ہِن تے حقیقت پسندانہ وی۔

براہ راست سرائیکی وسیب دے مسائل نال جُڑے ہوئے لکھاریں دیاں تحریراں نا صرف حقیقت پسندانہ ہِن بلکہ اسلوب وی سادہ ہے۔ اَتے حیاتی دے واقعات دا مشاہدہ وی دیانتدارانہ ہے۔ اُنھیں کڈاہیں تخیلاتی یا فرضی کہانیاں نھیں بنائیاں۔ عورتیں دے مسائل دے علاوہ ٻئوں سارے ٻنھیں لکھاریں اِتھوں دے معاشرتی اَتے معاشی جبر اَتے لُٹ مار دے حوالے نال زندگی دے مختلف پہلوئیں دا وی حقیقت پسندانہ تجزیے کرتے لکھیئے۔ جیویں باسط بھٹی دے افسانے ''وکاؤ چھانورا'' وچ ایندیاں کئی مثالاں موجود ہِن اَتے قاصر فریدی دے ناول وچ سرائیکی ثقافت نشابر ہے۔

مجموعی طور تے سارے سرائیکی افسانوی ادب دے اسلوب وچ سادگی، مسائل دا براہ راست مشاہدہ اَتے اپݨیں تحریریں وچ اونداحقیقت پسندانہ اظہار ملدے۔ اِت واسطے میں سرائیکی افسانوی ادب دا مجموعی مزاج حقیقت پسندانہ سمجھداں۔ دلچسپ ڳالھ ایہ ہے جو سرائیکی لکھاری وی ایہ حقیقت پسندی انویویں صدی عیسوی وچ یورپ وچ چلݨ والی حقیقت پسندانہ تحریک نال کڈاہیں متعلق نھیں رہی۔ توڑے جو یورپ دی اوں تحریک وانگوں اِتھوں دیں لکھاریں دا اسلوب وچ سادہ اَتے موضوعات عام روزمرہ زندگی کنوں گھدے ہوئے ہوندے ہِن مگر سرائیکی لکھاری دیاں اوخود ورتیا ہو یا ایا اسلوب فطری ہا، کہیں کنوں مستعار نہ ہا۔

جیڑھی ہِک دلچسپ ڳالھ ہے اوایہ ہے جو سرائیکی لکھاریں دا اپݨے وسیب اَتے

کلچر نال مستقل اَتے حقیقت پسندانہ انداز وچ جُڑیا رہݨ اَتے اپݨی شناخت تے کوں قائم رکھݨ تے اوندی وَل دریافت کرݨ یا اوندے وچ برائیں دا خاتمہ چاہݨ تے اوکوں ہک مفید سماج بݨاوݨ اِنھیں لکھاریں کوں اَج دی پوسٹ کالونیل تحریک نال دی ہک حد تائیں جوڑݨ دا سبب بݨدے۔

پوسٹ کالونیل ادبی تحریک ابتدائی اَتے کمزور انداز وچ سابقہ کالونیل دے لکھاریں وچ نمایاں تھئی ہئی۔ جنھیں وچوں زیادہ تر دا تعلق یورپ نال ہا۔ انگریزی دے معروف ناول نگار نئے پال دا تعلق وی ایں تحریک نال ہے اَتے اوکوں 2001ء وچ نوبل پرائز وی ملیے۔

پوسٹ کالونیل تحریک جتھاں مغربی آبادکاریں دیں اپݨیں نوآبادیں دے معاشی، سیاسی اَتے علمی تے ثقافتی استحصال دا ذکر کریندی ہے اُتھاں او اپݨے وسیب تے کلچر دی وی گالھ کریندی ہے اَتے دنیا بھر دیں کلچرز کوں برابر اہمیت ڈیندی ہے۔ اپݨے کلچر وچ زندہ رہݨ اَتے اوندے نال جُڑیا رہݨ سرائیکی زبان، تہذیب تے قومیت دی بقاء دا سبب بݨیے اَتے اَج سرائیکی لکھاریں دا اپݨے کلچر وچ رہ تے مسائل بارے حقیقت پسندانہ انداز وچ لکھݨ اُنھیں کوں اَج دی پوسٹ کالونیل ادبی رعلمی تحریک نال وی جُڑیندا پئے۔ جیڑھی اپݨے کلچر وچ زندہ رہݨ اَتے اوندے نال جُڑیا رہݨ دی حمایت کریندی ہے۔

میں پورے سرائیکی ادب کوں کہیں ہک سسٹم یا نظریے دے تحت نئیں رکھݨ چہندا۔ ایہ صرف سرائیکی دے نثری ادب دے مجموعی مزاج دی گالھ ہئی۔ ورنہ ایندے وچ جزوی استثناء وی موجود ہے جیویں ہر سسٹم وچ ہوندے۔ کجھ خاص تے اہم لکھاری اپݨے تحریریں دا مواد وسیب کنوں گھن تے وی اپݨے مخصوص اسلوب دی وجہ کنوں اپݨا منفرد مقام بݨا گھندے۔ انھیں لکھاریں وچوں محمد اسماعیل احمدانی، عامر فہیم

،کاشف بلوچ، سلیم شہزاد اَتے کہیں حد تائیں حفیظ خان وی ہِن ۔ مثال دے طور تے سرائیکی افسانے وِچ عامر فہیم دی کتاب "جاگدی اکھ دے خواب" وِچ علامتیں دے حوالے نال کہانی کوں اگوں تے ٹوریا گئے ۔ ایویں اسماعیل احمدانی دا ناول "امر کہانی" وی ہے اَتے "چھولیاں" نال وِچ وی ایندے اثرات موجود ہِن ۔ جیڑھاں جو اسماعیل احمدانی دے بعض افسانے وی ایندے اثر تلے ہِن ۔ ایندے علاوہ سلیم شہزاد دا ناول "گھانگ" وی علامتیں دے سہارے نال اگوں تے ٹُردے ۔ جیڑھاں جو سفرنامیں کوں شامل کروں تاں اوندے وِچ سفرنامہ نگاریں دا حقیقت پسندانہ رویہ نمایاں ہے ۔ تاہم اسماعیل احمدانی دا سفرنامہ "پیت دے پندھ" شعور دی رو دے اثرات تلے ہے ۔ اُردو وِچ محمود نظامی دا "نظرنامہ" ایندی ہِک مثال ہے ۔ جیندے اثر دا اسماعیل احمدانی خود میڈے اگوں کیتا ۔ اَتے وَل ایہ اثر جزوی طور تے نذیر لغاری دے سفرنامے وِچ وی آ گیا ۔ تاہم ایندے باوجود حقیقت پسندی کہیں نہ کہیں شکل وِچ اِتھاں وی موجود رہندی ہے ۔

محمد اسماعیل احمدانی دے ناول "چھولیاں" وِچ وجودیت دے اثرات وی ملدین ۔ اَتے کاشف بلوچ دے ناول "پھوگ" وِچ وی ۔ جیڑھاں جو "پھوگ" وِچ وجودیت دا ہِک خاص پہلو (جیرھا البرٹ کامیو کنیں عام ہا) زندگی دی لایعنیت Absurdism نمایاں ہے ۔ جیویں جو ایندے ناں کنوں وی ظاہر ہے ۔

تاہم ایہ سب کجھ سرائیکی افسانوی ادب دے مجموعی مزاج کوں متاثر نئیں کریندے ۔ اوا ج وی اوندیں حقیقت پسندانہ ہے ۔ ایہ انفرادی یا رستے کنوں ہٹیاں ہوئیاں "لہراں" تقریباً ہر ادب وِچ موجود رہندین ۔ اَتے سرائیکی ادب وِچ اگوں تے وی شاید موجود ہِن ۔ لیکن فوری طور تے میکوں ایندا امکان نظر نئیں آندا جو سرائیکی افسانوی ادب دا ایہ حقیقت پسندانہ مزاج قطعی طور تے تبدیل تھی ونجے ۔

چھوٹی زبان اِچ وڈے ادب دے امکانات

میڈے ہک اہل قلم سنگتی دا سوال ایہ ہے جو کیا سرائیکی زبان اِچ اعلیٰ ادب دی تخلیق ممکن ہے؟ اوندے نزدیک سرائیکی ہک چھوٹی زبان ہے۔ اپݨے علاقے دی وسعت دے حوالے نال بلکہ علمی سرمائے دے حوالے نال او آہدے جو سرائیکی اِچ علمی حوالیں دی کوئی وڈی روایت کائنی۔ اِت واسطے ایں روایت دے بغیر سرائیکی وچ اعلیٰ ادب تخلیق نہیں تھی سگدا۔ اِت واسطے او سرائیکی وچ لکھݨ کنوں گریز کریندے۔

او سوال کوئی نواں سوال کائنی بلکہ پراݨا سوال ہے۔ نظریاتی طور تے ممکن ہے ایہ گالھ درست نظر آندی ہووے۔ اُتے دلکش وی۔ مگر جیویں زندگی اِچ عام طور تے تھیندے جو ہک چیز نظریاتی طور تے درست نظر آندی ہے مگر عملی طور تے اونویں نہیں ہوندی۔ ایں سوال دا مسئلہ وی کجھ ایہو جھیا ہے۔

ایں سلسلے وچ سب کنوں پہلی گالھ تاں ایہ ہے جو کیا کہیں عظیم ذہنی صلاحیتیں والے انسان دی پیدائش کہیں خاص علاقے نال مخصوص ہے۔ یا ہر علاقے اِچ بھرپور تخلیقی صلاحیتیں رکھݨ والا انسان پیدا تھی سگدے۔ جیکر فطری طور تے بھرپور صلاحیتیں والا انسان کہیں جاہ تے جا سگدے تاں ایندے اِچ کوئی شک کائنی جو او اپݨے خیالات یا مافی الضمیر دا اظہار سب کنوں بہتر اپݨی ماء بولی اِچ کر سگدے۔ خواہ او زبان سائنسی یا علمی سرمائے نال مالا مال نہ ہووے۔

دنیا دے بھوں سارے اعلیٰ تخلیق کار اپݨیاں اعلیٰ تخلیقات اُنھیں زبانیں اِچ کیتن جیڑھیاں اعلیٰ سرمائے نال مالا مال نہ ہَن۔ غالب دے دور اِچ اردو زبان علمی سرمائے نال مالا نہ ہئی لیکن غالب بہرحال اعلیٰ شاعری تخلیق کیتی ہے۔ حافظ شیرازی تے

اوندے ہمعصریں دے دور اچ فارسی زبان اچ ہرگز سائنسی علوم نہ آئے ہن، پر حافظ اُتے اوندے ہمعصریں بہترین شاعری تخلیق کیتی۔ اینویں پاکستان دیں قومی زبانیں دے شاعر مثلاً شاہ لطیف بھٹائی، وارث شاہ، شاہ حسین، بلھے شاہ، خوشحال خٹک، رحمٰن بابا، جام دُرک اُتے خواجہ فرید داناں گھد اونج سگدے۔ جنہیں لازوال شاعری تخلیق کیتی ہے۔

سائنسی علوم اُتے تخلیقی ادب بالکل ہی چیز ہے اُتے ادبی تخلیقات ہی چیز ہن۔ سائنس دان اگرچہ ہک تخلیق کار ہے مگر اوندے اظہار دی سمت ہی ہے اُتے شاعری دی ہی۔ سائنس دان واسطے اَپنے اظہار لیوں سائنسی اصطلاحات دا ہک ذخیرہ چاہیدا ہے۔ اگر او اوندی زبان اچ کائنی تاں اوندے واسطے اظہار دیاں مشکلاں آسگدن۔ لیکن ہک شاعر واسطے اظہار دا سارا ادبی سرمایہ اُنجھی زبان وچ موجود ہوندے جیرھی عام لوکیں وچ بولی ویندی ہے تے لوکیں دے احساسات اُتے جذبات کوں ڈو جھیں تائیں منتقل کر سگدی ہے۔ اُتے ایہ صلاحیت تقریباً ہر زبان وچ ہوندی ہے۔ اِت واسطے ہر زبان اِچ اعلیٰ ادب وی موجود ہے اُتے تخلیق تھی سگدے۔ سورائیکی زبان اِچ اعلیٰ ادب دی تخلیق ممکن اے۔ بشرطیکہ تخلیق کار کوں اپنے اظہار تے قدرت ہووے۔ البتہ ایہ ہِک گالھ ہے جو کہیں زبان دی ترقی اُتے زمانے دے نال چلن واسطے اوندے اِچ سائنسی تخلیقی اُتے تنقیدی کم دی ہر ویلھے ضرورت رہندی ہے اُتے ایں حالاتِ حاضرہ دے تقاضے نال ایہ زبان وقت دی رفتار دا ساتھ ڈے سگدی ہے۔ اگر تازہ تازہ علم اوندے اِچ نہ ہوسی تاں او پچھوں رہ ویسی۔ سرائیکی دے بارے آکھیا ونج سگدے جو او بیرونی حملہ آوریں دی زبانیں تلے پس کراہیں وقت دی رفتار دا ساتھ نہیں ڈے سگی تے پچھڑ گئی ہے لیکن ایہ نہیں آکھیا ونج سگدا اوندے اِچ اعلیٰ ادب تخلیق نہیں تھی سگدا۔ تاہم ایہ گالھ تسلیم کرنی پوسی جو موجودہ دور دا ساتھ ڈیون واسطے سرائیکی کوں سائنسی علوم نال جوڑنا پوسی۔ ورنہ اوندا ایہو حال رہ ویسی اُتے بالآخر او مر ویسی کیوں جو ایہ دور چھوٹی زبانیں دے مرن دا دور ہے۔

غلام حسن حیدرانڑی دیاں سرائیکی ادبی خدمتاں

غلام حسن حیدرانڑی (1975ء۔ 1922ء) سرائیکی دے ہمہ صفت مصنف ہِن۔ اگرچہ او اُردو وچ وی لکھدے رہ گئین تے اُنھیں دے کئی اُردو ڈرامے ماہنامہ "بلوچی دنیا" وچ چھپے وی ہِن لیکن اُنھیں بالآخر اپنڑے آپ کوں سرائیکی واسطے وقف کر ڈِتا ہا تے اُنھیں دی زبردست خواہش ہئی جو او سرائیکی دی بھرپور خدمت کر سگن۔ ایں شئے دا اظہار او اپنڑی غیر مثنوی بگڑ وچ ایں کریندن۔

ع: شالا "ماء" دی بولی دا رب میکوں خدمت گار کرے

حیدرانڑی اپنڑے آپ کوں بنیادی طور تے افسانہ نگار سمجھدے ہِن تے اُنھیں ہک موقع تے میکوں آکھیا وی ہا۔ جو افسانہ میں جتلا خود اعتمادی نال لکھداں ہِی کوئی شئے نہیں لکھدا۔ لیکن حیرانگی دی گالھ ہے جو ایندے باوجود اُنھیں ساری عمر وچ صرف ڈاہ افسانے لکھین۔ اگرچہ ایہ افسانے کتابی شکل صورت وچ نہیں چھپ سگے لیکن وقتاً فوقتاً مختلف سرائیکی رسالیں وچ چھپدے رہ گئین۔ (لیکن ہُنڑ ایہ افسانے کتابی صورت وچ چھپ گئین)

حیدرانڑی دے افسانے دا مطالعہ کریندیں ہوئیں سب کنوں پہلی چیز جیڑھی سامنڑے آندی ہے او ایہ ہے جو حیدرانڑی دے ہر افسانے دا ہر کردار کہیں نہ کہیں پہلو نال سرائیکی دیس دی تہذیب تے ثقافت دا نمائندہ ہے۔ اُنھیں دے تقریباً اکثر کردار دیہات دے نال تعلق رکھدن تے اُتھوں دی زندگی دی نمائندگی کریندن اَتے اُنھیں دیاں ساریاں خوشیاں تے ڈُکھ دیہاتی زندگی نال وابستہ ہِن۔ ایندے علاوہ

حیدرانی دے افسانے دا ہر کردار مشرقی اخلاق دی بھرپور نمائندگی کریندے اوعام طور تے غیرت مند تے عصمت مآب ہوندے۔ اُنھیں دے افسانے ''خدا'' دا مرکزی کردار اپنے اخلاق دی بلندی دی وجہ کنوں مشرقی تہذیب دا غیر فانی مظہر ہے۔

حیدرانی دے تقریباً سارے افسانے رومانوی ہن لیکن ایندے باوجود اُنھیں دے کردار اپنے رومان دے دوران جیرھے سرائیکی تہذیب دی طرفوں لائیں ہوئیں پابندیں وچوں گزردن تاں ایں علاقے دی سماجی بندشیں دا بہوں خوبصورت اظہار بݨ ویندن۔ جیندی وجہ نال اساڈے سماج دیاں خرابیاں تے خوبیاں پوری وضاحت نال قاری دے سامݨے آویندن۔

حیدرانی کوں اپنے افسانے وچوں ''خدا'' تے ''رتے پیر'' بہوں پسند ہن۔ اُنھیں دا افسانہ ''رتے پیر'' وی اساڈی زندگی دی بھرپور نمائندگی کریندے۔ ایں افسانے وچ مرکزی کردار اپنے خاندان دی آبرو واسطے محبت دی قربانی جیرھی ہمت تے جرأت نال ڈیندے۔ او اتلا زبردست ہے جو قاری سوچݨ تے مجبور تھی ویندے کہ کیا انسان کوں اپنے آپ تے اتلا قدرت حاصل وی ہے؟

حیدرانی کوں چونکہ اپݨا اے افسانہ ڈاڈھا پسند ہا۔ اِت واسطے اُنھیں اپنے افسانے دے ایں اکلوتے مجموعے دا ناں وی ''رتے پیر'' تجویز کیتا ہا۔ (لیکن ہُݨ ایہ مجموعہ غلام حسن حیدرانی دے افسانے مرتبہ گل محمد دے ناں نال چھپیے)۔

حیدرانی اپنی زندگی وچ ڈو ناول وی لکھیے ہن لیکن بدقسمتی نال اُنھیں وچوں کوئی وی نئیں چھپ سکیا۔ اُنھیں دے ناول ''گلو'' دیاں کجھ قسطاں ماہنامہ ''سرائیکی ادب'' وچ چھپدیاں رہ گئیں لیکن بعد وچ ایہ سلسلہ بند کر ڈتا گیا ہا۔ نہ جاݨے کیوں؟

اُنھیں دا بیا ناول ''اصل اصیل کرتخم تاثیر'' تاں مسودے دی صورت وچ

اُنھیں دے گھر وچ اِی پیارہ گئے۔

حیدرانی دے ناول وی اُنھیں دے افسانے وانگوں سرائیکی دیس دی دیہاتی زندگی دی عکاسی کریندن تے مشرقی تہذیب دا ہک عمدہ نمونہ پیش کریندن۔ ایندے علاوہ اُنھیں دے کردار بھوں حد تئیں ''بلوچ'' تہذیب دے نمائندہ وی ہن۔

افسانے وانگوں ڈُوہیں ناول وی بنیادی طور تے رومانی ہن لیکن ایندے نال نال سماجی زندگی دی سوہنٹی نمائندگی وی ملدی ہے۔ بہر حال ایہ گالھ طے ہے جو اُنھیں دے کردار خلاء وچ رہݨ والے نہیں۔ بلکہ ایں دھرتی نال تعلق رکھدن۔

حیدرانی دا ناول ''اصل اصیل کہ تخم تاثیر'' جیر ھا میڈے خیال وچ ''گلو'' کنوں پہلے دا لکھیا ہویا ہے۔ ہک دلچسپ پڑانٹے تے عجیب موضوع دا حامل ہے۔ ایں ناول وچ حیدرانی ایہ سوال اُٹھائے جو کیا انسان دی سرشت وراثت تے چلدی ہے یا تربیت تے ماحول دے اثر نال اپݨے اجداد دی سرشت کنوں مختلف وی تھی سگدی ہے۔ حیدرانی ایں نظریے دی حمایت کیتی ہے جو انسان بالآخر اپݨے اجداد دے طرفوں ڈِتی ہوئی سرشت کنوں نہیں ہٹ سگدا۔ حیدرانی دے خیال مطابق ہر چیز اپݨے اصل کوں لوٹدی ہے۔ میڈے خیال وچ سماجی اثرات کوں بالکل بے اثر قرار ڈیوݨ حقیقت پسندانہ سوچ کنوں انحراف ہے۔

جے تئیں حیدرانی دے فن دا تعلق ہے او بھوں زیادہ اُچا کائنی۔ اُنھیں دے افسانے تے ناول وچ بعض جاہیں تے جھول دی ملدن تے کئی ہیاں فنی کمزوریاں دی پاتیاں ویندن۔ لیکن کیا اے اعزاز تھوڑا ہے جو حیدرانی سرائیکی دا پہلا افسانہ نگار تے ناول نویس ہے۔ اگرچہ اوندیاں اے تخلیقات وقت تے عوام دے سامݨے نہیں آ سگیاں تے اَج بھوں سارے بے لوک زبردستی طور تے ایں اعزاز تے فیصلہ جماوݨ دی کوشش وچ مصروف ہن۔

حیدرانی کوں عام طور تے شاعر نہ سمجھیا ویندا ہا تے ایں گالھ دا اظہار انھیں خود مثنوی ''سمی'' دے ابتدائیہ وچ وی کیتے ۔ لیکن حیرانگی دی گالھ ہے جو انھیں دی اے نظم ''سمی'' اِتلا زیادہ مشہور تھئی ہے جو سب لوکیں حیدرانی کوں شاعر تسلیم کریندے ہِن۔

ایں سلسلے وچ میں حیدرانی نال گفتگو کیتی تاں معلوم تھیا جو حیدرانی صاحب ابتداء وچ شاعری کریندے رہ گئین بلکہ انھیں شاعری دی ابتدا بارہ سال دی عمر وچ کیتی ہئی لیکن بعد وچ چھوڑ ڈِتی ہانیں تے نثر ڈو متوجہ تھی گئے ہِن۔

شاعری وچ حیدرانی کل ڈو مثنویاں یادگار چھوڑین ۔ ہک ''بگڑو'' جیڑھی شائع نہیں تھی سگی تے ڈوجھی ''سمی'' جیڑھی چھپ کراہیں سرائیکی اہل ذوق کنوں بھرپور داد حاصل کر چکی ہے۔

حیدرانی دیاں اے ڈوہیں نظماں رومانوی ہِن تے ڈیرہ غازی خان دے ڈو مشہور رومان ''بگڑو'' تے ''سمی'' دے بارے وچ لکھیاں ہوئیاں ہِن ۔ ''بگڑو'' ہک بلوچ رومان ہے تے ایندے اُتے سرائیکی وچ حیدرانی سب کنوں پہلے لکھیے ۔ اے ''سمی'' جتلا ضخیم مثنوی ہے تے ایندے وچ شروع کنوں آخر تئیں ہکا ردیف چلدی ہے تے ایندا قافیہ مخوار۔ بیار تے سرشار قسم دا ہے۔ ایندے 53 بند ہِن ۔ انھیں وچ صرف ڈو جبہ تے مقررہ ردیف، قافیے کنوں انحراف کیتا گئے ۔ ہک جاہ ''زاری بگڑو'' دے عنوان نال غزل شامل کیتی گئی ہے تے ڈوجھا بالکل آخر وچ مقولہ شاعر دے عنوان نال جیڑھا اصل وچ کتاب دا خاتمہ ہے۔

ایہ حیدرانی دی پہلی مثنوی ہے تے زیادہ کامیاب نہیں ۔ اِت واسطے ایندی بجائے ''سمی'' کوں شائع کرایا گیا ہا۔ ''سمی'' دی اشاعت دے بعد جیڑھے حیدرانی کنوں ''بگڑو'' دے چھپاون دی گالھ کیتی انھیں ایندے وچ کوئی دلچسپی نہ گھدی۔

فنی طور تے ایہ مثنوی اِت واسطے وی کامیاب نہیں تھی سگی ۔ جو حیدرانی اِیندے وچ ردیف قافیے دی پابندی اپنے اُتے عائد کر گھدی ہئی ۔ جیندی وجہ کنوں او کھلیج تے رہ گئے ہن ۔ خاتمہ کتاب ملاحظہ ہووے ۔ جیرھا ردیف قافیے دی اوں پابندی کنوں ہٹ تے لکھیا گئے:

جو پیار کوں کچی تند آکھے او ہرگز دانشمند نہیں
ہے سخت زنجیر محبت والا ،اصلوں کچی تند نہیں
کیا احساس جھاں اے جھلیا درد فراق دا ڈنگ نہیں
برہوں زہر ہلا ہل ظالم مکھن ماکھی قند نہیں
باجھ مٹھے دِلبر دے عاشق جیوݨ کرݨ پسند نہیں
تھی قربان پلیندے پیتاں کھاندے کوڑ سوگند نہیں
دِلبر دے دیدار بناں کہیں شئے دے خواہش مند نہیں
رکھدے تانگھ پنل دی رت کہیں گالھ دے حاجت مند نہیں
دامن صاف صفا کر کُردے شاغل ہن دلبند نہیں
لوڑ اُنھاں کوں دِلبر دی ہن دِلبر او خورسند نہیں
صادق صاف اندر دے کردے مکر فریب تے فند نہیں
غلام حسن جتھ عشق آیا پھر سود نصیحت پند نہیں

''سمی'' حیدرانی دی چھپی ہوئی مثنوی ہے تے اوندے اُتے کئی مضمون لکھے ونج چکین ۔ ایں مثنوی کوں پڑھݨ دے بعد ایہ یقین تھی ویندے جو حیدرانی شاعر ہا تے اوں ''سمی'' دے دیباچے وچ کسر نفسی نال کم گھدے ۔

''سمی'' وچ حیدرانی دی شاعری پورے عروج تے ہے ۔ کلام وچ زبردست زور پاتا ویندے ۔ چست بندشیں دے علاوہ لفظیں دے انتخاب وچ بھول

سلیقے دا شعور ملدے۔ نمونے ہک بند ملاحظہ ہووے۔ راول ہی کوں چاکرا ہیں گھر گھن آندے۔ راول دی ماء اوندے ایں فعل دی مذمت کریندی ہے۔

بدکردار پریں تھی میں توں نہ بݨ ڈھیر لباسی
ہک کمزور نمانی کوں کر رولیو اللہ راسی
پانی کاݨ چلی ہئی ٹوبھے تھی کر بے وسواسی
آ ویسیاں ہتھ ظالم دے ایہ اصلوں گل نہ ہاسی
اُمڑی ایندی گھر وچ ہوسی درد اندر ݙکھ واسی
مچھلی وانگ تڑپدی ہوسی بچڑی کاݨ پیاسی
ہک ہک اوندی کوک دا ولدا عرش عظیم توں آسی
ویر تے بابل رو رو ہوسن پیش خدا ارداسی
کر مجبور کراں جے شادی ݙے کرا ینکوں پھاسی
کیویں خوش گزران کریسی ہا جھوں اُمڑی ماسی
وچ پردیس دے عمراں ساری رات ݙیہاں گر لاسی
اے پردیسݨ دیس پرائے رہسی توڑ اُداسی
پھل پھلیا گل نرگس دا، ونج کھلے دے کُملاسی
پکڑی ہیٹھ پکھیار دے ݙیواں نہیں انصاف شناسی
اتنا ظلم اندھار کیڈا ہیں رب کوں مول نہ بھاسی
مونجھ مونجھاری دے وچ ہی رت ہمہ روسی کھاسی
تیکوں ݙیس پچھساں ہی نہ تھی توں بے آسی
حالی رہ سنگ شیریں دے ایہ دِل تیڈا وندلاسی
آکھ حسن بے چنتی رہ ونج صبر تیڈا رنگ لاسی

حیدرانی ایں مثنوی وچ سرائیکی شاعری تے اپنی قدرت دے اظہار دے نال نال پرانے شعراء وانگوں فارسی وچ وی ہک بند لکھیے۔ اوں بند وچ خاصا زور ہے تے حیدرانی دی فارسی قابلیت کوں ظاہر کریندے:

سرگردان گریزد کالو چوں سی گم گشتہ
سلب سکون شدہ برگشتہ بریںنہ دل خستہ
گم گشتہ شد روز روشن او غنچہ نورستہ
آزردہ شد پژمردہ چوں گل زشاخ شکستہ
سوز الم زیں فرقت دختر، تیر جگر پیوستہ
گردوں کج رفتار الم ایں سر سربار نشستہ
گفت خدا لاتقنطو پس ماند حسن دل بستہ

انھیں ڈو مثنویاں دے علاوہ حیدرانی 'صحیفۂ الحمد' دے ناں نال ہک طویل نظم وی لکھدے پئے ہن جیرھی لطف علی دے سیفل نامے دی بحر وچ ہئی۔ لیکن افسوس ہے موت حیدرانی کوں مہلت نہ ڈتی تے ایہ نظم نامکمل رہ گئی 'صحیفہ الحمد' دا آغاز تخلیق کائنات کنوں تھیندے۔ اوندے بعد حضرت آدمؑ کنوں سلسلہ گزر کرا ہیں پیغمبر اسلامؐ تئیں آندے۔ لیکن چونکہ ایہ نظم مکمل طور تے میڈی نظروچوں نہیں گزر سگی۔ اِت واسطے ایندے بارے وچ کجھ عرض کرݨ مشکل ہے۔ البتہ حیدرانی ایندے کجھ حصے میکوں سݨائے ہن تے نظم بہوں رواں محسوس تھیندی ہئی۔ ویسے حیدرانی ایں نظم دا ذکر ڈاڈھے جوش خروش نال کریندے ہن۔

حیدرانی انھیں دے علاوہ بیاں وی کئی کوششاں کیتن۔ لیکن افسوس ہے او مکمل نہیں تھی سگیاں۔ انھیں وچوں ہک دیوانِ فریدی دا اُردو ترجمہ وی ہے۔ حیدرانی اے ترجمہ بہوں محنت نال پئے کریندے ہن لیکن اوہ ابتدائی کافیں وچ ہن جو

اُنھیں کوں اودھر ٹنگ تھی ہِیا تے ایہ کم اَتھائیں رہ ہِیا۔

ایہ ہے حیدرانی دی 54 سالہ زندگی وِچ ادبی کوششیں دا مختصر تعارف۔ حقیقت ایہ ہے جو حیدرانی دِیں اُنھیں ادبی خدمات دا تفصیلی جائزہ گھنّݨ واسطے پوری کتاب دی لوڑ ہے لیکن بھلا اَڄ ایں اعصاب شکن دوڑ دوچ اِتلا فرصت کیکوں ہے جو سرائیکی دے ایں عاشق نال اِتلا پیار دا مظاہرہ کرے۔

سرائیکی ادب وچ اسماعیل احمداݨی دا حصہ

اُساں محمد اسماعیل احمداݨی کوں تاریخ دے سپرد کر چکیوں۔ او اپݨی وفات کنوں پہلے اپݨے چھوٹے پُتر اسعد موسیٰ خان کنیں کراچی وچ رہندے پئے ہن۔ اُنھیں اپݨی موت کنوں پہلے اپݨی اولاد کوں آکھیا ہا جو میں جتھوں دی مٹی ہاں میکوں اُتھائیں ٹھکݨ ڈیونجا ہے۔ اُنھیں اپݨی اولاد کنوں وعدہ گھدا جو او اسماعیل احمداݨی دی وصیت تے عمل کریسن۔ محمد اسماعیل احمداݨی دی اولاد اپݨے والد دے حکم دی تعمیل کیتی اَتے اُنھیں کوں اپݨے آبائی گستان رسول پور وچ 7 جون 2007ء کوں انھیں دے والد محمد موسیٰ خان (وفات 1943ء) اَتے ڈاڈے حاجی حسو خان (وفات 1937ء) دے پہلو وچ دفن کر ڈتا۔

محمد اسماعیل احمداݨی دی وفات دے بعد اُنھیں دی یاد وچ ملتان وچ ڈو جاہیں تے ریفرنس تھئے۔ اَتے ہک اخبار اُنھیں اُتے مس واصفہ جبین دا مضمون چھاپیا۔ جیندے وچ اسماعیل احمداݨی کوں جدید سرائیکی ادب دے بانیں وچوں ہک قرار ڈتا ڳیا۔ اُنھیں اُتے محبوب تابش دا مضمون وی چھپیا۔

محمد اسماعیل احمداݨی بلاشبہ ہک وݙے تخلیق کار ہن۔ تاہم اُنھیں دے کم دا فیصلہ تاریخ حالی کرݨے۔ تاریخ عام طور تے ایہ فیصلہ پنجھاہ سال کنوں سو سال دے اندر کریندی ہے۔ جڈاں مرحوم فنکار دے حامی اَتے مخالف "پردہ" وَنا ویندن اَتے سو سال بعد جیڑھے فنکار تاریخ دی دھوڑ وچوں نکل آندے تاں وَل آکھیا ونج سگدے جو اوندی تخلیقات کوں ثبات حاصل ہے۔ تاہم تاریخ کوں ایہ شہادت ضرور فراہم کرݨی ہوندی ہے۔ جو ایں ثبات دا کیا جواز ہے۔

محمد اسماعیل احمدانی دیاں ترائے اہم مطبوعات ہن جنھیں بارے جزوی طور تے کجھ نہ کجھ لکھیا ڳئے۔ تاہم جیڑھے اُنھیں دی کہیں تصنیف کوں نامعلوم تعصبات دی وجہ کنوں طنز تشنیع دا نشانہ بنایا ڳیا تاں اُنھیں اوندا کوئی جواب نہ ݙتا۔

1980ء وچ محمد اسماعیل احمدانی دا پہلا سفرنامہ ''پیت دے پندھ'' (جیڑھا سانگھڑ (سندھ، جتھاں او وکالت کریندے ہن) کنوں فورٹ منرو تائیں دوستیں نال سفر دی ہک کہانی ہے چھپ تے سامݨے آیا۔ ایہ روایتی سفر نال صدیں دے تاریخی سفر دی داستان وی ہے۔ جیڑھی تصوراتی ہے۔ اسماعیل احمدانی دے سفر دے دوران تاریخ رماضی دی پوری فلم اُنھیں دے دماغ وچ گھمدی راہی ہے۔ جیڑھی اصل وچ سرائیکی وسیب وچ انسانی شناخت اُتے شعور دے سفر دی داستان ہے۔ حقیقتاً ایہ سفرنامہ سرائیکی وسیب دے ماضی دے تجربے، دھرتی نال محبت، حال دے تجربے اُتے مستقبل دے خوابیں دی داستان ہے۔ جیندے وچ سفرنامے دے علاوہ ٻیا وی بہوں کجھ ہے۔ ایہ سفرنامہ لکھݨ واسطے میں اسماعیل احمدانی کوں فرمائش کیتی ہئی۔ اُنھیں ایہ لکھ کراہیں میکوں ݙکھایا۔ اوندے وچ اتلا زیادہ کانٹ چھانٹ ہئی جو پڑھدے وقت میکوں کوفت تھیوݨ لڳی۔ لیکن میں جیڑھے اونکوں پڑھݨ شروع کیتا تاں وَل او اتلا دلچسپ لڳا جو میں محو تھی تے رہ ڳیم۔ میں اسماعیل احمدانی کوں اوندے چھپواوݨ دا آکھیا تاں او ہچکچاوݨ لڳے لیکن میݙے اصرار تے تیار تھی ڳئے۔ مگر اوندے چھپواوݨ دی ساری ذمہ واری میݙے اُتے سٹ ݙتی۔ ہُݨ اونکوں صاف کرݨ دا معاملہ ہا۔ اوں میں ݙر کنوں اسماعیل احمدانی کوں نہ آکھیا کیوں جو او مشکل نال اشاعت واسطے تیار تھئے ہن۔ اِت واسطے ہو بہو میں اونکوں گھر گھن آئیم۔

اُنھیں ݙیہاڑیں میݙے سارے کم دی کتابت اعجاز ڈیروی کریندے ہن۔ اساں ݙوہیں وݙی محنت نال مسودہ کوں پڑھیا۔ اُتے سئیں اعجاز ڈیروی اوندی

کتابت کیتی۔ ہُݨ طباعت واسطے میں اونکوں ملتان ہک پرنٹنگ پریس وچ گھن گیم۔
پریس دے مالک میݙی نا تجربہ کاری کنوں فائدہ چاتا اَتے اونکوں انتہائی باریک کاغذ
تے چھاپیا۔ جیندے نال اوندا حلیہ وی وِڳڑ ڳیا۔ میکوں او اسماعیل احمدانی کوں پیش
کریندے ہوئیں بے حد شرمندگی دا سامݨا کرݨا پیا مگر اُنھیں اونکوں ݙیکھ تے صبر دا
گھٹ پی گھدا۔ ''پیت دے پندھ'' دیاں پہلے دیرہ غازی خان وچ چھوٹیاں
چھوٹیاں افتتاحی تقریبات تھیاں جتھاں پڑھے لکھے طبقے اَتے اُنھیں قارئین کتاب
کوں سراہا اَتے اونکوں سرائیکی وچ نواں اَتے کامیاب تجربہ قرار ݙتا ڳیا۔ جیندی پہلے
کوئی مثال نہ ملدی ہئی۔ مگر ایندے نال کجھ لوکیں دا ادبی غروروی تُرٹا۔ اَتے دکاناں
اُجڑیاں وَل کتاب تے طنز تشنیع دے تیر وَسݨ پے ڳئے۔ خان پور ضلع رحیم یار خان
وچوں چھپݨ والے ہک رسالے وچ میڈم فرحت نواز (جیرھی اسماعیل احمدانی دے
دوست تے کلاس فیلو وی ہئی) کتاب دے خلاف کئی مضمون چھپوائے۔ مگر
اسماعیل احمدانی کوئی جواب نہ ݙتا۔ اگرچہ میں اپݨے طور تے اوندے جواب ݙتے۔
تاہم کتاب دی پذیرائی جاری رہی اَتے ایندے نتیجے وچ اونکوں سال دی بہترین
کتاب قرار ݙتا ڳیا اَتے خواجہ فرید ایوارڈ ''پیت دے پندھ'' کوں ای ملیا۔ جیرھا
سرائیکی دا پہلا ایوارڈ ہا۔

بھوں سارے لوکیں ایں سفرنامے کوں ذاتی حوالے نال ݙٹھا۔ بہاول پور
دے کجھ دوستیں دا خیال ہا جو ریاست بہاول پور دی تاریخ اَتے ثقافت دے نال
اُنھیں دے خدمات دا کوئی ذکر کائنی۔ اسماعیل احمدانی کوں وی ایندا احساس ہا اَتے
اُنھیں میݙے نال ایندا اظہار وی کیتا۔ اُنھیں ایندے ازالے واسطے اپݨا ڈرامہ
''ہا کڑہ وَل وسے'' تحریر کیتا، اَتے اوندے وچ سرائیکی زبان دا بہاول پوری لہجہ
استعمال کیتا۔ ایں ڈرامہ کوں اشاعت واسطے خان پور ضلع رحیم یار خان کنوں نکلݨ

والے رسالے ''روہی پبلی کیشنز'' کوں روانہ کیتا۔ ایندے وچ شاید اوندی پہلی قسط دی چھپی ہئی۔ لیکن بعد وچ ایہ ڈرامہ نہ چھپیا۔

اسماعیل احمدانی اپنْے سفرنامے ''پیت دے پندھ'' دا اسلوب اُردو دے ہک پُرانْے اَتے اَج کل غیر معروف سفرنامہ نگار محمود نظامی دے اسلوب کنوں متاثر تھی تے لکھیا۔ ایندا ذکر اسماعیل احمدانی خود میکوں کیتا۔ لیکن او ایں اسلوب کوں نظامی کنوں کتھائیں اگوں تے گھن ڳئے۔ سرائیکی وچ کجھ سفرنامہ نگاریں ایں اسلوب دے نقل دی کوشش کیتی ہے۔ مگر کامیاب نکیں تھی سگے۔ اَج وی اُنھیں دا سفرنامہ اپنْے اسلوب دے حوالے نال منفرد ہے۔

محمد اسماعیل احمدانی دی ڈوجھی تصنیف اُنھیں دا ناول ''چھولیاں'' ہے۔ ایں ناول دے لکھیے ونجن دے بعد حسب معمول میں گرمیں دیاں چھٹیاں گزارن واسطے احمدانی صاحب کولوں سانگھڑ گئیم تاں اُنھیں میکوں ایندا مسودہ ڈکھایا اَتے اونکوں توجہ اَتے تنقیدی نظر نال ڈیکھن دا آکھیا۔ اُنھیں ڈسایا جو میں اینکوں ترے مہنیں وچ مکمل کیتم۔ کیوں جو میں سوچیندا ہم جو اگر ایہ اَدھورا رہ ڳیا تاں وَل کڈاہیں پورا نہ تھی سگسی۔ میں ایں ناول کوں توجہ نال پڑھیم۔ میکوں سرائیکی ادب وچ ''پیت دے پندھ'' کنوں ایہ مختلف تجربہ لڳا۔ جیندی زبان اُتے اسلوب دی اَنج ہا۔ میں ایندا اظہار اسماعیل احمدانی کوں کیتم۔ جیندا اُنھیں کوں احساس وی ہا۔ ایں ناول وچ کہانی اَتے کردار موجود ہن لیکن ایہ اسلوب، زبان اَتے فکر دے حوالے نال ایں طور منفرد ہے جو ایندے وچ سرائیکی وسیب دے ہک علاقے جیرھا تقریباً جام پور تحصیل تے مشتمل ہے وچ اَدھ صدی دے اندر تھیوݨ والی فکری ارتقاء دی داستان ہے۔ اسماعیل احمدانی دے اپنْے خیال مطابق ایہ وقت دے ہک خاص لمحے اَتے کائنات دے ہک گوشے وچ انسانی فہم فراست دے ارتقاء دی کہانی ہے۔ (ایں ناول کوں موجودیت

Existentialism دے حوالے نال وی سمجھا ونج سگدے)۔ ایہ ناول 1983ء وچ معروف سرائیکی دانشور ارشاد امین دے تعاون نال سوہنڑے انداز وچ چھپیا اَتے ایندی کتابت یٰسین فخری کیتی اَتے 1983ء وچ اِی اسلامیہ یونیورسٹی بہاولپور دے ایم اے دے ہِک طالب علم محمد اقبال گھلواپنڑے مقالے دے طور تے ایندا اُردو وچ ترجمہ کیتا۔ ایہ ناول اپنڑی اشاعت دے نال کجھ لوکیں دے نشانے تے آ گیا۔ دلشاد کلانچوی اپنڑے ہِک مضمون جیرھا سرائیکی ادب ملتان وچ چھپیا۔ اینکوں ناول منڑ کنوں انکار کر ڈتا۔ جڈاں جو رفعت عباس (ر۔ع) دے ناں نال ایندے خلاف لکھیا۔ جیندا اسماعیل احمدانی کوں زندگی بھر ڈکھ ریہا۔ لیکن اوں کہیں دے خلاف کجھ نہ آکھیا ۔ بلکہ رفعت عباس دی کتاب ''بھوندی بھوئیں تے'' ہِک سوہنڑا جیہاں مضمون وی لکھیا ۔ ایہ ناول تعلیم یافتہ طبقے وچ حیرت اَتے مسرت انگیز جذبے نال قبول کیتا گیا۔ اَتے اینکوں اپنڑے سال دا بہترین ناول قرار ڈتا گیا اَتے خواجہ فرید ایوارڈ وی ڈتا گیا۔ ایہ اسماعیل احمدانی دا ڈوجھا ایوارڈ ہا۔

اسماعیل احمدانی دی تریجھی تصنیف ''امر کہانی'' ہے۔ ایندے لکھنڑ دے بارے اسماعیل احمدانی میکوں ڈسایا ہا۔ لیکن اینکوں چھپنڑ کنوں پہلے پڑھیا نہ ہم۔ ایہ 1988 وچ چھپے ۔ سرائیکی تحریک دے آغاز اَتے ارتقاء بارے قصے دے انداز وچ لکھیا گئے ۔ ڈو ایوارڈ گھنڑ دے بعد اسماعیل احمدانی دانستہ طور تے اینکوں ایوارڈ واسطے پیش نہ کیتا تا کہ کہیں ڈوجھے دوست کوں ایوارڈ مل ونجے لیکن ایندے باوجود ایہ دوستیں دی زد وچ آ گیا ۔ اسماعیل احمدانی ہِک دوست پرور انسان ہئی۔ اُنھیں دی کوشش ہوندی ہئی جو کہیں نہ کہیں طرح اُنھیں دی تحریریں وچ دوستیں دا تذکرہ آ ونجے ۔ مگر ہر دفعہ اینویں تھیندا ہا۔ جو کجھ دوستیں دے ناں رہ ویندے ہَن ۔ ''پیٹ دے پندھ'' وانگوں ایں ناول وچ وی کجھ سنگتیں دا ذکر نہ آ سکیا۔ جیندی وجہ کنوں اوناراض

ہن ۔ ارشاد تونسوی ایں ناول بارے کاوڑ بھریا ہک مضمون لکھیا۔ جیرھا سہ ماہی سرائیکی بہاول پور وچ چھپیا۔ بعد وچ میں اوندے جواب وچ ہک خط لکھیم ۔ اووی چھپیا ۔ میں بطور نقاد محمد اسماعیل احمدانی دی لکھتیں بارے extensively لکھیے تے انھیں دی تفہیم کرواتے انھیں دے سرائیکی ادب وچ حقیقی مقام متعین کراوݨ دی کوشش کیتی۔

اسماعیل احمدانی دا ایں ناول بارے خیال ہے جو اگلے سالیں وچ ایہ ناول سرائیکی قومی تحریک دی تاریخ بارے ہک دستاویز دا کم ݙیسی ۔ ایہ ناول ''چھولیاں'' کنوں مختلف ہک ہی قسم اَتے اسلوب دا ناول ہے ۔ تاہم ایہ اپݨے اسلوب وچ اَڄ وی منفرد ہے ۔ اَڄ تائیں کہیں سرائیکی ناولسٹ ایں قسم دا ناول لکھݨ دی کوشش نہیں کیتی۔

اسماعیل احمدانی اپݨی خودنوشت سوانح عمری وی لکھی ۔ اَتے اُنھیں او میکوں پڑھݨ واسطے ݙتی ۔ میکوں ایہ سوانح عمری ہک بھرپور اَتے ہمہ جہت حیاتی گزارݨ والے شخص دے مقابلے وچ اَدھوری لڳی ۔ تاہم میں ایندی اشاعت واسطے آکھیا۔ جیرھا کافی آکھݨ دے بعد میݙے دوست ناشر رئیس عدیم دے حوالے کیتی ڳئی اَتے اوندی کتابت وی تھی ڳئی مگر ایندے بعد اسماعیل احمدانی اوں کوں اشاعت کنوں روک ݙتا ۔ اُنھیں دا خیال ہا جو ایندے وچ وکالت کنوں ریٹائرمنٹ دے بعد دی زندگی دا ذکر کائنی ۔ میکوں علم کائنی جو او بعد وچ تحریر وی تھیا یا کائنا؟ تاہم سوانح عمری دا پہلے ناں ''یادیں دا کاک محل'' ہا۔ بعد وچ اسماعیل احمدانی ایں کوں بدل تے ''یادیں دا خواب محل'' کر ݙتا ۔ (ایہ سوانح عمری اسماعیل احمدانی دی وفات دے بعد چھپ ڳئی اے ۔ ایں سوانح عمری کوں اصل وچ یادداشتاں آکھیا ونڄ سڳدے ۔) ۔ اسماعیل احمدانی سرائیکی افسانے وی لکھیے ہن ۔ اُنھیں دے افسانیں وچوں بعض علامتی ہن اَتے انسان دیں نفسیاتی اُلجھنیں کوں وی نشابر کریندین ۔ حفیظ خان اپݨے ہک انٹرویو وچ اسماعیل احمدانی کوں بجا طور تے افسانہ نگار مَنݨ کنوں انکار کر ݙتا۔

اسماعیل احمدانی خاکے وی لکھین جنھیں وچ اُنھیں دے ذاتی دوست ملک عبدالقادر دا خاکہ "میڈا کھلواں سنگتی" ہے۔ اسماعیل احمدانی انشایئے وی لکھین اَتے ادبی تنقید وی۔ اُنھیں دے ادبی تنقیدی مضمون جیکر چھپ ونجن تاں سرائیکی ادبی تنقید وچ ہِک قابل قدر اضافہ ہوسی۔ ایندے علاوہ سرائیکی لسانیات دے حوالے نال وی کئی مضمون لکھیئے۔

اسماعیل احمدانی سرائیکی وچ شاعری وی کیتی۔ اُنھیں دا تخلص بسمل احمدانی ہا۔ اُنھیں دی ہِک نظم" کالے تتر دی فریاد" کافی مشہور تھئی۔ اَتے خصوصی طور تے کالے تتریں دے شوقین اونکوں زبانی یاد رکھدے ہِن۔ اُنھیں تھوڑے عرصے واسطے اردو شاعری وی کیتی لیکن او اُردو ادبی گروہیں دے شکار تھی گئے۔ اُنھیں اُردو وچ لکھی ہوئی اپنی ہِک بہترین نظم جیرھی میں وی پڑھی ہئی ماہنامہ "فنون" لاہور کوں بھیجی۔ لیکن اوں شائع نہ کیتی۔ البتہ ایں کنوں پہلے اُنھیں دیاں ڈو نظماں "بزم صفات" اَتے "رحانی" دے ناں نال اَنج اَنج کتابیں وچ سانگھڑ کنوں چھپ چکیاں ہِن۔

اسماعیل احمدانی اپنی علمی اَتے ادبی زندگی وچ اُردو وچ تاریخی اَتے تحقیقی مضمون وی لکھیئے۔ جیرھے زیادہ تر بلوچی تاریخ دے بارے وچ ہِن۔ اَتے خصوصی طور تے ماہنامہ "بلوچی دنیا" ملتان وچ چھپدے رہیے۔ اُنھیں دے لکھیئے ہوئے کئی مضمون 1958ء تا1960ء دے عرصے وچ میں اپنے ہتھ نال صاف کر تے "بلوچی دنیا" ملتان کوں بھیجے ہَم۔

ایہ مضمون بلوچ لفظ دی تحقیق اَتے تاریخ تے قیمتی سرمایہ ہِن۔ سرائیکی ادب تے وی اُنھیں دے کئی تحقیقی مضمون چھپدے رہیے۔ جیرھے ماہنامہ "اختر" ملتان وچ چھپے۔ جیرھے لسانی مباحث تے ہِن۔ اُنھیں سرائیکی اِملا اَتے آوازاں بارے وی کافی کم کیتا۔ ایندے علاوہ اُنھیں شاہ لطیف دی شاعری دے ترجمے وی کیتے۔

جیرھا ''لطیفی تبرکات'' دے ناں نال سرائیکی ادب وچ چھپیے۔ اینویں اُنھیں مولانا نوراحمد خان فریدی کوں دیوان فرید دے اُردو ترجمے اُتے شرح وچ کافی مدد ڈِتی۔ جیندا ذکر ''دیوان فرید'' وچ موجود ہے۔ اسماعیل احمدانی سرائیکی وسیب دے ہمہ صفت ہِک نابغہ لکھاری ہِن۔

میڈے خیال مطابق اسماعیل احمدانی دیاں افسانوی لکھتاں ہِک بھرپور نفسیاتی تجزیے دا تقاضا کریندین۔ جیندے نال اُنھیں دی داخلی شخصیات دے کئی پہلو اساڈے سامنے آسگدن۔ اُنھیں دا سفرنامہ ''پیت دے پندھ'' اپنی ذات دے حوالے نال ہے۔ جیندے او مرکزی کردار ہِن۔ اینویں ''امر کہانی'' وچ سرائیکی ادبی تحریک دے منازل وچ وی او خود ہِک اہم کردار رہیے۔ اُنھیں دے ناول ''چھولیاں'' واپس منظر وی دلچسپ ہے۔ ایہ جام پور تحصیل دے مغربی (پچادھی) علاقے دے حوالے نال ہے۔ اوندا مرکزی کردار مزار خان ہے۔ اسماعیل احمدانی دے والد پچادھ دے علاقے دے مشہور شہر ٹبی لنڈاں وچ سکول ماسٹر رہیے اَتے اوں دور وچ ایہ لمبا سفر پیدل کریندے ہِن تے ٹبی لنڈاں وچ مزار خان ناں دا ہِک لنڈ سردار نال سنگت ہئی۔ اسماعیل احمدانی دے والد رودکوہی قبا کوں وی جھاگ تے عبور کریندے ہِن۔ ایہ کہانی دراصل اوندے والد دی زندگی دا عکس ہے۔ جنھیں اوں علاقے وچ علمی شعور بیدار کرݨ دی کوشش کیتی۔ اسماعیل احمدانی دے والد دیاں ایہ یادداشتاں اُنھیں دے ناول چھولیاں واپس منظر ہِن۔ اینویں اُنھیں دیاں یادداشتاں ''یادیں دے خواب محل'' وچ وی ظاہر ہے جو او آپ مرکزی کردار ہِن۔ ایں طرح نال اُنھیں دیاں اہم ترین تحریراں کہیں نہ کہیں حوالے نال اُنھیں دیں ذاتی تجربے تے یادداشتیں تے منحصر ہِن۔ مگر ناول چھولیاں تے امر کہانی دے علامتی روپ وچ لکیاں ہوئیاں ہِن۔ جنھیں دا نفسیاتی تجزیہ اسماعیل احمدانی دے کئی داخلی پہلو نشابر کر سگدے۔

سرائیکی ادب دا منفرد سفرنامہ

سیانے آہدن سفر وسیلہ ظفر ہے۔ شاید ایہا وجہ ہے جو انسان مُنڈھ لا کنوں سفر کوں اپݨی عادت بݨا گھدے۔ انسان دا سفر باغ بہشت کنوں ہووے یا ابتداء وچ اپݨے پیریں تے کھڑا تھیوݨ دے بعد ہک علاقے کنوں بے علاقے ڈو سفر۔ بہر حال او انسانی زندگی نال ٻَدھیا ہویا ہے۔

سفر روزی حاصل کرݨ واسطے وی کیتا ویندے تے علم دے حصول واسطے وی۔ ایہ محض سیر تفریح واسطے وی تھی سگدے لیکن ''پیت دے پندھ'' تاں سب کنوں اوکھے ہوندن تے کوئی انسانی عظمتیں کنوں واقف ''منصور'' اِی اینداباراچا سگدے۔ پیت تاں اپݨی سُنڄاݨ دا ڈو دجھاناں ہے تے ایہ کتاب ''پیت دے پندھ'' اپݨی ماء بولی تے دھرتی ماء دے تے ماضی، حال تے مستقبل دی سُنڄاݨ واسطے کیتے ہوئے ہک سفر دی داستان ہے۔ جیڑھا کہیں سود زیاں یا تفریح کنوں بالا تر تھی تے کیتا گئے۔ عام طور تے سفر ڈو قسم دے ہوندن، جسمانی تے ذہنی۔ جسمانی سفر کہیں ہک علاقے کنوں کہیں بے علاقے تائیں تھی سگدے تے ہمیشہ جغرافیائی حدود دا پابند رہندے۔ لیکن ذہنی سفر تاں اَزل کنوں اَبد تائیں محیط ہے تے بعض ویلھے ایہ زمان مکان دیاں ساریاں حداں وی تروڑ سٹیندے۔

''پیت دے پندھ'' بنیادی طور تے مصنف دے جسم تے ذہن دے مشترک سفر دی ہک داستان ہے۔ ایں سفر کوں تساں جغرافیہ تے تاریخ دا سفر آکھ سگدے ہو کیوں جو سفر وچ جغرافیے دے شعور دے نال نال تاریخی شعور دی لوڑ رہندی ہے

تے ایہ کتاب ایں سچائی دا غیر فانی ثبوت تے اظہار ہے۔

ایہ کتاب سرائیکی ادب وچ ہک نویں صنف دا اضافہ ہے ایکوں تساں سفرنامہ آکھو ڈریولاگ یا رپورتاژ مصنف تساڈے اُتے کوئی پابندی نئیں لائی۔ لیکن میں یقین نال آکھ سگداں جو ایہ صنف سرائیکی وسیب وچ پہلی دفعہ ورتی ڳئی ہے اُتے ایں کنیں اَڳے موجود کائنا ہئی۔

سفرنامے ڈُوجھیں زبانیں وچ تاں شروع کنوں لکھیندے آئین مگر اوہ وی غیر ملکی سفر کرݨ دے بعد (جیرھا عام طور تے سفرنامے واسطے ضروری سمجھیا ویندے)

اَج کل اُردو وچ اَنجھے سفرنامیاں دے بھر مار تھی ڳئی ہے لیکن اڄݨ کوئی اَنجھا سفرنامہ نئیں لکھیا ڳیا جیکوں شہکار آکھیا ونجے۔ ویسے ایہ ممکن ای نئیں تھی سگدا۔ کیوں جو آرزک سنگر دے مطابق "او لوک جیرھے اپݨی پاڑ کنوں منکر ہن وڈے سکالر تاں شئیت تھی ونجن لیکن وڈے فنکار نئیں تھی سگدے۔ ادب، ادیب دے مُنڈھ، ادیب دی پاڑ نال ٻدھیا ہویا ہے"۔ اِت واسطے میں سمجھداں غیر ملکی دورے دے حال بیہہ لکھݨ یقیناً اپݨی پاڑ کنوں ترٹ تے ادب تخلیق کرݨ ہے تے اِت لیوں ایہ سفرنامے ادب وچ کوئی اُچا مقام نئیں گھن سگدے۔

لیکن "پیت دے پندھ" دی کہاݨی تاں ایں کنوں مختلف ہے۔ اوندا مصنف اپݨی پاڑ نال ٻدھیا ہویا ہے تے اوندا سارا سفر اِی اپݨی ماء بولی دے حدیں دے اندر رہیے او کہیں ویلھے اِی انہیں حدیں کنوں نئیں نکھتا تے نہ نکلݨ چہندے۔ کیوں جو اوندے نزدیک اپݨی پاڑ کنوں ترٹ ونجݨ اپݨی موت کوں دعوت ڈیوݨ اے۔ اِت واسطے اگر تساڈے نزدیک ایہ کتاب ہک سفرنامہ ہے تاں یقیناً فاہیان، ہیون سانگ تے ابن بطوطہ دے سفرنامے کنوں مختلف ہے۔ کیوں جو ایندے وچ ماء بولی تے دھرتی ماء نال اَزلی اَبدی پیار دی روح پورے جذبے، بے ساختگی تے سچائی نال

ٻولیندی پئی اے تے ایں طرح ایہ سفرنامہ اپݨی مٹی نال محبت تے وطن پرستی دا ہک منہ ٻولیندا شہکار بݨ ڳئے۔ ایہ سفرنامہ ''چلتے ہو تو چین کو چلئے'' قسم دا سفرنامہ وی کائنی کیوں جو ایہ تاں اپݨے دیس تے زبان دے حوالے نال اپݨی ذات تے اپݨے اندر دی سُنڄاݨ دی داستان ہے۔ نہ کہ جسم تے نظر دی سیرابی واسطے غیریں دیں اُچیں اُچیں عمارتیں تے بھاری بھرکم مشینیں دی زیارت مقصد ہے۔ ایہ صرف رپورتاژ وی کائنی جیندے وچ سیر تفریح دی خاطر کیتے ہوئے کہیں سفر دا صحافیانہ انداز وچ بیان ہووے بلکہ ایہ کتاب ہک ادبی تخلیق اے جیرھی اپݨی صنف دے سارے فنی تقاضیں دے شرائط کوں ٹھیک طرح تے پورا کریندی ہے۔

فنی حیثیت نال وی ایہ سفرنامہ عام سفرنامے کنوں جُدا ہے۔ ایندا اسلوب روایتی انداز کنوں ہٹ تے جدید قسم دا اسلوب ہے۔ جیرھا اَڄ کل کجھ انگریزیں تے اُردو افسانے تے ناولیں وچ پاتا ویندے۔ اِت واسطے اگر اسلوب دے حوالے نال ڳالھ کیتی ونڄے تاں ''پیت دے پندھ'' سرائیکی ادب وچ جدید اسلوب دی پہلی نمائندہ کتاب ہے۔

ایہ جدید اسلوب ہک مشکل تے پیچیدہ اسلوب ہے، خیالات دی روح وچ وہندا اونجݨ تاں بے شک سوکھا ہے مگر اونکوں اپݨی گرفت وچ رکھݨ تے اونکوں اپݨی مرضی مطابق مناسب جاہ تے اظہار دا موقع ڈیوݨ یقیناً اوکھی ڳالھ ہے۔

''پیت دے پندھ'' دے مصنف دی اپݨے خیالات تے قلم تے ہر مقام تے گرفت رہ ڳئی ہے۔ اونکوں خیالات دے اظہار وچ کتھائیں افراط تفریط دی مشکل پیش نہیں آئی تے ایں طرح انہیں سب خوبیں رل کرائیں ایں سفرنامے کوں ادبی معراج تے پُچاڈ تے۔

ویسے ایہ کتاب بنیادی طور تے اپݨی ماء ٻولی تے دھرتی ماء نال ہک بے

ساختہ محبت دا اظہار ہے۔ ایں کتاب دے ہر ہر لفظ کنوں سرائیکی زبان، ادب تے وسیب نال غیر فانی محبت تے پیار دا اظہار تھیندے۔ کتاب دے منڈھ کنوں گھن کراہیں پاندتائیں ایں حقیقت دا وافر تے بھرپور اظہار ملدے جو مصنف تے اوندا قلم اپݨے وسیب دی محبت وچ فنا دا درجہ حاصل کر گھدے تے خواجہ فریدؒ دے ایں شعر کوں حقیقت دا روپ ݙے ݙتے:

ہُݨ میں رانجھݨ ہوئی، ریہا فرق نہ کوئی

ماضی نال وابستگی تے محبت صرف اِت واسطے ضروری کائنی جو او سوہݨا ہوندے بلکہ اپݨے روشن ماضی دا حقیقت پسندانہ شعور ہر فرد تے قوم کوں نواں حوصلہ وی عطا کریندے تے اپݨے حال تے مستقبل وچ کامیابیں دا ضامن وی تھی سگدے "پیت دے پندھ" دا مصنف نا صرف اپݨے روشن ماضی دا صحیح شعور رکھدے بلکہ اوندی حال دیں خامیں تے خوبیں تے وی نظر ہے۔ اِت واسطے ایہ کتاب پوری سرائیکی قوم دی تاریخ دا آئینہ بݨ ڳئی ہے۔ سانگھڑ کنوں فورٹ منرو دا کئی سومیل دا سفر صرف سرائیکی دیس دے ماضی حال تے مستقبل دے ہزاریں سالیں دا سفر ای تھیں بلکہ ایہ مصنف دیں تخلیقی صلاحیتیں واسطے وی مہمیز دا سبب بݨیے۔ جسم تے ذہن دے ایں مشترک سفر وچ تخلیقی رو اپݨی پوری روانی نال اظہار دا رستہ پا گھدے۔ تاریخ، جغرافیہ، مذہب، آثار قدیمہ، سیاست، طبعیات ادب تے علم الانسان دا او سارا مطالعہ جیرھا مصنف دے لاشعور دی اندھاری کوٹھی وچ بند ہا۔ محتسب کوں مائل بہ کرم ݙیکھ کراہیں شعور تے یلغار کیتی ہے لیکن لاشعور اپݨی عادت کنوں ہٹ تے شرافت دا اظہار کریندیں ہوئیں فنی ثقافتیں دا پورا احترام کیتے تے ایں طرح اظہار دا ایہ مسئلہ ہک انجھی لطیف قسم دی ادبی تخلیق بݨ ڳئی ہے۔ جیرھی پھوں سارے سائنسی علوم دے بھاری بھرکم خشک نظریات کوں اپݨے ملائم لہجے وچ سمو کراہیں اساݙے واسطے مسرت،

معلومات تے بصیرت دا سامان فراہم کریندے ۔ ماضی دا حقیقت پسندانہ شعور، حال تے نظر، روشن مستقبل دے امکانات دا جائزہ، ماء بولی نال محبت، دھرتی ماء نال پیار، وطن پرستی دا جذبہ تے فنی تقاضیں تے گرفت "پیت دے پندھ" کوں سرائیکی ادب وچ زندہ جاوید مقام ڈیندے۔

میں آخر وچ ایہ آکھ تے اپݨی گفتگو ختم کریساں جو "پیت دے پندھ" دی ساری داستان اپݨی ذات تے اپݨے اندر دے سُنڄاݨ دی کہانی ہے تے انسان صدیں کنیں اپݨی ایں سُنڄاݨ تے ڳولھدا ہویا ہے تے ایہا اپݨی سُنڄاݨ ای انسان دی معراج ہے ۔ اپݨی ایں سُنڄاݨ دے سفر دی کہاݨی جیر ھلے ادب دی زبان وچ بیان تھیندی ونڄے تاں جیویں انسان کوں اپݨی سُنڄاݨ نال معراج انسانیت ملدی ہے تے اونویں ہک تصنیف کوں وی ادبی معراج نصیب تھیندی ہے ۔ "پیت دے پندھ" کوں ایں کنیں وڈا خراج تحسین پیش کرݨ میڈے وس کنوں باہر ہے۔

پکھی واس تے ہک جھات

سرائیکی وچ حالی تئیں سفرنامے گھٹ لکھیے گئین ، میڈے تھوڑے جہیں علم دے مطابق کتابی صورت وچ صرف ڈو چھپین ۔ پہلا مشہور لکھاری سئیں محمد اسماعیل احمدانی دا خواجہ فرید ایوارڈ یافتہ سفرنامہ "پیت دے پندھ" ہے۔ اَتے ڈوجھا ممتاز حیدر ڈاہر دا ایہو "پکھی واس"، ایہ ڈوہیں سفرنامے اپنڑے اسلوب اَتے مضمون دے حوالے نال ہک ٻے کنوں بالکل مختلف ہِن۔

"پکھی واس" بھارت دی سیاحت دا حال احوال ہے لیکن ایندے نال ایہ موجودہ ہندوستان دے کجھ شہریں دی سیر دے علاوہ ہندوستان دی پرانی تاریخ دا جزوی مطالعہ وی ہے۔ ایندے وچ بعض اینجھیاں معلومات وی ہِن جیڑھیاں میں جہیں گھٹ مطالعے والے شخص کوں حاصل کائناں ہِن اَتے او وڈی محنت نال کٹھیاں کیتیاں گئین۔ اِت واسطے جتھاں ایہ سیاحت دا حال ہے اُتھاں تاریخ دی کتاب وی ہے۔

ہندوستان بارے لکھدے ہوئے ساڈے کجھ اہلِ قلم اپنڑے مخصوص نظریات دا شکار تھی ویندن ، مگر "پکھی واس" ہر قسم دے تعصب کنوں پاک سفرنامہ ہے۔ ایندے وچ بھارت دے تلویں طبقے دی جتھاں بے روزگاری اَتے غربت دا تذکرہ ہے اُتھاں سیاسی عمل دے تسلسل اَتے اظہار دی آزادی دی کہانی وی ہے۔ "پکھی واس" ہندوستانی لوکیں دی عام زندگی اتے اُنھیں دی پاکستانیں نال محبت دے سوہنڑے واقعات دے اظہار دی کہانی وی ہے۔ اَتے بعض علمی اَتے تاریخی شخصیات نال

ملاقات دا مرقع دی ہے ۔ جیرھی وجہ کنوں پاکستان تے بھارت دے شہریں دے درمیان ایہ کتاب امن تے دوستی دی دستاویز بݨ گئی ہے۔

پوری کتاب وچ روانی اَتے تسلسل موجود ہے ۔طرزِ تحریر بہوں مؤثر ہے اَتے بعض پیراگراف دِل کوں بہوں بھاندن ۔اِت واسطے ایندا مطالعہ بہوں دلچسپ ہے۔ایندے علاوہ جاہ جاہ تے ظرافت اَتے چٹکلے دی ملدِن ۔جیرھے تحریر وچ خشکی پیدا نہیں تھیوݨ ݙیندے۔

اݨی ذات اَتے طریقیناً ہک دِل گردے والے انسان دا کم ہوندے اَتے ایہ رویہ ممتاز حیدر دی تحریر وچ ڈھیر سارا موجود ہے۔جیرھا اونکوں حوصلہ مند لکھاریں دی قطار وچ آن کھڑا کریندے۔

مشہور ہے جو سیاح اَتے شکاری بہوں کوڑ مریندن ۔کم از کم ممتاز حیدر ایں اَکھاݨ کوں کوڑا کر ݙتے ۔کیوں جو کتاب پوری دیانتداری نال لکھی گئی ہے اَتے ایندے وچ اپݨے اَتے غیریں دے عیب ثواب دے معاملے وچ افراط تفریط نال کم ہرگز نہیں گھدا گیا۔

کتاب وچ ڈھیر ساریاں تصویراں وی ہِن ۔جیندے نال کتاب دی اہمیت وچ اضافہ تھی گئے ۔اِت واسطے اپݨے مواد تے اشاعت ݙوہیں حیثیتیں نال لکھی واس سرائیکی ادب وچ قابلِ تعریف اضافہ ہے۔

سرائیکی ادب دا ہِک گوانڑ افسانہ نویس

انقلاب میکوں فن نال متعارف کروایا تے ایندے بدلے فن میکوں
انقلاب نال متعارف کروایا۔ (آئن سٹائن)

جیویں جو احسن واگھا اپنْے پہلے افسانوی مجموعے ''تھل کرن دریا'' (شائع شدہ 1979ء) وچ آکھیے جو ڈُو شوق منڈھ لا دے ہِن۔ ہِک عاشق بنْن دا تے بیا مصنف بنْن دا۔ ہُنْ مصنف تاں او بنْ گئے تے عاشق او پہلے کنوں ہا۔ شاید ایہا وجہ ہے جو اوندے اکثر افسانے عشق محبت نال بھریے پئین۔ جنھیں وچوں کجھ کوں لوک فحش وی آکھ سگدن۔

عشق دے نال ''انقلاب'' اُنھیں دا ڈُوجھا موضوع ہے۔ تاہم زبانی جمع خرچ دے علاوہ اُنھیں کوں انقلاب نال کوئی خاص دلچسپی کائنی۔ اِت واسطے اُنھیں دے افسانیں وچ اکثر کامریڈ اخلاقی کمزوریں دا شکار نظر آندن۔ اُنھیں دے پہلے افسانے ''سواہ دا سیک'' وچ کامریڈیں دی بزدلی، کالج وچ انقلابی اُتے عام زندگی دے وچ روایتی ہووݨ پاروں انقلاب نال قاری کوں کہیں قسم ہمدردی پیدا نئیں کریندا۔ اینویں کہانی ''ڈُکھیے لوک'' وچ مزدوریں دیاں بے ایمانیاں ایں قسم دی ہِک بِیا مثال ہے۔ وَل ''وِتھاں'' نال گالھ اِیں ختم کر ڈیندے جتھاں ہِک انقلابی بے روزگاری تے بکھ دے ہتھوں مجبور تھی کراہیں چھوہریں ملاوݨ دا کم کریندے۔ ایں سانگے ارسطو آکھیا ہا غربت، انقلاب تے جرم ڈُوہیں دی ماء ہے۔ ''بکھا جٹ'' وی کامریڈیں دی بے عملی تے اپنْے خاندان کوں برباد کرݨ دی کہانی ہے۔ خراب حالات وچ انقلاب کیتے صلاحتیں والے لوک چاہیدے ہوندن

تے خراب حالات وچ عام لوک انقلاب دی بجائے جرم دا منہ کریندن۔ ایہ ہے انقلاب دی تمام تر سمجھ فہمی دا جواب۔

میکوں ہک سنگتی آکھیا جو ''احسن واگھے، تساں انقلاب پرست دوستیں دا لکھ نئیں رکھیا۔'' میں جواب ڈتا جو ''تھل کرن دریا مصنف دی اساں وچوں ہے۔''

ایں مجموعے وچ کئی افسانے خالص رومانی وی ہن۔ جیویں جو ''اولوں'' ایں کہانی وچ سلیمہ دا ڈکھ اپنے ماحول کنوں ترٹ ونجن کہانی کوں ٹریجڈی بنا ڈیندے۔ انسان دے داخلی ڈکھ کوں بیان کرݨ ہک ہنر ہے۔ احسن واگھا کوں ایہ ہنر آندے۔ اینویں افسانہ پچھلا وی ہے اَتے شاہ رانجھا وی ہک ہنرمند عورت بازدا کہیں عورت کوں راضی کرݨ دا ڈھنگ نشابر کریندے۔ ہی کہانی ''ایہا کندھ اوڈھر دی'' کوں وی اساں ایں قطار وچ رکھ سگدے ہیں۔ البتہ میکوں ایہ کہانی فنی طور تے ٻئیں کہانیں کنوں کمزور لگی ہے۔

کئی کہانیاں انقلاب تے رومان دے حوالے نال رلوں ملوں ہن۔ جیویں جو ڈھوکلا ایہ افسانہ محبت اَتے انقلابی جدوجہد دے درمیان کشمکش کوں ظاہر کریندے۔ اینویں کہانی ''تھل کرن دریا'' وی ہے البتہ ایں افسانے وچ تصوف اَتے انقلاب دا رلا ہے۔ اِتھاں انقلابی دوستیں دے کہیں کاریں تے سوجھلا پاتا گئے۔ اُنھیں کوں رقم دی کہیں خفیہ ذریعے نال آندی ہے۔ احسن واگھا دا ذاتی طور تے انقلابی دوستیں نال اُٹھݨ ٻہݨ انقلابیں کوں مہانگا پئے۔ مصنف کوں اُنھیں نال کتھائیں وی ہمدردی نئیں ملدی۔ احسن واگھا دے افسانے وچ میکوں قرۃ العین حیدر نال وی کوئی نامعلوم قسم دی رقابت نظر اندی ہے۔

بعض افسانے سماجی حالات دی عکاسی وی کریندن۔ جیویں جو ماس دے مُل ہے۔ ایہ ہک بے بس تے غریب انسان دی مجبوری دی کہانی ہے۔ جیرھا

قوت ارادی کنوں محروم ہے۔ ایں کہانی وچ بے پناہ کردار سنگلے تھیند ے نظر دن۔ اَتے انسان اپنے کمینہ پن نال سامنے آندے۔ ایویں پھنڈر دی ہک تکلیف دہ کہانی ہے۔ جیرھی انسان کوں ڈکھارا کر ڈیندی ہے۔ ہک مجبور انسان دیں مجبوریں کنوں مفاد پرست لوک کیویں فائیدہ چیندن۔ ایہ کہانی اوں صورت حال کوں نشابر کریندی ہے۔ ڈراکلے چہرے میکوں ہک نفسیاتی کہانی لگی ہے۔ جیرھی ٹیوٹر دی نفسیات کوں سمجھن وچ مدد ڈیندی ہے۔ احسن واگھا سرائیکی افسانے کوں اوندی پُرانی روایت کنوں ہٹ تے نواں رُخ ڈتے۔ اوں انقلاب (سیاسی فکر) دے حوالے نال جیرھے موضوعات ورتین او سرائیکی افسانے وچ بہوں گھٹ ملدین۔ بلاشبہ ''تھل کرن دریا'' سرائیکی افسانے ادب وچ ہک نویکلا مجموعہ ہے۔ اول سرائیکی افسانے کوں معتبر کیتے تو ڑے جو او کجھ مذہبی حلقیں دی طرفوں اوندے اُتے فحاشی دا الزام آسگدے او شاید اِت واسطے جو مصنف دا اپنا بنایا ہویا نا کٹل مولویں کوں ناگوار گزرے۔ ایندے علاوہ ہک کردار فحاشی دا شکار دی آکھیا ونج سگدے۔ جیرھا جو ''جھوٹی'' نال بدفعلی کریندے۔ تاہم اگر اینکوں اوں کردار دے نفسیاتی پس منظر وچ سمجھیا ونجے تاں شاید تہاکوں ایندا کوئی جواز ملے۔ ایں کردار بارے اساڈے ہک دوست سوال کیتا ہا جو کیا اینجھے کردار اعلیٰ ادب دا معیار بن سگدن۔ میکوں نئیں پتہ جو احسن واگھا ایندا کیا جواب ڈیتا۔

ایندے علاوہ شاید بہوں سارے کامریڈ وی ایہ آکھ سگدن جو بہوں سارے افسانیں وچ کامریڈیں دی کردار کشی کیتی گئی ہے اَتے انقلاب کوں بدنام کیتا گئے۔ انقلاب کنوں باہر ہک فنکار کیتے انقلاب ناقابل فہم تھی سگدے تے انقلاب اِی ساکوں ایندی بہتری سمجھ ڈے سگدے۔ تاہم ''تھل کرن دریا'' دا مصنف جینکوں میں ذاتی طور تے جاندا ہاں ہک ذہین اَتے چابکدست تخلیق کار ہے۔

اوندے وچ افسانے دے حوالے نال فطری تخلیقی صلاحیتاں وافر طور تے موجود ہن۔ جیندا اوں اپݨے افسانیں وچ بھرپور اظہار وی کیتے۔ اوندا مشاہدہ تیز ہے تے تجربہ وی وافر۔ اوندا تجزیہ حقیقی، گہرا اَتے جاندار ہے۔ او گالھ دی تہہ تائیں فوری طور تے پُجݨ دی صلاحیت رکھدے۔ تاہم او بعض اوقات اَپݨے افسانے وچ خود وی ظاہر تھی ویندے۔ جیکوں ٹی۔ ایس۔ ایلیٹ جہیں نقاد مناسب نئیں سمجھدے۔

مجموعی طور تے کتاب دیاں اکثر کہانیاں فنی طور تے پختہ ہن۔ کہانی اَتے مصنف دی گرفت موجود رہندی ہے اَتے زبان افسانے دے مزاج مطابق ہے۔

کہانی دی ٹیکنیک وچ بعض تبدیلیاں جرأت مندانہ ہن۔ جیرھیاں افسانے دے مجموعی ڈھانچے کوں مجروح کرݨ دی بجائے اوندا تاثر گہرا کریندن۔ اگرچہ بعض جہیں تے ابلاغ متاثر تھیندا نظر آندے۔ لیکن ایندے باوجود سرائیکی دیاں ایہ کہانیاں اُردو افسانے دے کہیں وݙے کہانی کار دیں کہانیں دے مقابل رکھیاں ونج سکدن۔ کرداریں دی گفتگو اپݨے موضوع خصوصاً عشق محبت دے حوالے نال حقیقی اَتے آزمودہ لگدی ہے۔ البتہ ایں مجموعے وچ موضوعات محدود ہن۔ زیادہ تر افسانے اپݨے پسندیدہ موضوعات دے آسوں پاسوں پھردے رہندن۔ بہر حال احسن واگھا سرائیکی افسانے کوں نویں امکانات دا سونہاں کیتے اَتے یقین نال اُمید کیتی ونج سکدی ہے جو مصنف اڳوں تے انھیں کنوں وی زیادہ اعلیٰ افسانے تخلیق کریسی۔ تاہم میں اَڄ دے سرائیکی ادب دا احسن واگھا کوں اڳواݨ افسانہ نویس آکھ سکداں۔

آخر وچ میکوں ایہ گالھ آکھݨ ضروری لگدی ہے جو سرائیکی زبان دے طے شدہ اِملا وچ "ݨ" استعمال کرݨ دی بجائے مصنف اپݨی کتاب وچ پنجابی اِملا "ن" استعمال کیتی ہے۔ جیندے نتیجے وچ سرائیکی لکھاریں وچ اختلاف پیدا تھی سکدے۔ میکوں نئیں پتہ "ن" دی اِملا دا کیا پس منظر ہوسی۔

سجھ دا سنیہا وچ سرائیکی وسوں

ڈاکٹر اسلم عزیز درانی کوں ایہ اعزاز حاصل ہے جو او جام پور دے اُردو ادب وچ پہلے پی۔ایچ۔ڈی ہن۔ ایندے نال اُنھیں کوں ایہ اعزاز وی حاصل ہے جو راجن پور دے اہل قلم وچوں سب کنوں پہلے اُنھیں دے سرائیکی افسانیں دا مجموعہ ''سجھ دا سنیہا'' منظرِ عام تے آئے۔

ڈاکٹر اسلم عزیز درانی کہیں تعارف دے محتاج کائنی۔ او اُردو آتے سرائیکی دے معروف ڈرامہ نگار، افسانہ نویس، محقق آتے نقاد ہن۔ اُنھیں دا ایہ ادبی کم پاکستان بھر دے معروف رسائل آتے اخبارات وچ مسلسل چھپدا رہ ویندے۔ ٹیلی ویژن تے اُنھیں دے اَن گنت پروگرام نشر تھیندن۔ ڈاکٹر صاحب اگرچہ کالج وچ پڑھیندن لیکن اپنی ایں تعلیمی مصروفیات وچوں وقت کڈھ تے ادب دی ترقی واسطے مسلسل محنت نال لکھدے رہ ویندن۔ سرائیکی وچ اُنھیں دے افسانیں دا پہلا مجموعہ ''سجھ دا سنیہا'' 1995ء اِچ چھپ تے اساڈے سامنے آئے۔ کتاب دا انتساب اپنے کھٹے مٹھے سنگتیں طاہر تونسوی تے محسن نقوی دے ناں ہے۔

افسانیں دے ایں مجموعے وچ بارھاں کہانیاں ہن آتے ایہ کہانیاں ڈاکٹر صاحب دی افسانے دے فن تے گرفت دی عمدہ مثال ہن۔ ڈاکٹر صاحب کوں کہانی بیان کرݨ دا ڈھنگ خوب آندے۔ اُنھیں ہر افسانے دے موضوع کوں بھوں خوبی آتے چابکدستی نال نبھائے۔ اُنھیں دی زبان سلیس آتے رواں ہے۔ آتے ڳالھ کوں ایں بیان کریندن جو او قاری دے دِل وچ بہہ ویندی ہے۔ افسانیں دا ماحول زیادہ تر اپنے اِردگرد دا ہے آتے کرداریں دے کئی ناں قطعی طور تے سرائیکی ہن۔ جیویں اللہ

ڈتہ وغیرہ۔ انھیں افسانیں دے اکثر موضوعات سرائیکی وسیب نال تعلق رکھدن۔ اکثر کہانیاں اِتھوں دے جبر کوں اپنا موضوع بݨیندین۔ اَتے ڈکھی لوکیں دیں مسئلیں کوں لوکیں تائیں پُچیندین۔ افسانہ "تند" وچ وڈی حویلی دی "انا" دی سوہݨے انداز وچ عکاسی ملدی ہے اَتے ایں حویلی تے بُکلا داخون وہندے۔ ایہ اوندی عمدہ تصویر ہے۔

تجریدیت دی جیرھی وبا نے ہک زمانے وچ افسانے کوں اپݨی گرفت وچ گھن گھدا ہا۔ ڈاکٹر صاحب ایں کنوں خودکوں محفوظ رکھیے۔ ڈاکٹر صاحب دے نزدیک کہانی دے بغیر کوئی افسانہ نھیں تھی سگدا۔ اِت واسطے اُنھیں دے ہر افسانے وچ کہانی اوں افسانے دی روح ہوندی ہے اَتے کردار اوندا لُٹ۔ جیڑاں جو ماحول اوندیں اَکھیں دا کم ڈیندین۔

ڈاکٹر صاحب دا ہر افسانہ پڑھدیں ہوئیں قاری اوندی فضا وچ گم تھی ویندے، اَتے گردونواح دے ماحول کنوں بے خبر تھی ویندے۔ ڈاکٹر صاحب اپݨے متن دے زور تے قاری کوں اپݨی گرفت وچ گھن گھندن۔ ہر افسانے دا منڈھ اوندا عروج اَتے آخری موڑ ایہ سب اُتار چڑھاؤ ڈاکٹر صاحب اپݨی مرضی دے مطابق طے کریندن۔ کجھ لکھاری آہدن جو کہانی خود اپݨے آپ کوں لکھویندی ہے۔ لیکن اِتھاں کہانی ڈاکٹر صاحب دے اگوں اپݨی مرضی نھیں کر سگدی۔ کہانی کوں ڈاکٹر صاحب اپݨی مرضی دے مطابق انجام تے پُچیندین۔

کرداریں دی اپݨے ماحول نال مناسبت دا افسانہ نگار کوں پورا شعور ہے۔ او اُنھیں کوں اُنھیں دے مزاج اَتے ماحول دے مطابق Build کریندن۔ اَتے اُنھیں کوں اُنھیں دے منطقی انجام تے گھن ویندن۔ "سجھ دا سلیھا" سرائیکی وسیب دی وسوں دی جیندی جاگدی تصویر ہے۔ جیرھی اساڈے معاشرے کوں پوری سچائی نال قاری اُتے منکشف کریندی ہے۔ اَتے پوری سرائیکی وسوں کوں پڑھݨ والے تے نشابر کریندی ہے۔ بلاشبہ سرائیکی افسانے دی تاریخ وچ ایہ ہک معتبر حوالہ ہے جیرھا اساکوں اپݨی دھرتی نال جوڑیندے۔

مسرت کلانچوی: تانیثیت کنوں اگاں

مسرت کلانچوی بارے میڈے نزدیک ایہا گالھ طے ہے جو او سرائیکی دی ہک پختگی افسانہ نگار ہے۔ اَجّن تائیں جیڑھے ایہ گالھ موضوع بحث ہے جو سرائیکی دے کجھ افسانہ نگار فن دے تقاضیں کنوں واقف وی ہن یا کا نئاں۔ مسرت کلانچوی بارے اے تسلیم کرگھنن جو او افسانے دے فن تے قدرت رکھدی ہے۔ یقیناً ہک اعزاز دی گالھ ہے۔

مسرت دا پہلا افسانوی مجموعہ ''اُچی دھرتی جھکا آسمان'' ایں گالھ دا پہلا ثبوت ہے جو او افسانے دے مرحلے تیزی نال طے کریندی پئی ہے۔ اَج جیڑھے اساں اوندے ڈوجھے افسانوی مجموعے ''ڈکھن کنیں دیاں والیاں'' کوں پڑھدوں تاں یقینی طور تے ایں سچائی کوں محسوس کریندوں جو ایں عرصے وچ مسرت نہ صرف فنی پختگی حاصل کیتی ہے بلکہ فن دے ہِے سب تقاضے وی پوری کیتن۔ مسرت دے نکے افسانے اوندے وڈے افسانے دی نسبت فنی حسن دے زیادہ امین ہن تے ایہ فنی تقاضیں تے گرفت دا ثبوت ہے۔

مسرت دے افسانیں کوں کہیں ہک مخصوص نظریاتی لہجے تے تکیں پرکھیا ونج سگیندا، او اپنے فن کوں کہیں خاص فکر دی تبلیغ واسطے استعمال نئیں کریندی۔ اِت واسطے سارے افسانیں وچ کوئی مخصوص فکری یا نظریاتی تسلسل ڳولن بے معنی ہے۔

اوندے افسانے ذاتی تجربے اَتے مشاہدے دے عکاس ہِن، اَتے مختلف ذہنی کیفیات اَتے مشاہدیں دی نمائندگی کریندن۔ ایہا وجہ ہے جو انہیں افسانیں کوں

موضوعاتی اعتبار نال نفسیاتی، جنسی اَتے سماجی افسانیں دے اَنج اَنج درجیں وچ رکھیا ونج سکیندے۔ تو لیں جو بعض افسانیں کوں خواہ مخواہ انھیں درجیں وچ فٹ کرݨ بے معنی وی ہے کیوں جو او زندگی دے مختلف پہلوئیں اُتے کئی الکھیں دی عکاسی کریندن۔ ''اُچی دھرتی جھکا اَسمان'' وچ مسرت دی فکر تانیثیت دے گھر گھومدی ہے۔ لیکن ''ݙکھیں کنیں دیاں والیاں'' وچ تانیثیت کنوں اگوں سفر کرتے سماجی حقیقت پسندی دے نظریے کوں ورتیا گئے۔

اینده بعض افسانے انسان دی پیچیدہ ذہنی کیفیات دے افسانے ہن جیویں جو ''ݙوجھا مسافر''، ''کلپے دی وِس''، تو لیں جو ہک سماجی مجبوری دا نتیجہ ہے۔ تاہم کلپے دے دوران ہک ہال دی ذہنی کیفیت اَتے اوندا انجام ایں حقیقت دا اظہار ہے جو نفسیاتی مسائل وی سماجی مسائل نال جُڑئے ہوئے ہن اَتے ایہ افسانہ ہک خاتون اِی لکھ سکدی ہے۔ ''ݙوجھا مسافر'' وی اپݨیں مختلف شکلیں دے حوالے نال اصل مسافر دے ماضی دی عکاسی کریندے کیوں جو وا ہے وی بالآخر اساݙی زندگی کنوں جنم گھندن۔

''ݙکھن کنیں دیاں والیاں'' اساݙے جنسی مسائل نال وابستہ کجھ کہانیاں دی بیان کریندی ہے۔ بہرحال ایہ مسائل دی زندگی کنوں کہیں صورت وچ اَنج کائنی، اَتے تقدس دے کوڑے لبادے پاتے اساں اُنہاں مسائل کنوں نظراں نہیں چُرا سکدے۔

''پنتالیہواں سال'' ہک شہکار ہے اَتے ایں شیطان جذبے کوں کنٹرول رکھݨ دی زبردست کوشش اے جیڑھے وضع داری اَتے نزاکت دے دباؤ وچ دبیا ہویا ایہ جذبہ کھڑویندے۔ انسان کوں اپݨے اندر نال جیہڑی جنگ لڑݨی پوندی ہے ایہ اوندی ہک شاندار مثال ہے اَتے انسان دی اصل معراج انسانیت دی خوشبو

اساڈے روح تائیں کھنڈرو یندی ہے۔

''تواں رستہ'' اساڈے جنسی مسائل دے ہک ہے پہلو دی نمائندگی کریندے جیڑھے جو ''نقاب دے اوڈھر'' اساڈیں منافقتیں اَتے اخلاقی دیوالیہ پن دا کچا چٹھا کھول ڈیندے۔

مسرت کلانچوی کوں اساڈے سماجی مسائل دا وی گہرا شعور ہے۔ اوندے سماجی مسائل نال وابستہ افسانے ''غلام دا غلام'' اَتے ''کلہپے دی وِس'' اساڈے ایں بوسیدہ سماج دے جبر دے المیئے دی داستان ہن اَتے اساں کیڑھے کیڑھے ڈکھیں وچ زندگی گزریندوں۔ ایہ افسانیں انہیں دا منہ بولیند اثبوت ہن۔

انسانی زندگی نال ہزاراں المیے وابستہ ہن اَتے ایہ والیاں پاوݨ دے کرب کنوں وی شاید کئی گنا زیادہ اذیت ناک ہن۔ ''ڈکھن کنیں دیاں والیاں'' دے کئی افسانے انہیں المیں نال وابستہ کہانیاں کوں بیان کریندن۔

''کھوہ تے سمندر'' موت دے ڈکھ دی کہاݨی ہے۔ موت دا ڈکھ دراصل دائمی جدائی، فنا تے کالعدم ہووݨ دا ڈکھ ہے۔ اَتے ایں ڈکھ کنوں نکلݨ دا انسان آسرا گولیندے۔ ایہ کہاݨی فنا دے انکار اَتے زندگی دے تسلسل دے قائم رہ ونجݨ دا کوڑا سچا جواز فراہم کریندی ہے اَتے اساڈے ایں زخم کیوں مرہم دا کم ڈیندی ہے۔

''مخشیں وانگ ولائی'' ہک مشترک محبت، مشترک دَرد اتے مشترک لہو دی داستان ہے جیڑھی ہجنے ترٹے رشتیں کوں ولا جوڑیندی ہے۔

''چوراسی پوڑیاں'' اپݨے بوجھ کوں اپݨے نسلیں ڈو منتقل کر ڈیوݨ دی کہاݨی ہے اَتے ایں قول کوں سچا ثابت کریندی ہے جو عورت کوں شادی کنوں پہلے اَتے مرد کوں شادی دے بعد مستقبل دی فکر لگدی ہے۔

''انسان دا انسان'' انسانی اخلاقی دیوالیہ پن دی کہاݨی اے۔ جتھاں

جانوریں کوں وی انسانیں نال ہمدردی پیدا تھی ویندی ہے مگر افسوس! انسان ایندا کوئی چنگاں اجر نہیں ڈیندا۔ البتہ کئی ایں کئی ایں اپنے ایں دیوالیہ پن کوں گھبرا ویندے تے وَل جانوریں نال پیار شروع کر ڈیندے اَتے اِتھوں ''محبت دے کھنڈارے'' جیہاں کہانیاں جنم گھندن۔ ایہ ڈو ہیں کہانیاں انسان مزاج دے تضادات کوں نمایاں کریندن۔

مسرت کلانچوی اپنے تجربے اَتے مشاہدے دے ذریعے زندگی وچ جیڑھے جیڑھے المیں نال ڈو چار تھئی اے۔ او انھیں کنوں جان چھڑاون اَتے کتھارسس حاصل کرن دا ایہو طریقہ سوچیندی ہے جو انھیں المیں کوں اپنے فن دے ذریعے اساڈے اندر منتقل کر ڈیوے۔ لیکن حقیقت تاں اے ہے جو اساں خود وی کئی والیاں اپنے کنیں وچ پاتیاں ہوئیاں ہن۔ (سرائیکی وسیب وچ کئی ایں مردوی کنیں وچ والیاں پیندے ہن) اَتے ایہ زرخیز اَتے بدنصیب وسیب دا مقدر ہے۔

مسرت دے افسانے اساکوں زندگی دا بہتر شعور اَتے بصیرت ڈیندن۔ ایں بصیرت نال ہک لطیف قسم دی مسرت وی ملدی ہے جیڑھی دراصل اعلیٰ فن دی بخشش ہے۔

مسرت کلانچوی اپنی زندگی وچ جیڑھا کجھ محسوس کیتے اوندا کجھ حصہ اساکوں وی ڈسائے۔ پتہ نئیں فنکار اپنے محسوسات کوں کتلا حد توڑیں قاری کوں پہچا سگدے فرانز کافکا آہدے ''میں جیڑھا کجھ لکھداں ایہ اوں کنوں مختلف ہے جیڑھا میں الیندا ں۔ جیڑھا میں الیندا ں اوں کنوں مختلف ہے جیڑھا میں سوچیندا ں۔'' تاہم فنکار جیڑھا کجھ سُجھیندے اوندے بارے دی یقین نال نئیں آکھیا ونج سگدا جو قاری او پورا دا پورا حاصل کر گھندے تاہم لکھاری واسطے او ہو کجھ اے جیڑھا کجھ اوندا قاری حاصل کریندے۔ مسرت کلانچوی دا قاری کیوں جو اوندے افسانیں کنوں بہوں سارا شعور

اَتے بصیرت حاصل کریندے ۔ اِت واسطے ایہ وی اوندے فن دی کامیابی دی علامت ہے۔

مسرت جتھاں اپنْے افسانیں وچ چھڑا مشاہدے اَتے تجربے بیان کر ڈیندی اے۔ اتھاں کجھ امکانات دی گالھ وی کریندی ہے۔اتے امکانات دا اظہار دراصل اساکوں مستقبل دا شعور ڈیندے۔ ایندے علاوہ اے ہک پیغمبری شیوہ وی ہے اَتے فنکاریں دا ایندے وچ چالھیواں حصہ ملیا ویندے۔

مسرت اپنْے خیالات دے اظہار کیتے علامتی انداز وی اختیار کیتے اَتے سادہ (حقیقت پسندانہ) وی، علامتی کہانیں وچ ''ڈوجھا مسافر''، ''انسان دا نشان'' تے ''چوراسی پوڑیاں'' سوہنْے افسانے ہِن تے علامتی انداز تے لکھاری دی گرفت کوں ظاہر کریندن۔

مسرت دے کردار صحت مند اَتے توانا ہِن او زندگی کنوں ہارے ہوئے نئیں بلکہ کہیں نہ کہیں حوالے نال جدوجہد کریندے ہوئے ملدن۔ خواہ اوہ زندگی دے کہیں طبقے نال دی تعلق کیوں نہ رکھدے ہوون اَتے اے وی مسرت دے افسانیں دی ہک وڈی خوبی ہے۔

ویندی رُت دی شام وچ حقیقت تے ترقی پسندی

(انتونیو گرامچی) تکثیرلِیت ای انقلاب ہے۔

پاکستانی سماج قبائلی اَتے جاگیردارانہ نظام دی ٹُٹ پُھٹ اَتے سرمایہ دارانہ نظام دی ابتدائی تشکیل نال عبارت ہے۔ جتھاں پُرانے عقائد، نظریات اَتے اخلاقی قدراں زوال دیاں شکار ہِن۔ اُتھاں نویں خیالات کوں قبول کرݨ وچ اساڈی سوسائٹی کوں کجھ مشکلاں درپیش ہِن۔ ایہا وجہ ہے جو اساڈیاں شکلاں تے کردار اَدھور، مسخ شدہ، نامعلوم نفسیاتی، جسمانی اَتے جنسی اُلجھن دا نمونہ ہِن۔

میڈے خیال وچ اساں وچوں ڈھیر سارے لوک ایں گالھ تے متفق ہوسن جو کوئی وی فنکار جیڑھی سوسائٹی دا حصہ ہوندے اپݨے نظریات اَتے کردار اُتھاؤں گھندے۔ اَتے وَل اُنہیں کوں ہِک تخلیقی رنگ روپ ڈے تے قارئین دے سامݨے پیش کریندے۔

حفیظ خان وی اساں وچوں ہے۔ اوندے افسانوی مجموعے "ویندی رُت دی شام" کوں پڑھوں تاں ایندی تائید تصدیق ہے کیوں جو اوندے سارے کردار اساڈی سوسائٹی اَتے روزمرہ زندگی دا حصہ دارلگدن جیڑھے ہر ویلے اساڈے سامݨے کنوں لنگھدن۔ لیکن اساں اُنہیں ڈو توجہ نسے ڈیندے۔ شاید کوئی تخلیق کار اساں عام آدمیں وانگوں نہ گزردا ہووے۔ اگر گزردا وی ہووے تاں اوندا لاشعور اُنہیں ساریں منظریں اَتے کرداریں کوں ازخود تے چُپ چاپ محفوظ کر گھندے۔ وَل کہیں وی تخلیقی عمل وچ او سب کجھ فنکار دے قلم دے سپرد کر ڈیندے جیندا بعض اوقات خود تخلیق کار کوں وی احساس نہیں تھیندا۔

حفیظ خان اپنے سب کردار خود تخلیق کیتن ۔ بعض جاہیں تے میکوں احساس تھئے جو اوں اپنے خیال کوں پیش کرݨ کیتے کہانی دے کرداریں دی بُشت وچ خاصی ذہنی اذیت بھوگی ہے ۔ تاہم ایہ کڈاہیں نہیں آکھیا ونج سگیندا جو اوندی کہانی دا مواد تے کردار خلا وچ تخلیق تھین ۔ ایہا وجہ ہے جو ایں بھجدے ٹُردے تے نویں تعمیر تھیندے سماج وانگوں اُنہیں وچوں اکثر نامکمل ، معذور ، جنسی صلاحیت توں محروم ، جنسی عدم تسکین دا شکار اَتے جذباتی ہیجانیں وچ گرفتار ہِن ۔ لیکن ایندے برخلاف دی بھوں سارے بے کردار زندگی دے نویں جذبیں نال سرشار ، پُرعزم جدوجہد دے پیکر ، مامتا دے جذبات نال مست اَتے زندگی دی بقاء دے تسلسل کوں قائم رکھݨ کیتے سینہ سپر ہِن ۔ ایہا وجہ ہے جو ایہ سارے کردار جیڑھے ہِک ٹُرٹ دا شکار وی ہِن تے زندگی دی بقاء دی جدوجہد وچ ہمت نال شامل وی ، سماج دے حقیقی نمائندے تے سچے عکاس ہِن ۔

''تیلی'' جیڑھا جنسی صلاحیت توں محروم ہے ۔ سماج دیاں زوال پذیر قدراں دا طعنہ نہیں سُݨݨ چاہندا اتے روزانہ سویرے نال تولیا تے صابݨ چاء تے حمام ڈو بے وجہ ونجݨ دا کرب سہندے ...... اَتے نوجوان رشیدہ جنسی تسکین توں محروم گھٹے اُتے آلساں بھنن تے تھکاڈیوݨ والے عمل توں بیزار تھی ویندی ہے اَتے بالآخر بوسیدہ سماجی قدریں کوں ٹھڈا مار تے جیندے رہݨ دا نواں آہر کریندی ہے ۔ جیندا نتیجہ سماج دی پُراݨی قدریں دی نمائندہ ماء تے وضع دار تیلی دی موت دی شکل وچ ظاہر تھیندے ۔

''جام مراد'' دی پوری زندگی جنسی عدم تسکین دا شکار رہندے اَتے اونکوں جیڑھے آئیڈیل ملدے تاں اوندے اُتے اخلاقی قدریں دا ایہو جیہا دباؤ ہوندے جو او انہیں کوں بھن نہیں سکیدا اتے دھڑام نال مر ویندے ۔

''بھاتی بھنگی'' دا کردار نسیم پرانے اَتے نویں سماج دی ٹکر دے نتیجے وچ غیر متوازن شخصیت اَتے جذباتی ہیجان دا پیکر لگدی ہے۔ او پرانے قدریں دی پاسداری وچ اپنی محبت نال وفاداری دا حوالگی عصمت دی حد تائیں اظہار کریندی ہے لیکن نویں مادی قدریں دے دباؤ دا شکار تھی کراہیں دولت دے پچھوں وی ہٹ دھرک کریندی راہندی ہے۔ لیکن بالآخر ٹرٹ بھج دا اینجھا شکار تھیندی ہے جو شخصیت دی نویں تعمیر دی بجائے سب کجھ ونجا باہندی ہے اَتے اوندا حاصل پچھے کھاویندن۔

جتھاں حفیظ خان دے ایہ سارے کردار سماجی بھج ٹرٹ دا نفسیاتی اظہار ہن اُتھاں نویں سماج دے آغاز تے تعمیر کیتے نویں جذبیں نال سرشار کردار وی ملدن۔ جسمانی نقائص دے باوجود ''ابا پیپ'' ہک باہمت اَتے پُر عزم کردار ہے جیڑھا اپنی فطری کمزوری دے اَزالے اَتے اپنی ذات دی تکمیل اللہ ڈیوائے دی شکل وچ کریندے اَتے اپنی حیران کن جدوجہد نال دنیا کوں متحیر کر ڈیندے مگر آخر وچ اپنی محرومی تے رووی پوندے جو او قدرت دی ہک اینجھی تخلیق ہِن جنہیں کنیں جذبے تاں ہن مگر تسکین کیتے جسمانی تقاضے نہ ہن۔

''بوتے'' دا کردار رضوان، زندگی دی بقاء کیتے بھرپور جدوجہد کہیں حالت وچ تے کہیں مقام تے ترک نہیں کریندا۔ او اُجاڑ روہی وچ اندھاری گھپ رات کوں پیدل بھج بھج تے زندگی کوں بچاوݨ تے اوندے تسلسل کوں قائم رکھݨ کیتے اَن تھک جدوجہد کریندے اَتے ایں طرح پوری کتاب دا ہک مثالی تے محترم کردار بݨ ویندے۔

''لکی'' دا معصوم تے سادہ کردار زندگی نال سچی محبت اَتے ماتا دے جذبے دا شاندار اظہار ہے۔ توڑے جو ''لکی'' کوں شادی نصیب اِی نہیں تھی لیکن او زندگی دے تسلسل کوں اوں مقام تے وی قائم رکھݨ دی جدوجہد کریندی ہے جتھاں

ہک حقیقی تے سچی ماستاوی بے بس تے لاچار نظر آندی ہے اَتے ''نکی'' ایں جدوجہد وچ اپنی زندگی قربان کرن توں وی نئیں جھکدی!!

''ویندی رُت دی شام'' دے سارے افسانوی کرداریں دا تجزیہ کیتا ونجے تاں او اپنے طبعی میلانات اَتے اختلافات دے باوجود ہک مشترکہ جذبے تے جدوجہد دی عکاسی کریندن اَتے او جذبہ، زندگی دے تسلسل کوں قائم رکھن اَتے اوندی بقاء کوں تحفظ فراہم کرن دا جذبہ ہے۔

تلی ہووے، بھانویں رشیدہ، نسیم ہووے، بھانویں نکی، مولوی عبدالقدوس ہووے، بھانویں حور بی بی، جام مراد ہووے، بھانویں ابا چیپ، سبھ کردار توڑے جو کوئی معذور ہووے، بھانویں جنسی عدم تسکین دا شکار، زندگی دے تسلسل کوں قائم رکھن دے فطری تقاضے کنوں نئیں بھلدا بلکہ اونکوں ہر حالت وچ قائم رکھن دا اَہر کریندے۔

افسانہ ''بوتے'' توڑیں جو اپنے مزاج دی روح نال ''ویندی رُت دی شام'' دے ٻنہیں افسانیں کنوں قطعی مختلف ہے (اَتے اوندی کہانی تے رومانی یا جنسی فضا طاری نئیں راہندی) ایندے باوجود واضح طور تے زندگی دی بقاء دی جدوجہد دا کلھا تے نمائندہ افسانہ ہے۔

''زندگی دی بقاء دی جدوجہد'' ایہ ہے حفیظ خان دے سارے کرداریں دے نفسیاتی تجزیے دا حاصل۔ اگرچہ ظاہر طور تے اکثر کردار جنسی حوالیں نال اپنے مختلف روپ ونا تے اساڈے سامنے آندن۔

''ویندی رُت دی شام'' دے ساریں کرداریں دی ساخت فطری اَتے بے ساختہ ہے۔ اُنہاں وچ بناوٹ اَتے تصنع کتھائیں نظر نئیں آندا۔ اِت واسطے حفیظ خان دا فن کہیں نظریاتی پروپیگنڈا دا شکار نئیں تھیندا۔ پوری کتاب دے

افسانیں دا ہکو مجموعی تاثر ہوندے ۔ لیکن ایہ مجموعی تاثر بناون دی شعوری کوشش وی نمیں کیتی گئی اَتے نہ کہیں حکیم وانگوں دوا پلاون دا جبر کیتا گئے جو او ضرور افسانہ نگار دے نظریے کوں تسلیم کرے ۔ نظریہ یا فکر جتلا اِی کہانی دے اندر لکیا کھڑا ہووے فن دا معیار اُتلا اِی اُچا ہوندے ۔

حفیظ خان ساکوں صرف کہانیاں سُنائین یا ایہ یاد ڈیوائے جو اتھے کرداروی اساڈے وسیب دا حصہ ہن ۔ اساں اُنہیں کوں ڈیکھ تے بصیرت تے عبرت حاصل کروں ، تے تھی سگدے تاں انہیں واسطے اپنے دِل وچ ہمدردی دا جذبہ وی پیدا کروں ۔

میڈے خیال وچ اگر کوئی تخلیق کار اپنے قاری اندر ایہ جذبہ پیدا کر گھندے جیرھا او پیدا کرݨ چاہندے تاں او کامیاب فنکار ہے اَتے ایں حساب نال ہک سول جج کوں شاباش اے جو ادبی نقادیں دی عدالت وچ اوندا ئیٹ رزلٹ Maintain رہ گئے اَتے اوندیاں کہانیاں اعلیٰ ادبی معیار تے پوریاں آن لتھین جیرھیاں حقیقت پسندی تے ترقی پسندی دی فکر دی بھرپور نمائندگی کریندین ۔

سرائیکی افسانے دافنی ویورا

''سرائیکی افسانے دافنی ویورا'' قدسیہ قاسم دا ایم۔اے دا مقالہ ہے۔ جیرھا انھیں 1991ء وچ مکمل کیتا اَتے 2007ء وچ چھپیے۔ انھیں اپنْے ''مہاگ'' وچ لکھیے جو 1991ء دے بعد سرائیکی افسانے دے ارتقاء کوں وی سامنْے رکھیا ڳئے۔ اِت واسطے آکھیا ونج سڳدے جو ایہ سرائیکی افسانے دا 2007ء تائیں دا جائزہ ہے۔

کتاب دے منڈھ وچ افسانہ نگاری دا فن، مختصر افسانے دا آغاز، افسانے دا موضوع اَتے ''سرائیکی افسانے دا ارتقاء'' بارے مضمون شامل ہِن اَتے آخر وچ ''سرائیکی افسانے دا مستقبل'' ناں دا وی ہک مضمون ہے۔ اپنْے ''مہاگ'' وچ قدسیہ آہدی ہے جو 1991ء دے بعد اتنے سالیں وچ کوئی وݙا افسانوی ادب تخلیق تھی تے سامنْے نہیں آیا۔ (صفحہ 2) اگوں تے ہک ہی جاہ تے اینکوں اوݙ وجھے لفظیں وچ ایں بیان کریندی ہے جو سرائیکی افسانے دا تخلیقی عمل پچھلے سولہاں سال وچ میکوں کوئی وی ٹور کردا نظر دے۔

قدسیہ قاسم اپنْے آخری مضمون ''سرائیکی افسانے دا مستقبل'' وچ کہیں حد تائیں ایں ڳالھ کنوں مایوس نظر دی ہے جو سرائیکی افسانہ نگار اپنْے پُرانْے سو سالہ موضوعات دے اپڑ وں اوݙ وں پھر دے کھڑن۔ جیکر کہیں نویں موضوعات تے لکھنْ دی شعوری کوشش کیتی وی ہے تاں فنی سطح تے ابہام تے کمزوریاں ملین۔ ایں طرح کہانی صرف نویں موضوع دے ناں نویں تھی ڳئی ہے۔ وݙی کہانی وا اوݙ اور تا دا اوندے وچ موجود کائنی۔ ایہ سارے مسائل اڄ دے دور دی سرائیکی کہانْی دے سامنْے کندھ بنْ تے کھڑ گھن۔ او اپنْے مضمون دے آخر وچ اُمید کریندی ہے جو اپنْے خاص

اسلوب تے انداز وچ کہانی لکھݨ والے افسانہ نگار روایتی موضوعات تے کرداریں وچوں نکل تے کجھ نویں پہلواں تے اپݨا قلم چیسن تے عصری تقاضیں مطابق سرائیکی ادب وچ ودھارا کریسن۔

کتاب وچ تریہہ افسانہ نگاریں بارے مضمون شامل ہن جیندے وچ اُنہیں دے فن دا جائزہ گھدا ڳئے۔ اُنہیں وچ نوں خواتین افسانہ نگار ہن۔ کتاب دے آخروچ حوالے دے طور تے 18 کتاباں، 35 رسالے اَتے 13 افسانہ نگاریں دے انٹرویوز دا ذکر ہے۔ ایہ تحقیق دے سلسلے وچ قابل تعریف ڳالھ ہے جو صرف لائبریری وچ بہہ تے کتابیں تے رسالیں اخباریں تے بھروسہ نسیں کیتا ڳیا۔ بلکہ خود افسانہ نگاریں کوں مل تے اُنہیں نال اُنہیں دے فن بارے ڳالھ مہاڑ کیتی ڳئی ہے اَتے ایں ڳالھ مہاڑ مختلف افسانیں کوں سمجھݨ وچ مدد ݙیتی ہے اَتے اِت واسطے عام طور تے تجزیے درست ہن۔

تاہم کتابت دیاں کجھ غلطیاں یا شاید مصنفہ دی لاپروائی دے نمونے وی کتاب وچ موجود ہن۔ مثال دے طور تے کتابیات وچ ''تھل کرن دریا'' دی تاریخ اشاعت 1984ء ݙتی ڳئی ہے۔ جیڑھاں جو صفحہ نمبر 30 تے ایں کتاب دی اشاعت دا سن 1980ء لکھیا ڳئے۔ حالانکہ ایہ کتاب 1979ء وچ چھپ ڳئی ہئی۔ اینویں ہک ٻئی غلطی صفحہ نمبر 2 تے وی موجود ہے جیندے وچ غلام حسن حیدرانی دے ہک افسانے دی اشاعت یکم جون 1069ء درج ہے۔ انجھیاں کئی ٻیاں غلطیاں وی ہِن۔ محمد اسماعیل احمدانی دی ہک تصنیف داناں ''فیملی ساگا'' دی ݙتا ڳئے۔ جیڑھا درست کائنی۔

کتاب وچ عام طور تے افسانہ نگاریں دے فن دا جائزہ تفصیلی یا جزوی طور تے متوازن انداز وچ گھدا ڳئے۔ اپݨے ایں موقف کوں ثابت کرݨ واسطے افسانیں وچوں اقتباسات وی ݙتے ڳئین۔

ظاہر تھیندے مقالے دی تیاری وچ کافی کوشش کیتی گئی ہے۔ افسانہ نگاریں وچ اُنھیں کوں وی شامل کیتا گئے۔ جیرھے صاحب کتاب نہ ہن۔ تاہم کجھ اینجھے افسانہ نگار چھوڑ ڈتے گئین۔ جیرھے ماضی وچ افسانے لکھدے رہ گئین۔ جیویں اقبال سوکڑی، نجمہ کوکب، رمضان طالب، سجاد بریلوی، (انھیں دے افسانے رسالہ ''اختر'' ملتان دے افسانہ نمبر ستمبر اکتوبر 1969ء وچ چھپے ہوئے ہن) عمر علی خان، ممتاز حیدر ڈاہر، شیخ علاؤالدین، اکرم اللہ غوری (سرائیکی ادب ملتان مارچ 1976ء)۔ بعض افسانہ نگاریں بارے اینجھا تبصرہ وی شامل کر ڈتا گئے۔ جیرھا تقریباً لاعلمی تے مبنی ہے۔ جیویں جو میں پہلے آکھ آیاں محمد اسماعیل احمدانی دیں کتابیں وچ ''چھولیاں'' دے علاوہ ''امر کہانی''، ''پیت دا پندھ'' تے ''فیملی ساگا'' دے ناں لکھیے گئین۔ حالانکہ ''فیملی ساگا'' اُنھیں دی کوئی کتاب کائنی۔ بلکہ اوں اپنی کتاب ''امر کہانی'' کوں ''لٹریری ہسٹری ساگا'' آکھیے۔ ایندے علاوہ محمد اسماعیل احمدانی دے فن بارے لکھیا گئے جو اُنھیں کوں سرائیکی افسانہ نگاری وچ کوئی مقام حاصل کائنی۔ ایہا گالھ حفیظ خان وی روزنامہ ''خبریں'' ملتان کوں اپنے ہک انٹرویو وچ وی آکھی ہے جو میں اسماعیل احمدانی کوں افسانہ نگار نہیں منیندا۔ اُتے قدسیہ دی وی شاید ایہ خیال اتھائوں گھدے یا وت قدسیہ ایہ رائے اُنھیں دے افسانے ''مرک مونا لیزا جھیں'' کنوں گھدے۔ میڈا خیال اے جو قدسیہ ایہ افسانہ پڑھیا وی کائنی کیوں جو افسانے دا ناں وی صرف ''مونا لیزا'' لکھیا گئے۔ جیرھا غلط ہے۔ اُتے پورا ناں ''مرک مونا لیزا جھیں'' ہے۔

محمد اسماعیل احمدانی ماضی دے سرائیکی افسانہ نگاریں وچوں ہک کتابی افسانہ نگار ہا۔ اُنھیں دے افسانے انسان دی نفسیات تے داخلی کیفیات کوں بیان کریندن اُتے شعور کنوں اگوں تے ودھ کے لاشعور دیں اندھاریں پرتیں کوں نشابر

کریندین۔ میں اِتھاں قدسیہ دے اجگوں دے کم واسطے محمد اسماعیل احمدانی دے کجھ افسانیں دا ذکر کریندا ں۔

1: ترلے سرائیکی رسالہ "اختر" ملتان افسانہ نمبر جلد نمبر 6 شمارہ نمبر 32 ستمبر اکتوبر 1969ء

2: ''قاچقا''، ماہنامہ سرائیکی ادب ملتان نومبر 1975ء

3: ''لولی''، ماہنامہ سرائیکی ادب ملتان مارچ 1977ء

4: ''مصکیوی انسان''، ماہنامہ سرائیکی ادب ملتان جون 1978ء

5: جواہاں، رسالہ سوجھلا بھٹ دا اہن مئی جون 1979ء

6: ''موکھو دے جالے''، کتاب لڑی سیپا، ڈیرہ غازی خان کتاب لڑی نمبر 17، مئی 1979ء

7: وقت دی چھولی، ماہنامہ سرائیکی ادب ملتان، نومبر 1980ء

8: نگال، ماہنامہ سرائیکی ادب ملتان، جون 1984ء

9: مُرک موتا لیزا جہیں، ماہنامہ سرائیکی ادب ملتان، دسمبر 1984ء

10: وچھوڑے دا وچھوں، سہ ماہی ''سرائیکی'' بہاول پور، جنوری تا مارچ 2000ء

11: کلھپ دا عذاب، سویل نمبر، بہاول پور

انہیں دے علاوہ اُنھیں دے کئی بے افسانے وی ہِن۔

1: ''تریکڑا''، بحوالہ ماہنامہ سرائیکی ادب اکتوبر 1983ء، صفحہ نمبر 7

2: ''فصل تمنا''، بحوالہ ماہنامہ سرائیکی ادب اکتوبر 1983ء، صفحہ نمبر 7

بہر حال مجموعی طور تے قدسیہ دا ایہ کم بہوں اہم ہے جیکوں کہیں طور گھٹایا نئیں ونج سگیندا۔ ایہ پتہ نئیں سرائیکی افسانے دی ٹور بارے ایں کنوں چنگی کتاب کڈاں آوے۔ تاہم میکوں اُمید ہے جو قدسیہ ایں کتاب کوں ولا موجودہ دور دے افسانیں تائیں مکمل کریسی۔

سرائیکی افسانے وچ عورت دے مسائل

''سرائیکی افسانے وچ عورت دے مسائل'' محترمہ نسیم اختر دی تنقیدی کتاب ہے۔ایں کتاب وچ اُنہیں سرائیکی دے چار افسانہ نگاریں کوں اپنا موضوع بݨائے۔ایہ چار افسانہ نگار ایہ ہن: غلام حسن حیدرانی۔حفیظ خان۔بتول رحمانی تے مسرت کلانچوی۔اَتے آخیر وچ انہیں افسانہ نگاریں دے منتخب افسانے دی ضمیمے دے طور تے شامل کیتن۔

بلاشبہ دنیا وچ شروع کنوں عورت کوں Second Sex دی حیثیت ݙتی ویندی رہی ہے لیکن اٹھارویں صدی عیسوی وچ باقاعدہ طور تے یورپ وچ ہک فکر اَتے تحریک دے حوالے نال عورت کوں زندگی دے ہر شعبے وچ مرد دے برابر حقوق ݙیتے ونجݨ دی کوشش شروع تھئی۔جیندوں فیمن ازم (Feminism) آکھیا ویندے۔توڑے جو ایہ کوئی باقاعدہ ''اِزم'' کائنی۔لیکن ایندے باوجود ایں اپݨی وسعت نال کئی شکلاں اختیار کیتیاں۔مثلاً مارکسٹ فیمن ازم تھیوری، ریڈیکل فیمن ازم، کلچرل فیمن ازم، میٹریل فیمن ازم وغیرہ۔

سرائیکی وسیب وچ اگرچہ عورت باشعور تھئی ہے لیکن جزوی طور تے۔البتہ ایندے اثرات سرائیکی ادب وچ وی ملین لیکن روایتی قسم دے یعنی مرد دی بالادستی اَتے عورت دی مظلومیت وغیرہ دی حد تائیں۔البتہ ہوں گھٹ تحریریں وچ ایجھے اثرات لبھسن جو سرائیکی لکھاری خواتین باقاعدہ فیمن ازم کنوں متاثر ہن اَتے اوندیں تقاضیں دے مطابق لکھدین۔ایہا وجہ ہے جو ایجھے کردار تخلیق نئیں کیتے ڳئے۔

جیڑھے عورتیں دے حقوق واسطے شعوری جدوجہد پئے کریندے ہوون ۔ ایجھے کرداریں نال وابستہ مسائل داذکر وی سرائیکی افسانے وچ نمیں لبھدا۔

کتاب دے منڈھ وچ سرائیکی افسانے دا فکری ویورا، سرائیکی افسانے دی ٹور اُتے سرائیکی افسانے دے موضوعات دے حوالے نال مضمون شامل ہن ۔ ایہ مضمون نسبتاً معلوماتی ہووݨ نال سرائیکی وچ افسانے دے موضوعات کوں سمجھݨ وچ مدد ڈیندن ۔

باقاعدہ افسانہ نگاریں اُتے گفتگو کرݨ کنوں پہلے اپݨے مضمون سرائیکی افسانے دی ٹور وچ ایہ طے کرݨ دی کوشش کیتی گئی ہے جو سرائیکی دا پہلا افسانہ نگار کون ہا۔ مصنفہ دے مطابق او تحسین سبائے والوی ہے۔ ایہ نظریہ شائع شدہ افسانیں دے حوالے نال ہے ۔ تاہم خود مصنفہ اوں چھپے سرائیکی افسانہ نگاریں دی جیڑھی فہرست ڈِتی ہے اوندے مطابق آصف علی اُچوی پہلا سرائیکی افسانہ نگار بݨدے ۔ ویسے پہلے چھپݨ والیں افسانہ نگاریں وچ ماہنامہ ''اختر'' ملتان وچ نجمہ کوکب دے افسانے دی چھپدے رہیے ۔ ایں حوالے نال مصنفہ کوئی گفتگو نمیں کیتی۔ حالانکہ ایہ وی ہک موضوع ہے۔ کیوں جو بعض لوکیں دا خیال ہے جو نجمہ کوکب ہک فرضی ناں ہے اُتے ایں ناں نال غلام حسن حیدرانی لکھدا رہ گئے (جڈاں جو نجمہ کوکب دی تصویر وی چھپی ۔ ول او کیندی تصویر ہئی؟)

خواتین وچ پہلی افسانہ نگار مصنفہ دے مطابق مسرت کلانچوی ہے مگر ایں بارے پوری تحقیق نمیں کیتی گئی ۔ اگر نجمہ کوکب کوئی فرضی ناں کائنی تاں او بہر حال سرائیکی وچ پہلی خاتون افسانہ نگار بݨدی ہے جیندے افسانے سب کنوں پہلے چھپین ۔

محترمہ نسیم اختر نیں سب کنوں پہلے ''غلام حسین حیدرانی دے افسانیں دا

تانیثی کردار" دے حوالے نال اُنھیں دے افسانیں وچ عورت دے مسائل دا جائزہ گھدے۔ مصنف دا خیال ہے جو غلام حسن حیدرانی دی کہانی وچ عورت دا کردار اپݨیں تمام تر توانائیں سودھا نظر نئیں آندا۔ بلکہ ہک مردی عینک نال ݙٹھا ڳیا معاشرتی کردار نظر آندے (صفحہ 58) ایندے علاوہ او حیدرانی دے افسانہ دی زبان بارے اُہدن جو او ادبی زبان دی نفی لکھدی ہے۔ محترمہ دے مطابق حیدرانی دی کہانی "کیری دی مُنڈھ" واحد کہانی ہے جیندے وچ تریمت دے مسائل حقیقت پسندانہ انداز وچ پیش کیتے ڳئین۔

حفیظ خان دے ݙو افسانے "قابل" اَتے "تن من سیس سریر" دا جائزہ گھدا ڳئے۔ "تن من سیس سریر" دا جائزہ گھندیں ہوئیں مصنف دا خیال ہے جو عورت اساݙے وسیب دی اُنجھی ہستی ہے جیڑھی ساݙی تہذیب تے معاشرت دی ہک سوہݨی نشانی ہے اَتے مرد سراپا شیطانیت ہے۔ (صفحہ 70)

بتول رحمانی دے افسانیں دا جائزہ گھندیں ہوئیں محترمہ نسیم اختر دا خیال ہے جو بتول رحمانی دے سارے افسانیں وچ نسوانی کردار استحصال دا شکار نظردن۔ بتول رحمانی دے افسانے "سچا کفن" اَتے "ماہ یا عورت" دا جائزہ گھدا ڳئے۔ کتاب دے آخری باب "ستارا" وچ بتول رحمانی بارے مصنف دا خیال ہے جو بتول رحمانی دے موضوعات عمدہ ہن۔ پر تکنیکی اعتبار نال کمزور افسانے ہن۔

مسرت کلانچوی والے باب وچ مصنف اوندیں ترئیں کتابیں "اُچی دھرتی جھکا اسمان"، "ݙکھن کنیں دیاں والیاں" اَتے "تھل ماروا چینڈا" دا تفصیلی جائزہ گھدے۔ بلاشبہ مسرت کلانچوی سرائیکی افسانہ نگار خواتین وچ سب کنوں زیادہ معروف اَتے بہتر افسانہ لکھݨ والی ہے۔

مسرت کلانچوی دے افسانیں دے موضوعات دیہاتی وی ہن تے شہری

دی۔ ایں حوالے نال محترمہ نسیم اختر مسرت کلانچوی صاحبہ دے پہوں سارے افسانئیں دا تفصیلی جائزہ گھدے اَتے مسرت کلانچوی بارے مختلف لکھاریں دی رائے اَتے تاثرات دی بیان کیتن۔

مسرت کلانچوی اپنْے کرداریں دی تعبیر پہوں ہنر مندی تے خوبی نال کریندی ہے مگر اوندے خیالات سوائے چندہِک افسانئیں دے اکثر روایتی ہِن۔ اوں اپنْے کئی افسانئیں وچ مردوی بالادستی اَتے عورت دی مظلومیت دے حوالے نال کئی کردار تخلیق کیتن۔ مگر عورت کوں مظلوم ہووݨ دے باوجود مرد دے بنْائے ہوئے اخلاقیات دا پابند یعنی وفا شعاروی ڈکھائے۔ جیویں "ساری عمر گزار ایم" وچ زیب النساء دا کردار ہے۔ کتاب وچ کئی جاہیں تے مصنفہ موجودہ سماج کوں "پدرسری" آکھیے۔ جیرھا درست ہے۔ لیکن کتھائیں اوں ایں فرسودہ سماج کوں چیلنج کرݨ دا اشارہ نہیں ڈتا اَتے سارے سرائیکی افسانہ نگاریں کنیں وی کوئی ہِک اِنجھا باغی کردار کائنی۔ جیرھا عورت بارے مرد دے بنْائے ہوئے اخلاقی ضابطے کوں چیلنج کرے۔ سرائیکی افسانہ نگار خواتین مرد دے بنْائے ہوئے اختلافات اَتے عورت دے درتاوے واسطے مرد دی بنْائی ہوئی زبان وچ ہِن تے تخلیقی عمل کریندین۔

سرائیکی افسانہ نگاریں دے عورت دے مسائل بارے موضوعات زیادہ تر روایتی تے محدود ہِن۔ انھیں پُرانْے موضوعات وچ کئی اِنجھیاں روایات دی ہِن جینکوں موضوع نہیں بنْایا گیا۔ جیویں جو صدیں کنوں عورت دی خرید و فروخت تھیندی اَئی ہے اَتے اَج تائیں جاری ہے۔ (سرائیکی لوک گیتیں وچ ایندا ذکر موجود ہے)

کوٹھے اُتے پھل سُکدے

اندروں بیمار پئی آں باہروں جندڑی دے مُل چُکدے

لیکن میکوں تلاش دے باوجود سرائیکی وچ ایں موضوع تے کوئی افسانہ نہیں

ملیا۔ ایندے علاوہ نویں شہری زندگی وچ عورتیں دے بے کئی مسائل ہن۔ مثال دے طور تے پڑھی لکھی خواتین جیرھیاں مرددے زیر اثر سکولیں، اکیڈمیں، بینکیں، دفتریں، یونیورسٹیں، این جی اوز وچ کم کریندین اَتے عام طور تے جنسی خوفزدگی دا شکار ہوندین دے مسائل بارے اساڈا افسانہ نگار نا صرف چُپ ہے بلکہ کتاب دی مصنفہ وی ایں کی بڈا اشارہ نہیں کیتا۔

پدرسری نظام دے اندر مرد ہر دور وچ عورت کوں غلام رکھن دے نت نویں حربے استعمال کیتن۔ عورت تے مرددی صرف حکمرانی دا ذکر کافی نہیں۔ بلکہ مرد دیاں اُنھیں حربیں دا وی اظہار ضروری ہوندے۔ جیرھا او عورت کوں کنیز بناوݨ واسطے استعمال کریندے۔ افسانہ صرف کہانی بیان کرݨ دا ناں نہیں۔ افسانہ لپٹے افسانوی آرٹ نال مرددی ہر قسم دی خیانت دا تجزیہ وی کر سگدے تاکہ عورت تبدیلی لیوں باشعور تھی سگے۔ ایہ وی فیمن ازم دی سرائیکی افسانہ وچ ہک بنیاد بݨ سگدی ہے۔ توڑے جو سرائیکی وسیب وچ فیمن ازم دی تحریک زیادہ موثر کائنی۔ لیکن ترقی یافتہ ملکیں وچ وی فیمن اسٹ تحریک نال وابستہ کئی خواتین اڄ وی مردیں دے عورت کوں غلام بناوݨ دے حربیں کنوں واقف کائنی بلکہ اوندیاں شکار ہن۔ معروف امریکی تانیثیت پسند لکھارݨ نؤمی وولف اپݨی کتاب The Beauty Myth وچ مرد دا عورت کوں غلام بناوݨ بارے جدید حربیں دا ذکر کریندی ہوئی آہدی ہے۔ ’’خوبصورت ہووݨ دا تصور اَڄ دے دور دی ہک موثر شکل ہے۔ جیندے نال عورت کوں کنٹرول کیتا ویندے۔ سماج دی ایہ توقع جو عورت اپݨے حسن کوں ودھاوے، اَڄ دے دور دی عورت دے خلاف سب کنوں وڈا ہتھیار ہے‘‘۔ وولف آہدی ہے’’چونکہ ایہ مطالبہ ہے کہ عورت زیادہ وقت، پیسہ، جذباتی کوشش وغیرہ خود کوں سوہݨا بناوݨ تے لاوے اِت واسطے اوں کنیں اِتلا قوت باقی نہیں رہندی جو او معاشی میدان وچ مرددا

مقابلہ کرے" اینویں وولف اپنی ڈوجھی کتاب (Fire with Fire) وچ لکھدی ہے۔ جو "عورت پہلے کنوں زیادہ سیاسی قوت رکھدی ہے لیکن او ہݨ تائیں اوانکوں استعمال نئیں کر سگی۔" وولف دا مطلب ایہ ہے جو "عورت کہڑا ہیں وی خود کوں ریڈیکل سیاسی تحریک نال نئیں جوڑیا۔ تو ڑے جو اوں پھول سارے فیمن ازم دے خیالات قبول کیتے ہوئے ہن۔ شئیت اِت واسطے گیاتری چی واک دا خیال ہے جو مغربی فیمنسٹ وی انٹرنیشنل کیپٹل ازم دے ذریعے ترقی پذیر ملکیں وچ عورت دا استحصال کریندن (او فیمن ازم کوں وی اپنے مقصد واسطے استعمال کریندن)۔

ایہ نویں خیالات اَتے استحصال دیاں ایہ نویاں شکلاں سرائیکی افسانے دا حالی تائیں موضوع نئیں بݨیاں۔ نقاد دا ایہ فریضہ ہوندے جو او انہیں پہلوئیں کوں نشابر کرے۔

سرائیکی افسانہ عام طور تے حالی وی روایتی ہے۔ اِت واسطے اوندی تنقید وی روایتی ہے۔ تاہم ایہ کتاب "سرائیکی افسانے وچ خواتین دے مسائل" سرائیکی زبان وچ اپنے موضوع اَتے نوعیت دے حوالے نال نویکلی ہے۔ ایہ اپنے افسانہ نگاریں خصوصاً محترمہ مسرت کلانچوی دے افسانیں دی تفہیم وچ مدد ڈیسی۔ بلاشبہ اینکوں خوش آمدید آکھنا چاہیدا ہے۔ کیوں جو کہ خاتون سرائیکی ادبی تنقید وچ قابلِ ذکر کم کیتے۔ تو ڑے جو ادبی تخلیق تے تنقید دے حوالے نال اُنھیں دا پہلے وی کم موجود ہے۔

سرائیکی ادب وچ تریمتیں دا حصہ

سرائیکی زبان دی ترقی واسطے جیویں جیویں مردیں کم کیتے اونویں شانہ بشانہ عورتیں وی کم کیتے ۔ مردیں وانگوں انہیں وی ہر میدان وچ سرائیکی دی ترقی واسطے کوشش کیتی ہے ۔ ایں مختصر جہیں مضمون وچ تریمتیں دیں انہاں کوششاں دا سرسری طور تے جائزہ گھدا ویندے ۔

سرائیکی زبان دا تقریباً بیشتر ادبی سرمایہ شاعری تے مبنی ہے ۔ مردیں وانگوں تریمتیں وی شاعری وچ اپنا فرض ادا کیتے ۔ سب کنوں پہلے ایں سلسلے وچ باقاعدہ طور تے حجانی مائی غلام جنت صاحبہ دا ناں سامنے آندے ۔ او خواجہ غلام فرید دی دائی ہن تے انہیں خواجہ فرید کوں جیڑھی لولی آکھی ہئی او انہیں دی اپنی لکھی ہوئی ہئی تے خواجہ فرید واسطے مخصوص ہئی ۔ لولی دے علاوہ انہیں دا اپنا کلام وی ملدے جیندے وچ کجھ کافیاں ہن ۔ ہک کافی دے ڈو بند ملاحظہ ہوون:

میکوں مرشد رنگ لاتے ڑی
رنگ لاتے دلبر چاتے ڑی
بھلی غیر غرور دی طامٔے ڑی
تھیا دین ایمان سمولا ڑی
لکھ جنڈڑی پیر توں گھولاں ڑی
تھی مست ولا حق بولاں ڑی
ہُن مُرشد من وچ پھولاں ڑی

پا پریت پرم دا چولا ڑی

جڈاں دے سرائیکی زبان کوں رسالے ملیئن انہیں دے ذریعے بعض تریمتیں دیاں تخلیقات دی سامنڑے آئین ۔ایں سلسلے وچ محترمہ نور شاہین صاحبہ دی شاعری نال وی اساں متعارف تھیوں ۔انہیں دی ہک کافی دے ڈو بند ملاحظہ ہوون:

روز قیامت شالا آوے   ایں بہانے یار سڈاوے
ڈیہنہ محشر دا ہوسی عید
مکھ ڈکھلاوݨ ڈھولہ آسی   من دیاں مراداں شاہیں پاسی
عید ڈتھیسی یار دی دید

پچھلے ڈیہاڑیں سرائیکی دے معروف شاعر جناب ممتاز حیدر ڈاہر ''دھندے نیر'' دے ناں نال سرائیکی شاعریں دے کلام دا ہک انتخاب شائع کیتا ہا۔ انہیں اپݨے ایں انتخاب وچ کجھ خواتین دا کلام وی شامل کیتا ۔انہیں وچوں محترمہ رفیعہ قمر صاحبہ، سیدہ انجم گیلانی صاحبہ تے محترمہ ثمینہ چندا صاحبہ دے کلام دا نمونہ پیش خدمت ہے۔

محترمہ رفیعہ قمر صاحبہ اپݨی کافی دے ہک بند وچ آہدین:

نی بھاندے اصلوں کھیڑے
جیڑھے لاوݨ وَل وَل جھیڑے
نی ڈسدی منزل نیڑے
پئی ہجر دی بھاہ سڑیندی

محترمہ سیدہ انجم گیلانی صاحبہ دی کافی دا ہک بند ہے:

وَل آسیں تاں خوشیاں وَلسن
آ ملسیں تاں سوبھاں ٹلسن

آپس دے وچ ولڑیاں ترلسن

ہُݨ محترمہ ثمینہ چندا صاحبہ دی کافی دے ترے شعر ملاحظہ ہوون:

دِل اُجڑی آباد کیتی
اَج کیویں چا یاد کیتی
تیکوں بھانویں سو ظلم ڈِسے
کہیں ڈیہنہ میں فریاد کیتی
میکوں خون رُوا تے چندا
غیریں کوں تاں شاد کیتی!

پچھلے ڈیہاڑیں ماہنامہ "سرائیکی ادب" وچ محترمہ نگہت فردوس صاحبہ دی ہک نظم "سرائیکی دی دعا نہہ" شائع تھئی ہے۔ اے آواز پچھیں ساریں آوازیں کنوں مختلف ہئی۔ نظم دی ہیئت وی نویں ہئی تے خیالات وی جداہن۔ ایہ آواز عورتیں دی شاعری وچ ہک موڑ دی حیثیت رکھدی ہئی جے تائیں عورتیں دی شاعری دا مجموعی تاثر ہے او زیادہ تر کلاسیکل ہے۔ تے موضوع دی روایتی قسم دا تے پٹیا پٹایا ہے۔ بعض خواتین مثلاً محترمہ حجانی مائی غلام جنت صاحبہ تے محترمہ نور شاہین صاحبہ دے کلام وچ تصوف دے اثرات ملدن۔ بعض خواتین اپݨے خیالات دا اظہار ہیر رانجھا دے رومان دے حوالے نال وی کیتے۔

نثر نگار خواتین دے وچ محترمہ نجمہ کوکب صاحبہ (اگرچہ اے ناں متنازعہ فیہ ہے) سرفہرست ہے۔ ایہ سب کنیں پہلی خاتون ہے۔ جئیں سرائیکی وچ ہکوں سارے افسانے تخلیق کیتن۔ جیندے وچوں "روٹی مفت نی ملدی"، "منگدا" تے "پٹاں جرم ہے" قابل تعریف ہن۔ جے تائیں افسانہ "روٹی مفت نی ملدی" دا تعلق ہے۔ میڈے نزدیک او سرائیکی دے اعلیٰ افسانیں وچ شامل کیتا ونج سکدے۔ افسانہ

نویسی دے سلسلے وچ ڈوجھی جیڑھی خاتون دا ذکر آندے ۔ او محترمہ مسرت سروش صاحبہ ہن ۔ انھیں نجمہ کو کب دے خلاکوں پُر کرن دی پوری کوشش کیتی ہے ۔ انہیں دے افسانے حقیقت دے بہوں قریب ہوندن ۔ اَتے وسعت نظر دی نشاندہی کریندن ۔ انہیں دے افسانے وچوں ''ماہ دے ہنجوں''، ''کفن چوری''، ''چاندی دے کنگن'' تے ''مطلعے مٹے'' سوہݨیاں تخلیقات ہن ۔ افسانے دے نال نال محترمہ مسرت سروش کلانچوی صاحبہ ڈرامے تے مزاحیہ مضامین وی لکھن ۔ افسانے دے سلسلے وچ محترمہ زبیدہ سلہری صاحبہ تے مس آئی ملک صاحبہ دے ناں وی سامݨے آئین ۔ مس آئی ملک صاحبہ دا افسانہ ''میں ناں اِی پڑھدا تاں چنگا ہا'' ہک اہم موضوع تے عورت دی بے بسی ڈو اشارہ کریندے ۔ اگرچہ فنی طور تے مزید توجہ دا مستحق ہے ۔ تنقیدی مضامین دے سلسلے وچ بیگم شاہین قریشی صاحبہ، مسرت رفیعہ قمر صاحبہ تے محترمہ مسرت سروش کلانچوی صاحبہ دے ناں نظر دے سامݨے اُبھردن ۔ 1975ء سرائیکی ادبی کانفرنس وچ بیگم شاہین قریشی صاحبہ دا مقالہ ''سرائیکی ادب وچ خواتین دا حصہ'' تے محترمہ رفیعہ قمر صاحبہ دا مضمون ''سرائیکی ثقافت ضرب الامثال دی روشنی وچ'' بہوں محنت تے تحقیق نال لکھے ہوئے ہَن تے اُنہاں دے ''سرائیکی ادب'' نال لگاؤ دے علاوہ انہیں دی ذہانت تے قابلیت دی وی نمائندگی کریندے ہن ۔ افسانے دے علاوہ نہائیں کئی موضوعات تے وی خواتین کم کیتے ۔ ع ۔ ص ۔ بلوچ صاحبہ دا ''چاکر اعظم'' دا ترجمہ بہوں سوہݨا ہے تے قابلیت نال کیتا گئے ۔ ایویں مس ایف ۔ جے شیخ دا مضمون پردہ کیوں ضروری ہے ۔ اسلام دی ہک اہم ہدایت دی وضاحت کریندے ۔ مس عصمت رانی صاحبہ دا مضمون ''اِتھاں میں مُٹھڑی بت جان بلب'' بہوں تحقیقی تے دردمندانہ ہے تے قاری واسطے وی معلومات دا ذریعہ ہے ۔ انہیں دے علاوہ بیاں وی بہوں ساریاں خواتین ہن ۔ جیڑھیاں علمی ادبی کم کریندیاں

رہ ویندین۔ لیکن انہیں دے کم اَجن تائیں سامنے نئیں آئے۔ اینویں ممکن ہے جو بعض خواتین دیاں کجھ چیزاں رسالیں یا کتابیں وچ چھپیاں ہوون۔ لیکن میڈی نظر توں نہ گزر سکیاں ہوون۔ ایں شئے دے علاوہ سرائیکی زبان دی ترقی واسطے عملی حیثیت نال وی بعض خواتین بہوں محنت تے کوشش نال کم کیتے۔ سرائیکی ادبی کانفرنس 1975ء وچ محترمہ بیگم شاہین قریشی صاحبہ، محترمہ حمیدہ غوری صاحبہ، محترمہ رفیعہ قمر صاحبہ تے انہیں بہوں ساریں خواتین وڈی سرگرمی نال حصہ گھدے۔ تے اپنے خیالات وی پیش کیتن۔ میں انہاں گلوکارہ خواتین محترمہ زاہدہ پروین مرحومہ، محترمہ ثریا ملتانیکر، محترمہ خورشید بانو تے محترمہ شمشاد بانو صاحبہ داذکر وی مناسب سمجھداں۔ جنہیں اپنی زبان دے گیت تے کافیاں گا کراہیں سرائیکی زبان کوں پرے پرے تئیں مقبول کیتے۔ تے ایندی شہرت تے ترقی دا سبب بنن۔

آخر وچ اے عرض کرن ضروری سمجھداں جو بعض مرد حضرات اپنڑیاں بعض تحریراں اپنی کہیں رشتہ دار خاتون دے ناں نال لکھ کراہیں شائع کرا ڈیندن یا وت خود کہیں خاتون دے قلمی ناں نال لکھدن۔ ایں طرحاں نال نا صرف قاری کوں دھوکہ لگدے بلکہ آون والے مؤرخ تے نقاد واسطے وی مشکل پیدا تھی ویندی ہے۔ میڈے نزدیک اے کوئی سوہنڑی گالھ کائنی بلکہ دھوکا ڈیون آلی گالھ ہے۔ ایں واسطے میں اُمید کریندا جو دانشور حضرات ایں گزارش کوں پیش نظر رکھ کراہیں آئندہ ایں کنوں گریز کریسن۔ تانجو صحیح صورت حال سامنے رہ ونجے☆

☆ ایہ مضمون ماہنامہ سرائیکی ادب ملتان جنوری 1976ء وچ چھپیا۔ ہن سرائیکی ادب وچ بہوں ساریاں نویاں خواتین آگئین۔

سرائیکی ڈرامے دا المیہ

ڈرامے دے بارے وچ عام طور تے ایہ خیال ہے جو ایہ ہک یونانی لفظ کنوں نکھتے۔ جیندا مطلب ''کر تے ڈکھائی ہوئی چیز'' ہے۔ اَتے کجھ لوک ایں لفظ دے معنی ''میں کریندا ں'' دی کریندن۔ ایہ وی خیال ہے جو ڈرامے دا مُنڈھ ہک یونانی بولی ''ڈروک'' کنوں آئے جیندی اصل ڈرین ''Dran'' ہے۔ تاہم ارسطو ایندی اصل ڈرین کوں ٹھیک مِیندا۔

جیرھے دور وچ یونان وچ ڈرامہ اپنْے عروج تے ہا تے اُتھاں وڈے وڈے ڈرامہ نویس جندے پئے ہن۔ ہندوستان وچ وی ڈرامائی کھیل لکھیندے تے کھیڈیے ویندے پئے ہن۔ اگرچہ اِتھاں ایندے بارے حتمی گالھ ٹھیک کیتی ونج سگدی۔ تاہم سنسکرت دے دور وچ کئی وڈے ڈرامہ نویس پیدا تھئے۔ جنھیں وچوں کالیداس بہوں مشہور ہے۔ ایہ شاید پنجویں صدی عیسوی وچ بکرماجیت دے دربار نال وابستہ ہا۔ ایں کئی معروف ڈرامے (ناٹک) لکھیئے۔ جنھیں وچ وکرم اروسی اَتے شکنتلا بہوں مشہور ہن۔ اُردو سمیت انھیں دا دنیا دی کئی زبانیں وچ ترجمہ تھی چکیئے۔ اوں دور دے ڈرامیں دا موضوع عام طور تے ہندو دیومالا ہوندا ہا۔ لیکن بعد وچ بدھ مت ڈرامے (ناٹک) کوں اپنْے تبلیغی مقاصد واسطے استعمال کیتا۔

ہندوستان دے ڈرامے دی تاریخ دے مطالعے نال احساس تھیندے جو ڈرامہ (ناٹک) کہیں نہ کہیں شکل وچ نا صرف ہر دور وچ رائج ریہے بلکہ ہندوستان دے ہر علاقے وچ ڈکھایا ویندا ہا۔ ایں کوں عام طور تے ناٹک سڈ یا ویندا ہا۔ ایہ ہندو، بدھ مت کنوں گھن تے اسلامی اَتے انگریزیں دے دور وچ جاری ریہا۔ اَتے بعض

مسلمان حکمرانیں واجد علی شاہ وغیرہ ایندی ترویج وچ مدد کیتی۔

پاکستان دے قیام کنوں وی پہلے سرائیکی وسیب وچ ایہ موبائل ناٹک ٹولیاں کم کریندیاں پیاں ہن۔ اَتے قیام پاکستان دے بعد وی ایہ سلسلہ جاری ریہا۔ ایہ ناٹک ٹولیاں دیہاتیں وچ لوکیں واسطے تفریح دی ضرورت پوری کریندیاں ہن اَتے خود دی روزی کمیندیاں ہن۔ ناٹک لکھݨ والے بعض اوقات خود وی اداکاری کریندے ہن۔ اَڄ وی اوں دور دے ایہ ناٹک مختلف کتابیں دی شکل وچ مل ویندن جیڑھے نظم اَتے نثر دی ملی جلی صورت وچ ہن۔ ایہ ناٹک عام طور تے معروف لوک قصیں یا لوک رومانس دے حوالے نال ہوندے ہن۔ جیندے وچ لوکیں دی خصوصی دلچسپی اَتے تفریح ہوندی ہئی اَتے نفسیاتی طور تے لوکیں دیں کئی خواہشیں تے خوابیں دی تعبیر وی ہوندی ہن۔ انھیں لوک ناٹکیں وچ چنگی آواز وچ ڳاوݨ والے وی ہوندے ہن اَتے اکثر اوقات ہارمونیم یا انھیں سازندیں دی سنگت وی ہوندی ہئی۔ انھیں لوک ڈرامیں دا ہک اہم کردار "نقلی" (مسخرہ) وی ہوندا ہا۔ عام طور تے اوندی مزاح تے طنز معاشرے دے برائیں تے طنز دی کوئی شکل بݨدی ہئی۔ انجھیں ناٹکیں ٹولیں دی تعداد عام ہوندی ہئی۔ اَتے انھیں کوں لکھݨ والے کجھ لوک کافی مشہور وی ہوندے ہن۔ مثلاً حسرت ملتانی (غلام رسول) کریم بخش واصل، پیر بخش پیرݨ (ملتانی) اَتے نور محمد نورݨ گدائی وغیرہ۔ پاکستان وچ انھیں دیہاتی ناٹکیں نال شہریں وچ موبائل تھیٹریں دا رواج وی ہا۔ انھیں وچ ولی شاہ، عنایت حسین بھٹی اَتے استاد گامݨ دے تھیٹر سرائیکی علاقے وچ جاہ جاہ تے پروگرام کریندے ہن۔ لیکن عام طور تے انھیں دے ڈرامے وی روایتی ہووݨ نال لوکیں دی تفریح تے مالک دی روزی دا سبب بݨدے ہن۔ انھیں دے سامݨے خاص نظریاتی مقاصد گھٹ ہوندے ہن۔ ہولے ہولے ناٹکیں دے رواج دے خاتمے نال ایہ تھیٹر وی مُک ڳئے۔

1960ء دی دہائی وچ جیرھلے سرائیکی وچ نثری کم شروع تھیا تاں ٻہوں سارے ادبی ڈرامے وی لکھیجݨ پئے گئے۔ جیرھے مختلف سرائیکی ادبی رسالیں وچ چھپدے ریہے اُتے ایہ وی اپݨی تعداد وچ ڈھیر سارے ہِن۔ لیکن بیشتر ڈرامیں دے موضوعات روایتی ہِن۔ جیویں وٹہ سٹہ، ڈاج دا مسئلہ، پہاج دے جھیڑے، سس نونہہ دی چپقلش، ذالیں دی چالاکی، اُدھار قرضے دے مسائل وغیرہ۔ اُنھیں وچ ٻہوں گھٹ اینجھے ڈرامے ہِن جیرھے پاکستان یا سرائیکی وسیب دے مسائل کوں عالمی تناظر وچ ڈیکھن ہا۔ مثلاً پاکستان دی خارجہ پالیسی جنھیں ملک کوں ایں صورت تے پُچاے۔ عالمی سازشیں، پاکستانی اداریں دا انہدام، سرائیکی وچ درس گاہیں وچ جہادیں دی تیاری وغیرہ۔

ریڈیو اُتے ٹیلی ویژن دے آوݨ نال ایہ ڈرامے دی نشر تھیوݨ لگے اُتے ڈرامہ نویسیں تے اداکاریں دا اودھم مچ گیا۔ ہݨ ایہ معاملہ جاری ہا جو مخصوص سرائیکی ٹی وی چینلز آ گئے۔ اُنھیں چینلز دی آپݨی ضرورت اُتے ڈرامے وچ لوکیں دی دلچسپی دی وجہ نال ڈرامے دے فن کنوں ناواقف لوک وی ڈرامہ نگار بݨ گئے اُتے فن اداکاری کنوں ناآشنا اُتے غیر تربیت یافتہ لوک وی اداکار بݨ بیٹھے۔ ایندے علاوہ ذاتی سٹوڈیوز دی ٹیلی فلماں بݨاوݨ شروع کر ڈتیاں اُتے کیسٹیں دے اجراء نال پیسے کماوݨ شروع کر ڈتے۔ ہݨ سرائیکی ڈرامہ مذاق بݨ گیا۔ کم تعلیم یافتہ اداکاریں دی ناشائستہ ہٹ کڑاک، جگت بازی، اوٹ پٹانگ معاشقے، بے تکیں آوازیں وچ بے تکے گیتیں ریہا سیہا بھرم وی ختم کر ڈتا۔ سرائیکی کلچر دی شرمناک حدتائیں رسوائی تھیوݨ لگی اُتے انھیں ڈرامیں وچ کہیں قسم دا کوئی سنجیدہ سماجی یا سیاسی ایشو نہ رہیا بلکہ معاملہ ساراہٹ کڑاک، جذباتی گالھیں، قابل اعتراض مناظر تائیں محدود تھی گیا۔ اُتے سرائیکی ڈرامہ ہݨ تباہی تے وِنڄ کھڑا۔ ایں عرصے وچ سرائیکی دے کجھ وݙے لکھاریں دی ڈرامے لکھیے۔ جنھیں وچ قاسم جلال، حفیظ خان، مسرت کلانچوی،

خالد اقبال، مقبول عباس کاشر تے راقم الحروف وغیرہ شامل ہن۔ اُنھیں دے ڈرامے ریڈیو تے ٹیلی ویژن توں پیش تھی تھئے۔ اُتے بعد وچ کتابی شکل وچ وی چھپے۔ انھیں وچوں کجھ اپنے موضوعات اَتے فن دے حوالے نال قابل قدر اَتے حوصلہ افزاء ہن۔ مگر اکثر دے موضوعات روایتی ہن۔ اِت واسطے وڈی تبدیلی نہ آئی اَتے نہ صورت حال بدلی۔ کجھ سرائیکی لکھاریں اپنے معیار مطابق انگریزی اَتے اُردو وچوں کئی ڈرامیں کوں سرائیکی وچ ترجمہ کیتا۔ جنھیں وچ فدائے اطہر (کوڑا خواب)، اسلم قریشی (رستم تے سہراب)، دلشاد کلانچوی (سچ ڈکھاں دی سیج پھلاں دی)، حمید اُلفت ملغانی، اقبال نسیم صحرائی (وینس دا تاجر) وغیرہ شامل ہن۔ مگر بہتر ہوندا جو ایہ ڈرامے کہیں اچھے تھیٹر تے پیش کیتے ویندے۔ تاں انھیں دا کوئی مثبت نتیجہ نکلے ہا۔ کیوں جو ڈرامہ تھیٹر دے بغیر اَدھورا ہے۔ اوا ت واسطے جو' اوکرتے ڈکھائی ونجݨ والی چیز' ہے۔ ایہ ریڈیو وچ بہوں گھٹ اَتے ٹی وی تے کجھ محدود حد تائیں ضرورت پوری کریندے۔ میڈے خیال وچ ڈرامے واسطے باقاعدہ تھیٹر ہووݨ ضروری ہن۔ جیرھے یورپ وچ میڈیا اَتے فلمی ترقی دے باوجود اَج وی قائم دائم ہن۔ اَتے اُنھیں وچ ناظرین دی حاضری دی خاطر خواہ ہوندی ہے۔ اساڈے پاسے اگر کوئی ہک اَدھ تھیٹر ہے وی سہی تاں پیسہ کھاوݨ واسطے اُتھاں کوڑا ہیں کیڈا ہیں نرگس دی ٹپ نچ (رقص تیں) ڈیکھݨ واسطے لوک کٹھی تھی ویندن۔

یورپ وچ تھیٹریں دی بنیاد صرف ہٹ نچ یا کاروبار نہ ہوندی ہئی بلکہ کہیں مقصد یا نظریاتی حوالے نال تفریح دا سبب بندی ہئی۔ معروف ترقی پسند ڈرامہ نویس بریخت ہک مقصدی تھیٹر بنایا۔ جیرھا بہوں مقبول تھیا۔ بریخت دا ہک ڈرامہ "گلیلیو" پاکستان وچ اُردو وچ سٹیج کیتا گئے اَتے مقبول تھیا) ایند علاوہ Absurdism دے حوالے نال وی تھیٹر بݨے۔ جیندے وچ آدموف، آیونیسکو تے البرٹ کامیو دے نظریہ

زندگی یعنی بے معنویت دے حوالے نال ڈرامے ڈکھائے ویندے ہن۔ اینویں محروم اَتے کچلے ہوئے لوکیں دے حوالے نال وی ہک تھیٹر The Theater of Opressed People بنایا گیا جیندی بنیاد آگستو بوآل رکھی تے او ہک فکری تے فنی تربیت دا سکول وی ہا۔ ایہ اَتے ایں کنوں وی زیادہ وسیع نظریات دے حوالے نال بنائے ہوئے کئی تھیٹر مغربی ملکیں دے لوکیں دی ذہنی تربیت کیتی۔ اُنھیں کوں لبرل، روادار، انسان دوست اَتے باشعور بنایا۔ جیندی وجہ کنوں ہک مہذب دنیا وجود وچ آئی۔

ڈرامہ لوکیں دے خیالات وچ تبدیلی پیدا کر سگدے۔ جیویں جو اوں یورپ وچ کیتی ہے اَتے ماضی وچ ہندوستان وچ بدھ مت دے پورے جنوبی ایشیاء وچ پھیلاؤ واسطے کم کیتا۔ جیندے نال عدم تشدد اَتے ذات پات دی نفی دی روایت اگوں تے ودھی۔ جیڑھی ماضی دے ہندوستان دی شناخت بݨی۔

سرائیکی ڈرامہ ہک لمبے عرصے کنوں تھیٹر کنوں محروم تھی گئے اَتے ابتداء وچ صرف تفریح تے روزی کماوݨ دا ذریعہ ہے اَتے اَڄ وی ریڈیائی ڈرامہ ٹی۔وی ڈرامہ تے ٹیلی فلماں وی ایہو کجھ کریندیاں پئین۔ جنھیں نا صرف سرائیکی ثقافت، اوندی انسان دوستی دی روایات اَتے تاریخ کوں مسخ کر ڈِتے بلکہ بدمذاقی وچ اضافہ کیتے۔

اَڄ دے لکھاری کوں عالمی تناظر وچ ملکی تے وسیب کوں پیش کرݨ نال نہ کوئی دلچسپی ہے، نہ صلاحیت ہے جیڑھی وسیب دی صورتحال کوں تبدیل کر سگے اَتے نہ اَڄ دے ڈرامیں وچ سماجی حقیقت پسندی دا کوئی شعور ہے۔ کیوں جو اَڄ دا لکھاری اگوں تے ڈیکھݨ دے بعد کئی سو سال پچھوں تے ڈیہدے اَتے جاگیردارانہ سماج دیں روایات تے انحصار کریندے تے اُنھیں کوں موضوع بݨیندے اَتے نہ مغرب وچ تھیوݨ والیں علمی، ادبی تے فلسفیانہ تبدیلیں کنوں واقف ہے۔ اساڈے پروڈیوسر وی مغربی تھیٹر دی روایات کنوں ناواقف ہن۔ جیندی وجہ کنوں سرائیکی ڈرامہ تنزلی دے المیے نال ڈُوچار ہے۔

سرائیکی دے پہلے چار ناولیں دا تنقیدی جائزہ

ناول نثر وچ ہک اینجھی کہانی ہوندی اے جیندے وچ کردار اپݨے سارے پہلوویں اَتے نفسیاتی حوالیں نال موجود ہوندن اَتے زندگی اپݨی ساری تفصیل تے پیچیدگی نال سامݨے آندی ہے۔ مختصر طور تے ناول مکمل زندگی کوں قاری دے سامݨے پیش کریندے جیویں جواو موجود ہوندی ہے یا جیویں جواوندا امکان ہوندے۔ سرائیکی ادب وچ ناول دی روایت موجود کئے نہیں۔ ناول اردو دے حوالے نال سرائیکی وچ آئے تے اپݨیاں ساریاں خصوصیات دی اتھاوں گھن آئے۔

گزشتہ بارھاں سالیں وچ سرائیکی وچ چار ناول سامݨے آئین۔ جیڑھا اوندا کل سرمایہ ہن۔ ترائے ناول نازو، اپݨی رت جو پاݨی تھی اَتے چھولیاں کتابی صورت وچ ہن۔ جیڑاں جو "پہاج" رسالہ سرائیکی ادب وچ قسط وار چھپے تے حالی تائیں کتابی صورت وچ نہیں آیا۔ ایندے علاوہ حیدر راݨی دے جاسوسی ناول ٹکلو دی ہک قسط وی سرائیکی ادب وچ چھپی ہئی۔

سرائیکی وچ سب کنوں پہلا ناول ظفر لاشاری نازو دے ناں نال لکھیے۔ اوں اپݨے ایں ناول نال سرائیکی وچ رومانی ناول لکھݨ دی روایت قائم کیتی ہے۔ ظفر لشاری دے ایں ناول وچ مرکزی حیثیت محبت کوں حاصل ہے۔ ایندے علاوہ منظر نگاری اَتے زبان بیان دی صفائی نال ناول وچ جان پاوݨ دی کوشش کیتی گئی ہے۔ لشاری دے ڈوجھے ناول پہاج وچ وی زبان دی صفائی عروج تے ہے اَتے زبان بقول کسے کوثر تسنیم وچ دھوتی پوتی ہوئی ہے مگر ایں روایت کوں حالی سرائیکی

دے کہیں ہے ناول نویس اُگوں پ تے تمیں ودھایا۔علوی صاحب کنوں کہیں حد تائیں توقع تھی سکیدی ہئی مگر انہیں اپنے ناول ''اپنی رت جو پانی تھئی'' وچ اصلاحی روایت دی بنیاد رکھی ہے جیرھی جو مقبول تمیں تھی سکی کیوں جو تعلیم دی مخالفت کر تے اصلاح دے نظریے کوں پذیرائی تمیں بخشی ونجی اَتے ایں طرح ایں روایت کوں ظفر لشاری اپنے اگلے ناول ''پہاج'' وچ قبول کیتے اَتے نہ اسماعیل احمدانی اپنے ناول ''چھولیاں'' وچ بلکہ اسماعیل احمدانی تاں سرائیکی وچ ناول نگاری دیاں مروج ساریاں روایتاں وی تروڑیتین۔

ظفر لشاری رومانی ناول دے فن دا ایراہد ھے اَتے اوں اپنے ناول ''نازو'' وچ ایندی بنیاد رکھائی ہے۔البتہ اوں مولوی نذیر احمد وانگوں فن دے کجھ تقاضیں کوں نظر انداز وی کر ڈِتے اَتے ''پہاج'' وچ بعض جھیں تے پند نصیحت دے چٹرارے کھول بیٹھے۔منیر احمد علوی اپنے ناولٹ وچ ناول نگاریں دے فن دیاں کئی خلاف ورزیاں کیتن اَتے ایں طرح اوں اُردو کنوں گھدی ہوئی فنی روایت کوں سمجھے بغیر قلم چا گھدے۔

البتہ اسماعیل احمدانی اپنے ناول ''چھولیاں'' وچ ناول نگاری دے روایتی فن کنوں باقاعدہ اَتے شعوری طور تے انحراف کیتے اَتے ایندا اعتراف ناول دے مُنڈھ وچ کیتا وی ہے لیکن انہیں سرائیکی وچ اینٹی سٹوری ناول دی روایت قائم تمیں کیتی بلکہ کہانی دی روایت کوں ہک منفرد انداز وچ اگوں تے ودھائے۔

سرائیکی ناول نگاریں اپنے اپنے مخصوص انداز وچ سرائیکی وسیب کنوں مواد گھدے اَتے اوندے نال وابستہ رہݨ دا جتن کیتے اگرچہ ایں سلسلے وچ انہاں کنوں غلطیاں وی تھیّن۔جیویں جو ''اپنی رت جو پانی تھئی'' وچ منیر احمد علوی تعلیم حاصل کرݨ دی مخالفت کیتی ہے کیوں جو انسان تمنیں کوں بھال ویندے اَتے اپنی روایات

کنوں ٹرٹ پہندے ٹھیٹھ سرائیکی دا استعمال سرائیکی ناںواں دا ورتاوا اَتے تعلیم دی مخالفت علوی صاحب دے مطابق سرائیکی وسیب نال وابستگی دی علامت ہِن۔ البتہ ظفر لشاری ایہ غلطی نئیں کیتی۔ انھیں وی سرائیکی وسیب وچوں نال گھندن مگر انھیں اپنْے ناول "نازو" کوں ایں انداز وچ سرائیکی وسیب دا ناول بناوݨ دا تر لا نئیں کیتا۔ اسماعیل احمدانی اپنْے ناول لیوں کرداریں، شہریں، پہاڑیں اَتے رودکوہیں دے ناں وی سرائیکی وسیب توں گھندن تے علامتاں وی۔ اِت لیوں ایہ سرائیکی دا پہلا علامتی ناول وی بݨ ڳئے۔

لیکن انھیں دا ناول "چھولیاں" ٹھیک ٹھاک طریقے نال سرائیکی وسیب دا ناول اوں ویلھے بݨے جیر ھلے اوندے وچ سرائیکی وسیب دے کرداریں دے ذہنی ارتقاء کوں کہاݨی دا موضوع بنایا ڳئے۔

سرائیکی وچ ناولیں دی تعداد بہوں مختصر ہے انھیں ناولیں دے موضوع وی مختلف ہِن اَتے ایہ ناول نگاری دیں مختلف روایات دے امین وی ہِن۔ اِت واسطے انھیں ساریں ناولیں وچ کوئی اَجھی روایت پروان نئیں چڑھ سگی۔ جیکوں مشترکہ آکھیا ونڄ سگے۔

البتہ صرف کہیں حد تائیں حقیقت پسندی اَتے سرائیکی وسیب نال وابستگی انھیں ناولیں دی خصوصیت قرار ݙتی ونڄ سگدی ہے جیکوں ظفر لشاری اَتے منیر احمد علوی ٹھیٹھ سرائیکی لفظیں اَتے سرائیکی ناںویں نال شروع کیتے اَتے جیکوں محمد اسماعیل احمدانی سرائیکی کرداریں دے ذہنی ارتقاء دی کہاݨی بیان قرار ݙتے۔

کیا بستی اہم ناول ہے؟

''بستی'' سئیں اقبال حسن بھپلا دا ناول ہے۔ ایہ میکوں 2006ء کوں ملیئے۔ ایہ صرف چھیانوے صفحے تے مشتمل ہے۔ جینکوں میں ہکے ڈینہ پڑھ گھدم۔ ایں ناول دا انتساب ''سیکولر مزاج لوکیں'' دے ناں ہے۔ جیرھا میکوں حیرت انگیز لگیئے۔ کیوں جو بھپلا صاحب کوں ڈو ترائے دفعہ سرائیکی ریسرچ سنٹر بہاء الدین زکریا یونیورسٹی وچ ملیاں تے میکوں او ہک یار دوست لیکن مذہبی آدمی لگن۔ شاید صوفی منش ہوون اُتے اِت واسطے اُنھیں ایں ناول دا انتساب ایں طرح دے لوکیں دے ناں کیتے۔

ایہ ناول سرائیکی ریسرچ سنٹر بہاء الدین زکریا یونیورسٹی چھاپے۔ اُتے ایندا ڈو صفحیں دا پیش لفظ ڈاکٹر انوار احمد اُتے محمد اجمل مہار لکھیئے۔

ڈاکٹر انوار احمد نال میڈی نیاز مندی کم از کم چالیہہ سال کنوں ہے اُتے میں اُنھیں دیاں کئی کتاباں اُتے مختلف تحریراں پڑھیم۔ ایں پیش لفظ دی زبان اُتے اسلوب ڈاکٹر صاحب دا نسیں لگدا۔ نہ ایں تحریر وچ اُنھیں دی ذہانت اُتے حاضر دماغی جھلکدی ہے۔ شاید ایہ محمد اجمل مہار لکھیئے تے ڈاکٹر صاحب دا ناں احتراماً اپنے ناں اُتوں لکھ ڈِتے۔ حیرت دی گالھ ایہ ہے جو دیباچے وچ جتھاں سرائیکی ناولیں دا ذکر کیتا گئے اُتھاں محمد اسماعیل احمدانی دے سفرنامے ''پیت دے پندھ'' کوں وی ناول شمار کیتا گئے۔ حالانکہ جیرھلے ایں سفرنامے دی چھوٹی جہیں تقریب رونمائی ''شبروز'' ملتان وچ تھئی ہئی تاں اُتھاں ڈاکٹر انوار احمد صاحب وی موجود ہن۔

''بسنتی'' ہک Love Story ہے۔ ایہ ہک پکھی واس چھوہر دی ہک زمیندار گھرانے دے جنگر ''لجپال'' نال عشق دی کہانی ہے۔ ایہ کہانی انگریزی عہد وچ دریائے چناب دے پیٹ دی ہک وستی دا واقعہ ہے۔ اوں وقت دے انگریز ڈپٹی کمشنر دی دھی وی لجپال دے عشق وچ گرفتار ہوندی ہے لیکن او ''بسنتی'' واسطے اپنی محبت دی قربانی ڈیندی ہے تے ''بسنتی'' کوں ''لجپال'' نال اپنے ہتھیں نال پرنیندی ہے۔

''لجپال'' بسنتی دے عشق وچ اپنے معزز زمیندار گھرانے کوں چھوڑ تے پکھی واسیں دیں جھگیں وچ ونج رہندے اَتے بسنتی نال شادی واسطے پکھی واسیں دے رواج دے مطابق اُنھیں دیاں ذلت آمیز شرطاں قبول کریندے۔ رچھیں نال رہندے، ریچھ نچواتے دَر دَر خیرات پندے وغیرہ۔ ایہ ہک قیاسی، سنسنی خیز کہانی لگدی ہے۔ جیرھی قارئین کوں اپنے ناقابلِ یقین واقعات نال حیرت زدہ کرݨ دی کوشش ہے۔ جیندا سماجی حقیقتیں نال کوئی تعلق کائنی۔ میڈے واسطے ایہ وی حیرت دی گالھ ہے جو جیرھلے اساڈے فکشن رائٹر حقیقت پسندی نال کم گھندے پئین۔ بھلا صاحب ایہ کیا تماشا لایا ہویا ہے۔

کہانی وچ البتہ دیہاتی زمیندارانہ زندگی تے معاشرت دی عکاسی نظر ضرور آندی ہے۔ اینویں پکھی واسیں دی زندگی تے روایات وغیرہ بارے وی علم تھیندے۔ تاہم پکھی واس لجپال نال بسنتی دی شادی دیاں جیرھیاں شرطاں طے کریندن او محض مصنف دیاں خیال آرائیاں ہن اَتے اینویں انگریز ڈپٹی کمشنر اوندی زال اَتے دھی بارے جیرھی داستان آرائی کیتی گئی ہے او وی غیر حقیقی لگدی ہے اَتے ایں طرح ساری کہانی غیر حقیقی بݨ ویندی ہے۔

2006ء وچ ایں ناول دے چھپݨ کنوں بہوں پہلے سرائیکی وچ محمد اسماعیل احمدانی دا ایوارڈ یافتہ ناول ''چھولیاں'' چھپ گیا ہا لیکن منصف کوں نہ اوندا

پتہ ہا اَتے نہ سرائیکی ناول دی نوی ٹیکنیک تے مقام دا۔ کہیں وی قلم کار کوں جیڑھے کہیں وی موضوع تے لکھنا ہووے اوندے بارے مصنف کوں بہوں کجھ پڑھنا چاہیدا ہے اگر کوئی ناول لکھنے تاں ناصرف ناول دے فن بارے پڑھنے بلکہ چنگے چنگے ناول وی پڑھنے چاہیدے ہن اَتے اپنے مقامی ناول دے معیار نال عالمی ناول دے معیار کوں وی سامنے رکھنا چاہیدا ہے۔ اینویں نئیں کرنا چاہیدا جو روح آکھیا تاں کم کوں جُٹ ڳیا۔

مصنف ناول وچ جاہ جاہ تے موقع بنا تے اپنی شاعری دی نمونے وی ݙتن جیویں جو اُردو وچ ایم۔ اسلم اپنے ناولیں وچ شعر لکھدا ہا اَتے اوندے تقریباً ݙیڈھ سو ناولیں وچوں کوئی وی جیندا نئیں رہ ڳیا۔

ناول دی کہانی ہکے باب تے مشتمل ہے اَتے بہوں گھٹ مواقعیں تے قاری کوں جذباتی کریندے۔ میکوں ایہ ناول جیویں جو ایندی کہانی کنوں ظاہر ہے۔ سماجی حالات اَتے انسانی زندگی دے مسائل کنوں قطعی طور تے لاتعلق لگدے۔

ہک Love Story دی بے شک اپنے فنی رُتبے اَتے محبت کرݨ والیں دے داخلی احساسات دیں پیچیدگیں کنوں ہک موثر تے دلکش کہانی بݨ سڳدی ہے لیکن افسوس ہے جو ایہ ناول ایہ مقام وی حاصل نئیں کر سڳیا۔ میکوں نئیں پتہ جو سرائیکی ریسرچ سنٹر ملتان کوں ایں ناول وچ کیا نظریے اَتے اوکوں ایندے اُتے پیسے لاوݨ دی کیا ضرورت پئی ہوسی۔ کیوں جو میݙے نزدیک ایہ کہیں حوالے نال اُچ دے سرائیکی ناول دے معیار تے پورا نئیں لہندا۔

اسلم میتلا دے سرائیکی انشایئے

ادب پروپیگنڈا بالکل نئیں ہوندا تاہم ہک تخلیق کار اپنے تجربے، مشاہدے اَتے مطالعے کنوں جیڑھا نظریہ اَتے فکر بݨیندے او اوندی تخلیق اِچ غیر محسوس طریقے نال ایں انداز وچ موجود ہوندے جو آخر اِچ اساں غیر شعوری طور تے اوندی سوچ تے فکر دی گرفت اِچ ہوندوں۔ کہیں وی تخلیق دا اثر اِتلا لطیف ہوندے جو اساڈی طبیعت تے بوجھ یا گراں گزرݨ دی بجائے اساکوں مسرت اَتے سرمستی عطا کریندے۔ میڈے نزدیک اوہا تخلیق اِی حقیقی تخلیق قرار ڈتی ونج سگدی ہے جیڑھی اساکوں مسرت اَتے بصیرت ڈیوے۔

انشائیہ وی لطیف تے ہلکے پھلکے ادب دا ہک حصہ ہے۔ ایہ عام طور تے نویں صنف سمجھی ویندی ہے تاہم کجھ لوک ایندے ڈانڈے انگریزی وچ فرانسس بیکن یا اُردو وچ سر سید احمد خان دے مضموناں نال ملیندن۔ تاہم اُردو وچ ایہہ صنف پچھلے کئی سالیں کنوں مقبول تھئی ہے۔ ایندے مزاج اَتے بناوٹ بارے اُردو دے اہم انشائیہ نگاریں اَتے نقادیں دے وچ اختلافی بحثاں وی چلدیاں ریہن اَتے ایندے مزاج کوں مخصوص کرݨ بارے جھیڑا وی ریہے تاہم ایندی قبولیت وچ فرق نئیں آیا۔

سرائیکی وچ انشایئے دی تاریخ وی مختصر ہے۔ سرائیکی وچ انشایئے لکھݨ والیں اُردو انشایئے کولوں تحریک گھدی اے کیوں جو پُرانی سرائیکی نثر وچ انشایئے دا وجود نئیں ملدا۔ البتہ نویں نثری دور وچ سرائیکی دے کئی انشائیہ نگار سامݨے آئین جنہیں وچوں سرکڈھواں ناں اسلم میتلا دا ہے۔ اسلم میتلا مختصر دور اِچ ہوں سارے

انشائیے لکھن اَتے ایہہ اعزاز وی اسلم میتلا کوں حاصل ہے جو انہیں دے انشائیے سب کنوں پہلے کتابی صورت وچ آئین اَتے ہُݨ تائیں انہاں دیاں ڈو کتاباں ''سرائیکی انشائیے'' اَتے ''وسیب رنگ'' چھپ چُکین۔

اسلم میتلا کوں عام طور تیں سرائیکی انشائیہ نگاریں وچوں زیادہ پختہ کار انشائیہ نگار سمجھیا ویندے اَتے اُنہیں دی فن تے گرفت مضبوط ہے۔

تو ڑیں جو اَجݨ تائیں سرائیکی انشائیہ اپنا مخصوص رنگ نہیں بنایا تاہم اسلم میتلا دا انشائیہ جیویں جو انہیں دی ہک کتاب ،وسیب رنگ کنوں ظاہر ہے۔ وسیب دا حوالہ ضرور آن بٹھیندے۔

انشائیے دا موضوع عام طور تے کوئی چھوٹی تے معمولی جیہیں چیز ہوندی ہے جیندے اُتے انشائیہ نگار انشائیہ لکھدے ہوئیں کئی خاص مفہوم پیدا کریندے اَتے ایں طرح اپݨے خیالات دے تسلسل کوں وی قائم رکھیندے۔ انشائیہ یقیناً طنز اَتے مزاح کنوں مختلف تحریر ہوندی ہے پر انہیں کنوں جدا وی ہرگز نہیں ہوندی۔ انشائیے اِچ ہکی اَتے غیر محسوس طنز دا اظہار اپݨے موضوع دے حوالے نال انشائیہ کوں فنی معراج ڈیندے اَتے ایں طرح مزاح بالکل ہلکی پھلکی ہوندی ہے اَتے اوندے وچ ٹھکارا شامل نہیں ہوندا۔ ہلکی پھلکی مزاح انشائیے دے رنگ کوں چھوکا کریندی ہے۔ میڈے اپݨے خیال مطابق انشائیے وچ کوئی کہانی یا واقعہ بیان کرݨ مفہوم اِچ مفہوم کڈھݨ دے اسلوب کوں نقصان ڈیندے اَتے اِت واسطے انشائیہ اپݨے فنی تقاضے پورے کرݨ کنوں معذور تھی ویندے۔

لیکن اسلم میتلا دے بہوں سارے انشائیے مفہوم اِچوں مفہوم پیدا کریندن لیکن ایں طرح اپݨاں فنی رتبہ وی قائم رکھیندن ''قینچی'' دے علاوہ بہوں سارے ہے انشائیے ایندی عمدہ مثال ہن۔

اسلم میتلا دے انشائیں اِچ جتھاں سرائیکی وسیب اپݨے کلچر سمیت موجود نظر آندے اُتھاں کئی انشائیں وچ انشائیہ نگار خود وی موجود ہوندے۔ قانون دے پیشے نال وابستہ ہوون پاروں قانونی اصطلاحات اَتے حوالے انہیں دیں انشائیں اِچ کئی جاہ تے ملدن اَتے قانون دے پیشے نال وابستہ لوکیں کوں ڈو وڑا مزہ ڈیندن جیویں جو میں خود وی بار بار محظوظ تھیندا ریہاں۔ اتھاں میں اے آکھ سگداں جو اسلم میتلا دے انشائیے وچ خود تخلیق کار اَتے اوندا وسیب ہک بئے نال نجڑے ہوئے ڈسن۔

اسلم میتلا دے انشائیں دے موضوع سدھے سادے اَتے عام ہن جیویں جو ہووݨے چاہیدن۔ اِت واسطے انہیں دے انشائیں کنوں ہر قسم دا قاری محظوظ تھی سگدے۔ اسلم میتلا کتھائیں وی علمی اَتے فلسفیانہ انداز وچ اپݨی تحریر کوں بوجھل نہیں کریندے بلکہ ہر جاہ تے ہلکا پھلکا انداز رکھدن جیڑھا انشائیے دے مزاج دے عین مطابق ہے۔

اسلم میتلا کئی ہے حوالیں نال اپݨے فن تے دسترس رکھیندے ہوئے نظر آندن جیویں جو انشائیے دی زبان سادہ، عام فہم اَتے رواں ہووݨی چاہیدی ہے اینویں اِی انہیں دی تحریر وی سادہ، رواں اَتے عام فہم ہے۔

سرائیکی انشائیہ بلاشک و شبہ اسلم میتلا دے فن دے حوالے ارتقاء دی شاندار منزل طے کیتی ہے ایہ فن جیندے اِچ سرائیکی عام طور تے پچھوں نظر آندی ہئی ۔ ایں قابل تھئی اے جو فخر نال آکھ سگے۔ میں وی ہاں انشائیے دے سفر اِچ اُردو دے نال نال ٹُردی آندی۔

میکوں یقین اے جو اسلم میتلا اپݨا ایہ سفر جاری رکھیسن اَتے سرائیکی کوں انشائی ادب نال مالا مال کرتے ڈوجھیں ترقی یافتہ زبانیں نال کھڑا کرݨ اِچ ماء بولی دی خدمت کرݨ دا فریضہ ادا کریندے رہ ویسن۔

م۔ی۔قیصرانڑی بطور سرائیکی محقق

سرائیکی وچ کجھ سالیں کنوں جیرھا تحقیقی کم تھیندا پئے اوندے وچ م۔ی ۔قیصرانڑی دا تحقیقی کم خصوصی اہمیت دا حامل ہے۔ مختلف اخباریں اُتے رسالیں وچ اُنھیں دے تحقیقی مقالے سرائیکی ، اُردو اُتے انگریزی وچ چھپدے رہندن ۔ ایہ اعزاز وی اُنھیں کوں حاصل رہیے جو انگریزی زبان وچ سرائیکی وسیب ،اوندے کلچر اُتے تاریخ بارے تحقیقی مضمون وی اُنھیں دے چھپدن۔

م۔ی۔قیصرانڑی صاف ستھرا اُتے سنجیدہ قسم دا علمی اُتے ادبی ذوق رکھدن اُتے توجہ نال کہیں موضوع تے تحقیق کریندن ۔ ایں سلسلے وچ اُنھیں دی پہلی کتاب ''سرائیکی تاریخی واراں پہلی جلد'' مارچ 1994ء وچ منظر عام تے آئی ہے۔

ایں کتاب دی اشاعت دے وقت کنوں اِی میکوں ایں کتاب دے مطالعے واسطے بے چینی محسوس تھیندی پئی ہئی اُتے میں اینکوں ایندی بائنڈنگ تھیوݨ کنوں پہلے اِی پریس دے مالک دی اجازت نال (لیکن مصنف دی اجازت دے بغیر) پریس وچوں چا گھدا ہا۔ کتاب کوں اَدھا تاں سفر دے دوران پڑھ گھدم اُتے باقی اَدھا گھر وِنج تے پڑھیم۔ اُتے اوں ویلے تائیں بیا کم نہ کیتم جے تائیں اینکوں مُکا نہ سٹیم۔

لیکن تساڈے واسطے اُتے خود میڈے واسطے وی حیرانی دی گالھ ایہ ہے جو میں تقریباً ہک سال تائیں ایں کتاب بارے کجھ نہ لکھ سگیم۔ تساں میڈی حیاتی دیاں بے جواز مصروفیات دا اِتھوں اندازہ لا سگدو۔

م۔ی۔قیصرانڑی دی ایہ کتاب کئی حوالیں نال ہک عہد ساز کتاب ہے۔ ایہ

سب کنوں پہلے اپݨی تحقیق دے حوالے نال ایں حد تائیں قابل تعریف ہے جو اَڄ تائیں سرائیکی زبان وِچ بعض اینجھیں ''واریں'' کوں منظر عام تے نمیں آندا ڳیا جیندا آوݨ ضروری ہا۔ اَتے ایں موضوع تے کم کرݨ والے لوکیں اوہناں کوں نظر انداز کر ݙتا ہا۔ ایں کتاب کوں کئی اینجھیں واریں کوں پہلی دفعہ منظر عام تے گھن آوݨ دا اعزاز حاصل ہے۔ جیڑھا پہلے کنوں نمیں تھیا۔

کتاب وِچ سرائیکی زبان کوں خالص شکل وِچ پیش کیتا ڳئے۔ کہیں قسم دی سُستی یا جلد بازی دا مظاہرہ کریندے ہوئے بے وجہ اُردو یا انگریزی لفظ نمیں ورتیئے ڳئے بلکہ محنت، کوشش اَتے جاݨ سُنڄاݨ نال انگریزی یا اُردو لفظیں دے ورتاوے دی جاہ تے سرائیکی لفظ استعمال کیتے ڳئین۔ جیندے نال نا صرف سرائیکی ڈکشنری وِچ ودھارا تھئے بلکہ زبان وی خالص اَتے سوہݨی تھی ڳئی ہے۔

ایں کتاب دی ایہ وی خاص خوبی ہے جو اَڄ تائیں سرائیکی دی کہیں کتاب وِچ اِتلی تعداد وِچ ''سرائیکی واراں'' کٹھیاں نمیں کیتیاں ڳیاں اَتے ایں طرح ایہ سرائیکی واریں دا پہلا مکمل مجموعہ ہے۔ تو ڑے جو ''سرائیکی تاریخی واراں'' دا پہلا حصہ ہے اَتے ایندے کئی حصے اڄݨ منظر عام تے آوݨن۔

ایندے علاوہ ہک ٻئی اہم ڳالھ ایہ وی ہے جو مختلف واریں دے ہیٹھ چیڑھیاں وضاحتاں ݙتیاں ڳئین او ٻہوں قیمتی ہن۔ جیڑھیاں سرائیکی وسیب اَتے اوندی تریخ دے اہم واقعات کوں نشابر کریندن اَتے ایں طرح قاری کوں ''وار'' دے سمجھݨ وِچ امداد ݙیندن۔

کتاب دا دیباچہ ٻہوں معلوماتی ہے اَتے تاریخ کوں سمجھݨ واسطے ہک نواں، انقلابی اَتے قومی تصور پیش کریندے۔ سرائیکی ادب وِچ باقاعدہ طور تے ایں تصور کوں پہلی دفعہ تحریری حوالے نال متعارف کرایا ڳئے اَتے سرائیکی قومی تحریک نال

وابستہ لوکیں واسطے نویں اَتے انقلابی سوچ دے دروازے وا کیتے ہِن۔ درباریں وچ لکھی ہوئی سرائیکی عوام دی توہین آمیز تاریخ دا تصور ختم کر تے تاریخ دے ایں نویں تصور سرائیکی اہل قلم وچ سوچݨ دی نویں تحریک پیدا کیتی ہے۔ ایں حوالے نال ایہ کتاب سرائیکی قومی تحریک وچ ہک نویں "عہد نامے" دا حکم رکھیندی ہے اَتے ایکوں ایں حوالے نال وی پڑھݨا چاہیدا ہے۔

سرائیکی ثقافت ہک نظر وِچ

سوویت یونین دے خاتمے کنوں پہلے وی اَتے بعد وچ وی میں اپݨے نظریات تے وَل وَل غور فکر کریندا ریہاں (ظاہر ہے میں جیندا انسان ہاں) اَتے ہُݨ ایں بارے وچ سنجیدہ طور تے سوچیندا ں جو شئیت طبقاتی نظام [illegible] فطری ہے۔ جیکر انسان کوں کھلا چھوڑ ڈتا ونجے (جیرھا سرمایہ دارانہ نظام دا پہلا تقاضا ہے) تاں تلنگے، عیار مکار، اَتے طاقتور لوک بالادستی حاصل کر گھنسن۔ سادہ، نااہل، کمزور، بزدل (شاید شریف) لوک پچھوں رہ ویسن اَتے ایں طرح طبقاتی نظام منڈھ بدھیندے تے پرورش چیندے اگر ایں طرح دی مادر پدر آزادی کوں کہیں طرح قابو کیتا ونج سگے اَتے تلویں طبقے کوں جیندا رہݨ وچ مدد ڈتی ونجے اَتے اُتلے طبقے دیں زیادتیں کوں کنٹرول کیتا ونجے تاں شئیت من وسلویٰ لبھݨ دی وچلی راہ نکل آوے۔

معاف کرا ہے! ایہ صرف جملہ معترضہ اِی ہا۔ البتہ ایں حوالے نال ایہ آکھݨ چہنداں جو انسانی حیاتی وچ طبقاتی نظام کتلا اِی موثر کیوں نہ ہووے عام لوک ایندے سامݨے کتلا اِی بے بس کیوں نہ ہوون اَتے تاریخ وچ ایں اعلیٰ طبقے دیاں کتلا اِی فرضی سخاوت اَتے علم دوستی دیاں کہانیاں کیوں نہ لکھیاں ڳیاں ہوون اَتے اُنھیں دی بہادری دے افسانے صفحہ قرطاس تے کیوں نہ وِرگھریے پئے ہوون۔ مگر کئی معاملات وچ عوام کوں اِی بالادستی حاصل ہے مثال دے طور تے کجھ درویش مزاج لوکیں دا تعلق بہر طور عوام نال ریہے۔ اِت واسطے او حیاتی وچ اَتے موت دے بعد عوام دے محبوب رہندن۔ جڈاں جو اکثر بادشاہیں دے مقبرے ویران ہوندن اَتے

اُنھیں وچ میں جمیلیں دے دیرے اُنھیں نال ڈٹھن۔ بعض اوقات اُنھیں مقبریں دا نشان تائیں نئیں رہندا۔ جیویں جو منگلی دے گستان وچ ہے۔ ایویں ہکی قومیت نال تعلق رکھݨ والے حکمرانیں اَتے عوام دی ثقافت دی عام طور تے ہک ہے کنوں انج ہوندی ہے۔ کیوں جو ثقافت دی اصل وچ ہر طبقے دی اپݨی ہوندی ہے اَتے ایں طور تے طبقاتی ہوندی ہے۔ جیویں تاریخ وچ عام طور تے صوفیا دے مقبریں تے رونقاں ہوندن۔ اَتے شاہی مقبرے نور جہاں دے مقبرے دی مثال ڄلے رہندن۔ ایویں ثقافت وی صرف عوام وی زندہ رہندی ہے اَتے اونکوں پذیرائی حاصل تھیندی ہے۔

جاوید احسن خان دی کتاب ''سرائیکی ثقافت'' ڈیکھ کراہیں میکوں ایندے اُتے پیا وی یقین آ گیا کیوں جو اُنھیں دی کتاب وچ جیرھی قسم دی ثقافت دا ذکر کیتا گئے او سرائیکی وسیب دی عوامی ثقافت ہے۔ او میلیں ٹھیلیں اَتے کھیڈیں دی ثقافت ہے۔ جیندا تعلق تلویں طبقے نال ہے اَتے ایں طرح ایہ کتاب ہک طرح تے عوامی زندگی دی بھرپور اَتے شاندار طریقے نال نمائندگی کریندی ہے۔

تاہم ایں کتاب وچ ہک حد تائیں ثقافت دا ''حاکمانہ'' تصور دی نظر آندے۔ کیوں جو حکمران عوامی ثقافت کوں صرف میلے ٹھیلے دی ثقافت آہدن اَتے ایہو سلوک سرائیکی ثقافت نال وی کیتا ویندے۔ حالانکہ سرائیکی ثقافت دا ہک اہم پہلو مدافعتی جدوجہد دا وی ہے اَتے لوک ناٹک وچ ایندا اظہار نقلی دے حوالیں نال کئی جاہیں تے ملدے۔ سرائیکی وسیب چونکہ اپݨی زرخیزی دی وجہ کنوں ہمیشہ حملہ آوریں دا نشانہ ریہے۔ اِت واسطے اِتھاں ہک طاقتور مدافعتی جدوجہد دی روایت وی رہی ہے۔ سکندر یونانی کنوں گھن کراہیں ہݨ تائیں ایندیاں نشانیاں ملدین۔ جیویں اِتھوں دے بزرگیں دے روضے اِتھوں دی ثقافت دا حصہ ہن۔ ایویں اِتھوں دی قلعیں ہڑند، آسنی، ڈیرا اور وغیرہ وی ہک بہادرانہ اَتے مدافعتی جدوجہد دی ثقافت کوں پروان

چڑھائے۔ اَتے ایندا ثقافتی اثر سرائیکی نظمیں خصوصاً سرائیکی واریں وچ نظر آندے
۔جیویں جوم۔ی۔ قیصرانی، عمر کمال خان اَتے شوکت مغل دیں کتابیں سرائیکی اَتے
ملتانی واریں وچ نظر دے۔

اللہ چا چھڑاوے شملہ شیر جوان کوں

کتاب ''سرائیکی ثقافت'' وچ پتہ نہیں ایں اہم پہلو کوں کیوں نظرانداز کیتا
گئے ۔اَج پوری دنیا ہِک وستی دی شکل اختیار کریندی ویندی ہے اَتے ترقی یافتہ ملکیں
دی ثقافت چھوٹے ملکیں دی ثقافت تے اثر انداز تھیندی پئی ہے ۔ایں طرح
سرائیکی ثقافت تے یورپی اَتے خصوصاً انگریزی ثقافت دا بھرپور اثر پیندا پئے ۔
مناسب ہوندا اگر انہیں اثرات دا کتاب وچ جائزہ گھدا ویندا۔

ہِک وسیب دے لوکیں دی حیاتی دا رنگ ڈھنگ دا ناں ثقافت ہوندے۔
جینکوں وٹ گن شائن ''فارم آف لائف'' آہدے۔ ایہ فارم آف لائف سماجی تبدیلی
نال تبدیل تھیندی رہ ویندی ہے۔ ایندا مظاہرہ قبائلی، جاگیردارانہ اَتے سرمایہ دارانہ
سماج دے اَنج اَنج مظاہریں وچ ڈٹھا ونج سگدے۔

پاکستان وچ قبائلی اَتے جاگیردارانہ سماج ٹرٹ بھج دا شکار ہے۔ اِت
واسطے انہیں سماجیں نال وابستہ ثقافت دی بھج ٹرٹ دا شکار ہے اَتے اُنہیں دا کجھ حصہ
مردہ ثقافت (Dead Culture) وچ آندے۔ جیرھا ساڈے وڈ وڈیریں دے
نال متعلق ہا۔ اساڈے نال نہیں ۔مثلاً اَج دے بال ڈاں (ڈیں) دی بجائے کرکٹ
کھیڈدن۔ اَتے رات کوں نانی اماں کنوں قصہ سنڑن دی بجائے ٹی وی ڈرامہ ڈیہدن۔
ہُنڑ وڈے شکی روٹیں دا بھت کھاونڑ دی بجائے آئس کریم کھندن۔ عوام ہُنڑ رات
کوں پنگھیں یا دریں تے بہہ تے حقہ پیونڑ دی بجائے سینما ہال یا ہوٹلیں وچ ونج
تے وقت گزریندن اَتے سگریٹ پھکیندن۔ میڈے خیال وچ اِتلا اہم کتاب وچ

انھیں تبدیلیں دا جائزہ گھنن دی ضروری ہا۔ ہُن ایہ کتاب زیادہ تر ''مردہ ثقافت'' کوں پیش کرݨ تائیں محدود رہ ڳئی ہے۔ سرائیکی ثقافت تے اسلام دے اثرات جاݨے سُنجاݨے ہن۔ اِت واسطے کتاب دے منڈھ وچ انھیں اثرات کوں ثابت کرݨ دی ضرورت نہ ہئی۔ بلکہ اہم ڳالھ ایہ ہئی جو ایہ ݙسایا ویندا جو ثقافت وچ کیویں تبدیلی آندی ہے۔ یا وقت نال نال او اپݨا روپ کیویں وٹیندی ہے۔ ایہ ݙساوݨ ضروری ہے جو موجودہ سرائیکی ثقافت کیرھے دور دی نمائندہ ہے۔ سرائیکی وسیب دی نویں ثقافت جیرھی تبدیل تھیندے ہوئے سماج دی وجہ نال خود ہک بحرانی مرحلے وچ داخل ہے۔ دا تجزیہ کریندیں ہوئیں قاری دی ایں تشنگی کوں دور کرݨ ضروری ہا۔

بہرحال ''سرائیکی ثقافت'' سرائیکی ادب وچ اپݨے موضوع تے پہلی تفصیلی کتاب ہے۔ اِت واسطے ایہ اہم تے مفید ہے۔ تاہم ایں کتاب دا نواں ایڈیشن موجودہ جدید سرائیکی ثقافت کوں دی ضرور حصہ ݙیوے۔

''مختصر تاریخ زبان وادب: سرائیکی'' دے بارے کجھ گالھیں

''مختصر تاریخ زبان وادب.....سرائیکی'' ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز دی اُردو وچ لکھی ہوئی کتاب ہے جیندا پہلا ایڈیشن 2009ء وچ چھپیا۔ جیرھا ایڈیشن میڈے سامنے ہے۔ ایہ ڈوجھا ایڈیشن ہے اَتے 2012ء وچ چھپے۔ ایں کنوں پہلے دا ہک بیا ایڈیشن وی میڈے اگوں ہے۔ جیرھا پہلی دفعہ 2001ء وچ چھپیا اَتے ایندا ناں ''سرائیکی زبان وادب کی مختصر تاریخ'' ہے۔ ایں نویں ایڈیشن وچ کجھ اضافے وی ہن۔ جیویں جو صحافت بارے ہک تفصیلی حصہ ہے۔ ایں کتاب کوں مقتدرہ قومی زبان اسلام آباد چھاپے۔

ڈاکٹر سجاد حیدر پرویز داناں سرائیکی زبان وادب وچ بہوں اُچا ہے۔ اُنھیں دی ایہ کتاب نا صرف سرائیکی زبان ادب دے طالب علمیں واسطے رہنمائی دا کم ڈیندی ہے بلکہ محققین اَتے سکالرز دیاں وی علمی ادبی ضرورتاں پوریاں کریندی ہے۔ پنج سو پینتری صفحیں دی ایہ کتاب پنج حصیں وچ تقسیم ہے۔ جیندے وچ سرائیکی زبان، اوندے رسم الخط، لغت نویسی، شاعری (ساریاں اصناف) افسانہ، ناول، سفرنامہ، انشائیہ، خاکہ، مکتوب نگاری، آپ بیتی، سیرت نگاری، واراں، منظوم داستاناں مالیں تے خواتین وا ادب، شخصیات نگاری، تاریخ ثقافت، ادبی تاریخاں، تنقید، تراجم، طنز ومزاح اَتے صحافت وغیرہ بارے لکھیا گئے۔ آخر وچ کتابیات دے عنوان تلے کتابیں، رسالیں، اخباریں، یونیورسٹیں وچ لکھیں ہوئیں مقالیں دی ہک تفصیلی تندیر وی ہے۔

کتاب وچ ہر موضوع تے کافی مواد ݙتا ڳئے (توڑے جو کجھ چُک وی ڳئے) مختلف عنوانات دے تلے اوں موضوع تے چھپیں کتابیں دی جاہ جاہ تے لمبی لمبی فہرست وی ݙتی ڳئی ہے۔ جیڑھی معلومات وچ ودھارا کریندی ہے۔ کتاب وچ بعض لکھاریں بارے نسبتاً زیادہ مواد ݙتا ڳئے اَتے بعض کوں نظر انداز کر ݙتا ڳئے۔ ظاہر ہے ایہ مصنف دیں کجھ اپݨی ترجیحات دا نتیجہ ہِن۔

کتاب اپݨے تمام ترخوبیں دے نال کجھ کمیں دا شکار وی ہے اَتے شاید اتلا لمبا تذکرہ وچ ایہ کمیاں رہ ویندیاں ہوسن۔ چونکہ کوئی ادبی تاریخ کݙاہیں وی مکمل تھی سڳدی۔ بلکہ ہر ویلھے اوندے وچ ترمیم تنسیخ دی لوڑ پوندی ہے۔ اِت واسطے میݙے خیال مطابق ایں کتاب دے اگلے ایڈیشن وچ ایہ کمیاں دور کیتیاں ویسن۔ توڑے جو ایں قسم دیاں چھوٹیاں موٹیاں کمیاں بے شمار ہِن۔ جنہیں دا ذکر ایں مختصر تبصرے وچ ممکن کائنی۔ اِت واسطے صرف کجھ ݙو اشارے کیتے ویندن۔

1: سرائیکی رسم الخط دے طے کرݨ بارے جیڑھیاں کوششاں تھیندیاں رہین اُنہیں دا ذکر کریندیں ہوئیں صفحہ 34-33 تے مصنف چوتھی کوشش مولانا عزیز الرحمٰن بہاولپوری دی دیوان فرید دی ترتیب ݙیوݨ دے ویلے دی بیان کیتی ہے۔ اَتے پنجویں کوشش 1979ء دے کل پاکستان سرائیکی کمیٹی دی ݙسائی ہے جینکوں اُنہیں تقریباً آخری تے کامیاب قرار ݙتا۔ حالانکہ ایہ بھوں متنازعہ ہئی۔ ایندے وچ پہلے کنوں متفقہ "ݨ" کوں ہٹا تے کہیں خصوصی وجہ تے پنجابی دا "ن" اپݨایا ڳیا اَتے ایندے اُتے اختلاف کھڑا تھی ڳیا۔ راقم الحروف، دلشاد کلانچوی، سراج الدین سانول تے کئی ٻنہیں پنجابی "ن" کوں قبول کرݨ کنوں انکار کر ݙتے۔ جیندے نتیجے وچ 1982ء وچ ہک ٻی رسم الخط کمیٹی بیٹھی۔ جئیں سرائیکی "ݨ" کوں بحال کیتا۔ ایندی پوری

تفصیل ماہنامہ ''سرائیکی ادب ملتان'' دے شمارہ مارچ 1982ء وچ موجود ہے۔ نہ جانے مصنف اونکوں کیوں نظر انداز کر ڈتے۔ حالانکہ قارئین کوں ایں صورت حال کنوں آگاہ کرݨ ضروری ہا۔ اینویں 1979ء اَتے 1982ء دیں رسم الخط کمیٹیں کنوں پہلے سرائیکی رسم الخط کوں طے کرݨ واسطے ہک بی ڈوجھی کوشش تاریخی سرائیکی ادبی کانفرنس ملتان (ترائے روزہ) دے دوران سرائیکی رسم الخط کمیٹی کیتی۔ جیندے وچ راقم الحروف دے علاوہ مہان سرائیکی لکھاری ڈاکٹر مہر عبدالحق، پروفیسر دلشاد کلانچوی، مولانا نور احمد خان فریدی، میر حسان الحیدری، پروفیسر عطا محمد حامی، ظفر مرزا (ڈیرہ اسماعیل خان) وغیرہ شامل ہن اَتے ایندی صدارت سیٹھ عبیدالرحمٰن کیتی۔ ایں کمیٹی دی کارکردگی بارے میڈا کتابچہ ''سرائیکی رسم الخط کی مختصر تاریخ'' ہے جیندے وچ تفصیلی طور تے صورت حال دا ذکر موجود ہے۔ ایندے علاوہ میڈی ہی تفصیلی رپورٹ ماہنامہ سرائیکی ادب ملتان دے شمارے اپریل 1975ء وچ دی چھپی ہوئی ہے۔ پروفیسر شوکت مغل اپݨی کتاب ''سرائیکی دیاں خاص اُوازاں دی کہاݨی'' وچ ایں رسم الخط کمیٹی تے اوندے فیصلے دی تفصیل دی ڈتی ہے۔ نہ جانے اونکوں نظر انداز کرݨ دی مصنف دی کیا ترجیح ہئی۔ حالانکہ مصنف کوں انھیں ساریں گالھیں دا علم ہا۔

2: اینویں ہک ہی حیرت انگیز گالھ ایہ ہے جو کتاب دے صفحے 77 تے لکھیا ہویا ہے ''محمد حسین شاد کے بعد اُن کی نظموں کا مجموعہ ترتیب دے کر شائع کیا گیا۔ اگرچہ اُس نے اپنے شہر کے تذکرہ نگار کیفی جام پوری نے ''سرائیکی شاعری'' میں اُن کو نظیر مان کر میر کا سا برتاؤ کیا ہے۔

ایندے بارے حقیقت ایہ ہے جو کتاب "سرائیکی شاعری" وچ نہ اینجھی کوئی گالھ موجود ہے اَتے نہ محمد حسین شاد تے اوندی کتاب دا ذکر ملدے۔ محمد حسین شاد دا جام پور نال وی کوئی تعلق نہ ہا۔ اور سول پور دا باشندہ ہا۔ اَتے اوندا مجموعہ کلام "پیٹ دی ہِسک" انھیں دے نواسے بشیر بلوچ ترتیب ڈے تے اساڈے ادارے سرائیکی پبلی کیشنز رسول پور توں اگست 1993ء وچ شائع کیتا۔ جیندے وچ محمد حسین شاد بارے صفحہ میڈا اوی موجود ہے۔ نہ جانے کتاب بارے تفصیل کوں نظر انداز کر تے ہک من گھڑت گالھ کیفی جام پوری دی کتاب "سرائیکی شاعری" دے ذمہ لاڈیوݨ وچ کیا مصلحت ہوسی۔

3: سرائیکی وچ غزل دے باب تلے غزل گو شاعریں دا ذکر کریندیں ہوئیں صفحہ 127 تے رفعت عباس بارے لکھدن "رفعت عباس کا مجموعہ "پڑچھیاں اُتے پھل" 1984ء میں اور "جھومری جھم ڑے" 1989ء میں سامنے آتے ہیں" ۔ ایں فقرے کنوں ظاہر تھیندے جو "جھومری جھم ڑے" غزلیں دا مجموعہ ہے ۔ حالانکہ او غزلیں دا مجموعہ کائنی۔

4: اکثر جہیں تے ایہ محسوس تھیندے جو مختلف کتابیں کنوں مواد گھن تے اپݨی کتاب وچ شامل کر ڈِتا گئے۔ اَتے اپݨے طور تے تحقیق نہیں کیتی گئی۔ صفحہ 293 تے چراغ اعوان دی جائے پیدائش وستی میاں صاحب موضع کھیڑی لکھیا ہویا ہے۔ سب کنوں پہلے ایہ غلطی کیفی جام پوری کیتی اَتے بعد دے لکھاری اینکوں نقل کریندے آئے۔ چراغ اعوان دی جاہ پیدائش "درگڑی" ہے اَتے درگڑی دے گستان وچ اوندا مزار وی ہے۔ جیندی میں خود زیارت کیتم (ایندی تفصیل میڈی کتاب "نیکھے" وچ موجود ہے) قصبہ درگڑی تحصیل جام پور ضلع راجن پور وچ حاجی پور اَتے بھکر پور دے وچکار پچادھی پاسوں

سلیمان پہاڑ دے تقریباً دامن وچ موجود ہے۔ مصنف ایں بارے کوئی تحقیق نہیں کیتی۔

5: اینویں کئی شعبیں جاہیں تے کہیں شعبہ دی تفصیل ڈ یندیں ہوئیں مصنف کنوں چک تھئی ہے۔ تراجم دے سلسلے وچ کئی تراجم نظر انداز تھئیں۔ خاکہ نگاری وچ اسماعیل احمدانی دا مشہور خاکہ میڈا کھلواں سنگتی (شائع شدہ کتاب لڑی سوچاں جام پور) رہ گئے۔ صحافت والے حصے وچ ہفت روزہ "بلال" ڈیرہ غازی خان دا ذکر کائنی جیندے وچ سرائیکی کالم چھپدے رہے اَتے ایہ ڈیرہ غازی خان دے ہفت روزہ "غرب" کنوں بہوں پُرانا تے مشہور تاریخی اخبار ہا۔ اینویں تنقید دے سلسلے وچ دی رقم الحروف دیں ڈو کتابیں "نتارے" اَتے "لیکھے" دا ذکر موجود کائنی حالانکہ اوایں کتاب دے موجودہ ایڈیشن کنوں بہوں پہلے چھپ چکیاں ہِن۔ (میں اپنڑیں کتابیں دے ذکر کرݨ بارے معذرت خواہ ہاں۔ صرف ریکارڈ دی درستی واسطے ضروری ہِن)

6: جیویں جو میں اُتے عرض کیتم۔ مختلف کتابیں کنوں مواد گھن تے ہو بہو لکھ ڈِتا گئے اَتے زیادہ تر فہرست سازی کیتی گئی ہے۔ اپنڑے طور تے کہیں ضروری جاہ تے دی تحقیق نہیں کیتی گئی۔ بعض جاہیں تے نقل کرتے صرف لکھاری دا سن پیدائش یا سن وفات لکھ ڈِتا گئے۔ جیویں عبدالحکیم اُوچوی دا صرف سن پیدائش 1161ء ہجری لکھ ڈِتا گئے۔ اَتے اوندی تاریخ وفات بارے کوئی تحقیق نہیں کیتی گئی۔ بعض جاہیں تے نقل کرتے سن ہجری لکھ ڈِتے گئین اَتے بعض جاہیں تے عیسوی جتھوں قاری کنفیوز تھی سگدے مناسب ہوندا جو تھوڑی جہیں محنت کرتے تقویم دی کہیں کتاب توں ہجری نال عیسوی سن وی لکھ ڈِتا ویندا۔ کیوں جو اَج دا قاری عام طور تے عیسوی سن دے حوالے نال مانوس ہے۔

7: بعض جاہیں تے کتابیں دے ناں دی درست کائنی۔ مثال دے طور تے صفحہ 379 تے عصمت اللہ شاہ دی کتاب داناں ''سوجھل'' لکھیا گئے حالانکہ ایہ ''سوجھل تقشے'' ہے۔

8: کتاب دی ترتیب وچ یکسانیت کائنی۔ کتاب داڈ وجھا حصہ شاعری بارے ہے اَتے ترّیجھا نثر بارے ہے۔ چوتھے حصے وچ سیرت نگاری ہے۔ اَتے اول حصہ وچ داراں اَتے منظوم داستان دی درج کیتیاں گئین۔ حالانکہ انھیں داتعلق حصہ شاعری نال ہے۔ منظوم داستانیں وچ سیف الملوک بارے ذکر کریندے ہوئیں قاسم علی شاہ دی معروف سیف الملوک کوں نظر انداز کرڈتا گئے۔ حالانکہ لطف علی دے سیفل نامہ مرتب محمد صادق رانی پوری دے ڈاکٹر نبی بخش بلوچ دے لکھیئے ہوئے پیش لفظ وچ اوندی تفصیل تے نمونہ موجود ہے۔

کتاب وچ اینجھیاں چھوٹیاں موٹیاں غلطیاں بے شمار ہن۔ ایندے علاوہ کتاب وچ مصنف دیاں اپنے ہمعصر بارے ذاتی ترجیحات وی موجود ہن۔ جتھاں انھیں کوں ہک غیر جانبدار مصنف دا کردار ادا کرنا چاہیدا ہے۔ تاہم ایہ کتاب سرائیکی زبان وادب بارے اپنی نوعیت دی پہلی تے اہم کتاب ہے۔ اپنے وقت دے حوالے نال جیندی بہوں ضرورت ہئی۔ میڈا خیال ہے ایہ کتاب بہوں دیر تائیں اپنی ضرورت پوری کریندی رہسی اگر اینکوں غیر جانبداری نال لکھ تے درستیاں کیتیاں ونجن۔

سرائیکی وسیب وچ صلوٰتاں اَتے ہدرے

سرائیکی وسیب جیڑھا وادیٔ سندھ وچ مرکزی حیثیت رکھدے اپنے دیو مالائی عہد وچ دراوڑیں دے بعد آریائی دیو مالائی تصور نال وابستہ رہیے ۔ اوں ویلھے ہر مفروضہ سماوی قوت دا کوئی دیوتا یا دیوی ہوندی ہئی انسانی بیماریں کوں لوک اِنھیں دیویں / دیوتائیں دی ناراضگی دا سبب سمجھدے ہَن ۔ اِت واسطے اوں عہد وچ کوئی سائنسی طریقہ علاج نہ ہووݨ دے سبب دیوتائیں دی خوشامد کوں بیماری دا موثر علاج سمجھیا ویندا ہا۔

ایں کتاب "سرائیکی وسیب وچ صلوٰتیں اَتے ہدریں نال دوا داروں دی روایت" وچوں مثال گھندیں ہوئیں ۔ چیچک ، سورخ ، ہیر ، کیکوا جہیں بیماریں دا تعلق سیتلا / ماتا دیوی نال ہا ۔ جینکوں سرائیکی وچ مائی رانی دی آکھیا ویندے ۔ ایں بیماری دا علاج کجھ عرصہ پہلے تائیں ہک لوک گیت قسم دے منتر نال کیتا ویندا ہا ۔ جینکوں "سولھڑا" آکھیا ویندے ۔ "سولھڑا" مریض بال دے اگوں میوزیکل انداز وچ "سنگت" دا منگر وجا کے گایا ویندا ہا جیندے وچ سیتلا دیوی دی خوشامد ہوندی ہئی جو او بخار دی تپش کوں گھٹ کرے۔

بخشیں والا آویں میڈے ویڑھے
پھلیں دے سہرے کوں تاں ڈیندی ہار
جگ کوں تاں ٹھاری ، میں نیکاری کوں ٹھار
ٹھار گھر وچیں ، نہال کیتی وچیں

تو ہیں ٹھڈا ٹھار

دیو مالائی عہد دے اُنھیں منتریں دا ثبوت اساکوں ویدیں وچ وی لبھدے
۔مختلف بیماریں دے علاوہ عشق محبت بارے وی کئی منتر" اتھر وید" وچ درج ہن ۔علی
عباس جلال پوری اپنی کتاب "رسوم اقوام" وچ محبت بارے ہک منتر دا اردو ترجمہ
پیش کیتے "میری زبان کے سرے پر شہد ہو، مری باتوں میں شہد کی مٹھاس ہوتا کہ
میری پریمیکا مجھ پر فدا ہو جائے اور اُس کا بدن میرے قابو میں آجائے۔"

صلوٰتیں اَتے ہدیں کوں عام طور تے ترے حصیں وچ ونڈیا ونج سگدے۔

1: ہدایا کرڑا ڈیون (منتر دن) یعنی بیماری کوں روکن اَتے اونکوں اگو تے ودھن
کنوں جھلن ۔جیویں ڈھانڈیں کوں ڈیھن

2: صلوٰت یا منتر: بیماری کوں ختم کرن ۔جیویں نانگ دی صلوٰت (اتھاں
دلچسپ گالھ ایہ ہے جو انھیں صلوٰتیں نال حکیمانہ علاج وی ڈسیا ویندے)

3: چھنڈے ڈیون ۔عام طور تے بیماری رسورخ وغیرہ دی خیر آون دے ستویں
ڈینہ بعد بیمار دے منہ دے سامنے پروان رکھ تے اوندے وچوں پانی ترلیے
کھیر دے چھنڈے ڈتے ویندن ۔ایہ سوان بیماری کنوں شفاء اَتے ولا تحفظ
واسطے ہوندے۔

صلواتیں اَتے ہدیں دی حقیقت دراصل کجھ مقدس کتابیں دیاں آیات یا
اشلوک دے علاوہ بعض خودساختہ فقرے وی ہوندن جنہیں بعض بیماریں واسطے
قرآن مقدس دیاں آیات اَتے اتھر وید دے اشلوک نال من گھڑت سولھڑے۔

صلواتیں یا ہدیں دا کوئی نہ کوئی مذہبی حوالہ انھیں کوں مقدس بنا ڈیندے
اَتے لوکیں دا انھیں اُتے یقین قائم تھی ویندے جیرھا صلواتیں تے ہدیں دے اثر
لیوں نفسیاتی کم ڈیندے (ویسے مریض کنوں صلوات رہدے تے یقین کرن دا مطالبہ

دی کیتا ویندے)ایہ صلواتاں یا بدھے بعض اوقات ہئی ظاہری شکل دے حوالے نال پُر اسرار اَتے حیران کن وی ہوندن اَتے ایں پُر اسراریت دی وجہ کنوں او بیمار دے داخلی احساس کوں متحرک کریندن ۔ اِتھاں ہِک تعویذ ڈیکھو۔ ایہ عام طور تے محبت دی کامیابی واسطے استعمال تھیندے۔ ایندے وچ پُر اسراریت ایہ ہے جو ایندا ہر پاسوں مجموعہ پندرہاں بݨدے۔

6	1	8
7	5	3
2	9	4

اینویں ہیا برکت واسطے تعویذ وی ہے۔ جیندا ہر پاسوں مجموعہ تسمیہ دے اعداد دے مجموعے ست سو چھیاسی دے برابر ہے۔

263	258	265
264	262	260
259	266	261

ایہ پُر اسراریت دی کئی طرح دی ہوندی ہے۔ انسانی فہم توں بالا بے معنی الفاظ یا اجنبی زبان دے لفظ وی بعض اوقات پُر اسراریت پیدا کریندن۔ کیوں جو معنی یا تفہیم پُر اسراریت کوں ختم کر ڈیندی ہے۔ اِت واسطے بے معنویت یا لفظیں دی اجنبیت وی لوکیں تے نفسیاتی حوالے نال جادو وانگوں اثر کریندی ہے۔ ہِک حاملہ تریت دے وقت کنوں پہلے ہال دے ڈھہݨ کوں بچاوݨ واسطے ایہ منتر بے معنی لفظیں دے مجموعے دی مثال ہے۔

پار سمندروں کی پپلیاں
چڑھ ہولے راجہ بھوج

ایڑھ پیڑھ چڑنگ مڑنگ
کجھ برالی اوڈو چھوڑو دے وگل گھوڑو
لام لچھن تروڑی

ابتدائی طور تے ایہ صلواتاں تے بدے صرف منتر تے بدے ہوندے ہن ۔ جیڑھے ہندی (پوربی) یا پُراٹی سرائیکی وچ ہن ۔ لیکن سرائیکی وسیب وچ مسلمانیں دے آوݨ نال عربی تے وَل فارسی دے اثر دی وجہ کنوں کجھ صلواتاں بݨ ڳیاں اُتے انھیں تے مذہبی اعتقادوی قائم تھی ڳیا ۔ وَل کجھ منتر عربی فارسی دی ملاوٹ نال چوں چوں دا مربہ بݨ ڳئے ، اَتے ایں طرح اُنھیں دی پُر اسراریت ہِی وی ودھ ڳئی ۔

ڈِس پیر اُستاد دے نال بدھاں
انگریز دا سردار بدھاں
جن بدھاں ، بھوت بدھاں
ساری ذات دیہہ پریں دی بدھاں
بہہ کے پیر اُستاد دے ہتھوں
کلام وی خدا دا
ڈِس اُستاد دا
آواز اِی اساڈا
بہہ مائی وس ، اِتھو تہاڈ جگہ نہیں ، حکم سوہݨے حضرت پیر دادم دستگیر دا
کڑا اِی پیر سلطانی سیدی احمد کبیر دا
لب اِی لال بیگی پٹھاݨ دی

صلواتیں یا بدیں دا بنیادی اثر نفسیاتی ہوندے ۔ چونکہ بعض بیماریاں بذات خود نفسیاتی ہوندین ۔ اِت واسطے انھیں صلواتیں یا بدیں نال ابتدائی حد تائیں

علاج (نفسیاتی اثر) تھی سگدے لیکن جیرھیاں بیماریاں کہیں اعضا دی خرابی یا نقص دی وجہ کنوں ہوندن اَتے اوندی وجہ کنوں درد تھیندے تاں صلوات یا ہڑے نال درد دا اثر تاں عارضی طور تے ختم تھی سگدے لیکن بیماری ختم نئیں تھیندی۔ جیویں درد دا کوئی انجکشن درد کوں عارضی طور تے ختم کر ڈیندے لیکن بیماری دا علاج کرنا ہوندے۔ چھوٹے لا ہیکوں ہنڈوں وچ درد پوندا ہا میں صلوات رکھوا آندا ہم۔ درد ختم تھی ویندا ہا۔ لیکن جیر ھلے گھر پہنچدا ہم تاں درد ولا شروع تھی ویندا ہا۔ جے تائیں ہنڈوں دا مرتا نہ نکھتا۔ درد کنوں جان نہ چھٹی۔

اصل وچ کوئی دوائی بیماری دے خاتمے لیوں انسان دے اندر موجود دفاعی نظام کوں مدد ڈیندی ہے۔ اینویں صلوات رہڑا وی انسان وچ موجود اعتماد کوں سہارا ڈیندے۔ اَتے نفسیاتی طور تے کجھ دیر یا عرصے واسطے شفا دا احساس تھیندے لیکن ایہ صلواتاں یا ہڑے کہیں اینجھی بیماری دا مستقل علاج نئیں ہوندے۔ جیرھی انسان دے کہیں اعضا کوں بیکار کر ڈیندی ہے جیویں تپ دق یا کینسر وغیرہ۔

اساں اَج مابعد نوآبادیاتی دور وچ جیندے رہندے پیوں ایں دور دی سب کنوں وڈی خصوصیت ایہ ہے جو اَج ماضی دیاں مظلوم تے محکوم قوماں ازادی دے بعد اپنی اصل دی گول پھول وچ ہن۔ سئیں طارق اسماعیل احمدانی دی ایہ کتاب وسیب دے ماضی دی تاریخ دا ایں حوالے نال ہک جائزہ ہے جو اِتھوں دے لوکیں پسماندہ اَتے غیر سائنسی دور وچ اپنے آپ کوں بیماریں کنوں کیویں بچایا۔ اَتے سوزخ، چیچک تے پیر ڈکیکھوا دے بھانبھڑ وچوں اپنے بالیں کوں کیویں کڈھیا۔ ایندے نال ایہ اساڈے ماضی دے کلچر دا ہک پہلو وی ہے۔ جیندے وچ لوک زندگی گزریندے ہن۔ ویسے وی لوک ہمیشہ اپنے کلچر نال جیندے رہندن۔ اپنے ماضی اَتے اوں دور دے کلچر کوں سمجھن اَتے محفوظ کرن واسطے ایہ صلواتاں اَتے ہڑے کٹھے کرن ضروری ہن

لیکن انھیں کوں کٹھا کرݨ دا ایہ مطلب کائنیں جو انھیں کوں وَل رائج کیتا ونجے ۔ ویسے وی اَج انھیں دا رواج ہولے ہولے گھٹدا ویندے لیکن جیڑھے کجھ لوک ایہ صلواتاں تے ہدے جاݨدن انھیں اینکوں ذریعہ روزگار بݨا گھدے ۔ اِت واسطے انھیں کوں بھوں گھٹ سکھلیندن ۔ طارق اسماعیل احمدانی جیویں ایہ صلواتاں تے ہدے کٹھے کیتن او بھوں اوکھا کم ہا ۔ لیکن ایں کنوں وی زیادہ اوکھا کم انھیں دی تعریف، توضیح، تقسیم اَتے علمی جائزہ ہا ۔ طارق صاحب ایہ کم وی نال نال کیتے ۔ مثال دے طور تے انھیں ہندی/پوربی اَتے سرائیکی ہدیں نال عربی فارسی تے رَلیاں ملیاں صلواتاں تے ہدے وی کٹھے کیتن ۔ اَتے انھیں دے پڑھݨ والیں دی وسیب وچ اہمیت دی واضح کیتی ہے ۔ اَتے اوندے مختلف طریقہ کار مثلاً ڈس ڈیوݨ، لب ڈیوݨ، صلواتاں یاد کراوݨ وغیرہ بارے دی معلومات فراہم کیتن ۔ ایں طرح انھیں اپݨے موضوع دے ہر پہلو دا احاطہ کیتے اَتے قاری واسطے کوئی تشنگی نمیں رکھی ۔

طارق صاحب خصوصی طور تے صلواتیں تے ہدیں دی لسانی اہمیت کوں وی اپݨا موضوع بݨائے ۔ اگرچہ لسانیات نال ہک حد تائیں تعلق ہووݨ دے باوجود میں کڈاہیں ایں سلسلے وچ نہ سوچیا ہا مگر طارق صاحب میکوں ایں کم دی اہمیت دا احساس ڈیوائے ۔ صلواتیں اَتے ہدیں دا ایہ جائزہ کافی تفصیلی ہے ۔ انھیں ایں جائزے وچ محاوریں دے ورتاوے تے وی روشنی سٹی ہے اَتے ایندیاں مثالاں وی پیش کیتن ۔ ایندے علاوہ استعارے، ابلاغ، ابہام، تکرار لفظی سوقیانہ پن اَتے لسانی آہنگ تے وی نمونیں نال گالھ کیتی ہے ۔ ایں طرح ایہ جتھاں ہک لسانی جائزہ ہے ۔ اُتھاں او ادبی جائزہ وی بݨ گئے ۔ ایہ یقیناً اپݨے طور تے ہک انج لسانی، ادبی تے علمی کم ہے ۔

اگرچہ ایں موضوع تے میں کڈاہیں کم نہ کیتا ہا ۔ لیکن طارق صاحب دیرینہ دوستانہ تعلق دی وجہ کنوں اپݨے کم بارے میکوں آگاہ کریندے رہیے ۔ ایہ کم

کہیں عشق اَتے جذبے دے بغیر مکمل نہ تھی سکیدا ہا۔ ایندے واسطے وَر وَر رُلنا ہا۔ ہِک ہِک بندے دی منت سماجت کرنی ہئی۔ میں طارق صاحب واسطے ہِک موکل (جیکوں میڈے نال نظریاتی دوستی دا دعویٰ وی ہا) کنوں کجھ صلواتاں تے بدے منگیے لیکن اوں صاف انکار کر ڈِتا اَتے آکھیُس جوایں طرح صلواتاں دا اثر گھٹ ویندے۔ اَتے اِتھوں وی میکوں ایں کم دی مشکل دا احساس تھیا جو طارق صاحب کوں کیا کیا پاپڑ ویلنے پئے ہوسن۔ یقیناً مصنف اپنا ایہ کم تحقیق دے سارے تقاضیں کوں پورا کر تے مکمل کیتے۔ اَتے سرائیکی زبان وچ ایہ اپنی نوعیت دا پہلا کم ہے۔ ایجھے محنت طلب اَتے تاریخی کم واسطے طارق اسماعیل احمرانی صاحب اساڈے شکریے دے مستحق ہن۔

وادیٔ پنجند وچ صحافت تے تبصرہ

علامہ محمد اعظم سعیدی دا ناں سُنجاݨ دا محتاج کائنی۔ اوسرائیکی اَتے اُردو وچ تقریباً دیہ علمی، تحقیقی اَتے تخلیقی کتابیں تے رسالیں دے مصنف ہِن۔ علامہ صاحب سرائیکی زبان دی ترقی، سرائیکی قومی شعور دے ارتقاء اَتے روشن خیالی دی ترویج وچ اہم کردار ادا کریندے پئین۔ ''وادیٔ پنجند اِچ صحافت'' ناں دی کتاب اُنھیں دے ایں سلسلے دی ہک کڑی ہے۔

علامہ اعظم سعیدی دا دھرتی تے زبان نال پیار اُنھیں دے ایں قول دے لفظ لفظ کنوں ظاہر ہے جو اگر میں سرائیکی وچ نہ لکھاں تاں ضمیر میکوں ملامت کریندے۔

وادیٔ پنجند سرائیکی علاقے دا پُراݨا ناں ہے۔ پنجاب دا لفظ وی پنجند کنوں نکھتے اَتے لفظ پنجاب کوں سب کنوں پہلے امیر خسرو نے شہزادہ محمد بلبن دی شہادت اَتے لکھیے ہوئے اپݨے ہک مرثیے وچ ورتیئے۔ لفظ پنجند سرائیکی علاقے لیوں گزشتہ کجھ عرصے تائیں ورتیندا رہیے۔ سرائیکی زبان دے مشہور عالم اَتے محب سید علی ملتانی 1950ء کوں کراچی وچوں سرائیکی رسالہ کڈھیا تاں اوندا ناں ''پنجند'' ای رکھیا۔ اِت واسطے سعیدی صاحب سرائیکی علاقے لیوں ''پنجند'' دے ناں دا احیاء کرتے سوہݨی کوشش کیتی ہے۔

کتاب ''وادیٔ پنجند اِچ صحافت'' اپݨے موضوع تے سرائیکی اِچ سب کنوں پہلی کتاب ہے۔ اِت واسطے ایندی اہمیت پہلی کتاب ہووݨ دی حیثیت نال وی ہِندی

ہے اَتے اگوں تے ایں موضوع تے لکھݨ والیں کیوں رہنماوی ہوسی لیکن سب کجھ ایہو کجھ نئیں بلکہ حقیقت ایہ ہے جو ایہ کتاب بھوں تحقیق اَتے محنت نال لکھی گئی ہے اَتے وادیٔ پنجند وچ صحافت دے منڈھ کنوں گھن کراہیں ہݨ تائیں دے کم کوں پورے تسلسل نال بیان کریندی ہے۔

ایہ کتاب اپݨے موضوع نال متعلق ہووݨ دے علاوہ وادیٔ پنجند دی تاریخ دے بعض لُکیئے ہوئے پہلوئیں کوں وی نشابر کریندی ہے۔ مثال دے طور تے ملتان دے آخری حریت پسند صوبیدار دیوان مول راج دی انگریزیں دے خلاف جدوجہد دے کئی پہلو اساڈے سامݨے عیاں کریندی ہے۔ جیرھے اوں دور دے اخبار دی زینت بݨیئے ہن لیکن ہݨ اساں کنوں اوڈھر تھی گئین۔ ایندے نال ایہ کتاب اساکوں بھوں سارے اینجھے محب سرائیکی صحافیں دیں کوششیں کنوں وی سونہاں کریندی ہے جیرھے اپݨی ماء بولی دی ترقی کیوں ہتھ نال رسالے لکھ لکھ تے کڈھدے رہین۔ ایندے علاوہ مختلف رسالیں نال سرائیکی علماء علم دی جیرھی خدمت کریندے رہین اُنھیں تے وی ایہ کتاب سوجھلا پیندی ہے۔

ایہ کتاب اساکوں خواجہ فرید بارے ݙسیندی ہے جو او کتلا روشن خیال صوفی ہن تے اوں وقت دے تازہ ترین رجحانات تے وی نظر رکھدے ہن اَتے اُنھیں دی اہمیت تے نواب آف بہاول پور صادق محمد خان رابع بہاول پور وچ پریس لوایا اَتے "صادق الاخبار" دے ناں نال ہفت روزہ دا اجرا کیتا۔

ایہو اَتے اینجھے بھوں سارے بے معلومات افزا تاریخی پہلو ایں کتاب دے ذریعے اساڈے سامݨے آ گئین۔ جیرھے اساڈی علمی اَتے ادبی تاریخ دا حصہ بݨݨ توں رہ گئین۔ اِت واسطے ایہ کتاب صرف وادیٔ پنجند وچ صحافت دی تاریخ نئیں بلکہ اساڈے قومی شعور دے ارتقاء دی تاریخ دا روشن باب وی ہے۔ اِت کیوں ایں

کتاب دی اہمیت ڈُوری تھی ویندی ہے۔ جیندے لیوں علامہ صاحب اساں سب لوکیں دے شکریے دے مستحق ہِن۔

دیباچے کنوں ظاہر تھیندے جو ایں کتاب دے لکھن دے زمانے وچ مصنف بھوں سارے خاندانی پریشانیں دا شکار ہَن جیندی وجہ کنوں شاید وادی پنجند وچوں نکلن والے کئی رسالیں دا ذکر کرݨ چُک گئے (یا شاید کہیں وجہ توں چھوڑ ڈتا گئے) مثلاً سرائیکی بہاول پور، ماہنامہ سرائیکی ادب ملتان، سانجھ تونسہ ''سوچاں'' رسول پوری اَتے کئی ہِے (پرچول۔ وسیب وغیرہ) ایندی کمی او کتاب دی اگلی اشاعت وچ یا اوندی ڈُوجھی جلد وچ ایہ کمی پوری کریسن۔

کتاب دی کتابت تاں وڑے جو سوہݨی ہے مگر پروف ریڈنگ ڈو پوری توجہ نئیں ڈِتی ڳئی۔ جیندی وجہ کنوں کجھ کمیاں رہ ڳئین۔ مثال دے طور تے کتاب دے صفحہ نمبر 66 سطر نمبر 7 کنوں سطر نمبر 12 تائیں دے اندراج دی کوئی خاص لوڑ نہ ہئی۔ اینویں صفحہ نمبر 92 تے بارھویں اَتے اَدھ تیرھویں سطر ڈُوجھی دفعہ لکھی ڳئی ہے۔ کتابت دیاں کجھ بیاں غلطیاں وی ہِن مثلاً رسالہ ''ڈیرہ غازی خان رپورٹر'' دے ایڈیٹر داناں دوست محمد لکھیا گئے۔ جیرھا اصل وچ دوست محمد حجانہ ہے۔ دوست محمد حجانہ دے بڈھیپے وچ راقم کوں اُنھیں دی ملاقات دا موقع ملیا ہا۔ اُنھیں دی لمبی چٹی ڈاڑھی میکوں خاص طور تے یاد ہے۔ او کہیں خاص سلسلے وچ گھوڑے تے چڑھ تے رسول پور آئے ہَن۔ اُنھیں دا پتر عزیز محمد حجانہ راقم دے ہائی سکول جام پور دے اُستاد ہِن اَتے بقید حیات ہِن۔

دوست محمد حجانہ رسول پور کنوں پنج میل پوآدھ تے آباد وستی ڈھورہ حجانہ دے رہݨ والے ہَن۔ (سرائیکی زبان دی مشہور مثنوی ''سسی پنوں'' دے مصنف منشی برأت علی وی ایں ڈھورہ حجانہ دے رہݨ والے ہَن اَتے اِتھاؤں لڈ کرائیں فیروزہ

وچ وی پیٹھے ہن)۔

ایویں ڈیرہ غازی خان وچوں سب کنوں پہلے نکلن والے ہفت روزہ ''سفینہ'' دے ایڈیٹر دا ناں غلام حسین ظاہر لکھیا گئے۔ حالانکہ اُنھیں دا ناں غلام حسین زائر ہے۔ زائر صاحب جیندے ہن پئے۔ اَتے راقم دے مہربان بزرگیں وچوں ہن۔

آخر وچ میں اپنی طرفوں اتلا گزارش کریساں جو ڈیرہ غازی خان دی صحافت وچ ہفت روزہ ''بلال'' دیاں صحافتی اَتے سرائیکی خدمتاں سب کنوں ڈھیر ہن اینداذکر بہوں تھوڑا ہے۔ جیڑھاں جو کئی ٻئیں اخباریں دا ذکر نسبتاً وضاحت نال کیتا گئے۔

کتاب دے مُنڈھ ''پراڑو'' وچ علامہ سئیں کئی اݨجھیاں معلومات مثلاً جام پھل وݙا الاکھا دی حکومت، رگ وید دا اوچ وچ لکھیا ونجݨ اَتے ہولی دی رسم دا ٹرݨ کنوں شروع تھیوݨ دا ذکر کیتے۔ جنھیں کنوں میڈے علم وچ ودھارا تھئے۔ لیکن اگر فٹ نوٹ وچ اُنھیں دا حوالہ ݙے ݙیندا تاں ویندا تاں مستند گالھ ہوندی۔

مجموعی طور تے ''وادیٔ پنجند اِچ صحافت'' ہک اہم تے تاریخی کتاب ہے جیکوں سرائیکی لٹریچر وچ بہترین اضافہ خیال کیسی اَتے ہمیشہ رہنمائی دا کم ݙیسی۔

گم شدہ باب تائیں رسائی

خواجہ فرید اپݨے ذاتی کمالات اَتے سرائیکی شاعری دے حوالے نال ہمیشاں شہرت دے اَسمان تے رہین ۔ لیکن ایندے باوجود ایں ہمہ صفت صوفی دی ذاتی زندگی اَتے بعض تصنیفاں نا صرف عام لوکیں بلکہ لکھاریں دی نظریں کنوں وی لُکیاں رہین ۔

ہک صدی بعد ڈو انجھیاں شخصیات اساڈے سامݨے آئین جنہیں اپݨے پُر خلوص جذبے اَتے خلوص نال فریدیات وچ ہک انقلاب برپا کر ڈتے اَتے اوڈو شخصیات محترم سجادہ نشین دربار فرید حضرت خواجہ معین الدین محبوب صاحب اَتے اُنھیں دے ساتھی مشہور دانشور، اہل قلم اَتے ماہر فریدیات سئیں مجاہد جتوئی صاحب ہن ۔ جنہیں نا صرف خواجہ فرید میوزیم دی بنیاد رکھ تے پوری دنیا کوں حیران کر ڈتے بلکہ فریدیات تے کم کرݨ والیں واسطے تحقیق دے نویں در وی کھول ڈتن ۔

سئیں مجاہد جتوئی خواجہ فرید تے اپݨے بے شمار مضمونیں، کئی مختلف کتابچیں اَتے مشہور کتابیں "اطوار فرید"، "راہ تحقیق سلک فریدی" اَتے "آہ کتم جیندیں کے" وچ نا صرف خواجہ فرید دی حیاتی دے بعض لُکیے ہوئے گوشیں تے سوجھلا پاتے بلکہ اُنھیں دے کلام دی تفہیم وچ وی نویں امکانات دا اضافہ کیتے ۔

سئیں مجاہد جتوئی انتھک جذبے، خلوص، محبت اَتے فریدیات دے متوالیں واسطے ہک نویں جہان دی دریافت دے اسباب پیدا کیتن ۔ جیرھا ہوں چنگاں کم ہے ۔

میں وچھلے کئی ڈینہیں کنوں قصر فرید وچ سئیں سجادہ نشین دی مہمان نوازی اَتے محبتیں کنوں لطف اندوز تھیندا ریہاں۔ اَتے سئیں مجاہد جتوئی دی ہمراہی وچ خواجہ فرید میوزیم اَتے لائبریری وچوں اپنے کم واسطے بے پناہ مواد وی کٹھا کریندا پیاں۔ لیکن ایندے نال مجاہد جتوئی دے علمی شب و روز واسطے ہک گواہ دی حیثیت وی اختیار کریندا ویندا اں جو کیویں اوں ساری ساری رات جاگ کراہیں اپنی کتاب حیات المحبوب (مناقب محبوبیہ) اَتے مقدمہ فرید (دربار فریدی دی موقوفہ جائیدادا اَتے محکمہ اوقاف دی لُٹ پُٹ دی کہانی) کوں کمپوز کرا تے اشاعت واسطے تیار کر گھدا۔ بلاشبہ جڈاں ایہ کتاباں چھپ تے آوسن تاں کئی حوالیں نال فریدیات دے نظر انداز تھئے ہوئے گوشے داازالہ کریسن۔

''حیات المحبوب'' (مناقب محبوبیہ) دے ٹریس کڈھن دے بعد سئیں مجاہد جتوئی اوندی کمپوزنگ دا پروف تھیا ہویا نسخہ میڈی ذاتی درخواست تے میڈی لائبریری واسطے عنایت کیتا۔ جیرھا میں ہکی بیٹھک وچ بہہ تے پڑھ گھدا۔

''مناقب محبوبیہ'' (جیندا ترجمہ تھیا ہویا تاں سئیں مجاہد جتوئی ''حیات المحبوب'' تجویز کیتے) خواجہ فرید دی ابتدائی کتابیں وچوں ہک ہے۔ جیرھی آپ نیں اپنے والد محترم حضرت خواجہ خدا بخش صاحب دے مناقب بارے تحریر کیتی ہے لیکن ایں کتاب کوں بعض وجوہات دی بنا تے منظرتوں ہٹاڈتا گیا کیوں جو ایندے وچ خاندان فرید بارے کجھ اجھیں سچائیں اَتے تاریخی واقعات کوں بیان کیتا گیا ہا جیرھے کجھ لوکیں واسطے پسندیدہ نہ ہن اَتے وَل ایں تصنیف دا سرے کنوں انکار کر ڈتا گیا۔ سئیں مجاہد جتوئی ابتداء وچ ایں کتاب دی حقیقت جانݨ واسطے پرانیں قلمی نسخیں دی تلاش دا کم شروع کیتا اَتے ایں طرح ڈو اجھے مختلف قلمی نسخے بھول گھدے جنھیں وچوں بعض نا صرف قدیم ترین ہن بلکہ انھیں وچوں ہک تاں خود

خواجہ فرید دے پتر حضرت نازک کریم سئیں دے دستخطیں نال مزین ہے۔

انھیں نا قابل تردید شہادتیں کوں کٹھا کرݨ دے بعد سئیں مجاہد جتوئی ایں تاریخی دستاویز کوں لکھاریں دے نال نال عام پڑھݨ والیں لوکیں تائیں پچاوݨ واسطے اینداُردو وچ ترجمہ کر ݙتے۔میڈے نزدیک سئیں مجاہد جتوئی دا ایہ ہک انجھا علمی کارنامہ ہے جیرھا فریدیات دے موضوع اُتے تاریخ دے وچ نا صرف کئی اُلجھے ہوئے سوالیں کوں حل کریسی بلکہ تحقیق دے نویں دروازے وی کھلیسی۔ ایندے علاوہ خانداِن فرید بارے تاریخ دے ہک گم تھئے باب تائیں رسائی دا کم وی ݙیسی۔

ترجمہ عام فہم اُردو وچ بہوں رواں ہے اُتے قاری واسطے کہیں وی پیچیدگی دا مسئلہ پیدا نہیں کریندا۔ایندے علاوہ سئیں مجاہد جتوئی اہم نکتیں تے حاشیے لکھ کرایں کتاب دی اہمیت کوں ݙوڑا کر ݙتے۔عرق ریزی نال کیتا ہویا ایہ کم قارئین دیاں کئی تشنگیاں مُکا ݙیسی۔

ادبی تنقید اَتے پس ساختیات

متن توں باہر کجھ کائنی۔ (ژاک دریدا)

ردِ ساختیات ادبی تنقید کوں ہک نواں رُخ ڈتے اَتے تخلیقی عمل نال جوڑ ڈتے۔ تنقید وی اگرچہ ڈوجھے ادبی تخلیقی عمل وانگوں ہک تخلیقی عمل ہے۔ لیکن ماضی کنوں ہُݨ تائیں کجھ لوکیں کوں تنقید دے تخلیقی عمل ہووݨ تے شبہ ہے۔

کہیں ادبی تخلیق دا تجزیہ کرݨ واسطے نقاد کوں پہلے اوں عمل وچوں خود کوں گزاردا ہوندے بلکہ تخلیق کار دے تصورر خیال نال اپݨے تصور تے خیال کوں جوڑنا پوندے۔ ایں عمل دے دوران جیرھلے نقاد رقاری کہیں فن پارے غزل، نظم، افسانے، پینٹنگ وغیرہ دا جائزہ گھندے تاں اوندے روایتی مفہوم کنوں ہٹ تے جیرھا فن کار اوندے اندر پاتا ہوندے۔ اپݨے تخیل نال ہک نواں مفہوم دریافت کریندے یا نواں آئیڈیا گولیندے۔ ایں طرح او تخلیق کار دے خیال، آئیڈیا حتیٰ کہ زبان تے لفظاں کوں Deconstruct کریندے۔ اَتے ایہ سارا عمل بذات خود ہک تخلیقی عمل ہوندے۔ اَتے ایں طور تے تنقید وی ہک تخلیق بݨ ویندی ہے۔ تاہم تنقیدی تحریر وچ زبان دا ورتاوا اَتے لکھاری دا اسلوب وی جدید تے تخلیقی ہووݨ ضروری ہے۔ ایں طرح تخلیقی عمل صرف نویں خیال یا آئیڈیا تائیں محدود نئیں رہندا بلکہ ہک لفظ دے کہیں ہک مفہوم کنوں اگوں تے ٹُر ویندے۔

فن پارے وچ جیویں Beauty ہوندی ہے۔ اینویں تنقید دے دوران نویں خیال اَتے لفظیں دے نویں مفہوم وچ وی ہک وزڈم ہوندے جیرھا کہیں تخلیق دے ظاہری حسن دی بجائے اونکوں نویں داخلی حسن نال مالا مال کریندے۔ اَتے ایں طور تنقید وی تخلیقی حسن نال مالا مال تھی ویندی ہے۔

بلاشبہ تنقید عام طور تے کہیں تخلیقی عمل کنوں زیادہ پیچیدہ، تکلیف دہ اَتے شاید اذیت ناک عمل ہے۔ کیوں جو تنقید دے دوران نقادکنیں عام طور تے کافی علم ہووݨ ضروری ہے (جیڑھاں جو عام تخلیق کار واسطے ایہ اِتلا ضروری کائنی) اَتے اوں تخلیق دے بارے وی کافی معلومات ہووݨیاں چاہیدیاں ہِن۔ اَتے متن دے تجزیے دی تنقیدی صلاحیت وی ہووݨی چاہیدی ہے۔

ردِساختیات دے حوالے نال تنقید ہک نواں رُخ اختیار کیتے اَتے ایں طور تے تنقید تخلیق دے زمرے وچ زیادہ وضاحت نال اساڈے سامݨے آئی ہے کیوں جو ردِساختیات دے حوالے نال نویں مفہوم اساڈے سامݨے آندن۔ جیڑھے تنقید کوں زیادہ معتبر اَتے تخلیقی بݨیندن۔

ردِساختیات (Post Structuralism) اپݨے نظریے اَتے فکر دے حوالے نال باقاعدہ طور تے ہک طریق کار دی شکل وچ اگرچہ پچھلی صدی دے نصف آخر وچ اساڈے سامݨے آئی ہے۔ مگر حقیقت ایہ ہے جو ماضی وچ ایہ اپݨی ایں نظریاتی رفکری شناخت دے برخلاف عملی طور تے ورتیندی رہ گئی ہے اَتے پُرانے زمانے دے بعض نقادایں حوالے نال تنقید لکھدے رہن مگر ہُݨ تنقید دی ایہ شکل واضح طور تے ساڈے سامݨے آئی ہے۔

پس ساختیات ادبی تنقید دے نویں ورد اکیتن۔ ایندے مطابق ہک فن پارہ متعدد مفاہیم دا حامل تھی سگدے اَتے ایں طرحاں اساں مصنف دے مفہوم دے پابند نسے رہندے۔ ایہا ''مصنف دی موت'' ہے۔ ایندے علاوہ پس ساختیات اَج دے کثیر ثقافتی دور دی ترجمان ہے جتھاں مختلف ثقافتاں کٹھے موجود ہِن اُتھاں فن پارہ وی مختلف مفاہیم دا حامل ہے۔ پس ساختیات دا سب کنوں اہم نظریہ ایہ ہے جو تنقید وی ہک تخلیقی عمل ہے۔

حملہ آوریں دی فکر دے سرائیکی ادب تے منفی اثرات

سرائیکی وسیب دی لمبی تاریخ وچ مختلف حملہ آور اِتھاں آئین۔ انھیں نا صرف سرائیکی دھرتی تے قبضہ کیتا بلکہ اِتھوں دے وسائل لٹیے، اپݨیاں حکومتاں بݨائیاں اَتے اِتھوں دے لوکیں دی فکر تے نظریات کوں وی تبدیل کرݨ دی کوشش کیتی اَتے اِتھوں دے مقامی لوکیں کوں اپݨے تصورات مطابق ڈھالݨ تے وی زور ڈِتا۔

وادیٔ سندھ وچ وڑݨ دے بعد آریا و اِتھوں دے لوکیں کوں اِتھوں بھجایا۔ اُنھیں دی مدافعت تے کاوڑ دا اظہار کیتا، دراوڑیں کوں چھیݨے، کالے، ٹِلک لُک تے حملہ کرݨ والے قرار ڈِتا۔ آریا دی طرفوں بھجائے ہوئے دریائے سندھ دے پیٹ وچ رہݨ والے لوک آخر پسماندہ، غریب تے محنت کش بݨ گئے۔ جنہیں کوں اساں خود اصل مرتبہ (بطور مدافعت کار) ڈیوݨ دی بجائے کیہل (کول) تے کِتائے قرار ڈِتا۔ اَتے ایں طور ہِتھی ذات دی خود نفی کیتی۔ ایں وقت دے مہان اُتے کانشس شاعر اشو لال دے کلام دے وچ وی ایہ اثرات وڑ گئے۔

ساکوں رِچھ نچاوݨ ڈیو
سے دریاں دی دھاڑ تاڑ وچ
ساڈا اندر ریوی کھا گئی
ساڈے باہر دں
دیہل دے کنڈے توں گھن کے
کالی کٹ تائیں
چیریں پندھ وچھائی

اساں رچھ نچاون والے کنگر دکھیل
اساں جانے
دریا ساڈے پیو، تے
پہڑیاں ساڈیاں مانواں
چتن سانجھ سہارے
اساں وت دی
اوٹی آئی دی سنگ نسنگ دچ
ساکوں ساڈی بکھی، مروہی، جھل دمان
تے بیاں دے وچ رہن ڈیو
ساکوں رچھ نچاون ڈیو
ساکوں پیڑاں بجن بجن تے
دھپ وچ سکنے پاون ڈیو
بھانویں موسم
ساڈے تن تے نیل نہ کجے
بھانویں کجے
اساں خوش ہیں
اوٹی بکھی واس دعا وچ
رام کرے بجن مرلی وجے
موہن دھرتی ویڑھے دے
رادھا نچے
ساڈے اندر ساڈے باہر

صدیں دے عذاب دا دردناک اظہار ایں نظم وچ موجود ہے۔ اُتھاں بے توقیری دھرتی دے اُجڑن تے خود دے بے وقعت تھیون تے بصورت مجبوری اُتھی حالت تے قناعت تے وَل اَمن تے خوشحالی دی دُعا دی موجود ہے۔

ایہا صورت حال اَج تائیں ڈو ہڑے دا راج بن گئی:

تیڈی یاد وفا تے شک کوئی نی اساں آپ وفا دے قائل نی

ناں سینے سانبھ کے رکھ ساکوں تیڈی شوخ اَدا دے قائل نی

اساں کملے کوجھے بکھڑے ہیں تیڈی یار رضا دے قائل نی

ہر وقت دُعا تے حرج کریں اساں لوک دعا دے قائل نی

آریائیں دے آون دے بعد اَپنے ہم مشرب ایرانی، ترک حکمرانیں دی اساڈی ذات دی باقاعدہ فکری طور تے نفی کیتی۔ ایران تے افغانستان دی طرفوں آون والے صوفیاء کرام دے کلام وچ انسانی ذات دی نفی ایندی ہک مثال ہے۔ حالانکہ اِتھوں دے مقامی صوفی انسانی ذات دے اثبات دا ذکر کیتا۔ سچل سرمست دے کلام وچ ایندا بار بار اظہار موجود ہے:

چھوڑ گمان گدائی والا شملہ چا بدھ شاہی دا

....

نفی سچل اثبات کریندا ڈیکھو سیر سپاہی دا

....

او رکتلا ڈیندہ غلامی وچ وت سارا زور سلامی وچ

کیوں آپ گھتوئی خالی وچ

وَت سُولی سر سلاون کیا وَت آپ کوں آپ اگھاون کیا

عشق ہو کر نوبت ماریں اپنا سر صحیح سنبھاریں
یا نھپ والی گالھ وساریں

سروے وال مُناوݨ کیا وت آپ تے آپ کھلاوݨ کیا

اینویں خواجہ فرید دے کلام وچ انسانی ذات دی تلاش تائیں رسائی انسانی عظمت دی بھول ہے۔

فاش فرید ایہ وعظ سُنا توں عالم جاہل شاہ گدا کوں
جے کوئی چاہے فقر فنا کوں اپݨے آپ کوں بھولے

فارسی زبان دے سرکاری شاعریں فنا دے لفظ کنوں انسانی ذات دی نفی مراد گھن گھدی۔ حالانکہ ایں کنوں مراد گوڑی انا دی نفی ہئی۔ سچل سرمست ایہوں واضح انداز وچ آہدن:

سچل صبر اُتھاہیں کرنا مٹنا نام وڈائی دا

انسانی ذات دی نفی دا جیرھا تصور ایرانی تصوف اُتے اوندے سرکاری درباری شاعریں پیش کیتا (اُتے سچل سرمست، خواجہ فرید تے اُردو وچ اقبال جیندی نفی کیتی) او بدستور سرائیکی ادب وچ ناصرف جاری رہیا۔ بلکہ اِتھوں دے بھوں سارے صوفیا تے مریدین دے مزاج دا حصہ بݨ گیا۔

ستم ظریفی ایہ تھئی جو مغل حکمرانیں دے بعد انگریز اِتھاں آ گئے۔ اُنھیں وی سابق حکمرانیں وانگوں اپݨی حکومت کوں پختہ کرݨ واسطے اِتھوں دے لوکیں دی ذات دی نفی کیتی۔ او انگریز حکمران ہندوستانیں کوں نفرت دی نگاہ نال ڈیہدے ہن۔ سر ولیم ہنٹر (1840ء۔1900ء) اپݨی کتاب A comparative dictionary of the Non-Aryan languages of India and South Asia وچ لکھدے۔ "ایہ لوک (ہندوستانی) انتہائی مُتَّہم ہن۔ سفید جھوٹ بولݨ دے عادی ہن۔

انتہائی چالاک ہن۔ اپنے نال تھیوݨ والیں زیادتیں کوں کݙاہیں نمیں وسریندے۔ ایہ ڳالھ آسانی نال آکھی ونڄ سڳدی ہے جو ایہ لوک ہندوستان دے سب کنوں کوڑے، اَتے دھوکے باز ہن"۔

ایرانیں، مغلیں اَتے انگریزیں تے اُنھیں دی فکر دے شارحین ہندوستانیں سمیت سرائیکی وسیب دے لوکیں دا جیرھا تصور اُبھاریا اونکوں ہوں ساریں لکھاریں قبول کر گھدا (توڑے جو بعض دانشوریں کوں ایندا احساس ہا اَتے اُنھیں اوں تصور کوں ردوی کیتا۔ مگر عام رویہ او ہودا او ہو رہیے) اَتے اپنے تحریریں وچ پیش کرݨ شروع کر ݙتا۔

انگریزیں نا صرف اساݙے لوکیں کوں جذباتی، ݙرو ک تے لالچی آکھیا بلکہ اِنھوں دے ادب کوں وی ناکارہ قرار ݙتا اَتے سرائیکی زبان تے لوکیں کوں مختلف ناویں تے حصیں وچ ونݙ ݙتا۔ اُردو نال وی ایہا صورت حال ہئی۔ ایں سلسلے وچ شمس الرحمن فاروقی آہدن:

"..........اُردو والوں کو یہ باور کرانا کہ تمہارا ادب ناکارہ، زوال یافتہ، کمزور، اخلاقی اور عملی اعتبار سے دیوالیہ ہے۔ انگریزوں کے تہذیبی اور تعلیمی ایجنڈے میں سرفہرست تھا۔ اس ایجنڈے کو وہ اتنی کامیابی سے عمل میں لائے کہ ہم لوگوں نے خود ہی اپنی تہذیبی میراث کو اپنے لئے شرم وافسوس کہنا شروع کر دیا۔"

ایہا صورتحال سرائیکی ادب وچ جاہ جاہ تے ملدی ہے۔ اساں خود کوں نمانے، کنڈورانے اَتے خوشامدی ظاہر کرݨ شروع کر ݙتا۔ جیندے وچ اپݨی ذات دی تضحیک، اپݨی غلامی کوں قبول کر گھنݨ، اپݨے بالیں دی بجائے حکمرانیں دے بالیں دی خیر منگݨ تے اپݨے واسطے خیرات منگݨ دے نال سب دی خیر منگݨ دی پُرانی مگر نامقبول دُعا وی شامل تھی ڳئی۔ ایہ اثر وی سرائیکی دے ہک وݙے شاعر عزیز شاہد

دے کلام وچ ایں وڑ آئے:

اساں نمانے تے کنڈ ورانے
اساڈی قیمت اساڈی خواہش
اساڈیں خواہش ہمیش ہر کہیں دی
خیر ہووے
کوئی اینجھا سانجھا سلوک ہووے
نہ کہیں دا کہیں نال اویر ہووے
نہ کوئی زرے او پر وریں تے، نہ کہیں دے وطنیں تے غیر ہووے
اساں نمانے تے کنڈ ورانے
اساڈیاں نسلاں وی کنڈ ورانیاں
اساڈے ہال وی سوچ ''سندھڑی''
حیڈے ''بلاول'' دی خیر ہووے

ایہ رسی صوفیانہ خواہش تے دعا جیرھی کہڈاہیں قبول تھی سگدی اتے نہ حکمران طبقے ایں طبقاتی سماج وچ کہڈاہیں اساڈی حالت بدلن دا سوچیئے۔ ایں واسطے ضروری ہے جو اساں حملہ آوریں دے ڈتے ہوئے ایں تصور کوں بدلوں اتے سچل سرمست تے خواجہ فرید وانگوں اپنی ذات دا اثبات کروں کیوں جو اساں پہلے تے کٹانے کیتے نسے۔ ایندا احساس اساڈے کجھ دانشوریں کوں وی ہے۔ جو حکمرانیں اساکوں ''راخس'' آہدے رہ گئین۔ خالد اقبال دے کلام دا ہک بند ملاحظہ ہووے:

برچھیاں، نیزے
ڈنڈ کلیہڑے
گھوڑے اتے بہہ کے آئے ہن

ساڈی چاندی پُھلیں والی
دھرتی اُتے
راہزن اُلٹا ساکوں
"راخس" سڈن

ایہ قسم دا شعور حاصل کرن دے بعد اگرچہ سرائیکی شاعری وچ ایں صورت حال کوں بدلن دی خواہش موجود ہے۔تاہم اِتھاں ایہ اثر بدستور موجود ہے۔جو اساں تے ساڈے وڈ وڈیرے ییکبل، گلاٹے، کی تے چوڑھے ہن۔ایہ ہک بے آزاد شاعر عاشق بزدار دے کلام وچ ڈیکھو:

اپٹی جان سنجان دے رستے رُلدیں رُلدیں
جوگی بن کے
اپٹے شجرے
شہر ڈراور، اُچ رانی دے
رکردیں بکھردیں کندھیں دے ایریں وچ گولن
اپٹی ماضی دی عظمت تے شان دے قصے
گھارا، سندھ تے کنٹھے، کنٹھے
کھنڈیے ٹھیریں دے وچ پاتن
اُچ وَت
اِتھاں نیل بارا، ماجھے وَسدے
ساڈی بھوئیں تے بھک پے لبھدن
جے کر اساں اپٹی عظمت نہ سنبھلیسوں
اپٹے شجرے گم کر ڈیسوں

تاں
ساڈے جاۓ اساں وانگو
صدیں تائیں
کیہل، کٹانے، کی، چوڑھے
پکھی واس فقیر سڈیسن

غیر ملکی حملہ آوریں دا اساڈے بارے بیانیہ سرائیکی شاعری دے علاوہ سرائیکی نثر وچ وی موجود ہے، اساڈے افسانیں تے ناولیں وچ کئی جاہیں تے اچھے کردار ملدین ۔ جیرھے حملہ آوریں دے اساڈے بارے تصور دے مطابق ہن ۔ سرائیکی ناول ''بے منتی'' دا کردار انگریزیں دا خوشامدی ہے۔ ''سردار دی خوشی دی اُنت نہ ہئی کیوں جو انگریز دی چاپلوسی وچ اونکوں مزہ آیا تے ہُن اوا وتویں زمین توں اُتے ڈو فٹ کھڑدا ہئی'' (صفحہ 57) ایں ناول دے اگلے صفحے 58 تے انگریزیں وچ اساڈی بے وفائی دا تصور موجود ہے ''جولی وَل اصرار کیتا ڈیکھو بھائی اِدھر کا لوگ وعدہ پورا نہیں کرتا'' اساڈے افسانیں وچ اساڈے کردار حریص ہن۔ کتاب ''پیت پریت'' دے افسانے ''من دا کھوٹ'' دے ہک حریص کردار بارے صفحہ 52 تے ہے ''تعریف دا حرص اوندی چنگائی کوں کھاونڄ پئے گیا۔ حالانکہ اوا انسانیت دی پھول گھٹیا شکل آلے پاسے ویندا پیا ہئی۔'' انجھیاں بھوں ساریاں مثالاں جاہ جاہ تے ہن ۔ سوال ایہ ہے جو کیا ہزاریں سالیں دی غلامی اساکوں ایتویں بنا ڈتے یا اساں حملہ آوریں دا اَپنے بارے منفی تصور قبول کر گھدے ۔ میڈا جواب ایہ ہے جو اساکوں اپنے تحریریں وچ ایہ تصور رد کرنے ۔ اگر عملاً کوئی اچھا کردار ہے تاں اوندی نفی کرنی ہے تے اَپنی ذات دا اثبات کرنے ۔ اَتے ایہا اساڈے مستقبل دی ضمانت ہے۔

آخرِ لفظ: سرائیکی ادب دی تحلیل نفسی

شاعریں تے فلسفیں میں کوں پہلے لاشعور دریافت کر کھدا ہا۔ میں لاشعور
دے مطالعے دا سائنسی طریقہ کار دریافت کیتے۔ (سگمنڈ فرائیڈ)

تہاڈے واسطے شئیت ایہ گالھ حیرانی دا باعث ہووے جو ادب دی تحلیل نفسی کیا ہوندی ہے۔ نفسیاتی تنقید دا مکتب فکر تے ادب دی تحلیل نفسی ڈو مختلف شئیں ہن۔ ادب یا فن دی تحلیل نفسی دا ہک طریقہ ایہ ہے جو اوندے خالق دی تحلیل نفسی کرتے فن پارے کوں سمجھیا ونجے جیویں جو فرائیڈ مونالیزا دی پینٹنگ بارے کیتے یا وَل ہک مصنف دیں تحریریں دے حوالے نال مصنف کوں سمجھیا ونجے جیویں جو فرائیڈ اَتے ایڈلر دوستوفسکی بارے کیتے۔ مگر کہیں زبان دے مجموعی ادب دی تحلیل نفسی کیا ہوندی ہے اَتے اوندے وچ لکھاریں یا پوری قومیت دیاں خواہشاں تے احساسات کیویں اپنی شکل بݨیندین۔ ایہ سوال ایں مضمون وچ میڈے سامݨے ہے۔

عام طور تے میں کہیں ادبی فن پارے بارے ایہ تصور رکھداں جو اوندی اپݨی آزاد حیثیت ہوندی ہے مگر ایہ گالھ وی طے ہے جو معنی دی تلاش وچ لفظ جیرھے معنی دے حوالے نال اپݨے رویے تبدیل کریندن تاں اوندے پچھوں کئی سماجی تے نفسیاتی حقیقتاں پوشیدہ ہوندن۔ اِت واسطے معنی دی تلاش وچ اکثر اوقات اُنھیں کوں سامݨے رکھݨا ہوندے وَل بعض دفعہ تحلیل نفسی دا سہارا گھنݨا پوندے۔ ایں حوالے نال میڈی کتاب "نتارے" دا مضمون "داستان سیف الملوک دا نفسیاتی پس منظر" تہاڈے مطالعے وچ رہیا ہوسی۔

میڈا خیال ہے جو کہیں سرائیکی ادبی فن پارے دے آزادانہ تجزیے دے

دوران معنی دی تلاش وچ تحلیل نفسی کوں اساڈے نقادیں اتلا اہمیت نئیں ڈِتی جتلا ڈِیونڑ مناسب ہئی۔

تحلیل نفسی وچ آزاد تلازمہ دے طریقہ کار وچ ماہر نفسیات مریض کوں مسلسل اَلویندے تاکہ اوندی گفتگو وچوں اوا وں اُلجھن یا خواہش کوں دریافت کرے جیندی وجہ کنوں مریض کہیں ذہنی اُلجھن دا شکار ہے۔ ایہ نفسیاتی اُلجھن کہیں شخص دے ماضی وچ تھیونڑ والے کہیں واقعے دی وجہ کنوں پیدا تھی سگدی ہے۔ (بعض اوقات ایہ صورت حال ماضی بعید وچ وی تھی سگدی ہے) ماہر نفسیات دے اگوں مریض دی ایہ گفتگو ہک قسم دی خود کلامی ہوندی ہے جیندے وچوں سب کجھ نشابر تھی سگدے۔ میں کہیں تخلیق کار کوں کوئی نفسیاتی مریض نئیں سمجھدا تاہم تحلیل نفسی دے تنقیدی نظریے دے مطابق ادبی فن پارہ کہیں تخلیق کار دا خواب ہے اُتے خود کلامی وچ آندے کیوں جو او آمد دی شکل وچ خود کوں مصنف کنوں لکھویندے۔ اساں اتھے فن پاریں وچ خالق دیاں پوشیدہ خواہشاں، مستر د حسرتاں، محرومیاں، عذاب اُتے کئی قسم دے خوف دریافت کر سگدوں۔ تحلیل نفسی ساکوں فن پارے دے خالق دے لاشعوری محرکات دا عمل ڈِیندی ہے۔ میڈا خیال ہے جو ہک فن پارہ خالق دی صرف اپنْی ذات تائیں محدود نئیں ہوندا بلکہ اوکوں اوندی قومیت دے مزاج دے حوالے نال وی ڈِٹھا ونج سگدے۔ ایں طور تے صدیں وچ تخلیق تھئے ہوئے فن پاریں دی مجموعی تحلیل نفسی وی کیتی ونج سگدی ہے۔

فرائیڈ دے نظریات جدید دنیا تے بہوں اثر کیتے (توڑیں جو شعور، لاشعور تے تحت الشعور دی تقسیم فقط مفروضہ ہے لیکن ایندا استعمال مختلف ماہرین نفسیات تے محققین وسیع پیمانے تے کیتے۔) مغربی مصوری وچ سُر ریلزم دی تحریک دا محرک فرائیڈ دا نظریہ تحلیل نفسی ہا۔ ایندیاں پاڑاں ہک اینٹی آرٹ تحریک ڈاڈا (Dada) وچ ہن

۔سریلسٹ فنکار تے ادیب خواب دی کیفیت کوں اپݨے فن وچ پیش کریندن تے اپݨے فن کوں لاشعوری محرکات دے ذریعے تخلیق کرݨ دی کوشش کریندن۔ اُنہیں دے خیال وچ فن شعوری کم ہووݨ دی بجائے ہک لاشعوری عمل ہے۔ سُریلسٹ تحریک دا مینی فیسٹو فرانسیسی شاعر آندرے بریٹن 1924ء وچ لکھیا تے ایندے اُتے لوئی اَرگان تے پال ایلیورڈ جیہیں شاعریں دستخط کیتے۔ سُریلزم دی تحریک مصوری وچ بہوں کامیاب ہئی۔ سُریلسٹ مصوریں مصوری کوں شعوری عمل دی بجائے لاشعور کوں ایندا ذریعہ قرار ݙتا تے مغربی مصوری کوں ہک نویں جہت نال متعارف کروایا۔ مشہور سُریلسٹ مصوریں وچ سپین دا سلواڈور ڈالی، اٹلی دا جورجیو ڈی شریکو، چلی دا رابرٹو ایچو آرین، سپین دا جوآن میرو، بلجیم دا رینی مارگری تے فرانس دا آندرے میسن شامل ہن۔ ڈالی کوں سُریلزم دا معیاری مصور سمجھا ونج سگدے۔ اوندی تصویر Persistence of Memory مغربی مصوری دا شہکار ہے۔ اوں نہ صرف فرائیڈ دیں کتابیں کنوں فکری تحریک گھدی بلکہ اوندے نال مِلدا وی رہ گیا۔ اوں فرانسیسی ادیب تے فلم ساز ژاں کوکتو دے قول فن شعور تے لاشعور دا ملاپ ہے، دی اپݨے فن دے ذریعے تصدیق کیتی۔ ڈالی دی تصویر اپریشن آف فیس اینڈ فروٹ ڈش آن اے بیچ، کوکتو دے نظریے دا اثبات کریندی ہے۔ ایں تصویر کوں ݙیکھوں تاں ایندے وچ ساکوں کئی شبیہاں نظر دین۔ ظاہری طور تے کتھائیں پئی ہوئی رَسی ساکوں نانگ وی جاپدی ہے۔ کتھائیں کوئی چہرہ وی مِلدے لیکن وَل اے پھلیں دی ٹوکری نظر آندی ہے وغیرہ وغیرہ۔ ایہ نظریہ جو ادب ہک شعوری عمل ہے جدید دور دی پیداوار ہے۔ میݙا خیال رہ گئے لوک ادب دی تخلیق لاشعوری عمل ہا۔ ساݙے پیشہ ور ادیب ادب کوں بیشک شعوری عمل سمجھدن لیکن میݙا خیال ہے او اوٹی لاشعوری محرکات کنوں پیچھا نکھیں چھڑوا سگدے۔ ڈالی دیاں تصویراں میکوں ایں سانگے بھاندین جو

ادں ثابت کیتے فن وادب دے ذرائع (Sources) بیک وقت لاشعور تے شعور ہِن ۔اشولال چھیڑو ہتھ نہ مُرلی وچ لکھیے او شاعری کوں ہک شعوری کم سمجھدے ۔ میڈے نیڑے ادب دی تخلیق دا ہک وڈا Source ساڈیاں لاشعوری قوتاں ہِن اُنہیں کوں عیاں کیتیں بغیر اساں ادب دے حقیقی مفہوم تک نہیں پُج سگدے ۔

مگر سرائیکی ادبی تنقید وچ تحلیل نفسی دا اطلاق نئیں کیتا گیا بعض اوقات کہیں فن پارے دے رجائی عناصر جیکوں اساں اُمید دے حوالے نال ڈیہدوں او صرف اساڈیاں خواہشاں ہوندین بلکہ ڈوجھے لفظیں وچ عذابیں کنوں نکلن دے خواب ہوندن۔خواجہ فرید دی شاعری وچ الیہ عناصر جیرھے سسّی یا اپنی ذات دے حوالے نال ہِن او اَپنے ماضی دے وسیع تناظر وچ سرائیکی وسیب وچ تھیون والے قتلام دے دماغ وچ پوشیدہ ڈکھ دا اظہار ہِن ۔ایویں سرائیکی قومیت وچ مرثیہ تے نوحہ دی مقبولیت بالواسطہ طور تے اپنے وسیب دے عذابیں دا علامتی اظہار ہِن ۔خواجہ فرید دی شاعری وچ رجائی عناصر کوں اساں سرائیکی قومیت دیں محرومیں تے خوابیں دے حوالے نال ڈیکھ سگدوں جیندے وچ لمبے پینڈے اَتے تھل ماروں دے اذیت ناک پندھ کوں لنگھے وچ طے کرن دی خواہش دا اظہار ملدے:

تھل مارو دا پینڈا سارا
تھیسم ہک ہلانگ

بعض جہیں تے اگرچہ انہیں خوابیں دا حوالہ ذاتی پس منظر وچ وی ہے لیکن کیا کوئی شخص جیرھا سرائیکی وسیب دی تاریخ کنوں واقف ہے آریائیں کنوں گھن تے ہُن تائیں دے حملہ آوریں اَتے طبقاتی سماج دے عذابیں کوں سمجھ سگدے جتھاں جو اِتھوں دی ہک ماء اپنے بال دی پیدائش دی خوشی دے دوران بال دی آئندہ حیاتی وچ آون والے ڈکھیں کنوں لرزہ براندام ہے:

جیڈاں جانیم پا کر جھولی
کر ویسی ڈتی ماء لولی

انھیں عذابیں وچ وی ہک فرد یا قومیت دی ایہ خواہش لگی رہندی ہے جو آخر چنگاں وقت آوسی ۔ اساں ایں خواہش وچ ہوں سارا اَنجھا ادب تخلیق کریندوں جیرھا رجائی ہوندے ۔ اساڈے بے شمار افسانیں دا انجام رجائی ہے ۔ مثالاں بے شمار ہن ۔ تساں حفیظ خان دے افسانے "ویندی رُت دی شام" اَتے باسط بھٹی دے افسانے "سوجھلا" کوں ڈیکھ گھنو ۔ اساڈی شاعری وی ایں حوالے نال بھری پئی ہے ۔ سحر سیال آہدی ہے:

ساڈے ویڑھے چڑیاں بولیاں
اَساں بوہے تاکڑیاں کھولیاں

ایہا صورت حال اساڈے لوک قصیں وچ وی ہے ۔ بلکہ بعض لوک قصیں (جیرھے ملک مشہور ہن) وچ ایہ انسانی خواہشات کتھائیں واضح تے کتھائیں علامتی شکل وچ ظاہر تھیندیاں رہندین ۔ ایندی سب کنوں چنگی مثال دنیا بھر وچ مشہور فرضی داستان سیف الملوک ہے ۔ جیندے وچ پری (انسانی حُسن کوں مجسم شکل وچ ڈیکھن دی خواہش) اَتے اوندے اُتے فتح پاوݨ (بدیع الجانو نال سیف الملوک دی شادی) انسانی خواہشات دیاں فرضی تعبیراں ہن ۔ سرائیکی ثقافت دے رنگ وچ ڈھلی ہوئی ایں داستان دے علاوہ اساڈیں ٻئیں لوک کہانیں وچ وی اساڈیاں خواہشاں تے خواب نشابر دِن ۔ جام جونا دے قصے وچ ہک بے نال انسانی جُرات ، جبر دے خلاف مزاحمت اَتے ظلم اُتے فتح حاصل کرݨ دا انسانی خواب ایں قصے دا ماحصل ہے ۔

اجتماعی طور تے بعض وݙے سرائیکی شاعریں دی شاعری دی تحلیل نفسی کیتی

ونجے تاں عام طور تے اوندا پورا مزاج سرائیکی قومیت دے مزاج دے کم از کم کہیں نہ کہیں خواب کوں ضرور نشابر کریندے ۔ سرائیکی وسیب دا خصوصی جغرافیہ میدانی علاقے دی ہموار سطح، پاݨی دی فراوانی، پیداوار دا تسلسل، خوشحالی سرائیکی قومیت دا پُر امن مزاج تے ماحول ہمیشہ حملہ آوریں کوں ایں دھرتی دی دولت لُٹݨ تے اُکسایا۔ جیندی وجہ نال اِتھاں مسلسل قتلام تھیا۔ نتیجتاً ہزاریں سالیں کنوں اینجھے المیں سرائیکی قومیت دے مزاج وچ ڈُکھ، اُداسی اَتے خوف دی کیفیت پیدا کر ݙتی جیرھی ساݙے ادب وچ ول ول نشابر ہے۔ ایہ کیفیت اِتھاں واضح ہے۔

خدا کرے کوئی ہال رووے
تُنجھیں سالھیں دا ݙر ونجے

پوری عمر دی مایوسی صدیں دی مایوسی دی نشانی ہے۔ خواجہ فرید دے ایں بند وچ عمر بھر دی مایوسی دا اظہار ایں ملدے:

گزری فرید آخر عمر، آئی نہ دلبر دی خبر
ڈھونڈاں جنگل جھر بر بحر، تک تک رہاں راہیں پھوں

سرائیکی وسیب تے مسلسل حملہ آوریں کنوں نجات دی خواہش اَتے پُر امن سیاسی دھرتی دی خواہش سرائیکی شاعریں وچ سوہݨے ماضی دے خواب کوں پیدا کیتا اَتے ایں خواب ناسٹلجیا دی صورت اختیار کر گھدی۔ ایہا وجہ ہے جو سرائیکی وسیب وچ نویں سماجی حالات دی تبدیلی بھوں ساریں لکھاریں کوں مایوس کر ݙتا۔ نویں حالات کوں قبول کرݨ دی بجائے ماضی پرستی اُنھیں دیں تخلیقات دا حصہ بݨ گئی اَتے تبدیلی اُنھیں کوں ݙراکلا منظر لگی ۔ ایں مقام تے تحلیل نفسی دی اہمیت ساݙے اگوں واضح تھیندی ہے تے پتہ چلدے لاشعوری محرکات کیویں ادب وچ ناسٹلجیا کوں جنم ݙیندے۔ اشولال ہک اینجھا شاعر ہے مستقبل وچ جیندی شاعری اپݨے داخلی جذبے، حسن تے متاثر کن آہنگ

نال جیندی رہسی ۔ لیکن اوندی شاعری وچ ناسٹلجیا دے اثرات بھوں واضح ہن۔ رفعت عباس دی ہمیشہ تابندہ رہݨ والی کتاب ''پڑچھیاں اُتے پھل'' وچ ناسٹلجیا عیاں ہے۔

سرائیکی شاعری نال سرائیکی نثر وچ وی ایندے اثرات کافی گہرے ہن۔ سرائیکی افسانیں وچ ایجھے کئی منظر موجود ہن۔ باسط بھٹی دا افسانہ ''وکاؤ چھانورا'' اُتے مرتضٰی زاہد دے ''چپل دی کہاݨی'' وچ قدیم متھ دے نال ناسٹلجیا دے اثرات موجود ہن۔ مزار خان دے افسانے ''پاݨی نال کہاݨی'' اَتے اُنھیں دے سفرنامے ''لکھ دی کہاݨی'' وچ وی ایندے اثرات لبھدن۔ تاہم کاشف بلوچ دا ناول پھوگ ہک ایجھا پلاٹ پیش کریندے جیندے وچ واقعات رَل مِل ویندن تے خواب دی واہند وچ غیر عقلیت تے بے معنویت دا عنصر نمایاں تھیندے۔ ہک عظیم ناول ہک عظیم خواب ہوندے۔

فن پارے دے متن دی آزاد حیثیت نال تجزیے وچ تحلیل نفسی وی مدد کر سگدی ہے۔ ایں کتاب دے سارے مضمون گویا کہیں سطح تے اپݨے اپݨے حوالے نال سرائیکی ادب دی تحلیل نفسی دے پراجیکٹ دا حصہ ہن۔ توڑے جو کہیں مضمون دا کہیں نظریے دے حوالے نال جائزہ اِی کیوں نہ ہووے۔ میں ایں کتاب وچ تنقید نگاری دے دوران سرائیکی ادیبیں تے شاعریں دی لکھتیں دے تجزیے کرتے سرائیکی قوم دی سائیکی کوں پینٹ کرݨ دی کوشش کیتی ہے۔ سرائیکی شاعریں تے ادیبیں دیاں لکھتاں اُنھیں دے خواب ہن توڑے جو انقلاب پسند شاعر خورشید بخاری، غیور بخاری، جہانگیر مخلص، نذیر فیض یا قوم پرست شاعر عاشق بزدار اِی کیوں نہ ہووے یا وَل رومان پسند شاعر عزیز شاہد ای ہووے۔ لکھاریں دے ایہ خواب جنھیں وچ کتھائیں علامتی معانی موجود ہن تے کتھائیں اُنھیں دیں مادی یا جنسی خواہشیں دا

برملا اظہار ہے۔ ایں کتاب دا مقصد سرائیکی ادب دی تحلیل نفسی ہے جیرھی ایہ واضح کریندی ہے جو ادب کہیں قوم دی مجموعی نفسیات کوں سمجھݨ وچ مدد کریندے۔ کیوں جو میڈے خیال وچ ادب قوم دا مزاج بلکہ لاشعور ہوندے جیندی تشکیل تہذیب یافتہ انسان دیں نا آسودہ خواہشیں تے محرومیں کیتی ہے تے نقاد دا کم تخلیق کار دی سائیکو چھالوجی کرݨ ہے۔ میں اپݨی ڳالھ کوں ہوں درگھیر ݙیاں ایں سانگے میں مناسب سمجھداں قاری تے کہیں ادب پارے دی تحلیل نفسی دا طریقہ کار واضح کرݨ کیتے ہک نکی جیہیں نظم دی تحلیل نفسی کر کراہیں اوندے معنی تک رسائی کرݙکھانواں۔

ہار سنگھار اَجایا کیتم
ڈھول نہ وَلیا پاروں
میڈے تن تے وسدا ساوݨ
جوں توے تے کݨیاں
بے پرواہ دے درشن سانگے
کوٹھے تے چڑھ کھڑیاں
اَکھیں رستہ بݨیاں

پارا شولال دے نزدیک ہک علامت ہے۔ جیندے بارے ایہ خیال ہے جو او سوہݨا ہے۔ اُتھاں ساریاں خوشیاں ہِن۔ اُتھاں محبوب رہندن۔ جیندا انتظار رہندے تے اوں تائیں رسائی؛ خوشحالی، امن تے خوشیں تائیں رسائی ہے۔ ایں نظم کوں عشق مجازی دے حوالے نال interpret کیتا ونج سکدے لیکن اِتھوں دی خشک سرزمین دے رہݨ والیں واسطے ساوݨ ہک خوشخبری ہے محبوب دے انتظار وچ ساوݨ دیاں شاندار کݨیاں وی عذاب بݨ ویندین۔ اشولال دی ایہ نظم ہک برملا تے علامتی اظہار ہے جیندے وچ ہیک وقت ݙوہیں خواب تے حقیقت ہک تھی

ویندن۔

توڑے جو فرائیڈ دا تحلیل نفسی دا نظریہ نیوراتی لوکیں دیں ذہنی اُلجھنیں واسطے تھراپی ہئی لیکن ایندے معترضات تے استعمال بہوں ہِن۔ نقادیں ادب پاریں دی تحلیل نفسی کر تے ادب دے معنی تلاش کیتے۔ میں سمجھداں ادب دی تخلیق دے ذریعے شعور تے لاشعور ڈوہیں ہِن۔ ایں کتاب وچ شامل سرائیکی لکھاریں دیں لکھتیں وچ میں شعوری تے لاشعوری محرکات کوں ٹریس کر تے مسلسل معنی دی بھول وچ سرگرداں ریہاں جیڑھا ہک نقاد دا بنیادی کم ہے۔ تاہم میں تحلیل نفسی کوں روایتی معنی وچ نئیں گھدا بلکہ مختلف فکری زاویں نال کم گھندیں ہوئیں سرائیکی ادب دیں شعوری تے لاشعوری ذرائع دی نشاندہی کیتی ہے۔

****